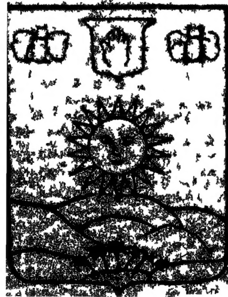
L 35-1
1000

CĀNDRAVYĀKARAṆA OF CANDRAGOMIN

Part I (Chapters 1–3)

EDITED BY

KṢHITISH CHANDRA CHATTERJI

POONA
1953

CĀNDRA VYĀKARAṆA

OF

CANDRAGOMIN

Sources of Indo-Arvan Lexicography
13

CĀNDRA VYĀKARAṆA
OF
CANDRAGOMIN

EDITED BY
K C CHATTERJI

DECCAN COLLEGE
POSTGRADUATE & RESEARCH INSTITUTE,
POONA

CĀNDRAVYĀKARANA
OF
CANDRAGOMIN

Part I (Chapters 1–3)

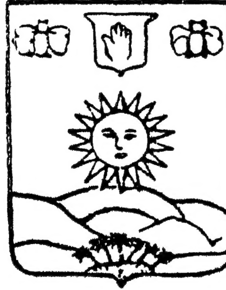
EDITED BY

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, SASTRI M A , D LITT

Lecturer in Sanskrit University of Calcutta, Calcutta

Formerly Editor *Calcutta Oriental Journal*, *Surabharati*

Oriental Literary Digest, etc

POONA

1953

CODE No L 35-1

First Edition, 1000 Copies, September 1953

PRICE Rs 12/-

All Rights Reserved

Pages 1-352 printed at the Elm Press, 63 Beadon Street, Calcutta
Rest printed by S R Sardesai, B A, LL B, Navin Samarth Vidyalaya's
Samarth Bharat Press, 41 Budhwar Peth, Poona 2
Published by Dr S M Katre, for the Deccan College Postgraduate
and Research Institute, Yeravda, Poona 6

PREFACE

The Cāndra Vyākarana was the first great revised edition of the Astādhyāyi of Pānini, embodying all the suggestions and corrections of Kātyāyana and Patañjali It has profoundly influenced later systems of Sanskrit grammar and appears to have been particularly popular in Bengal, Bengali commentators on grammar and lexicon quoting profusely from this system It marks a revolt against the use of arbitrary monosyllabic technical terms and Candra tries to avoid studiously all such terms (*Candropajñam a-samjñakam vyākaranam*) How far he has succeeded in this attempt will be considered in the Introduction which will form part of Volume II of this work

Though this system of grammar was so popular in Bengal even a few centuries ago, not a single manuscript of the work has been preserved here LIEBICH did a great service to the cause of Sanskrit learning by bringing out two edditions of the Cāndra Vyākarana, the first containing the text only and the second the text along with the Vrtti which is attributed to Candra himself LIEBICH's books have long gone out of print and the need of a new edition was felt strongly by scholars, especially by grammarians and lexicographers No apology is therefore necessary for the present edition, which though based upon LIEBICH, utilises the quotations in the commentaries of lexicons and of other systems of grammar current in Bengal and suggests better readings in many cases For facility of comparison, the views of Pānini, Kātyāyana and Patañjali are quoted under every rule Bhoja's *Sarasvatī-kanthābharana* is the second great revised edition of Pānini, and rules from Bhoja also have been given in every case

The second volume will contain the remaining three chapters of our grammar along with Candra's Dhātupātha, alphabetical index of rules, Unādi Sūtras with index, introduction, Errata, etc , etc

The best thanks of the Editor are due to Dr S M KATRI, the Director of the Deccan College Post-graduate and Research Institute, Poona, for including the book in the *Sources of Indo Aryan Lexicography* Series

CALCUTTA,

27th August, 1953 **Kshitish Chandra Chatterji**

N B — Foot-Note to p 2

* The footnote on p 3 and on p 8 are to be omitted and in each case पूवर्क्षि in the text is to be deleted In many cases ि, ा, ु, ॅ etc have got broken down but they can be easily detected by the reader

श्री

चान्द्रव्याकरणम्

नमो वागीश्वराय ।

सिद्ध प्रणम्य सर्वज्ञ सर्वीय जगता गुरुम् ।
लघु विस्पष्टसम्पूर्ण* मुच्यते शब्दलक्षणम् ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश ? प्रत्याहारार्थ । प्रत्याहारो हि लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ †।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥ [शिवसूत्रम् १]

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमित करोति

---

* सम्पूर्णशब्देन वैदिकानामपि शब्दानां लक्षणमिहोपनिबद्धमिति विस्पष्टमेव प्रतीयते । अत एव सक्षिप्तसारटीकाया गोयीचन्द्र —विश्वजनादेरुत्तरश्छो द्विर्वा भवति । प्राप्ते विभाषेयम् । वामनेनास्यच्छान्दसत्वमुक्तम् । चन्द्रेणापि भाषाभागे नोक्तमिति ।

† तथाच महाभाष्यम्—अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश ? वृत्तिसमवायार्थ उपदेश ॥ १५ ॥ वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेश कर्तव्य । का पुनर्वृत्ति ? शास्त्रप्रवृत्ति । अथ क समवाय ? वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेश । अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ १६ ॥ वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरण च प्रत्याहारार्थम् ।
इष्टबुद्ध्यर्थश्च । इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेश । इष्टान् वर्णान् भोत्स्यामह इति । न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णा शक्या विज्ञातुमिति ॥ अथ किमर्थमुपदिश्यते ?

वर्णज्ञान वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।
तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थ लघ्वर्थञ्चापि वर्ण्यते ॥

प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारण भवत्येकेन। ऋकोऽणो रलौ [१।१।१५] इत्यकारेण। जातिनिर्देशश्चायम्*।

ऋ लृ क्॥ २॥ [शि० २]

ऋ लृ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वश्चान्ते ककारमित करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारण भवति चतुर्भि। अकोऽकि दीर्घ [५।१।१०६] इत्यकारेण, इको यणचि [५।१।७४] इतीकारेण, उगित [५।२।४४] इत्युकारेण ऋकोऽणो रलौ [१।१।१५] इत्यृकारेण। अकारादयो वर्णा प्रचुरप्रयोगविषया, तेषा सुज्ञानमुपदेशप्रयोजनम्। लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृपेश्च पूर्वत्रासिद्धम् [६।३।२७] इति लत्वमसिद्धम्, तत ऋकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लृकार उपदिश्यते†। लत्वविधानाद् यानि पराण्यच्कार्याणि

*तथाच महाभाष्यम्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुल ग्रहीष्यति, तथेवर्णाकृति, तथोवर्णाकृति। अत्र कैयट। अकारजाति सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते। नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशस्तत्र। [शि० सू० १, वा १२]।

† अस्य हि लृकारस्याल्पीयाश्चैव प्रयोगविषय। यश्चापि प्रयोगविषय सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव। कृपेश्च लत्वमसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति। नार्थ लृकारोपदेशेन। अत उत्तर पठति—लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ। लृकारोपदेश क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थ प्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिद् लृतको नाम, तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्यु। दध्य्लृतकाय देहि। मध्व्लृतकाय देहि। उदङ्ङ्लृतकोऽगमत्। प्रत्यङ्ङ्लृतकोऽगमत्। चतुष्टयी शब्दाना प्रवृत्ति। जातिशब्दा गुणशब्दा क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थी। अशक्तिजानुकरणार्थ। अशक्त्या कयाचिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्य लृतक इति प्रयुक्तम्। तस्यानुकरण ब्राह्मण्य्लृतक इत्याह, कुमार्य् लृतक इत्याहेति॥ प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेश कर्तव्य। के पुन प्लुत्यादय?

प्लुतिद्विर्वचनस्वरिता। क्लृ३प्तशिख। क्लृप्प्त। प्रक्लृप्त। प्लुत्यादिषु कार्येषु क्लृपेर्लत्व सिद्ध तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माद् लृकारोपदेश क्रियते। [द्वितीयशिवसूत्रगत भाष्यम्]।

तान्य् ऌकारे यथा स्युरिति। कानि पुनस्तानि? प्लुत स्वरितो द्विर्वचनञ्च। क्लृ३प्तशिख प्रक्लृप्त क्लृप्तवानिति। यच्चाशक्तिजमसाधशब्दरूप तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते, तत्स्थस्याप्य् ऌकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थमुपदेश क्रियते। ऋतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमार्या ऌतक इति प्रयुक्त *। तमन्योऽनुकरोति—कुमार्य् ऌतक इतीयमाहेति।

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥ [शि० ३]

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते † ङकारमित करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारण भवत्येकेन—इकोऽदेङ क्रियार्थाया [६।२।१] इत्येकारेण।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥ [शि० ४]

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते चकारमित करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारण भवति चतुर्भि। अच आदेज्झेतुररक्तविकारे [५।२।३६] इत्यकारेण, खितीच एकाचोऽम [५।२।४] इनीकारेण, एचोऽयवायाव [५।१।७५] इत्येकारेण, अजागृणिश्वीना सिच्यतङ्यादैच् [६।१।३] इत्यैकारेण।

प्रत्याहारेऽनुबन्धाना कथमज्ग्रहणेषु न।
ज्ञापकादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवानिति ॥ ‡

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्य न भवति ✝।

---

* The neuter is expected in such cases Supply शब्द

† पूर्वाश्च is not found in Liebich

‡ प्रत्याहार इति। तथाच पञ्चमशिवसूत्रगत महाभाष्यम्—

प्रत्याहारेऽनुबन्धाना कथमज्ग्रहणेषु न ॥ य एतेऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धा क्रियन्ते, एतेषामज्ग्रहणेषु ग्रहणं कस्मान्न भवति? कि च स्यात्? दधि णकारीयति मधु णकारीयति। इको यणचि [६।१।७७] इति यणादेश

तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव। पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः। नुग्विधिलादेशणत्वेष्वृकारे प्रतिविधातव्यम्।

हयवरलण् ॥५॥

ह य व र ल इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते णकारमित करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारण भवति द्वाभ्याम्। इण ष [६।४।३४] इतीकारेण, इको यणचि [५।१।७४] इति यकारेण। इण्ग्रहणानि सर्वाण्यनेन णकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वेण णकारेण। जातिनिर्देशश्चायम्। अय रेफो यकारात् पर उपदिश्यते। तस्य यरुपादाने ययुपादाने यमुपादाने चोपादान सति प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ञमि ञम् वा [६।४।१४०] इति ञमादेश प्राप्नोति, नदीह्लद इत्यत्राचो रहाद् द्वे [६।४।१४१] इति द्विर्वचन प्राप्नोति, नर रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इति यमादेश प्राप्नोति। नैष दोष। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्ष्ये लक्षण प्रवर्तत इति दर्शने यरो ञमि ञम् वा [६।४।१४०] इति ञम् प्रत्यासन्नतरो भवतीत्येवमेतत् प्रवर्तते। तदनेन गकारादीना ङकारादयो ये यथास्व स्थानतो गुणतश्च प्रत्यासन्नतरास्ते विहिता। ये च न स्थानतो नापि गुणतश्च* स्थानमात्रेण गुणमात्रेण च* ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रेण प्रत्यासन्नो

प्रसज्येत ॥ आचारात्॥ किमिदमाचारादिति ? आचार्याणामुपचारात्। नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्त ॥ अप्रधानत्वात ॥ अप्रधानत्वाच्च। न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेश क्रियते। क्व तर्हि ? हल्षु। कुत एतत् ? एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति—अचोऽक्षु हलो हल्षु ॥ लोपश्च बलवत्तर। लोप खल्वपि तावद् भवति।

* इह चकारद्वयमुद्वेजकमेव। काशिकाया तु समीचीन पाठ उपलभ्यते—ये तु न स्थानतो नापि गुणत स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वान्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवतीति।

रेफस्य णकारो न भवति। द्विर्वचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावेऽपि सति यत् कार्यित्व प्राप्त तत् साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफ । अनुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इत्येतदप्यनुस्वारस्य निमि प्रत्यासन्नतर सकृदेव यम विदधाति। न च रेफस्य निमित्तस्यानुनासिक प्रत्यासन्नतरोऽस्तीति न भविष्यति नर रथेनेत्यत्र । अत्र हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ, अन्यत्र प्रयोजनाभावात्, हलामपि जातिनिर्देशात् ॥५॥

It is a thousand pities Candra did not remove the most glaring defect of the S'ivasūtras **अय णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च। तत्राणग्रहणेष्विणग्रहणेषु च सन्देहो भवति पूर्वेण वा स्यु परेण वेति।** A sūtra should, on all accounts, be free from ambiguity Probably Candra thought that since **अ** stood first it would form the pratyāhāra **अण्** with the first **ण** and since **इ** came after **अ** it would form the pratyāhāra **इण्** with the second **ण**, so that there was no chance of any ambiguity arising Acc to the Pānini school in the rule **अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय** 1 1 69 alone the pratyāhāra **अण्** is formed with the second **ण**, in all other cases it is formed with the first **ण** **पूर्वेणैवाण्ग्रहा सर्वे परेणवेण्ग्रहा मता । ऋतेऽणुदित् सवर्णस्येत्येतदेक परेण तु ॥** Patañjali says **किं पुनर्वर्णो स्त्तात्विव णकारो द्विरनुबध्यते? एतज् ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति। अणुदित् सवर्ण [१।१।६९] परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहण परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्याम ।**

It will be noticed that Candra combines the two S'ivasūtras **ह य व र ट्** and **लण्** into one, viz **ह य व र ल ण्** With **ट्** only one pratyāhāra viz **अट्** is used in grammar This **अट्** occurs in Pānini viii 3 3, 9 and viii 4 2, 63 Of these

viii 3 3 दीर्घादटि समानपादे and viii 3 9 आतोऽटि नित्यम् treat of phenomena peculiar to the Vedas अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि viii 4 2 no doubt excludes ल by the use of the pratyāhāra अट् Candra puts it the other way and mentions the letters the intervention of which prevents णत्व in his rule चुटतुलशर्व्यवाये vi 4 132 As regards शश्छोऽटि viii 4 63, following in the footsteps of Kāty yana who framed the Vārttika छत्वममि तच्छ्मश्रुणा तच्छ्लोकेनेति प्रयोजनम् Candra says शश्छोऽमि vi 4 157

अथ रेफो यकारवकाराभ्या पूर्व एवोपदिश्येत ह् र य व डिति, पर एव वा यथान्यासमिति ? कश्चात्र विशेष ? रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विवचन परसवर्णप्रतिषेध ॥ २॥ रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णाना प्रतिषेधो वक्तव्य । अनुनासिकस्य स्वर्नयति प्रातर्नयतीति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा [पा० ८।४।४५] इत्यनुनासिक प्राप्नोति । द्विवचनस्य । मद्रह्नद भद्रह्नद इति यर [पा० ८।४।४६] इति द्विवचन प्राप्नोति ॥ परसवर्णस्य । कुण्ड रथेन । वन रथेन । अनुस्वारस्य ययि० [८।५।५८] इति परसवर्ण प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेश ॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचन च ॥ ५ ॥ यदि पूर्वोपदेश कित्त्व प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेविषति । रलो व्युपधात्० [पा० १।२।२६] इति कित्त्व प्राप्नोति । नैष दोष । नैव विज्ञायते रलो व्युपधादिति । किं तर्हि ? रल अव्व्युपधादिति । किमिद मव्व्युपधादिति ? अवकारान्ताद् व्युपधादव्व्युपधादिति ॥ व्यलोपवचन च । व्योश्च लोपो वक्तव्य । गौधेर । पचेरन् । यजेरन् । जीवेरदानुक् । जीरदानु । ०वलीति [पा० ६।१।६६] लोपो न प्राप्नोति । नैष दोष । रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलीति चेति । अथवा पुनरस्तु परोपदेश । ननु चोक्त—रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत् प्रतिषेधो न वक्तव्य । रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ति । द्विर्वचनेऽपि नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद् यथा ब्राह्मणा भोज्यन्ता माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति नेदानीं तौ भुञ्जाते ।

ञमङणनम् ॥६॥ [शि० ७]

ञ म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमित करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारण भवति पञ्चभि। शश्छोऽमि [६।४।१५७] इत्यकारेण, अनुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इति यकारेण, यरो ञमि ञम् वा [६।४।१४०] इति ञकारेण, विन्मतोर्मम्* इनि मकारेण, ङमो ह्रस्वाद् द्वे [६।४।१७] इनि ङकारेण। केचित्तु† सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ञकारेण भवन्त्विति मकारानुबन्ध प्रत्याचक्षते। तथा च सति ञमो ह्रस्वाद् द्वे [६।४।१७] इति द्वित्वभाजोर्झभोरभावाद् द्वित्वाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरव स्यात।

झभञ् ॥७॥ [शि० ८]

झ भ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ञकारमित करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्योच्चारण भवत्येकेन—अत आद् यञि [६।२।३९] इति यकारेण।

---

* This would appear to be a rule of the Vedic section which has not yet been discovered

† तथाच महाभाष्यम्—किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनौ वर्णावुभावप्यनुबध्येते, न ञकार एवानुबध्येत। कथ यानि मकारेण ग्रहणानि—हलो यमा यमि लोप [पा० ८।४।६४] इति ? सन्तु ञकारेण, हलो यञा यञि लोप इति। नैव शक्यम्। झकारभकारपरयोरपि हि झकारभकारयोर्लोप प्रसज्येत। न झकारभकारौ झकारभकारयो स्त। कथ पुम खय्यम्परे [पा० ८।३।६] इति ? एतदप्यस्तु ञकारेण–पुम खय्यञ्पर इति। नैव शक्यम्। झकारभकारपरे हि खयि रु प्रसज्येत। न झकारभकारपर खयस्ति॥ कथ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् [८।३।३२] इति। एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति। नैवं शक्यम्। झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम्। न झकारभकारौ पदान्तौ स्त। एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिन, वैषम्यात् सख्यातानुदेश [पा० १।३।१०] न प्राप्नोति। सन्तु तावद् येषामागमानामागमिन सन्ति। झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वागमावपि न भविष्यत।

घढधप् ॥८॥ [शि० ९]

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते कारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारण भवति द्वाभ्याम्—झष एकाच स्ध्वोर्बशो भष् [६।३।६९] इति झकारभकाराभ्याम् ।

जबगडदश् ॥९॥ [शि० १०]

ज ब ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते शकारम्ति करोति प्रत्याहाराथम् । तस्योच्चारण भवति पञ्चभि—भोभगो-अघोभ्योऽशि लोप [६।४।२४] इत्यकारेण, हशि चातो रो [५।१।११९]इति हकारेण, वशि [५।४।१२८] इति वकारेण, झलो जश् [६।३।६७] इति जकारेण, झष एकाच स्ध्वोबशो भष् [६।३।६९] इति बकारेण ।

खफछठथचटतव् ॥१०॥ [शि० ११]

ख फ छ ठ थ च ट त इत्योतान् वर्णानुपदिश्य *पूर्वाश्चान्ते वकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारण भवत्येकेन । नश्छव्यप्रशान [६।४।३] इति छकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ।

कपय् ॥११॥ [शि० १२]

क प इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते यकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारण भवति पञ्चभि—अनुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इति यकारेण, मय उञोऽचि व [६।४।१६] इति मकारेण, झयो हो झय् [६।४।१५६] इति झकारेण, पुम खय्यमि [६।४।२] इति खकारेण, चय शरि द्वितीय [६।४।१५८] इति चकारेण ।

शषसर् ॥१२॥ [शि० १३]

श ष स इत्योतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते रेफमित करोति

* पूर्वांश्च is not found in Liebich

प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारण भवति पञ्चभि —यरो ञमि ञम्
वा [६।४।१४०] इति यकारेण, हलो झरा झरि सस्थाने लोपो वा
[६।४।१५५] इति झकारेण, खरि चर् झल [६।४।१४८] इति खकार-
चकाराभ्याम् , ङ्णो कुक्टुकौ शरि [६।४।१२] इति शकारेण ।

हल् ॥१३॥ [शि० १४]

ह इत्येक वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते लकारमित करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारण भवति षड्भि —शिदनेकाल् सर्वस्य
[१।१।१२] इत्यकारेण, हलि पित्युत औत् [६।२।३०] इति हकारेण,
सुपि वलि तद्वत् [६।३।५१] इति वकारेण, रलो हलादेरिवुतो सनि च
[६।२।२१] इति रेफेण, झलो झलि [६।३।५५] इति झकारेण,
शल इगुपान्तादद‍ृशोऽनिट क्स [१।१।६५] इति शकारेण । अथ किमर्थ-
मुपदिष्टोऽप्यय हकार पुनरुपदिश्यते* ? अदेङ्विकल्पक्सविधी-
ड‍्विधयो यथा स्युरिति । तत्र स्निहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र रलो हलादेरि-
वुतो सनि च [६।२।२१] इत्यदेङ्विकल्पो यथा स्यात् , लिहेश्चालिक्ष-
दिति शल इगुपान्तादद‍ृशोऽनिट क्स [१।१।६५] इति क्सो यथा स्यात् ।
रुदिहि स्वपिहीति वलादिलक्षणादिड् [५।४।९९] यथा स्यात् ।
अदाग्धामिति झल्ग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहण यथा स्यात् । हयवरल-
णित्यत्र तर्हि किमर्थ हकार उपदिश्यते ? अश्ग्रहणे हश्ग्रहणे च
ग्रहण यथा स्यात् ।

णङञावा स्युरेकस्माच् , चतुर्भ्यश्च कचौ, णशौ ।
द्वाभ्या ज्ञेयौ, पञ्चाभ्यो शॅ्म्य , षड्भ्यो लस्तु विधीयते ॥

एष प्रत्याहार पूर्वव्याकरणेष्वपि स्थित एव । अय तु विशेष , ऐऔष्

---

* हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि शल्यपि वाञ्छता ।
अहणाधुक्षविस्येतद् द्वय सिद्ध भविष्यति ॥

इति यदासीत् तद् ऐऔजिति कृतम् । तथा हि । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु [फिट्-सूत्र २।१९] तृणधान्याना च द्व्यषाम् [फिट्-सूत्र २।४] इति पठ्यते ।

आदिरिता समध्य ॥१॥

आदिरन्त्येनासता लक्षितो गृह्यमाणो मध्यै सह ग्राह्य । अकोऽकि दीर्घ [५।१।१०६] । दण्डाग्रम्, दधीन्द्र, मधूष्ट्र । सुप् सुपा [२।२।१] । राजपुरुष, नीलोत्पलम् ।

[आदिरन्त्येन सहेता । पा० १।१।७१, आदिरितान्त्येन समध्य । सरस्वतीकण्ठाभरण १।२।१]

उता सवर्ग ॥२॥ [स० क० १।२।२]

उकारेण लक्षित आदि सह वर्गेण ग्राह्य । चो कु [६।३।५९] । व्यक्ति ।

[अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय । पा० १।१।६९]

ता तत्काल: ॥३॥ [स० क० १।२।३]

तकारेण लक्षितस्तत्काला ग्राह्य । अतो भिस ऐस् [२।१।२] वृक्षै , प्लक्षै । इह न भवति । मालाभि ।

[तपरस्तत्कालस्य । पा० १।१।७०]

दोऽप ॥४॥ [स० क० १।१।५]

दाग्रहणेऽपकारकस्यैव ग्रहण वेदितव्यम् । दो दत् [६।२।९६] । दत्तम् । इह न भवति । दात बर्हि , अवदात मुखम् ।

[दाधा घ्वदाप् । पा० १।१।२०]

अनंशचिह्नमित् ॥५॥ [स० क० १।१।६]

अनवयवभूत यच्चिह्न तदसद् वेदितव्यम् । इट ईटि [६।३।५७] अकोषीत् । अनशग्रहण किम् ? एकाचो हलादे क्रियार्थाद् भृशाभीक्ष्ण्ये

यङ् [१।१।४०]। पापच्यते। एरच् [१।३।४५]। चय, जय। इण क्विप्, तुक्, एतीति इत्। गच्छति, न तिष्ठति, लुप्यत इत्यर्थ।

विधिर्विशेषणान्तस्य ॥६॥

यद् विशेषण तदन्तस्य विधिर्वेदितव्य। अत इञ् [२।४।१९]। दाक्षि, प्लाक्षि। यत्तु न विशेषण न तेन तदन्तविधि। नडादिभ्य फक् [२।४।३५]। नाडायन, चारायण। इह न भवति। सौत्र-नाडि।

[येन विधिस्तदन्तस्य। पा० १।१।७२, स० क० १।२।१९]।

सप्तम्यां पूर्वस्य ॥७॥

सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं वेदितव्यम्। इको यण् अचि [५।१।७४]। दध्युदकम्। समिदत्रेति कस्मान् न भवति? अचीत्यौपश्लेषिक आधार। तत्रैतावदुच्यते। पूर्वस्यैव भवति, न परस्येति।

[तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। पा० १।१।६६, सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य। स० क० १।२।२८]।

पञ्चम्यां परस्य ॥८॥

पञ्चमीनिर्देशे परस्यैव कार्यं वेदितव्यम्। अतो भिस ऐस् [२।१।२]। वृक्षै। इह न भवति। मालाभिरत्र। इह कस्मान् न भवति दृषद्भिरिति? अनन्तरे कृतार्थत्वान्न व्यवहितस्य कार्यम्।

[तस्मादित्युत्तरस्य। पा० १।१।६७, पञ्चम्या परस्य। स० क० १।२।२९]।

आदे ॥९॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेर्वर्णस्य प्रत्येतव्यम्। द्व्यन्त प्रादे-रनादप ईत् [५।२।११३]। द्वीप, अन्तरीप, समीप, नीप।

[आदे परस्य। पा० १।१।५४, परस्यादे। स० क० १।२।३३]।

षष्ठ्यान्त्यस्य ॥१०॥ [स० क० १।२।३०]

षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने यत् कार्यं तदन्त्यस्य वेदितव्यम्। अष्टनो वा सुप्यात् [५।४।५२]। अष्टाभि, अष्टभि।

[अलोऽन्त्यस्य। पा० १।१।५२]।

ङित् ॥११॥ [स० क० १।२।३१]

ङकार इद् यस्य सोऽन्त्यस्य भवति। ०अनङ् सौ [५।४।४५]। सखा। षष्ठेऽत्येव। विश्न।

[ङिच्च। पा० १।१।५३]।

शिदनेकाल् सर्वस्य ॥१२॥ [स० क० १।२।३४]

शकार इद् यस्य सोऽनेकाल् चादेश सर्वस्य स्थाने वेदितव्य। जस शी [२।१।८]। सर्वे। भ्रस्जो भर्ज् वा [५।३।६२] भ्रष्टा, भर्ष्टा।

[अनेकाल्शित् सर्वस्य। पा० १।१।५५। चन्द्रेणाल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातविधिरनुसृत]।

टकितावाद्यन्तौ ॥१३॥ [स० क० १।२।३५]

षष्ठीनिर्दिष्टस्य टित्कितावाद्यन्तौ वेदितव्यौ। ब्रुव ईट् [६।२।३४]। ब्रवीति। त्रपुजतुनो षुक् [३।३।१०८]। त्रापुषम्, जातुषम्।

[आद्यन्तौ टकितौ। पा० १।१।४६। चन्द्रेण पदयो पौर्वापर्यविपर्ययेण विधेयाविमर्शदोष परिहृत।]

मिद्चोऽन्त्यात् पर ॥१४॥ [पा० १।१।४७, स० क० १।२।३६]

मकार इद् यस्य सोऽन्त्यादच परो वेदितव्य। वच उम् [६।२।६९]। अवोचत्। पराधिकारं आ कप [४।४।१४८]।

Candra is debarred by his vow from using the word "pratyaya", so he uses "para" in its stead The Pratyaya

section extends up to the end of the fourth Chapter, i e, up to the samāsanta suffix *kap*. Cf Sarasvatī Kanthābharana 1 1. 9 ततो विधीयमान सनादिरा कप' प्रत्यय ।

ऋकोऽणो रलौ ॥ १५ ॥ [स० क० १।२।३७]

ऋ ऌ इत्येतयो स्थाने योऽण् तस्मात् परौ रेफलकारौ वेदितव्यौ । कर्ता । कल्प्ता । ऋकारऌकारौ ।

[उरण् रपर । १।१।५१]

विप्रतिषेधे ॥१६॥

द्वयो सावकाशयोरेकत्र प्रसङ्गे यत् पर तद् भवति । यथा आत्वात् [६।२।८०] एत्वम् [६।२।४१] । वृक्षेभ्य । परशब्दश्चायमिष्टवाची* । तेन पूर्वविप्रतिषेधादयो न पठितव्या भवन्ति ।

[विप्रतिषेधे पर कार्यम् । पा० १।४।२, स० क० १।२।११९]

तिजः क्षान्तौ सन् ॥१७॥

तिज क्षमाया वर्तमानात् सन् परो भवति । तितिक्षते । क्षान्ताविति किम् ? तेजनम्, तेज, तेजयति । नकार सन्यङोर [५।१।१] इति चिह्नार्थ ।

[गुप्तिज्किद्भ्य सन् । पा० ३।१।५, तिज क्षमाया सन् । स० क० १।३।१]

The Bhasya does not restrict the sense in any way Under गुप्तिज्किद्भ्य सन् iii 1 5 the Kās'ikā says निन्दाक्षमाव्याधिप्रतिकारेषु सन्निष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति । Jinendrabuddhi adds सशयेऽपि दृश्यते - विचिकित्सति मे मन इति । Jainendra says किद्गुप्तिज सन् भिषज्याविनिन्दाक्षमे ii 1 3 and the examples in the Laghuvṛtti are ज्वर चिकित्सति and शत्रु चिकित्सति

* इष्टवाची परशब्द । विप्रतिषेधे पर यदिष्ट तद भवतीति । महाभाष्यम् १।१।३ ।

कित संशयचिकित्सयोः ॥१८॥

कित संशये चिकित्सायां च वर्तमानात् सन् परो भवति। विचिकित्सति। चिकित्सति। अन्यत्र। निकेत, संकेत, केतनम्, केत, केतयति।

[कित संशयप्रतीकारयोः। स० क० १।३।२]

गुपो निन्दायाम् ॥ १९ ॥

गुपो निन्दायां वर्तमानात् सन् परो भवति। जुगुप्सते। अन्यत्र। गोपिता, गोपनम्, गोपायति।

[गुपो गर्हायाम्। स० क० १।३।१]

बध एरी च ॥२०॥

बधेर्निन्दायां वर्तमानात् सन् परो भवति, इकारस्य च ईकारः। बीभत्सते। अन्यत्र बधक।

[मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य। पा० ३।१।६, बधेरेर्दीर्घश्च स० क० १।३।४]

शान्दान्मान ॥२१॥

शानो दानो मानश्च सन् परो भवति, इकारस्य च ईकारः। शीशांसति, शीशांसते। दीदांसति, दीदांसते। मीमांसति*, मीमांसते।

---

* The Nyāsa and the Padamañjarī assert मान्बधौ अनुदात्तेतौ, शेषौ स्वरितेतौ So मीमांसति in our commentary is hard to justify The Mahābhāṣya distinctly says गुप्तिज्कितमाना अनुदात्तेत Kaiyata says अनुक्रमप्रदर्शनाय किति पठितो न त्वयमनुदात्तेत् Nāges'a, however, dissents from this view of Kaiyaṭa He says वेदे चिकित्सतीति परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह—अनुक्रमेति। अत्राग्रहणे सूत्र एव तदभाव आशङ्क्येतेति तन्निवारणायेत्यर्थः। भाष्ये—अनुदात्तेत्करणं किमर्थमिति वक्तव्येऽनुबन्धकरणमित्युक्तिर्दान्शानोर्वृत्त्युक्तस्वरितेत्त्वबोधनाय। यत्तु वृत्त्यादौ बधेरप्यनुदात्तेत्त्वमुक्तम्, तत्र मान

कथ निशानम्, अवदानमिति ? श्यतेर्द्यतेश्च ल्युटा सिद्धम्। कथ मानन मानो मानयतीति ? चौरादिकेन सिद्धम्। ततश्च वा णिच्, घुषेरविशब्दने [५।४।१५१] इति लिङ्गात्। शान्दान्साहचर्यादिह भौवादिकस्य मानो ग्रहणम्।

[मानो विचारणायाम्। शान्दानोवा। स० क० १।३।६-७]

तुमो लुक् चेच्छायाम्॥२२॥

तुमन्तादिच्छायामर्थे सन् भवति, लुक् च तुमो भवति, श्रुतत्वात्। चिकीर्षति। इह कस्मान् न भवति, कर्तुमिच्छतीति ? पृथक्पदेनाभिधानात्। तुम् इति किम् ? भोजनमिच्छति। इच्छायामिति किम् ? भोक्तु गच्छति। चिकीर्षितुमिच्छतीति इच्छासनन्तात् सन् न भवति। कथम् ? स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। न हीच्छाया सनो विधानकाले इच्छासनन्ता प्रकृतिरस्ति। इह तु भवत्येव। जुगुप्सिषते। कथम् कूल पिपतिषतीति* ? यथा कूल पतितुमिच्छतीति वाक्य भवत्येव वृत्ति-

---

चिन्त्यम्, भाष्यविरोधश्च। एव किते परस्मैपदित्वेऽपि भाष्यानुग्रहश्चिन्त्य। वैदिकपरस्मैपदप्रयोगास्तु छान्दसत्वादपि सुसाधा, लोके त्वात्मनेपदमेवोचितम्। एव च बधेरपि स्वरितेत्त्व परस्मैपदमेव वोचितमिति वदन्ति।

Nages'a's reference to the Vṛtti would appear to be due to oversight, for it is not the Kās'ikā that makes these statements, but the commentaries on the Kās'ikā

* आशङ्कायामचेतनेषूपसख्यानम्॥ ३।१।७।१२॥ आशङ्कायामचेतनेषूपसख्यान कर्तव्यम्। अश्मा लुलुठिषते। कूल पिपतिषतीति। कि पुन कारण न सिध्यति ? एव मन्यते चेतनावत एतद भवति इच्छेति, कूल चाचेतनम्। अचेतनग्रहणेन नाथ, आशङ्कायामित्येव। इदमपि सिद्ध भवति श्वा मुमूर्षति॥ न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धि। ३।१।७।१३॥ न वा कर्तव्यम्। किं कारणम् ? तुल्यकारणत्वात्। तुल्य हि कारण चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने। कि कारणम् ? इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धि। इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति। योऽप्यसौ कट

रपि भविष्यति। वाक्यमेव तर्हि कथ भवति ? लोकस्य तथा विवक्षात ।

[धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा। पा० ३।१।७। तुमुनन्ताद्वा तस्य च लुग्वचनम् ३।१।७।१९, तुमर्हादिच्छायाम्। आशङ्कायां च। नेच्छासन। स० क० १।३ ७–९]

व्याप्यात् काम्यच् ॥२३॥

इषेर्व्याप्यादिच्छायामर्थे काम्यच् परो भवति। पुत्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति। वस्त्रकाम्यति। व्याप्यादिति किम् ? दात्रेणेच्छति। इह कस्मान् न भवति—राज्ञ पुत्रमिच्छतीति ? सापेक्षत्वात्। न ह्यन्यमपेक्षमाणोऽन्येन सहैकार्थीभावमनुभवितु शक्नोति। इहापि तर्हि न स्यात्—आत्मन पुत्रमिच्छतीति ? नत्रात्र भवितव्यम्। न हि भवत्यात्मन पुत्रकाम्यतीति। कथ तर्हि पुत्रस्यात्मीयभावो गम्यते ? अन्यस्याश्रुतत्वात्, इच्छायाश्च तद्विषयत्वात्। चकार सतिशिष्टस्वरबाधनार्थ। पुत्रकाम्यिष्यतीति।

[काम्यच्च। पा० ३।१।९, सुप कर्मण काम्यच्। स० क० १।३।१० Candra has abjured all technical terms, so he sometimes uses व्याप्य and sometimes आप्य for कर्म (चन्द्रस्य प्रतिज्ञा सज्ञैव न कर्तव्या।

चिकीर्षु भवति, नासावाघोषयति कट करिष्यामीति। किं तर्हि ? सन्नद्धं रज्जुकीलकपूलपाणि दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते। कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टा शीर्यन्ते भिदा जायते देशाद्देशान्तरमुपसङ्क्रामति। श्वान खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीला शूनाक्षाश्च भवन्ति॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ ३।१।७।१४॥ उपमानाद्वा सिद्धमेतत्। कथम् ? लुलुठिषत इव लुलुठिषते। पिपतिषतीव पिपतिषति। न तिङन्तेनोपमानमस्ति। एव तर्हि, इच्छेवेच्छा। सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ ३।१।७।१५॥ अथवा सर्व चेतनावत्। एव ह्याह— कसका सर्पन्ति। शिरीषोऽध स्वपिति। सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति। आस्कन्द कपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दति। अयस्कान्तमय सङ्क्रामति। ऋषि पठति। शृणोत ग्रावाण ।

सुपद्मविवरणपञ्जिका ४।३।१०१) । For कर्मणि द्वितीया Candra has क्रियाप्ये द्वितीया II 1 43 Hemacandra defines कर्म as कर्तुर्व्याप्यम् II 2 3]

ससंख्यादम क्यज् वा ॥२४॥

इषेर्व्याप्याद् विद्यमानसख्यादमकारान्तादिच्छायामर्थे क्यज् वा भवति । पुत्रमिच्छति, पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रमिच्छति, वस्त्रीयति, वस्त्रकाम्यति । समख्यादिति किम् ? स्वरिच्छति। पृथगिच्छति । अम इति किम् ? इदमिच्छति । किमिच्छति। ककार क्यस्य वा [५।३।६६] इति सामान्यग्रहणार्थ, चकार सामान्यग्रहणाविघातार्थं ।

[सुप आत्मन क्यच् । पा० ३।१।८, अनव्ययादम क्यज् वा । स० क० १।३।११ । Candra uses असख्य for अव्यय and ससख्य for अनव्यय]

उपमानादाचारे ॥२५॥ [पा० ३।१।१०]

व्याप्यादुपमानादाचारेऽर्थे क्यच् परो भवति । पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति माणवकम् । उपमानादिति किम् ? पुत्रमाचरति ।

आधारात् ॥२६॥

आधारादुपमानादाचारेऽर्थे क्यच् परो भवति। कुटग्रामिवाचरति कुटीयति प्रासादे । प्रासादीयति कुटग्राम् ।

[अधिकरणाच्च । पा० ३।१।१०।१, अधिकरणाच्चोपमानादाचारे । स० क० १।३।१२ which should have been printed as two rules]

कर्तुर्विप् ॥ २७॥ [स० क० १।३।१३ म]

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे विप् परो भवति। अश्व इवाचरति, अश्वति । गर्दभति ।

[अपर आह—सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विब् वक्तव्योऽश्वतिगदभतीत्येवमर्थम् ।३।१।११ भाष्यम्]

गल्भक्लीबहोडेभ्यो ङित् ॥ २८॥ [स० क० १।३।१४ म]

गल्भादिभ्य उपमानभूतेभ्य आचारेऽर्थे विप् परो भवति, स च

डिद्वत् । गलभते, क्लीबते, होडते । गलभाञ्चक्रे । ङकारस्तङानार्थं । कथं गलभायते ? मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते न परान् ।

[आचारे गल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब् वा । ३।१।११।३]

क्यङ् ॥ २९ ॥ [स० क० १।३।१४]

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् भवति । अश्वायते, गर्दभायते, श्येनायते । पयायते, पयस्यते । क्यङि वा [६।२।१०२] इति सकार-लोप । आजायते, अप्सरायते । ओजोऽप्सरसो [६।२।१०३] इति नित्य सकारलोप , पुनर्विधानात् ।

[कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३।१।११]

च्व्यर्थे भृशादिभ्यः स्तलोपश्च ॥ ३० ॥

अभूततद्भावे भृशादिभ्य क्यङ् भवति अन्त्यसकारतकारयोश्च लोपो भवति । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस्, उन्मनायते । अभिमनस्, अभिमनायते । दुर्मनस्, दुर्मनायते । सुमनस्, सुमनायते । रेहत्, रेहायते । वेहत्, वेहायते । सश्चत् सश्चायते । तृपत्, तृपायते । शचि । वचस् । अण्डर । ओजस् । नील । मद्र । फेन । हरित । मन्द । कर्तुरित्येव । अभृश भृश करोति । इह कस्मान् न भवति—भृशीभवतीति ? उक्तार्थत्वात् ।

[भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हल । पा० ३।१।१२, भृशादिष्वभूततद्भाव-ग्रहणम् ३।१।१२।१ , च्व्यर्थे भृशोत्सुकशीघ्रचपल०, सश्चत्तृपद्रेहद्वेहद्वच सोजसा लोपश्च, उदभिदु सुभ्यो मनस । स० क० १।३।१५-१७]

डाज्लोहितादिभ्यः क्यष् ॥ ३१ ॥

डाजन्ताल्लोहितादिभ्यश्च च्व्यर्थे वर्तमानेभ्य क्यष् भवति । पटपटायति, पटपटायते । लोहितायति, लोहितायते । वर्मायति, वर्मा-

यते। पकारो वा क्यष [१।४।१४२] इति चिह्नार्थं। आकृतिगणश्चायम्।

[लोहितादिडाज्भ्य क्यष्। पा० ३।१।१३, डाज्लोहितजिह्मश्यामधूम्रचर्महृषगवनमसुखदुःखमूर्च्छानिद्राकृपाकरुणादिभ्य क्यष्। स० क० १।३।१८]

कष्टकक्षसत्त्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ३२ ॥

कष्टादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्य पापे वर्तमानेभ्य क्रमणेऽर्थे क्यङ् भवति। कष्टाय कर्मणे क्रामति, कष्टायते। कक्षायते। सत्त्रायते। गहनायते। पाप इति किम्? कष्टाय तपसे क्रामति। चतुर्थीनिर्देश किम्? रिपु कष्ट क्रामति।

[कष्टाय क्रमणे। पा० ३।१।१४, सत्त्रकक्षकष्टगहनेभ्य कण्वचिकीर्षायाम्। ३।१।१४।१, सत्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्य कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम। काशिका। तस्मै क्रामति कष्टकक्षसत्रगहनेभ्य कल्कचिकीर्षया क्यङ्। स० क० १।३।१९]

रोमन्थं वर्तयति हनुचाले ॥ ३३ ॥

रोमन्थशब्दाद् द्वितीयान्ताद्धनुचलनविषयाद् वर्तयतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति। रोमन्थायते गौ। हनुचाल इति किम्? कीटो रोमन्थ वतयति।

[कमणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो। पा० ३।१।१५, हनुचलने ३।१।१५।१, त वर्तयति रोमन्थाद्धनुचलने। स० क० १।३।२० Candra changes हनुचलने into the rather unusual हनुचाले and saves a syllable]

बाष्पोष्मफेनमुद्वमति ॥ ३४ ॥

बाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उद्वमतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति। बाष्पायते, ऊष्मायते, फेनायते।

[बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। पा० ३।१।१६, फेनाच्चेति वक्तव्यम्। भाष्यम्। बाष्पोष्मफेनेभ्य उद्वमने। स० क० १।३।२१]

सुखादीनि वेदयते ॥ ३५ ॥

सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वेदयत इत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति। सुखायते, दुःखायते। इह कस्मान्न भवति—सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येति? सापेक्षत्वात्। सुख। दुःख। तृप्र। कृच्छ्र। अस्र*। अलीक। करुण। कृपण। सोढ। प्रतीप।

[सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्। पा० ३।१।१८ The Kāśikā includes गहन in the list सुखदुःखतृप्रकृच्छ्रास्रालीककरुणकृपणसोढप्रतीपेभ्योऽनुभवे। स० क० १।३।२२]

शब्दादीन् करोति ॥ ३६ ॥

शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति। शब्दं करोति, शब्दायते। वैरायते। कलहायते। अभ्रायते। कण्वायते। मेघायते। अट्टायते। अटायते। अन्ये पुनरटाटेति पठन्ति, तेषामटतेर्यङि स्त्रियामकारे च रूपम्। अटाटायते। शीकायते। सोटायते। कोटायते। पोटायते। प्रुष्टायते। सुदिनायते। दुर्दिनायते। नीहारायते।

[शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे। पा० ३।१।१७, अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्तव्यम्। भाष्यम्। सुदिनदुर्दिनाभ्यां च। नीहाराच्च ३।१।१७।१ २ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघाटाट्टशीकासोटाकोटापोटाप्रुष्वाटाटसुदिनदुर्दिननीहारेभ्यः करणे। स० क० १।३।२३]

नमस्तपोवरिवसः क्यच् ॥ ३७ ॥

नमआदिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यच् परो भवति। नमस्करोति, नमस्यति देवान्। तपस्यति शत्रून्। वरिवस्यति गुरून्।

[नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्। पा० ३।१।१९, नमसः पूजायाम्, वरिवसः परिचर्यायाम्, चित्रङ आश्चर्ये। पा० ३।१।१९ भाष्यम्, स० क० १।३।२५-२७]

Under the Vārttika तपसः परस्मैपदं च iii 1 15 1 the Bhāṣyakāra says तपश्चरति तपस्यति Candra would appear to be the first to take तपस्यति in the sense of सन्तापयति and is follow-

---

* अस्र became आस्र in Hemacandra and आश्र in Jumara

ed by Bhoja, Hemacandra and others But Candra and his followers are undoubtedly in the wrong, for तप is not a well-established word in the sense of सन्ताप in general Candra was evidently influenced by Mahabhāsya iii 1 87

Bhoja follows Kātyāyana and frames four separate rules तपस क्यच नमस पूजायाम्, वरिवस परिचर्यायाम्, चित्रङ आश्चर्ये 1 3 24–27 Under the first of these we find तप करोति तपस्यति । तप शब्दो यदा व्रतवचनस्तदान्तर्भूतकर्मकत्वात् क्यजन्तोऽकर्मक, यदा सन्ताप-वचनस्तदा तत्सम्बन्धिनार्थेन सकर्मक । शत्रूणा तप करोति तपस्यति शत्रूनिति । Hemacandra says in his Brhadvrtti under तपस क्यन् iii 4 36 अत्र यदा व्रतपर्यायस्तप शब्द, तदा क्यन्-कर्मणो वृत्तावन्तर्भूतत्वादकर्मकत्वम्, यदा तु सन्तापक्रियावचन, तदा क्यन्-कर्मणो वृत्तावन्तर्भावेऽपि स्वकर्मणा सकर्मक एव । शत्रूणा तप करोति तपस्यति शत्रूनिति । यथा व्याकरणस्य सूत्र करोति व्याकरण सूत्रयति ।

चित्रङ आश्चर्ये ॥ ३८ ॥ [स० क० १।३।२७]

चित्रङ्शब्दाद् द्वितायान्तादाश्चर्ये वर्तमानात् करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यच् परो भवति। चित्र करोति, चित्रीयते। ङकारस्तङानार्थ । आश्चर्य इति किम् ? चित्र करोति।

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ ३९ ॥ [पा० ३।१।२७]

कण्ड्वादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य करोतीत्यस्मिन्नर्थे यग् भवति। कण्डू करोति, कण्डूयति कण्डूयते । कण्डूञ् । मन्तुञ्, मन्तूयति, मन्तूयते । वल्गु, वल्गूयति* । असुञ्, असूयति, असूयते ।* हृणिङ्, हृणीयते । महिङ्, महीयते । वेङ्, वेयते । लाङ्, लायते । वेङ्लाट् इति केचित् पठन्ति, वेट् लाट् इति च, तेषा वेङ्लाटयति वेटयति लाटयतीति।

* Goyicandra says चान्द्रास्तु ञानुबन्धानेतान् पठन्ति evidently referring to असु, मन्तु and वल्गु In the Madhaviya Dhatuvrtti we find under मन्तु अपराधे—चन्द्रस्तु ञित पठित्वा मन्तूयते इति चाह । Rama Tarkavagasa follows G. and says under Mugdhabodha 655 ञित कण्ड्वादिचत्वारो ङितो हृण्यादयस्त्रय

तिरस्, तिरस्यति। इयस्, इयस्यति। इरस्, इरस्यति। उरस्, उरस्यति। उषस् उषस्यति। कुसुभ मगध, कुसुभ्यति, मगध्यति। यकि [५।३।६४] इत्यलोप। गोधा। मेधा। तन्तस्। पम्पस्। भिषज्। अरर। सपर। इषुध। चुरण। तुरण। भुरण। दुवस्। गद्गद। एला। केला। खेला। लेट्। लोट्। सुख। दुःख।

[कण्ड्वासुवल्गुमन्तुमहीङ्हृणीङ्वेङ्लाङवेङ्लाङ्लेङ्लोङरुण्विरस्तिरोदुवस इयसुषसिरज्भिषज्भिष्णुज्भ्यो यक्। एलावेला०। स० क० १।३।२८ २९]

एकाचो हलादेः क्रियार्थाद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् ॥४०॥

एकोऽच् यस्य हलादि क्रियार्थस्तस्माद् भृशार्थे पौनःपुन्ये च वर्तमानाद् यङ् भवति। भृश शीघ्रम्*, आभीक्ष्ण्य पौनःपुन्यम्। अत्यर्थं पुनःपुनर्वा पचति, पापच्यते। एकाच इति किम्? जागर्त्यभीक्ष्णम्। हलादेरिति किम्? अभीक्ष्णमीहते। क्रियार्थादिति किम्? प्रात्ति†। भृशम्। प्रादयो हि क्रियाया न वाचका। किं तर्हि? विशेषद्योतका। भृशाभीक्ष्ण्य इति किम्? पचति। क्रियार्थादित्यधिकार प्राक् सुब्विधे [२।१।१]

[धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। पा० ३।१।२२, धातोर्हलादेरेकाच क्रियासमभिहारे यङ्। स० क० १।३।३०]

ऋसूत्रिमूत्रिसूचटशूर्णुभ्यः ॥४१॥

एतेभ्यो भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् भवति। अरायते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। सोसूच्यते। अटाट्यते। अशाश्यते। प्रोर्णोनूयते।

[ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम्। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिग्रहण यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्। पा० ३।१।२२।३, अट्यतिसूत्रिमूत्रिसूच्यशूर्णुभ्य। स० क० १।३।३२]

---

* Should we read भृशमत्यर्थम्

† प्राटति—काशिका, हृदयहारिणी। प्रात्ति—हेमचन्द्र। धातोरिति किम्? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्। भृश प्राटति। काशिका।

गत्यर्थात् कौटिल्य एव ॥४२॥

गत्यर्थेभ्य कौटिल्य एव यङ् भवति, न भृशाभीक्ष्ण्यमात्रे। चङ्-क्रम्यते। दन्द्रम्यते। जङ्गम्यते। अन्यत्र पुन पुन क्रामति।

[नित्य कौटिल्ये गतौ। पा० ३।१।२३, कौटिल्य एव गत्यर्थेभ्य। स० क० १।३।३३]

लुपसदचरगृजपजभदहदशो गर्ह्यात् ॥४३॥

लुपादिभ्यो गर्हितार्थेभ्यो यङ् भवति। गर्हित लुम्पति, लोलुप्यते। सासद्यते। चञ्चूर्यते। निजेगिल्यते। जञ्जप्यते। जञ्जभ्यते। दन्दह्यते। दन्दश्यते। गर्ह्यादिति किम्? लुम्पति। एवशब्दानुवृत्तेगर्हितार्थेभ्य एवैतेभ्यो यङ् भवति नान्यार्थेभ्य। पुन पुन लुम्पति। प्रकृतिविशेषण किम्? जपति वृषल।

[लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्। पा० ३।१।२४, स० क० १।३।३४]

न शुभरुच ॥४४॥

शुभिरुचिभ्या यङ् न भवति। अभीक्ष्ण शोभते। भृश रोचते।

[क्रियमाणेऽपि ह्येकाज्भलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधान न भवति, न भवति तत्रोत्पत्ति। तद् यथा भृश शोभते, भृश रोचते। महाभाष्यम्। ३।१।२२, न शुभरुचगृणातिभ्य। स० क० १।३।३५]

चुरादिभ्यो णिच् ॥४५॥ [स० क० १।३।३६]

चुरादिभ्य स्वार्थे णिच् परो भवति। चोरयति। नाटयति। णकार आदैजर्थ, चकार सामान्यग्रहणाविघातार्थ। चुरादिषु पठ्यते— सुपो धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च [धातुपा० १०।१०३] इति। तेनेष्ठवत्कार्याणि भवन्ति न भवन्ति च। पटु करोति, पटयति। लघयति। इष्ठवद्भावादन्त्याजादिलोप[1] आदभावश्च। तथा स्थूलमाचष्टे स्थवयति

[1] Candra uses अन्त्याजादि for Pāṇini's टि The rule for the elision of टि is इष्ठेमेय स्वन्त्याजादे v 3 158

दवयतीत्यादि। *सत्यमाचष्टे, सत्यापयति। अर्थापयति। वेदापयति। एषामापुक वक्ष्यति [६।१।५५]। पाश विमोचयति, विपाशयति। रूप पश्यति, निरूपयति। वीणया उपगायति, उपवीणयति। तूलैरनुकुष्णाति, अनुतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति। सेनया अभिनिर्याति, अभिषेणयति। लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति। त्वच गृह्णाति, त्वचयति। नैकाच [५।३।१६५] इति लोपाभाव। वर्मणा सनह्यति, सवर्मयति। वर्ण गृह्णाति, वर्णयति। चूर्णैरवध्वसयति, अवचूर्णयति। सूत्र करोति, सूत्रयति। एव मुण्डयति। मिश्रयति। श्लक्ष्णयति। लवणयति। व्रतयति। वस्त्र समाच्छादयति, सवस्त्रयति। हलि गृह्णाति, हलयति। कलि गृह्णाति कलयति। इष्ठवद्भावादादैचामभाव [अन्त्याजादिलोपश्च]। तस्मा न्नाग्लोपि० [६।१।६२] इति सन्वद्भावाभाव†। अजहलत्, अचकलत्। अपीपटदिति बहुलवचनादित्त्वम्। एव कृतयति, तूस्तयतीत्यादि। णिङ् अङ्गनिरसन इति तत्रैव पठ्यते [धातुपा० १०।१०४] हस्त निरस्यति, हस्तयते। पादयते। उत्पुच्छयते। निपुच्छयते। परिपुच्छयते। निरसन इति किम्? पुच्छमाचष्टे, पुच्छयति। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्चेति तत्रैव पठ्यते [धातुपा० १०।१०५]। श्वेताश्वमाचष्टे तेन वाभिक्रामति, श्वेतयते। अश्वयते। गालोडयते। आह्वरयते। भाण्डानि समाचिनोति, सभाण्डयते। चीवर समर्जयति परिदधाति वा, सञ्चीवरयते। फलवति [१।४।१२४] इति तङ्। तथा चाह धातुकारोऽपि। पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् [पाणिनीयधातुपा० १०।३९५] इति।

---

* सत्यस्य कृञ्याप्रापुक् च। पा० ३।१।२५।१, सत्य करोति सत्यापयति। भाष्यम्।

† इष्ठवद्भावादादैचामभाव। तस्मादग्लोपित्वमिति सन्वद्भावाभाव। MSS

[सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवमवणचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । पा० ३।१।२५, प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च। धातुपा० १०।३६८ , तत् करोतीत्युपसख्यान सूत्रयत्याद्यर्थम् । आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकम् । ३।१।२६।५-६ निडङ्गानिरसो । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पाणिनीयधातुपाठ । सुपो धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणलघुपटुप्रभृतीनि करोति । स्थूलादीनावष्टे च। सत्यार्थवेदानामापुक् च । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वर-काणामश्वतरेतकलोपश्च । कृत वचवणान् गृह्णाति। हलिकल्योर०१। क्षताद् भोजने तन्निवृत्तौ च । रूपान्निध्याने। पाशाद्विमोचने सयमने च । तूस्ताद्वि-हनने । लोम्नोऽनुमाजने । वस्त्रात् समाच्छादने परिधाने च । तेनातिक्रामति । सेनावीणावमचूर्णतूलश्लोकपासोवासीभ्योऽभियानोपगानसन्नहनावध्वसनावकोषणो पस्तवनोन्मोचनपरिच्छेदनेषु । अङ्गात् तन्निरस्यति डित् । पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च। भाण्डात् समाचयने। चीवरादजने परिधाने च। स० क० १।३।३७–५५, ५७ ६३]

प्रयोजकव्यापारे ॥४६॥

कर्तार य प्रयुङ्क्ते तद्व्यापारे क्रियार्थाण् णिच परो भवति। कारयति। हारयति। ननु च कर्तापि करणादीना प्रयोजक इति तद्व्यापारेऽपि णिच् प्राप्नोति। प्रयोजकग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति, चुरादिभ्यश्च पृथग्वचनसामर्थ्यात्। कथ कस घातयति कथक, बलि बन्धयतीति ? अत्रापि तथा परेषा प्रत्यायनात्। तथा हि वक्तारो भवन्ति। गच्छ हन्यते कस । कि ते गतेन ? हत स कस इति। एवमारात्रिविवासमाचष्टे, रात्रि विवासयति। कौशाम्ब्या प्रस्थितो माहिष्मत्या सूर्यमुद्गमयति। पुष्ययोगमाचष्टे पुष्येण चन्द्र योजयतीति ।

[हेतुमति च। पा० ३।१।२६, धातोर्हेतुव्यापारे। स० क० १।३।५६]

गुपूधूपविच्छपणपन आयो वा ॥ ४७ ॥

गुपादिभ्य स्वार्थे आय परो भवति वा। गोपायिता, गोप्ता।

धूपायिता, धूपिता। विच्छायिता, विच्छिता। पणायिता, पणिता। पनायिता, पनिता। पनिसाहचर्यात् स्तुत्यर्थस्य पणेर्ग्रहणम्। इह न भवति। शतस्य पणिता।

[गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय। पा० ३।१।२८, गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयो वा। स० क० १।३।६४]

ऋत ईयङ्॥ ४८॥

ऋत ईयङ् वा भवति। ऋतीयिता, अर्तिता।

[ऋतेरीयङ्। पा० ३।१।२९, स० क० १।३।६५]

कमो णिङ्॥ ४९॥

कमो णिङ् वा भवति। कामयिता कमिता।

[कमेर्णिङ्। पा० ३।१।३०, स० क० १।३।६६]

शित्यायादय ॥ ५०॥

गुपादिभ्य शिति परभूते आयादयो नित्य भवन्ति, पुनर्विधानात्। गोपायति, धूपायति, विच्छायति, पणायति, पनायति, ऋतीयते, कामयते।

[आयादय आधधातुके वा। पा० ३।१।३१, नित्य शित्यायादय। स० क० १।३।६७]

अनेकाचो लिट आम् कृभ्वस्तिलिट् चानु॥ ५१॥

अनेकाच क्रियार्थात् परस्य लिट आमादेशो भवति, कृभ्वस्तिभ्यो विहितश्च लिडनुप्रयुज्यते। चुलुम्पाञ्चकार। चिकीर्षाञ्चकार। कारयाम्बभूव। पाचयामास। पृथग्वचनसामर्थ्यादस्तेर्न भूभाव। अनेकाच इति किम्? पपाच।

[कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। पा० ३।१।३५। कास्यनेकाच इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम? चुलुम्पाद्यर्थम्। ३।१।३५ भाष्यम्, अनेकाचो लिट आम् कृभ्वस्तीना च लिट्यनुप्रयोग। स० क० १।३।६८।]

इजादेर्गुरुमतोऽनृच्छूर्णोः ॥ ५२ ॥ [स० क० १।३।६९]

इजादिर्य क्रियार्थो गुरुमानृच्छत्यूर्णोतिवर्जितस्तत परस्य लिट आम् भवति, कृभ्वस्तिलिट् चानप्रयुज्यते। ईहाञ्चक्रे। व्युच्छाञ्चकार। इजादेरिति किम् ? ततक्ष। गुरुमत इति किम् ? इयेष। नैष लविधानकाले गुरुमान्। उछेस्तु लविधानकाल एव गुरुमत्त्वादाम् भवत्येव, ऋच्छिप्रतिषेधाच्च लिङ्गात्। अत एवास्य सयोगपरस्यापि गुरुत्वम्। अनृच्छूर्णोरिति किम् ? आनर्छ। प्रोर्णुनाव।

[इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ । पा० ३।१।३६, ऊर्णोतेश्चोपसख्यानम् । वा६]

कासयदयासः ॥ ५३ ॥

कास अय दय आसश्च परस्य लिट आम् भवति, कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। कासाञ्चक्रे। पलायाञ्चक्रे। उद्दयाञ्चक्रे। आसाञ्चक्रे।

[कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । दयायासश्च । पा० ३।१।३५, ३७ , दयायास्कास्भ्यश्च । स० क० १।३।७०]

जागृुषो वा ॥ ५४ ॥ [स० क० १।३।७१]

जागर्तेरुषश्च परस्य लिट आम् भवति वा, कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। जागराञ्चकार, जजागार। ओषाञ्चकार, उवोष।

[उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । पा० ३।१।३८]

भीह्रीहूनां द्वे च ॥ ५५ ॥

भी ह्री हू इत्येतेषा लिट आम् भवति वा, तत्सन्नियोगेन च द्वित्वम्, कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। बिभयाञ्चकार, बिभाय। जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय। जुहवाञ्चकार, जुहाव। लिटि* [५।१।२, पा० ६।१।

* Candra's rule चङ्लिटो does not contain the word लिटि, but Pāṇini's rule लिटि धातोरनभ्यासस्य does contain it The commentator is either *referring* to Candra's rule or *quoting* from Pāṇini through inadvertence

८] इति सिद्ध द्विर्वचने द्वे चेति नियमार्थं वचनम्—एतेषामेवामि द्वित्व भवति नान्येषामिति। तथा चैवोदाहृतम्।

[भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च। पा० ३।१।३९, स० क० १।३।७२]

बिभराम् ॥ ५६ ॥

बिभर्तेर्लिट आम् वा निपात्यते, द्वित्वमित्वञ्च* कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। बिभराञ्चकार, बभार।

विदाम् ॥ ५७ ॥

विदेर्लिट आम् वा निपात्यते, एङभावश्च, कृभ्वस्तिलिट् चानुप्रयुज्यते। विदाञ्चकार, विवेद।

[उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्। पा० ३।१।३८, विदे किच्च। स० क० १।३।७३]

लोट कृलोट् ॥ ५८ ॥

लोडन्तस्य विदेर्विदामिति निपात्यते वा, कृञश्च परो लोडनुप्रयुज्यते। विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुर्वन्तु। वेत्तु, वित्ताम्, विदन्तु।

[विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्। पा० ३।१।४१, लोट कृञश्च लोटयनुप्रयोग। स० क० १।३।७४]

स्यतासौ लृलुटो ॥ ५९ ॥

लृटि लृङि च परभूते क्रियार्थात् स्य परो भवति, लुटि तास्। करिष्यति। अकरिष्यत्। श्व कर्ता।

[स्यतासी लृलुटो। पा० ३।१।३३, स० क० १।३।७५]

लुङि सिच् ॥ ६० ॥ [स० क० १।३।७६]

लुङि परभूते क्रियार्थात् सिच् परो भवति। अकार्षीत्। इकार-

* Here, as elsewhere, Liebich has इत्वम् from MSS, but ऋपूभूमाहाङामित् vi 2 128 shows that the correct reading is इस्वम्

०सिच्यतङ्ग्रादैच् [६।१।३] इति चिह्नार्थं । चकार आगमानुदात्तस्वर-बाधनार्थं ।

[च्लि लुङि । च्ले सिच् । पा० ३।१।४३-४४। Panini prescribes च्लि in the aorist and for च्लि substitutes सिच, अङ् etc to make his rules विश्वतोमुख]

स्पृशमृशकृषतृपदृपो वा ॥ ६१ ॥

स्पृशादिभ्यो लुङि सिज् वा भवति । अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्, अस्पृक्षत् । अम्राक्षीत् अमार्क्षीत्, अमृक्षत् । अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्, अकृक्षत् । अत्राप्सीत् अतार्प्सीत् अतृपत् । अद्राप्सीत्, अदार्प्सीत्, अदृपत् ।

[स्पृशमृशकृषतृपदृप सिज वा । पा० ३।१।४४।७, स्पृशिमृशिकृषितृपिदृपिभ्यो वा । स० क० १।३।७७]

दाधागातिस्थाभूपोऽतङि लुक् ॥६२॥

एतेभ्य उत्तरस्य सिचोऽतङि लुग् भवति । अदात्, अधात्, अगात्, अस्थात्, अभूत्, अपात् । अतङीति किम् ? अदिषाता ग्रामौ देवदत्तेन । गातिपिबत्योर्निर्देशसाहचर्याभ्या ग्रहणादिह न भवति । अगासीद् गायन । अपासीन् नृप ।

[गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु । पा० २।४।७७, दाधागातिपिबतिस्थाभूभ्य परस्मैपदे लुक् । स० क० १।३।७८]

घ्राधेशाछासो वा ॥६३॥

घ्रादिभ्य परस्य सिचो लुग् वा भवति । अघ्रात्, अघ्रासीत् । अधात्, अधासीत् । अशात्, अशासीत् । अच्छात्, अच्छासीत् । असात्, असासीत् । अतङीत्येव । अघ्रासाता सुमनसौ देवदत्तेन ।

[विभाषा घ्राधेट्शाच्छास । पा० २।४।७८, शाच्छासाघ्राधेड्भ्यो वा । स० क० १।३।७९]

तनादिभ्यस्तथासोः ॥६४॥ [पा० २।४।७९, स० १।३।८०]

तनादिभ्य परस्य सिचस्तथासो परतो लुग् वा भवति । अतत,

अतथा । अतनिष्ट,अतनिष्ठा । असात, असाथा । असनिष्ट, असनिष्ठा । तथासोरिति किम् ? अतनिषाताम् । थासा सहचरितस्यैव तशब्दस्य ग्रहणादिह न भवति । अतनिष्ट यूयम् । करोतेरलुक्पक्षेऽपि ह्रस्वात् [६।३।५६] इति सलोप । अकृत, अकृथा ।

शल इगुपान्ताददृशोऽनिटः क्स ॥६५॥

शलन्तादिगुपान्ताद् दृशिवर्जितात्* क्रियार्थादनिटो लुङि क्सो भवति । अलिक्षत् अधुक्षत् । शल इति किम् ? अभैत्सीत् । इगुपान्तादिति किम् ? अधाक्षीत् । अदृश इति किम् ? अदर्शत् , अद्राक्षीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत् ।

[**शल इगुपधादनिट क्स । न दृश । पा० ३।१।४४-४५, शल इगुपधाददृशोऽनिट क्स । स० १।३।८१**]

श्लिष ॥६६॥ [स० क० १।३।८२]

श्लिष्यतेर्लुङि क्सो भवति । पुनर्विधानान् † पुष्यत्यादिविहितोऽङ् बाध्यते । उपाश्लिक्षत् कन्या देवदत्त । चिणपि तर्हि बाध्येत, उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ? पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न परान् । अनिट इत्येव । अश्लेषीत् । अधाक्षीदित्यर्थं ।

[**श्लिष आलिङ्गने । पा० ३।१।४६, नासत्त्वाश्लेषे । स० क० १।३।८३**]

सत्त्वाश्लेषे ॥६७॥

प्राणिविषय एवाश्लेषे वर्तमानाच्छ्लिष्यतेर्लुङि क्सो भवति, नान्यत्र । उपाश्लिषज्जतु च काष्ठ च । व्यत्यश्लिष्ट जतु च काष्ठ च ।

[**योगविभागात् सिद्धम् । पा० ३।१।४६।४ योगविभाग करिष्यते । श्लिष । श्लिष क्सो भवति । तत आलिङ्गने । आलिङ्गने च श्लिष क्सो भवति ।**]

---

* Liebich has **अदृशिवर्जितात्**

† Liebich puts a comma after **भवति** and a full stop after **पुनर्विधानात्**

णिश्रिद्रुस्रुकम कर्तरि चङ् ॥६८॥

ण्यन्ताच्छ्रयत्यादिभ्यश्च लुङि कर्तरि चङ् भवति। अचीकरत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। अचकमत। कर्तरीति किम्? अकारयिषाता कटौ देवदत्तेन। चकारश्चङि [५।१।२४] इति चिह्नार्थं। ङकारोऽदेङ्प्रतिषेधार्थ।

[**णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्। पा० ३।१।४८, णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसख्यानम् ३।१।४८।१, णिश्रिद्रुस्रुकमिभ्य कर्तरि चङ्। स० क० १।३।८४**]

धेश्वेर्वा ॥६९॥

धेट श्वयतेश्च लुङि वा चङ् भवति। अदधत्, अधासीन्, अधात्। अशिश्वियत्, अश्वयीत्, अश्वत्। कर्तरीत्येव। अधिषाता गावौ वत्सेन।

[**विभाषा धेट्श्व्यो। पा० ३।१।४९ धेट्श्विभ्या वा। स० क० १।३।८५।**

Anxious to avoid **विधेयाविमर्श** Candra ends his rule with **वा** which stood at the beginning of Panini's rule]

ऋसृशाससुख्यावचोऽङ् ॥७०॥

एतेभ्यो लुङ्यङ् भवति। आरत्, समारत। असरत्। अशिषत्। आस्थत्, पर्यास्थत। आख्यत्। अवोचत्। शास्साहचर्यादाद्ययोर्लुप्तशपोर्ग्रहणम्। तेनह न भवति। आर्षीत्। असार्षीत्।

[**अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। पा० ३।१।५२,५६। शास्यसुख्यावचिभ्योऽङ्। ऋसृभ्या वा। स० क० १।३।८६–८७।** Probably our commentary was the first to insist that this **अङ्** is added only to the roots r and sr belonging to the *hu*-class, in the case of the Bhvadiganiya roots the forms would be **आर्षीत्** and **असार्षीत्** Thus Goyicandra says **भ्वादेर्न ग्रहणमिति चान्द्रा** This led subsequent grammarians like Bhoja to make *an* optional in the case of the two roots Hemacandra frames the rule **सर्त्यर्तेर्वा** iii 4 61 and says in his Brhadvrtti **सृ ऋ आभ्यां धातुभ्या**

कतयश्चतन्यामङ् प्रत्ययो वा भवति। सृअदादिभ्योदिर्वा। असरत्। असार्षीत्। सते कर्त्तरि आत्मनेपदं न दृश्यत इति नोदाह्रियते। ऋ। आरत्। आर्षीत्। समारत। समार्ष्ट। आत्मनेपदे न भवति परस्मैपदे नित्यमित्येके। परस्मैपदे नित्यमात्मनेपदे अते वा, सर्तें न इत्यन्ये। उभयत्र नित्यमित्यपरे। See Kātantra III 2 28, S'ākatāyana IV 3 11, Mugdhabodha 619 (विकल्प)

ह्वालिप्सिचः ॥७१॥

ह्वयतेर्लिंप सिचश्च लुङ्यङ् भवति। अह्वत्। अलिपत्। असिचत्।

[लिपिसिचिह्वश्च। पा० ३।१।५३, लिपिसिचिह्वयतिभ्य। स० क० १।३।८८]

तङि वा ॥७२॥

ह्वादिभ्यस्तङ्यङ् वा भवति। आह्वत, आह्वास्त। अलिपत, अलिप्त। असिचत, असिक्त।

[आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्। पा० ३।१।५४, आत्मनेपदे वा। स० क० १।३।८९]

लृदिद्द्युतादिपुष्यत्यादिभ्योऽतङि ॥७३॥

लृदितो द्युतादिभ्य पुष्यत्यादिभ्यश्च लुङ्यतङ्यङ् भवति। अगमत्, असृपत्। व्यद्युतत्, अश्वितत्। अपुषत्। अशुषत्। अतङीति किम्? व्यद्योतिष्ट, व्यलोटिष्ट। श्यना निर्देशात् पुष्णातेर्न भवति। अपोषीत्।

[पुषादिद्युताद्यॢदित परस्मैपदेषु। पा० ३।१।५५, लृदिद्द्युतादिपुष्यत्यादिभ्य परस्मैपदे। स० क० १।३।९०]

इरितो वा ॥७४॥ [पा० ३।१।५७]

इरित क्रियार्थाल्लुङ्यतङ्यङ् वा भवति। अरुधत्, अरौत्सीत्। अनङीत्येव। अरुद्ध।

जःश्विस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्लुच ॥७५॥

एतेभ्यो लुङ्यतङ्यङ् वा भवति। अजरत्, अजारीत्। अश्वत्,

अश्वयीत्, अशिश्वियत्। अस्तभत्, अस्तम्भीत्। अम्रुचत्, अम्रोचीत्। अम्लुचत्, अम्लोचीत्। न्यग्लुचत, न्यग्लोचीत्। न्यग्लुञ्चीदिति ग्लुञ्चेरेतद्रूपम्। ननु च न्यग्लुचदिति ग्लुञ्चेरपि रूपमिष्यत एव, तथा च गत्यर्थता गम्यते। अनेकार्था हि धातव* इति ग्लुचिरपि गत्यर्थो भविष्यति।

[जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च। पा० ३।१।५८, इरिज्-जृश्विरतन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुभ्यो वा। स० क० १।३।९१]

चिण् ते पद ॥७६॥ [पा० ३।१।६०]

लुङि तभूते पदश्चिण् भवति। उदपादि। त इति किम्? उदपत्-साताम्। चकारश्चिण [१।१।८५] इति चिह्नार्थं। णकार आदैजर्थं।

[पदस्ते चिण् तलुक् च। स० क० १।३।९२]

दीपजनबुधपूरितायिप्यायो वा॥ ७७ ॥

दीपादिभ्यस्तभूते लुङि परतश्चिण् वा भवति। अदीपि, अदीपिष्ट। अजनि, अजनिष्ट। अबोधि, अबुद्ध। अपूरि, अपूरिष्ट। अतायि अतायिष्ट। अप्यायि, अप्यायिष्ट।

[दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्। पा० ३।१।३१, ०प्यायिभ्यो वा। स० क० १।३।९४]

भावाप्ययो ॥ ७८ ॥

क्रियाया क्रियाव्याप्ये चार्थे लुङि ते परत क्रियार्थाच्चिण् भवति। आसि भवता। अकारि कटो भवता। अकारि कट स्वयमेवेति स्वय-

* The full stanza is found at the end of the Dhātupātha

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽत्र प्रदर्शित।
प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव॥

Goyicandra says under शाच्छोवा of the tiranta section of the Samkṣiptasāra धातूनामनेकार्थत्वेनेष्टार्थसिद्धिमभ्युपगन्तु चन्द्र एव पर परमपण्डित।

शब्दादत्र कर्ता प्रतीयते, चिण् पुनर्व्याप्य एव। यदा तु कर्तरि लकार-स्तदा, अकृत कट स्वयमेव। तथा, अदोहि गो स्वयमेव, अदुग्ध गौ स्वयमेवेति। रुधेरपि व्याप्यविवक्षायामिष्यत एव चिण्। अरोधि गौर्देवदत्तेनेति। यदा तु गोरात्मन एव कर्तृत्व तदा, अरोधि गौरात्मनेति भवत्येव। य एव चार्थ आत्मनेति स एव चार्थ स्वयमेवेति। अरोधीति चोक्ते नाश्रुते कर्तृवाचिनि पदान्तरे कर्तृत्व गम्यते। तस्मादिहापि व्याप्यविवक्षाया चिणा भवितव्यम्। यदा तु कर्तरि लकारस्तदा, अरुद्ध गौ स्वयमेवेति। तदाप्यात्मानमिति पदान्तराद् व्याप्यता गम्यते, स्वयमेवेति वा वचनात्। अतप्त तपस्तापस इति कर्तर्येव लकार, तपआप्याद् [१।४।७५] इति तङ्। तपिश्चात्र करोत्यर्थे वर्तते। अकृत तपस्तापस इत्यर्थ।

[चिण् भावकमणो। पा० ३।१।६६, भावकर्मणो। स० क० १।३।१०० । Candra uses आप्य for व्याप्य here, though the Vrtti has व्याप्य]

नानोस्तप ॥ ७९ ॥ [स० क० १।३।१०१]

अनोर्विशेष्यात् तपश्चिण् न भवति। अन्ववातप्त पापेन कर्मणा। अनोरिति किम्? अतापि पृथिवी राज्ञा।

[तपोऽनुतापे च। पा० ३।१।६५]

तिङ्शिति यगलिडाशीर्लिङि ॥ ८० ॥

तिङि शिति च भावाप्ययोर्यग् भवति, लिटमाशीर्लिंङ च वर्ज-यित्वा। आस्यते देवदत्तन। आस्यमानम्। गम्यते ग्राम। गम्य-मान। अलिडाशीर्लिंङीति किम्? बभूवे देवदत्तेन। बिभिदे कुसूल। भविषीष्ट। पक्षीष्ट ओदन। भिद्यते कुसूल स्वयमेवेति भिद्यत इति श्रवणाद् व्याप्यता गम्यते, स्वयमेवेति श्रवणात् कर्तृत्वम्, कर्तृत्व-विवक्षाया तु भिनत्ति कुसूल आत्मानमिति। दुग्धे गौ। पयो मुञ्च-तीति गम्यते। तथा, अदुग्ध गौ स्वयमेवेति। प्रस्नुते गौ स्वयमेव।

नमते दण्ड स्वयमेवेति स्नुनम स्वयम् [१।४।१०२] इति तङ्। अवकिरते हस्ती स्वयमेव, श्रथ्नीते माला स्वयमेव, ग्रथ्नीते माला स्वयमेव, चिकीर्षते कट स्वयमेवेति किरादिश्रन्थग्रन्थसनामाप्ये [१।४। १००] इति तङ्। तस्मादुदुम्बर सलोहितफल पच्यत* इति व्याप्यतैवात्र सक्रियाविशेषणा विवक्षिता। कर्तृत्वविवक्षायां तु पचत्यात्मानमिति। परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति पदसस्कारकाले फलवति [१।४।१२४] इति तङ्। पदान्तरसम्बन्धे तु कर्तु फलासम्भवो गम्यते। तथा कारयते कट स्वयमेव चोरयते गौ स्वयमेव, भूषयते कन्या स्वयमेव, मण्डयते कन्या स्वयमेव, श्रयते दण्ड स्वयमेव, ब्रूते कथा स्वयमेव, आहृते गौ स्वयमेवेति कर्तृतैव गम्यते। आङो यमहन० [१।४।७३] इति तङ्।

[**सार्वधातुके यक्। पा० ३।१।६७, स० क० १।३।१०२** P's rules for Sārvadhātuka and Ārdhadhātuka are **तिङ्शित् सार्वधातुकम्। आर्धधातुक शेष। लिट् च। लिङाशिषि।** Since Candra is debarred from using Sārvadhātuka, he has to use this periphrasis **यक्चिणो प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसख्यानम्। ३।१।८९।१ यक्चिणो प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसख्यानमिति। भाष्यम्। भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसख्यानम् ३।१।६७।३, कर्मकर्तरि च। न दुह। णिश्रिब्रूञात्मनेपदाकर्मकभूषाकर्मकिरादिश्रन्थग्रन्थसन्स्नुनमिभ्यश्चिण् च। स० क० १।३।१०३-१०५**]

तपस्तपआप्यात् ॥ ८१ ॥

तप आप्य यस्य तस्मात्तपतेर्यग् भवति। तप्यते तपस्तापस। तपआप्यात् [१।४।७५] इति तङ्। तपआप्यादिति किम्? उत्तपति सुवर्ण सुवर्णकार। कर्त्रर्थ आरम्भ।

[**तपस्तप कर्मकस्यैव। पा० ३।१।८८, तपस्तप कर्मकात्। स० क० १।३।१०६**]

---

* Liebich has **तस्मादुदुम्बर, स लोहितफल पच्यते**

कर्तरि शप् ॥ ८२ ॥ [पा० ३।१।६८, स० क० १।३।१०७]

क्रियार्थात्तिङि शिति च परभूते कर्तरि शब् भवति। तरति। नयति। धारय। पारय। अलिडाशीर्लिङीत्येव। बभूव। भूयात्। शकार एचोऽशित्यात् [५।१।४९] इति चिह्नार्थं। पकार शप्श्यन [५।४।३५] इति चिह्नार्थं।

अदादिभ्यो लुक् ॥ ८३ ॥ [स० क० १।३।१०८]

अदादिभ्य परस्य शपो लुग् भवति। अस्ति। हन्ति।

[अदिप्रभृतिभ्य शप । पा० २।४।७२]

ह्वां द्वे च ॥ ८४ ॥

जुहोत्यादीना शपो लुग् भवति द्वित्व च। जुहोति बिभेति।

[जुहोत्यादिभ्य श्लु । पा० २।४।७५, स० क० १।३।१०९, श्लौ। पा० ६।१।१०, श्लुचङि (read श्लुचङो)। स० क० ६।१।२]

चिण ॥ ८५ ॥

चिण परस्य तशब्दस्य लुग् भवति। उदपादि। तिङ्शितीत्येव। अकारितराम्।

[चिणो लुक्। पा० ६।४।१०४, पदस्ते चिण् तलुक् च। स० १।३।९२]

यङो बहुलम् ॥ ८६ ॥

यङो बहुल लुग् भवति। रोरवीति, रोरूयते। क्वचित्तु नित्यमेव भवति। लोलुव, पोपुव। क्वचिन्न भवति। लोलूया।

[यङोऽचि च। पा० २।४।७४, लुग्बहुलम्। स० १।३।३१]

दिवादिभ्य श्यन् ॥ ८७ ॥ [पा० ३।१।६९, स० १।३।११०]

दिवादिभ्य परस्य शपो विषय श्यन् भवति। दीव्यति, सीव्यति।

भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषो वा ॥ ८८ ॥

भ्राशादिभ्य श्यन् वा भवति। भ्राश्यते, भ्राशते। भ्लाश्यते

भ्लाशते। भ्रम्यति भ्रमति। भूवादित्वान्न* दीर्घत्वम्। क्राम्यति, क्रामति। क्लाम्यति, क्लामति। त्रस्यति, त्रसति। त्रुट्यति, त्रुटति। लष्यति, लषति।

[वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलष। पा० ३।१।७०, ०लषिभ्यो, वा। स० १।३।११२]

Bhoja (1 3 112) follows Candra, but changes लष into लषिभ्य, As regards भ्रम् Kāśikā says भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु चलने, द्वयोरपि ग्रहणम् and gives the examples भ्राम्यति, भ्रमति as against Candra's भ्रम्यति, भ्रमति Hemacandra says in his Bṛhadvṛtti on iii 4 73 भ्राम्यति। भ्रमति। भौवादिकस्य भ्रम्यति। Jinendrabuddhi says द्वयोरपि ग्रहणमिति। विशेषानुपादानात्। अर्थभेदाच्च। अन्यो हि चलनार्थ, अन्यश्चानवस्थानार्थ, तथाहि चलन्नपि कार्येषु स्थिरारम्भी स्थिर इत्युच्यते। अचलन्नपि कार्येष्वस्थिरारम्भ्यस्थिर इत्युच्यते। तत्रार्थद्वयेऽपि प्रत्ययद्वय यथा स्यादिति द्वयोरपि ग्रहणम्। रूपभेदोऽप्यस्त्येव। चलनार्थस्य श्यनि विहिते दीर्घत्व न भवति अशमादित्वात्। शपि तु द्वयोरपि तुल्यम्। तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति— भ्रम्यति भ्रमति, भ्राम्यतीति। In the printed Hṛdayahāriṇī on Sarasvatī-Kanthābharana 1 3 112 we read भ्राम्यति भ्रामति where भ्रामति is evidently an error for भ्रमति Similarly भ्राश्यति भ्राशति भ्लाश्यति भ्लाशति would appear to be erroneous forms of भ्राश्यते भ्राशते भ्लाश्यते भ्लाशते]

यस ॥८९॥

यस श्यन् वा भवति। यस्यति, यसति।

[यसोऽनुपसर्गात्। पा० ३।१।७१, स० क० १।३।११३]

सम ॥९०॥

सम एव पराद् यस श्यन् वा भवति। सयस्यति, सयसति। सम इति किम्? आयस्यति।

---

* This is a curious form based on Pāṇini's rule भूवादयो धातव 1 3 1

[सयसश्च । पा० ३।१।७२, स० क० १।३।११४]

कुषिरज आप्ये ।।९१।।

कुषे रजश्च यदाप्य तस्मिन्नेव कर्तरि श्यन भवति । कुष्यति पाद स्वयमेव। रज्यति वस्त्र स्वयमेव। आप्य इति किम् ? कुष्णाति, रजति ।

[कुषिरजो प्राचा श्यन् परस्मैपद च । पा० ३।१।९०, कुषिरजो कमकतरि परस्मैपद च । स० क० १।३।११५]

तुदादिभ्य शः ।।९२।। [पा० ३।१।७७, स० क० १।३।११६]

तुदादिभ्य श परो भवति। तुदति । नुदति।

रुधादीनां श्नम् ।।९३।। [स० क० १।३।११७]

रुधादीनामन्त्यादच पर श्नम् (श्न ?) भवति । रुणद्धि । भिनत्ति ।

[रुधादिभ्य श्नम् । पा० ३।१।७८ Candra and Bhoja change the Ablative into the Genitive because *n* is inserted after the final vowel]

तनादिभ्य उ ।।९४।। [स० क० १।३।११८]

तनादिभ्य उ परो भवति । तनोति । सनोति । करोति ।

[तनादिकृञ्भ्य उ । पा० ३।१।७९]

स्वादिभ्य श्नुः ।।९५।। [पा० ३।१।७३, स० क० १।३।११९]

स्वादिभ्य श्नु परो भवति । सुनोति । सिनोति ।

श्रुकृण्विधिवां शृकृधि च ।।९६।। [स० क० १।३।१२०]

श्रु कृवि धिवीत्येतेषा श्नुर्भवति शृ कृ धि इत्येते चादेशा भवन्ति। शृणोति । कृणोति । धिनोति ।

[श्रुव शृ च। धिन्विकृण्व्योर च। पा० ३।१।७४, ८०]

अक्षो वा ।।९७।। [स० क० १।३।१२१]

अक्ष श्नु परो भवति वा। निरक्ष्णोति, निरक्षति ।

[अक्षोऽन्यतरस्याम् । पा० ३।१।७५]

तन् कृतौ तक्ष ॥९८॥

तनूकरणे तक्ष श्नुर्वा भवति। निस्तक्ष्णोति, निस्तक्षति। तनूकृताविति किम् ? सन्तक्षति वाग्भि ।

[तनूकरणे तक्ष । पा० ३।१।७६, स० क० १।३।१२२ Candra saves a syllable by changing करणे to कृतौ]

स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु स्कुभ्यः ॥९९॥

एतेभ्य श्नु परो भवति। स्तभ्नोति। स्तुभ्नोति। स्कभ्नोति। स्कुभ्नोति। स्कुनोति।

[स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्य श्नुश्च । पा० ३।१।८२, स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुभ्य । स० क० १।३।१२३]

श्ना ॥१००॥

एतेभ्य एव श्ना परो भवति। स्तभ्नाति। स्तुभ्नाति। स्कभ्नाति। स्कुभ्नाति। स्कुनाति।

क्र्यादिभ्य ॥१०१॥

क्र्यादिभ्य श्ना परो भवति। क्रीणाति। प्रीणाति।

[क्र्यादिभ्य श्ना। पा० ३।१।८१, श्ना क्र्यादिभ्यश्च। स० क० १।३।१२४]

हलो हौ शानच् ॥१०२॥ [स० क० १।३।१२५]

हलन्ताद्धौ परत श्नाविषये शानच् परो भवति। पुषाण, गृहाण। हल इति किम् ? क्रीणीहि। हाविति किम् ? अश्नाति।

[हल श्न शानज्झौ। पा० ३।१।८३]

बहुलम् ॥१०३॥ [स० क० १।३।१२६]

बहुलमित्येतदधिकृत वेदितव्यम् ।

[कृत्यल्युटो बहुलम् । पा० ३।३।११३]

भावाप्ययो. ॥१०४।

क्रियाया क्रियाव्याप्ये वार्थे इत्येतदधिकृत वेदितव्यम् ।

[तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । पा० ३।४।७०, भावकर्मणोरा ण्यत । स० क० १।३।१२७]

तव्यानीयर् केलिमरः ॥१०५॥

तव्यादय क्रियार्थात् परे भावाप्ययोर्बहुल भवन्ति । कर्तव्यम । करणीयम । कर्तव्य कट । करणीय कट । भिदेलिमा माषा । बहुलाधिकारात् करणादिष्वपि भवन्ति । स्नानीय चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मण । समावर्तनीयो गुरु । प्रवचनीय उपाध्याय । उपस्थानीय· शिष्य । तव्यस्य वा स्वरितत्व वक्ष्याम ।

[तव्यत्तव्यानीयर । पा० ३।१।९६, स० क० १।३।१२८, केलिमर उपसख्यानम् । पा० ३।१।९६।१, केलिमर् कमकतरि । स० क० १।३।१३५]

वास्तव्यः ॥१०६॥

वसेस्तव्य कर्तरि दीघत्व च निपात्यते । वसतीति वास्तव्य ।

[वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च । पा० ३।१।९६।२ The next Vārttika तद्धितो वा derives वास्तव्य from वास्तु with यत् वास्तव्य कर्तरि। प्रवचनीयोपस्थानीयरमणीयादयो वा । स्नानीयादय करणे । दानीयादय· सम्प्रदाने । समावर्तनीयादयोऽपादाने । स्थानीयादयोऽधिकरणे । स० क० १।३।१२९-१३४]

यत् ॥१०७॥

क्रियार्थाद् बहुल भावाप्ययोर्यत् परो भवति । चेयम्, जेयम्, भव्यम् । भव्य पुरुष । गेयानि ब्राह्मणेन सामानि । गेयो ब्राह्मण साम्नाम् । ऋहलो ण्यत वक्ष्यति [१।१।१३०] ।

[अचो यत् । पा० ३।१।९७, स० क० १।३।१३६]

पुशकितकिचतियतिशसिसहियजः ॥१०८॥

पवर्गान्ताच्छकादिभ्यश्च भावाप्ययोबहुल यद भवति । जप्यम्, लभ्यम् । शक्यम् । तक्यम् । चात्यम् । यत्यम् । शस्यम् । सह्यम् । यज्यम् । जनिवधोरिगुपान्ताना च स्वर वक्ष्याम ।

[पोरदुपधात् । पा० ३।१।९८, स० क० १।३।१३९, शकिसहोश्च । पा० ३।१।९७, यति जनेरुपसख्यानम् ३।१।९७।१, अत्यल्पमिदमुच्यते, तकिशसिचतियति-जनीनामुपसख्यानमिति वक्तव्यम् । भाष्यम् । शकितकिचतियतिशसिसहि-वधियजिभजिभ्य । स० क० १।३।१४० Candra follows Jainendra and includes यद् Jumara (Sam iii 200) has यज्यमित्येके and Govindra says एक इत्युक्तम् चान्द्रशास्त्रे दृष्टत्वात ।]

गदमदयमोऽप्रादेः ॥१०९॥

गदादिभ्य प्रादिरहितेभ्यो यद् भवति । गद्यम् । मद्यम् । यम्यम् । अप्रादेरिति किम् ? प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । आयाग्यम् । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निर् । दुर् । वि । आङ् । अधि । अपि । नि । अति । सु । उद् । अभि । प्रति । परि । उप । यमो नियमार्थं वचनम् ।

[गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । पा० ३।१।१००, गदमदयमिभ्योऽनुपसर्गे । स० क० १।३।१४१]

चर ॥११०॥

चरतेर्भावाप्ययोर्यद् भवति । चर्यम् । अप्रादेरित्यव । अभिचार्यम् ।

अगुरावाङ ॥१११॥

चरतेराङ परादगुरौ यद् भवति । आचर्यो देश । अगुराविति किम् ? आचार्य ।

[अनुपसर्गाच्चरतेराङि चागुरौ । ३।१।१००।१, चरेराङि चागुरौ । काशिका ३।१।१००, स० क० १।३।१४२]

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यविक्रेयानिरोधेषु ॥११२॥ [स० १।३।१४३]

अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्येऽर्थे । अनुद्यमन्यत् । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयेऽर्थे । पाण्यमन्यत् । वर्येत्यनिरोधे गम्यमाने । वृत्यान्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति । वार्या ऋत्विज ।

[अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । पा० ३।१।१०१ । विक्रेय is shorter and easier to understand than पणितव्य]

वह्यं करणम् ॥११३॥ [पा० ३।१।१०२, स० क० १।३।१४४]

वह्यमिति निपात्यते करण चेत्। वहन्त्यनेनेति वह्य शकटम्। वाह्यमन्यत्।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥११४॥ [पा० ३।१।१०३, स० १।३।१४५]

अर्य इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये च। आर्योऽन्य।

ऋतुमत्युपसर्या ॥११५॥

उपसर्येति निपात्यते ऋतुमती चेत्। उपसार्यान्या।

[उपसर्या काल्या प्रजने। पा० ३।१।१०४, स० क० १।३।१४६]

अजर्यं सङ्गतम् ॥११६॥

अजर्यमिति कर्तरि निपात्यते सङ्गत चेत्। अजर्यमार्यसङ्गतम् [जातकमाला]। सङ्गतमिति किम्? अजरिता कम्बल।

[अजय सङ्गतम्। पा० ३।१।१०५ कतयजय सङ्गतम्। स० क० १।३।१४७]
The correct reading would appear to be कर्तयजय सङ्गतम् which is found in the Sarasvati-kanthābharana Candra and Bhoja generally emend the rules of Panini in the light of the observations of Katyāyana and Patañjali, and Kātyayana has the Varttika अजर्य कतरि iii I 105 I and Patañjali says कर्तृविशेषण सङ्गतग्रहणम्। सङ्गत चेत् कर्तृ भवतीति। तद् यथा। हृषेर्लोमसु [पा० ७।२।२९] इति, लोमानि चेत् कर्तृणि भवन्ति। So कर्तरि in in the Vrtti is from the sūtra Kramadiśvara has जिरश्च सङ्गमे कतरि (कृदन्त २१३)]

वदः सुपः क्यप् च ॥११७॥

वदते सुप परात् क्यब् भवति, यत् च। ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम्। सुप इति किम्? वाद्यम्। अप्रादेरित्येव। अभिवाद्यम्।

[वद सुपि क्यप् च। पा० ३।१।१०६, स० क० १।३।१४८ Since in the system of Panini an उपपद is denoted by the Locative, P. and B have सुपि]

भुवः ॥११८॥ [स० क० १।३।१५०]

भवते सुप परात् क्यब् भवति। ब्रह्मभूय गत । सुप इत्येव। भव्यम्। अप्रादेरित्येव। प्रभव्यम्।

[भुवो भावे। पा० ३।१।१०७, भुवोऽनुपसर्गस्याकर्मकत्वाद् भाव एवोदाह्रियते। हृदयहारिणी।]

भावे हनस्त च ॥११९॥ [स० क० १।३।१५१]

हन्ते सुप पराद् भावे क्यब् भवति, तकारश्चान्तादेश । ब्रह्महत्या। भाव इति किम् ? श्वघात्य । सुप इत्येव। घातो वर्तते। अप्रादेरित्येव। उपघात । ण्यदपि न भवति बहुलाधिकारात्।

[हनस्त च। पा० ३।१।१०८]

इण्स्तुशासुवृञ्दृजुष ॥१२०॥

इणादिभ्य क्यब् भवति। इत्य । स्तुत्य । शिष्य । वृत्य । वृङस्तु वार्या ऋत्विज । आदृत्य । जुष्य । कथम् उपेय, अवश्यस्तुत्य, आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतम् [रघु० ५।३४] अनिवार्यो भजरन्यै स्वभाव इव देहिनामिति [महाभारते] ? बहुलाधिकारात्।

[एतिस्तुशास्वृदृजुष क्यप्। पा० ३।१।१०९, क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणम्। वा १ इण्स्तुशासुवृञ्दृजुषिभ्य । स० क० १।३।१५२]

ऋदुपान्तादक्लृपिचृत ॥१२१॥

ऋकारोपान्तात् क्रियार्थात् क्लृपिचृतिवर्जितात् क्यब् भवति। वृत्यम्। अक्लृपिचृत इति किम् ? सङ्क्लृप्यम्। विचर्त्यम्।

[ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते । पा० ३।१।११०, ऋदुपधाच्चानृचिक्लृपिचृते। स० क० १।३।१५३]

खेयम् ॥१२२॥

खनते क्यपि खेयमिति निपात्यते।

[ई च खन । पा० ३।१।१११, खनेरी च । स० क० १।३।१५४]

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥१२३॥ [पा० ३।१।११२, स० क० १।३।१५५]

भृञोऽसञ्ज्ञाया क्यब् भवति। भृत्य। असञ्ज्ञायामिति किम्? भार्या। ननु च सञ्ज्ञायामपि स्त्रिया क्यबस्ति? न, तस्य भावे विधानात्।

समो वा ॥१२४॥

सपूर्वाद् भृञ क्यब् भवति वा। सभृत्य, सभार्य।

[समश्च बहुलम्। पा० ३।१।११२।४, समि वा। स० क० १।३।१५६]

कृवृषिमृजिशंसिदुहिगुह ॥१२५॥

कृञादिभ्य क्यब् भवति वा। कृत्यम्, कार्यम्। वृष्यम्, वर्ष्यम्। मृज्यम्, मार्ग्यम्। शस्यम्, शस्यम्। दुह्यम्, दोह्यम्। गुह्यम्, गोह्यम्।

[विभाषा कृवृषो। मृजेर्विभाषा। पा० ३।१।१२०, ११३। शसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्। काशिका ३।१।१०९। भाष्य एतदुपसख्यान न दृष्टम्। पदमञ्जरी। कृवृषिमृजिशसिदुहिगुहिभ्य। स० क० १।३।१५७]

राजसूयरुच्यकृष्टपच्याव्यथ्या ॥१२६॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। राज्ञा सोतव्यो राजसूय। कथ सूर्य? सूरशब्दात् स्वार्थिको यत्*, अथवा सूर्यागस्त्ययो [५।३।१५३] इति निपातनात्। मृषापूर्वाद् वदते क्यप् सिद्ध एव। मृषोद्यम्। पक्षे न भविष्यति बहुलाधिकारात्। रोचत इति रुच्य। कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्या शालय। न व्यथते, अव्यथ्य।

[राजसूयसूयमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या। पा० ३।१।११४ सूर्यरुच्याव्यथ्या कर्तरि। सुसर्तिभ्या सर्तेरुत्व सुवतेवा रुडागम। कुप्य सञ्ज्ञायाम्। कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्व च कर्मकर्तरि च। ३।१।११४।१-३, कृष्टपच्या कर्मकर्तरि। रुच्याव्यथ्यौ कर्तरि। राजसूयसूर्यौ यज्ञदेवतयो। स० क० १।३। १५८-१६०]।

---

* सुरशब्दात् स्वार्थिको ण्यत्—MSS, but when ण्यत् is added to सुर, the form will be सौर्य Besides a तद्धित suffix ण्यत् has yet to be discovered सूर एव सूर्य इति चन्द्रगोमी। सु० म०।

कुप्याज्यभिद्योद्ध्यसिध्यपुष्ययुग्यानि नाम्नि ॥१२७॥

एतानि शब्दरूपाणि सज्ञाया निपात्यन्ते। कुप्यम्, धनम्। आज्यम्, घृतम्। भिद्यो नाम नद। एवमुद्ध्य। सिध्य। कथ पुष्य ? तिष्यपुष्ययो [५।३।१५४] इति निपातनात्। युग्यम्, यानम्। अन्यत्र। गोप्यम्, अङ्ग्यम्*, भेद्यम्, उज्झ्यम्, सेधन † सेध्यम्, योग्यम्।

[पा० ३।१।११४, भिद्योद्ध्यौ नदे। पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे। युग्य च पत्त्रे। पा० ३।१।११५, ११६, १२१, अञ्जेश्चोपसख्यान सज्ञायाम् ३।१।१०९।२ भिद्योद्ध्यौ नदे। तिष्यपुष्यसिद्धा नक्षत्रे। युग्य पत्रे। आज्य घृते। कुप्य धने। स० क० १।३।१६१-१६५]

जित्याविपूयविनीय हलिमुञ्जकल्केषु ॥ १२८ ॥

जित्यादयो हल्यादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते। जित्या हलि , जेयमन्यत्। विपूयो मुञ्ज , विपाव्यमन्यत्। विनीय कल्क , विनेयमन्यत्।

[विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु। पा०३।१।११७, जयतेहलौ। वौ नीपूङ्भ्यां कल्कमुञ्जयो। स० क० १।३।१६६-१६७]

पदास्वैरिपक्ष्यबाह्यासु ग्रह ॥ १२९ ॥ [स० क० १।३।१६८]

पदादिष्वर्थेषु ग्रह क्यब् भवति। प्रगृह्य पदम्, यदचि न सन्धीयते। अवगृह्य पदम्, यस्यावग्रह क्रियते। अस्वैरिषु। गृह्यका इमे। अवरुद्धका इत्यर्थ। पक्षेषु। अर्जुनगृह्या ‡। बाह्यायाम्। ग्रामगृह्या स्त्री। ग्राह्यमन्यत्।

---

* Liebich has आग्यम् from MSS, but there is no reason why the nasal should be dropped Cf व्यङ्ग्य

† सेधनम् in the Vrtti would appear to be an interpolation, since the commentator does not mention the non-gerundive forms in the other cases

‡ अर्जुनगृह्य MSS, but पक्ष्येषु is plural and अर्जुनगृह्या is found in the Hrdaya-hārini

[पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च । पा० ३।१।११९, पदास्वैरिपक्ष्यबाह्यासु ग्रह । स० क० १।३।१६८]

ऋहलो ण्यत् ॥ १३० ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च क्रियार्थाण् ण्यद् भवति । कार्यम्, हार्यम् । पाक्यम्, वाक्यम् ।

[ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३।१।१२४, स० क० १।३।१६९]

पाणिसमवाभ्यां सृजः ॥ १३१ ॥

पाणिपूर्वात् समवपूर्वाच्च सृजतेर्ण्यद् भवति। पाणिसर्ग्या रज्जु । समवसर्ग्या । पाणिसमवाभ्यामिति किम् ? सृज्यम् ।

[पाणौ सृजेर्ण्यद्विधि । समवपूर्वाच्च । ३।१।१२४।१-२ । पाणौ सृज । समवपूर्वाच्च । स० क० १।३।१७०-१७१] ।

ओरावश्यके ॥ १३२ ॥ [पा० ३।१।१२५, स० क० १।३।१७२]

उवर्णान्तादवश्यम्भावे गम्यमाने ण्यद् भवति । लाव्यम् । अवश्यलाव्यम्* । लव्यमन्यत् ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमिदभ ॥ १३३ ॥

आङ्पूर्वात् सुनोतेर्यौत्यादिभ्यश्च ण्यद् भवति । आसाव्यम्, याव्यम्, वाप्यम्, राप्यम्, अभिलाप्यम्, अपत्राप्यम्, आचाम्यम्, अवदाभ्यम् ।

[आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च । पा० ३।१।१२६, लपिदभिभ्या च । ३।१।१२४।३, आसुयुवपिरपिलपित्रपिचम्यानमिदभिभ्य । स० क० १।३।१७३]

अमावसो वा ॥ १३४ ॥

अमापूर्वाद् वसतेर्ण्यद् भवति वा । सह वसतोऽस्या चन्द्रार्कावित्य-

---

* Liebich has अवश्य लाव्यम् but all grammars have the compound अवश्यलाव्यम् द्योतितस्यापि क्वचित् प्रयोगो दृश्यते, लाघव प्रत्यनादरात् ।

मावास्या, अमावस्या। ण्यता मुक्ते यद् भवति। *अनौवस इति प्रतिषेधान् नाद्युदात्तत्व भवति।

[अमावस्यदन्यतरस्याम्। पा० ३।१।१२२, अमावसोऽधिकरणे णिद्वा। स० क० १।३।१७४]।

प्रणाय्योऽसम्मते ॥ १३५ ॥

प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसम्मतश्चेत्। प्रणाय्यश्चौर। असम्मत इति किम्? प्रणेय साधु। कथ तदेतज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रूयात् प्रणाय्याय चान्तेवासिने इति†? बहुलाविकारात्।

[प्रणाय्योऽसम्मतौ। पा० ३।१।१२८, प्रणाय्योऽसम्मतनिष्कामयो। स० क० १।३।१७६]।

धाय्यपाय्यानाय्यसान्नाय्यनिकाय्या नाम्नि ॥ १३६ ॥

धाय्यादय शब्दा सज्ञाया निपात्यन्ते। धाय्या सामिधेनी। ततोऽन्यत्रापि रूढ्या वर्तते। धाय्या शसति‡। धेयमन्यत्। पाय्य

---

* This is evidently the latter part of a rule from the Vedic section The full rule was probably यतो द्व्यचोऽनौवस Liebich has अनौ वस which does not appear to be correct

† One MS has प्रणाय्यायान्तेवासिने चेति The commentator has evidently taken this from the Kās'ikā where we find यद्येव कथम् एतज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचनेति। सम्मतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतयाऽसम्मतिरन्तेवासी भवति। तस्मै निष्कामाय मोक्षाय यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते। The quotation is found in the same form in the S'abdakaustubha Durga has ज्यष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रूयात् प्रणाय्याय चान्तेवासिने (Kātantra, Kṛdvṛtti 123)

‡ शंसन्ति MSS, but Kās'ika, Hṛdayahāriṇi and S'abdakaustubha have शसति which is found in Aitareya Brāhmana xiii 7

मानम् । पेयमन्यत् । आनाय्यो दक्षिणाग्नि । यो हि गार्हपत्यादानीय प्रणीयते । आनेयोऽन्य । मान्नाय्यम् हविर्विशिष्टमेव । सन्नेयमन्यत् । निकाय्यो निवास । निचेयोऽन्य ।

[पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । पा० ३।१। १२९, पाय्यधाय्ये मानसामिधेन्यो । याज्या दानर्चि । सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयो । अग्नावानाय्यपरिचाय्योपचाय्यसमूह्या । स० क० १।३।१७७-१७९, १८१]

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ॥ १३७ ॥ [पा० ३।१।१३०, स० क० १।३।१८०]

क्रतावभिधेय एतौ शब्दौ निपात्येते । कुण्डे पीयते सोमोऽस्मिन् कुण्डपाय्य क्रतु । निपातनादाद्युदात्तत्वम् । सञ्चीयते मोमोऽस्मिन्निति सञ्चाय्य क्रतु ।

अग्नौ चित्योपचाय्यपरिचाय्या ॥ १३८ ॥

चित्यादयोऽग्निविषये निपात्यन्ते । चित्योऽग्नि । चयन चित्या । चिनोते क्यप्, अन्तोदात्तत्व च । अग्नेश्चित्या, अग्निचित्या । उपचीयते, उपचाय्योऽग्नि । परिचीयते, परिचाय्य । समूह्य इत्यूहिना सिद्धम्, तस्यापि वह्यर्थे क्वचित् प्रयोगात् [पा० ३।१।१३१।१-३]। सवाह्य इति चाग्नौ भवत्यव ।

[अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या । चित्याग्निचित्ये च । पा० ३।१।१३१-१३२, अग्नावानाय्यपरिचाय्योपचाय्यसमूह्या । चित्याग्निचित्ये च । स० क० ३।१।१८१-१८२] ।

कर्तरि ण्वुल्तृजच ॥ १३९ ॥ [स० क० ३।१।१८६]

कर्तरि कारके क्रियार्थात् परे ण्वुल्तृजचो भवन्ति । पाचक , पक्ता, पच । बहुलमित्येव । पादाभ्या ह्रियते, पादहारक । गले चुप्यते,*

---

* चुप् is read in the Paniniya Dhātupatha as चुप् मन्दायां गतौ and is evidently intransitive This is why Patañjali and

गलेचोपक । श्वपचो जारभर इत्यण्विषयेऽप्यज् भवति बहुलाधिकारात्। कथ नदी चरी भपी प्लवी चोरी गाही सूदी देवीति ? गौरादिषु पठितव्या । कर्तरीत्यधिकार प्राक् सुब्विधे [२।१।१] ।

[कर्तरि कृत्। पा० ३।४।६७, ण्वल्तृचौ। ३।१।१३३, कृतो बहुलमिति वक्तव्य पादहारकाद्यर्थम्। पादाभ्या ह्रियते पादहारक । गले चोप्यते गलेचोपक । ३।३।११३ भाष्यम्। गलेचोपकपादहारकादय कर्मणि। अर्हतौ तृच् । पचपतवदवशव्रणरणक्षमभूवृञ्गुपिसृपिनृतिदृशिमिषिमिधिमिहिदिहिरुहिवहादिभ्योऽच् । नदभषप्लुगृतृदृसृदिदिविसिविचरिचोरिचिलिगाहिभ्यष्टित । ब्रुव शित् । स० क० १।३।१८७-१९१]

नन्दिग्रहादिभ्यो ल्युणिनो ॥ १४० ॥

नन्द्यादिभ्यो ग्रहादिभ्यश्च कर्तरि ल्युणिनी परौ भवत । नन्दिवासिमदिदूषिसाधिशोभिवर्धिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्य सज्ञायाम्। नन्दयतीति नन्दन । एव वासन । मदन । दूषण । साधन । शोभन । वर्धन । रोचन । सहिनपिदम सज्ञायामण्यन्तात्। सहन । तपन । दमन । दुर्धर्षण (?)* । जल्पन । दर्पण । रमण । सक्रन्दन । सहर्षण । सकर्षण । जनार्दन । मधुसूदन । पवन । लवण । निपातनाण् णत्वम् । विभीषण । चित्तविनाशन । कुलदमन । व्याप्यपूर्वाणामण्विषयेऽपि

---

others use the causal form चोप्यते It is usual, however, for Bengali commentators to use the non-causal form चुप्यते Thus Durga says in his Vrtti कथ गले चुप्यते इति गलेचोपक इति ? कृद्वृत्ति १३।

* दुर्धर्षण is not found in the Ganapatha of any well-known grammar in this connexion for the simple reason that there is a separate rule prescribing युच् for the root धृष् I am inclined to think the word is दुश्च्यवन which though not found in the nandyādi-gana in other systems of grammar might have been suggested by the word सक्रन्दन Cf सक्रन्दनो दुश्चवन Amara

४

भवति। गृह्णातीति ग्राही। स्थायी। निरक्षी। निश्रावी। याचिव्रजवद-वसा नञ्पूर्वाणाम्। अयाची। अव्राजी। अवादी। अवासी। अचाम-चित्तकर्तृकाणाम्। अकारी घर्मस्य बालातप। विषायी*, विषयीति देशे। अभिभवी, अभिभावीति भूते। परिभवी, परिभावीति पक्षे ह्रस्वत्व निपातनात्। कथम् उत्साही, उद्दासी, उद्भासी, समर्दी निवेशीति ? ०अत इनिना [४।२।११९] सिद्धम्। एवमव्याहारी, अपराधी, उपरोधी।

[नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच । पा० ३।१।१३४, नन्दिवाशिमदिनर्दि-साधिशोभिवर्धिभीषिभूषिदूषिसहिद्रुपिजल्पिभ्यो ल्यु । र्मिरुचिक्लृलितपितृदिदहि-युपूभ्य संज्ञायाम्। लुवो नो णश्च। समि क्रन्दिक्रुषिहृषिभ्य। कर्मणि दम्यदि-नाशिसूदिभ्य। ग्रहिस्थापराधिमन्त्रिसम्मर्दिभ्यो णिनि। उपावयो रुध। उदि भासिदसिसहिभ्य। श्रुशाविशिवसिवपिरक्षिभ्यो नौ। याचिव्रजिवदिवसिव्याहृ-सव्यवहृभ्यो नञि। अचोऽचित्तवत्कर्तृकात्। अभौ भुवो भूते। परिव्योर्गुणश्च वा। विशयी विषयी च देशे। स० क० १।३।१९२ २०५]।

ज्ञाकॄप्रीगुपान्तात् क ॥ १४१ ॥

जानाते किरते प्रीणातेरिगुपान्ताच्च कर्तरि क परो भवति। जानातीति ज्ञ। उत्किर। प्रिय। विक्षिप। बहुलमित्येव। विक्षेप्ता, विक्षेपक। देव। प्रसेव। मेष।

[इगुपधज्ञाप्रीकिर क। पा० ३।१।१३५, इगुपधज्ञाप्रीकॄभ्य क। स० क० १।३।२०६]

आत प्रादिभ्यः॥ १४२ ॥

आकारान्तान् क्रियार्थात् प्रादिभ्य परात् को भवति। प्रस्थ। त्रैङ् पालने [धातुपा० १।४८४] इत्यस्य सुत्र। सुग्ल।

[आतश्चोपसर्गे। पा० ३।१।१३६, स० क० १।३।२०८]

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १४३ ॥ [पा० ३।१।१३७]

* S K reads विशयी

पादिभ्य पर शो भवति। उत्पिब । घ्रादिसाहचर्यात् पिबतेर्ग्रहणम्। उज्जिघ्र । बहुलाधिकाराद् व्याघ्र इति को भवति*। विधम । उद्धय । पश्य, विपश्य, उत्पश्य ।

[पाघ्राध्माधेट्दृशिभ्य श । स० क० १।३।२११]

धारिपारिवेदुदेजिचेतिसातिसाहिविन्दोऽप्रादेः ॥ १४४ ॥

धार्यादिभ्यो विन्दतेश्च प्रादिरहितेभ्य शो भवति। धारय, पारय, वेदय, उदेजय, चेतय, सातय, साहय, विन्द, गोविन्द, अरविन्द । अप्रादेरिति किम् ? प्रवदक ।

[अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च। पा० ३।१।१३८, गवि च विन्दे सज्ञायाम्। ३।१।१४०।२, गवादिष्विति वक्तव्यम्। भाष्यम्। धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिविन्दिभ्योऽनुपसर्गेभ्य । गवादिषु विन्दे । स० १।३।२१२, २१५]

लिपो नेश्च ॥ १४५ ॥

लिम्पते प्रादिरहितान् नेश्च परात् शो भवति । लिम्प । निलिम्पा नाम देवा । कथ ददो दध इति ? दददधोरचा सिद्धम्†। स्वरविशेषमष्टमे वक्ष्याम ।

[अनुपसर्गान्नौ लिम्पे । ३।१।१३८।१, लिपश्च । नौ सज्ञायाम् । क० १।३।२१३-२१४]

ज्वलादिभ्यो णो वा ॥ १४६ ॥

ज्वल दीप्तौ [धातुपा० १।५६१] इत्येवमादिभ्यो ण परो वा भवति। ज्वाल, ज्वल । चाल चल । [धातुपा० १।५८७] कसपर्यन्ता ज्वलादयो वृत्करणात् ।

[ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण । पा० ३।१।१४०, ज्वलादिदुनीभूभ्यो ण । स० क० १।३।२१७]

---

* को भवति appears to be a later addition

† This looks like a line of verse

श्यादिण्व्यधश्वसतनः ॥ १४७ ॥

श्यायतेराकारान्तेभ्य इणादिभ्यश्च णो भवति। अवश्याय। क-बाधनार्थं श्याग्रहणम्। दाय धाय। प्रत्याय व्याध, श्वास, अव-तान। लेह, श्लेष इत्यचा सिद्धम्।

[श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च। पा० ३।१।१४१, लिहि-श्लिष्याद्व्यधिश्वसितनीण्भ्य। स० क० १।३।२१८]

आसमः स्रोः ॥ १४८ ॥

आङ समश्च परात् स्रवतेर्णो भवति। आस्राव, सम्राव। कथ-मास्रव? बहुलाधिकारात्। आसम इति किम्? परिस्रव।

[पा० ३।१।१४१, समाङो स्रुवो वा। स० क० १।३।२२२ Goyi-candra says under Sam iii 295 आस्रव इत्यपि भवतीति चन्द्रमतम्, नान्यस्य।]

हृसोऽवात् ॥ १४९ ॥

हृ सा इत्येताभ्यामवात् पराभ्या णो भवति। अवहार, अवसाय। अवादिति किम्? हर।

[पा० ३।१।१४१, अवे हृसाभ्याम्। स० क० १।३।२२१]

दुन्योऽप्रादेः ॥ १५० ॥

दुनोतेनयतेश्च प्रादिरहिताण् णो भवति। दाव, नाय। अप्रादेरिति किम्? प्रदव, प्रणय। बहुलाधिकारात् वनदव।

[दुन्योरनुपसर्गे। पा० ३।१।१४२, ज्वलादिदुनीभूभ्यो ण। स० १।३।२१७]

भुवो वा ॥ १५१ ॥

भवते र्णो वा भवति। भाव, भव।

[भवतेश्चेति वक्तव्यम्। काशिका ३।१।१४३, ज्वलादिदुनीभूभ्यो ण। स० क० १।३।२१७]

ग्रह ॥ १५२ ॥ [स० क० १।३।२२३]

अस्माण्णो वा भवति। ग्राहो जलचर। ग्रह सूर्यादि।

[विभाषा ग्रह । पा० ३।१।१४३]

गेहे क ॥ १५३ ॥ [पा० ३।१।१४४, स० क० १।३।२२४]

गेहेऽभिधेये ग्रह को भवति । गृहम्, गृहा ।

गस्थकन् ॥ १५४ ॥ [पा० ३।१।१४६, स० क० १।३।२२५]

गायतेस्थकन् भवति । गाथक ।

ण्युट् ॥ १५५ ॥

गायते परो ण्युड् भवति । गायन, गायनी ।

[ण्युट् च । पा० ३।१।१४७, स० क० १।३।२२६]

हो व्रीहिकालयो ॥ १५६ ॥

जहातेर्व्रीहौ काले च ण्युड् भवति । हायना नाम व्रीहय । हायन सवत्सर । व्रीहिकालयोरिति किम् ? हाता ।

[हश्च व्रीहिकालयो । पा० ३।१।१४८, हाक्हाङिभ्या व्रीहिकालयो । स० क० १।३।२२७]

नृतिखनिरजः शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १५७ ॥

नत्यादिभ्य शिल्पिनि कर्तरि ष्वुन् भवति । नर्तक, खनक, रजक । उच्चारणादनुनासिकलोप । षकारो ङीषर्थ । नर्तकी, खनकी, रजकी ।

[शिल्पिनि ष्वुन् । पा० ३।१।१४५, नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम् । भाष्यम् । रञ्जिनृतिखनिभ्य शिल्पिनि ष्वुन् । स० क० १।३।२२८]

प्रसृल्वो वुन् ॥ १५८ ॥

प्रु सृ लू इत्येतेभ्य शिल्पिनि वुन् भवति । प्रवक, सरक, लवक । यस्य तु न *तच्छिल्पम्, प्रोता स भवति ।

[प्रुसृल्व समभिहारे वुन् । पा० ३।१।१४९, प्रुलून्सृभ्य साधुकारिणि वुन् । स० क० १।३।२२९]

---

* Either drop तत् or say अत्र तच्छब्देन बुद्धिस्थ प्रवण परामृश्यते, सर्वनाम्नामुत्सर्गतो बौद्धपरामर्शकत्वात् ।

आशिषि ॥ १५९ ॥

आशसाया गम्यमानाया क्रियार्थाद् वुन् भवति। जीवतात्, जीवक । नन्दतात्, नन्दक ।

[आशिषि च। पा० ३।१।१५०, स० क० १।३।२३०]

इति चान्द्रे व्याकरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पाद समाप्त ।

व्याप्यादण् ॥ १ ॥

क्रियाया यद् व्याप्य तत परात् क्रियार्थादण् भवति। कुम्भ करोति, कुम्भकार । काण्डलाव । वेदाध्याय । बहुलाधिकारादिह न भवति । आदित्य पश्यति। हिमवन्त शृणोति। ग्राम गच्छति। कथ मासशीला, मासकामा, मासभक्षा, कल्याणाचारा, कल्याणप्रतीक्षा, दु खक्षमेति ? मासे शीलमस्या, मासशीला। एव सर्वत्र योज्यम्। यद्येवमम्भोऽभिगमोऽस्या अम्भोऽभिगमेति प्राप्नोति, अम्भोऽभिगामीति चेष्यते। न भविष्यति, समासप्रकरणेऽपि बहुलाधिकारात्।

कर्मण्यण् पा० ३।२।१, स० क० १।४।१, शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो ण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च, ईक्षिक्षमिभ्या च। ३।२।१।७-८। शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्षमिभ्यो ण । स० क० १।४।३ Candra shows good sense in not recognising the suffix ण in the case of मासशील etc The fact that the first member retains its independent accent and that the feminine is formed with आ and not ई is enough to show that these are Bahuvrihi compounds Kram makes शीलिकामिभक्ष्यर्हिभ्यो वा (Krd. 89) optional Jinendrabuddhi says ननु च शील्यादिभ्य कर्मणि घञ्‌ कृत्वा तदन्तेन बहुव्रीहौ कृते सिध्यत्येव मांसशीलादि ।

तत् किं ण-विधानेन ? नैतदस्ति। बहुव्रीहौ बहुभक्षा इत्यत्र बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि [६।२।१७५] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व स्यात्। अवश्यञ्चाण्बाधनार्थो णो वक्तव्य *। अन्यथा हि यदा मास कामयते इतीद वाक्य भवति, तदाणपि स्यात्। Haradatta says इह यो मास भक्षयति मास तस्य भक्षो भवति, तत्र भक्षयते कर्मण्येरजन्तस्य बहुव्रीहिणा सिद्धम्। एवमन्यत्रापि। य पुनरण्यन्तस्तस्य घञन्तस्य बहुव्रीहि। नार्थ एतेन। ननु बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्नोति। एव तर्हि भावेऽजन्तेन व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्भविष्यति—बहुषु भक्षोऽस्य बहुभक्ष इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य बहुत्वाभावाद् बहुस्वरो न भविष्यति। सत्यम्। अण्बाधनार्थं तु वचनम् *। Hemacandra says in his Brhadvrtti under शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्षमो ण v I 73 अल्घञन्तै शीलादिभिर्बहुव्रीहौ सति धर्मशीलादय सिध्यन्ति। अण्बाधनार्थ तु वचनम्। अणि हि स्त्रिया ङी स्यात् तथाच धर्मशीलीत्याद्यनिष्ट रूप स्यात्। एवप्रायेषु च बहुव्रीह्याश्रयणे अम्भोऽतिगमेति स्यात्, अम्भोऽतिगामी चेष्यते। कामीति ण्यन्तस्योपादानादण्यन्तादणेव पयस्कामीति। ण्यन्तस्य तु णे सति पय कामेति भवति। अत एव च ण्यन्तनिर्देशादण्यन्तनिर्देशे कृकमिकसेत्यादौ केवलस्यैव कमेर्ग्रहणम्, तेन णे सति सकारादेशो न भवति। The Laghunyāsa explains अल्घञन्तैरिति। ण्यन्तेभ्योऽलि अण्यन्तेभ्यस्तु घञि। अम्भोऽतिगमेति स्यादिति। अतिगम्यते युवर्णत्यलि बहुव्रीहौ न चैतदिष्यते। स्थिते तु अम्भ कर्म अतिगच्छति। कर्मणोऽण् [५।१।७२]।

आतोऽप्रादेः कः ॥ २ ॥

आकारान्तात् प्रादिरहितात् को भवति। गोद, कम्बलद। अप्रादेरिति किम् ? वडवासन्दाय। बहुलमित्येव। स्वर्गह्वाय, तन्त्रवाय, धान्यमाय, गोदायो व्रजतीति। सप्रादेरपि क्वचिद् भवति। प्रपाप्रद, पथिप्रज्ञ, गोसख्य। पूर्वक एवाय क। अण् तु न सर्वत्रेत्युक्तम्।

[आतोऽनुपसर्गे क। प्रे दाज्ञ। समि ख्य। पा० ३।२।३,६,७। आतोऽनुपसर्गात् क। सम ख्य। आङो दश्च। प्राज् ज्ञश्च। स०क० १।४।४-७]

---

* Candra would say अण्निवृत्तिस्तु बहुलाधिकारात्

सुपः ॥ ३ ॥

सुबन्तात् परादाकारान्तात् क्रियार्थात् को भवति। कच्छेन पिबति, कच्छप । द्वाभ्या पिबति, द्विप । पादप । समे तिष्ठति, समस्थ । विषमस्थ । तुन्द परिमार्ष्टि, तुन्दपरिमृज । पूर्वक एव चाय क । अलस एवोच्यते। एव शोकमपनुदतीति शोकापनुद पुत्रो जात, आनन्दकर एवोच्यते। अन्यत्र तुन्दपरिमार्ज, शोकापनोद । एव मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथ । नखमुचानि धनूषि। काकगुहास्तिला । अश हरतीति श्वपचादिवदच् । अशहर । पूर्ववदणभाव । उद्यमने तु दृश्यते भारहार । एव कवचहर क्षत्रियकुमार । एव ताच्छील्ये पुष्पाहर इति। तथा पूजार्हा ब्राह्मणी । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजप सूचक । सप्तम्या बहुलम् [५।२।११] इत्यलुक्। शक्तिग्रह, लाङ्गलग्रह अङ्कुशग्रह, यष्टिग्रह, तोमरगह, घटग्रह घटीग्रह, धनुर्ग्रह इति सर्वमचा सिद्धम्। एव सूत्रग्रह इति धारणे, अन्यत्र सूत्रग्राह । सज्ञायामपि। श करोति, शङ्करा। खे शेते, खशय । पार्श्वेन शेते, पार्श्वशय । उत्तान शेते, उत्तानशय । दिग्धसहशय इति समासद्वयम्। किङ्करा यत्करा, तत्करा, बहुकरेति पूर्ववदेवाच् ।

[सुपि स्थ । पा० ३।२।४, योगविभागात् सिद्धम । ३।२।४।२ तुन्दशोकयो परिमृजापनुदो ।३।२।५, तुन्दशोकयो परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयो । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसख्यानम् । ३।२।५।१-२, हरतेरनुद्यमनेऽच् । वयसि च। आङि ताच्छील्ये। अर्हे । स्तम्बकर्णयो रमिजपो । शमि धातो सज्ञायाम् । अधिकरणे शेते । पा० ३।२।९-१५, स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयो । ३।२।१३।१, अधिकरणे शेते पार्श्वादिषूपसख्यानम् । दिग्धसहपूर्वाच्च । उत्तानादिषु कर्तृषु ।३।२।१५।१-३, अच् प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुषु ग्रहेरुपसख्यानम । सूत्रे च धार्यर्थे। ३।२।९।१-२, किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् । ३।२।२१।१, सुपि स्थापास्नात्राभ्य । मूलविभुजोर्वीरुहकुमुदमहीध्रोषर्बुधादय । नखमुचकाकगुहौ हेतुकर्मणो । शोकापनुदतुन्दपरिमृजावानन्दकरालसयो । हृञोऽज् वयोऽनुद्यमनयो । आङस्ताछील्ये । अर्हे ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपिभ्या हस्तिसूचकयो । घटघटीधनुर्दण्डषित्सरुलाङ्गलाङ्कुशशक्तितोमरेषु ग्रह । सूत्रे च धार्यर्थे । प्रहरणादिष्वदण्डादिषु धृञ । शमि धातो सञ्ज्ञायाम् । किंयत्तद्बहुषु कृञ । शीङ पार्श्वादौ करणे । उत्तानादौ कर्तरि । दिग्धसहे च । अधिकरणे । गिरौ डित् । स० १।४८२५]

चरेष्ट: ॥ ४ ॥ [पा० ३।२।१६, स० क० १।४।२६]

सुप पराच्चरतेष्टो भवति। कुरुषु चरति कुरुचर । कुरुचरी। भिक्षा चरति, भिक्षाचर । सेनाया चरति सेनाचर । आदायचर । बहुलाधिकारादिह न भवति—कुरूश्चरतीति।

पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्यः सर्तेः ॥ ५ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेभ्य परात् सर्तेष्टो भवति। पुरसर, पुरसरी। अग्रतसर, अग्रतसरी। अग्रेसर, अग्रसरी। निपातनादलुक्, असख्यमेकारान्त वा।

[**पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्ते । पा० ३।२।१८, स० क० १।४।२८**]

पूर्वात् कर्तुः ॥६॥

पूर्वशब्दात् कर्तृवाचिन परात् सर्तेष्टो भवति। पूर्व सर्ता, पूर्वसर । पूर्वसरी । कर्तुरिति किम् ? पूर्व सरति, पूर्वसार ।

[**पूर्वे कर्तरि । पा० ३।२।१९, स० क० १।४।२९**]

कृञो हेतुशीलानुलोमेषु ॥७॥

सुप परात् करोतेर्हेतौ कर्तरि शीले वा गम्यमानेऽनुलोमे वा कर्तरि टो भवति। प्रतीतशक्तिक कारण हेतु । विद्या यशस्करी। कन्या शोककरी। धन कुलकरम्। शील प्रकृति । श्राद्धकर । अनुलोमोऽनुकूल । वचनकर । एवम्, दिवाकर, दिवसकर, दिनकर, निशाकर, रजनीकर, क्षपाकर, विभाकर, प्रभाकर, भास्कर कस्कादित्वात् सकार, कारकर, अन्तकर, अनन्तकर, आदिकर, बहुकर, नान्दीकर, किङ्कर, लिपिकर, लिबिकर, बलिकर, भक्तिकर,

कर्तृकर, चित्रकर, क्षेत्रकर, एककर, जङ्घाकर, बाहुकर, अहस्कर, यत्कर, तत्कर, धनुष्कर, अरुष्कर, कर्मकर, घटीकर इत्यादि। हेत्वादिष्विति किम् ? कुम्भकार कर्मकार, शब्दकार, श्लोककार, कलहकार, गाथाकार, वैरकार, चाटुकार, सूत्रकार, मन्त्रकार, पदकार, क्रमकार । कुम्भादिकरणशीलेषु तु बहुलाविकारान् न भविष्यति ।

[कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु । कर्मणि भृतौ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । पा० ३।२।२०-२३, कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । आद्यन्तानन्तकारबाह्वहर्दिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्तृनान्दीलिपिलिबिबलिभक्तिक्षेत्रजङ्घाधनुररुस्सङ्ख्यादिवसदिनरजनिदोषाक्षपाक्षणदासु च । भृतौ कर्मशब्दे । स० क० १।४।३०-३१ । शब्दादिगणे कुम्भकर्मपदक्रमाणां पाठश्चन्द्रादिमतमाश्रित्य कृत । गोयीचन्द्र । ३।११६] ।

स्तम्बशकृद्‌भ्यां व्रीहिवत्सयोरिन् ॥८॥

स्तम्बशकृद्भ्यां परात् करोतेर्व्रीहिवत्सयोरर्थयोरिन् भवति । नकार आद्युदात्तार्थ । स्तम्बकरिर्व्रीहि । शकृत्करिर्वत्स । व्रीहिवत्सयोरिति किम् ? स्तम्बकार, शकृत्कार ।

[स्तम्बशकृतोरिन् । पा० ३।२।२४, स्तम्बशकृतोर्व्रीहिवत्सयो । ३।२।२४।१, व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । भाष्यम् । स्तम्बशकृतोरिन् व्रीहिवत्सयो । स० क० १।४।३३] ।

हृञो दृतिनाथात् पशौ ।।९।

हरतेर्दृतिनाथाभ्यां परात् पशौ कर्तरि इन् भवति । दृतिहरि पशु । नाथहरि । पशाविति किम् ? दृतिहार, नाथहार ।

[हरतेर्दृतिनाथयो पशौ । पा० ३।२।२५, स० क० १।४।३४]

फलेग्रहिरात्मम्भरि कुक्षिम्भरि ॥१०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। फलानि गृह्णाति, फलेग्रहि । आत्मानमेव बिभर्ति, आत्मम्भरि । कुक्षिमेव बिभर्ति, कुक्षिम्भरि ।

[फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । पा० ३।२।२६, अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार । कुक्षिम्भरि । उदरम्भरि । काशिका। फलेमलरज सु ग्रहे । देवपातयोराप्ते । आत्मोदरकुक्षिषु भृञ्न खिन्। स० क० १।४।३५ ३७]

एजे खश् ॥११॥ [पा० ३।२।२८, स० क० १।४।३८]

एजयते सुप परात् खश् भवति। खकार खिति ससख्यस्य [५।२।७५] इति विशेषणार्थ । अङ्गमेजय, जनमेजय ।

शुनीस्तनाद्ध धेट ॥१२॥

शुनीस्तनाभ्या पराद् धेट खश् भवति। शुनिन्धय, शुनिन्धयी । स्तनन्धय, स्तनन्धयी । प्रकृतावानर्थक्यात् टकारो डीबर्थो विज्ञायते ।

नासिकानाडीमुष्टिघटीखरीभ्य ॥१३॥

एतेभ्य पराद् धेट खश् भवति। नासिकन्धय, नाडिन्धय, मुष्टिन्धय, घटिन्धय खरिन्धय ।

[शुनीस्तनमुञ्जकुलास्यपुष्पेषु धेट । नासिकानाडीघटीखरीमुष्टिषु च । स० क० १।४।३९-४०, नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो । पा० ३।२।२९, स्तने धेट । मुष्टौ ध्मश्च। ३।२।२९।१-२ अत्यल्पमिदमुच्यते । नासिकानाडीमुष्टिघटी-खारीष्विति वक्तव्यम्। भाष्यम्।

ध्म पाण्यादिभ्यश्च ॥१४॥

धमतेर्नासिकादिभ्य पाण्यादिभ्यश्च परात् खश् भवति। नासिकन्धम, नाडिन्धम, मुष्टिन्धम, घटिन्धम, खरिन्धम । पाणिन्धम, करन्धम, वातन्धम इत्यादि ।

[See under the previous rule ध्म पाणिकरवातेषु च । स० क० १।४।४१]

कूलादुदो रुजिवह ॥१५॥

कूलपूर्वाद् उद पराभ्या रुजिवहिभ्या खश् भवति। कूलमुद्रुज, कूलमुद्वह ।

[उदि कूले रुजिवहो । पा० ३।२।३१, उदि रुजिवहिभ्या कूले । स० क० १।४।४२]

वहाभ्राल्लिहः ॥१६॥

वहाभ्राभ्या परात्लिह खश् भवति। वहलिहो गौ । अभ्रलिहो वायु ।

[वहाभ्रे लिह । पा० ३।२।३२, वहाभ्रगोलिह । स० क० १।४।४३]

परिमाणात् पचः ॥१७॥

परिमाणार्थात् परात् पचते खश् भवति । द्रोणम्पचा स्थाली। खारिम्पच कटाह ।

[परिमाण पच । पा० ३।२।३३]

मितनखात् ॥१८॥

मितनखाभ्या परात् पचते खश् भवति। मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागू ।

[मितनखे च। पा० ३।२।३४, परिमाणार्थमितनखेषु पच । स० क० १।४।४४]

विध्वरुस्तिलात्तुदः ॥१९॥

विध्वादिपूर्वात् तुदते खश् भवति। विधुन्तुद, अरुन्तुद, तिलन्तुद ।

[विध्वरुषोस्तुद । पा० ३।२।३५, खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्-तुदजहातिभ्य । ३।२।२८।१, बहुविध्वरुस्तिलेषु तुद । स० क० १।४।४५]

वातमजशर्धंजहेरम्मदपरन्तपद्विषन्तपभगन्दरपुरन्दराः ॥२०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। वातमजन्तीति वातमजा मृगा । शर्धं जहति, शर्धजहा माषा । इरया माद्यति, इरम्मद । पर तापयति, परन्तप । द्विषन्त तापयति, द्विषन्तप । भग दारयति, भगन्दर । पुर दारयति, पुरन्दर ।

[खश् प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य ।३।२।२८।१, उग्रम्पश्ये-रम्मदपाणिन्धमाश्च । द्विषत्परयोस्तापे । पू सर्वयोर्दारिसहो ।३।२।३७,३९,४१ वातशधयोरजिजहातिभ्याम् । तापेद्विषत्परयोर्णिलुक् च । पुरन्दरभगन्दरौ सज्ञायाम् । इरम्मदश्च । स० क० १।४।४६, ५०-५२]

उग्रासूर्याद् दृशः ॥२१॥

उग्रासूर्याभ्या पराद् दृश खश् भवति । उग्र पश्यति, उग्रम्पश्य । सूर्यं न पश्यन्ति, असूर्यम्पश्यानि मुखानि । दृशिना सम्बद्धस्य नञ्ञ सूर्येण सहैकार्थ्य गमकत्वात् ।

[असूर्यललाटयोर्दृशितपो , उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । पा० ३।२।३६-३७, असूर्योग्रयोर्दृश । स० क० १।४।४७]

ललाटात् तपः ॥२२॥

ललाटात् परात् तपत खश् भवति । ललाटन्तप । सूर्यादि ।

[असूर्यललाटयोर्दृशितपो । पा० ३।२।३६, ललाटे तप । स० १।४।४९]

प्रियवशाद्वदः ॥२३॥

प्रियवशाभ्या पराद् वद खश् भवति । प्रियवद , वशवद ।

[प्रियवशे वद खश । पा० ३।२।३८, प्रियवशयोर्वद । स० १।४।४८]

वाचंयमो व्रते ॥२४॥ [स० क० १।४।५३]

वाचयम इति निपात्यते व्रते गम्यमाने । वाग्यामोऽन्यत्र ।

[वाचि यमो व्रते । पा० ३।२।४०]

सर्वात् सह ॥२५॥

सर्वशब्दात् परात् सहते खश् भवति । सर्वसह ।

[पू सर्वयोर्दारिसहो । पा० ३।२।४१, सर्वे सह । स० क० १।४।५४]

कूलाभ्रकरीषाच्च कषः ॥२६॥

कूलादिभ्य सर्वाच्च परात् कषते खश् भवति । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो गिरि । करीषङ्कषा वात्या । सर्वङ्कष खल ।

[सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कष । पा० ३।२।४२, सवकूलाभ्रकरीषेषु च कष । स० क० १।४।५५]

मेघर्ति भयात् कृञः खः ॥२७॥

मेघादिभ्य परात् करोते खो भवति। मेघङ्कर, ऋतिङ्कर, भयङ्कर । कथमभयङ्कर ? भयेन सुबन्तस्य तदन्तविधि ।

[मेघर्तिभयेषु कृञ । पा० ३।२।४३, उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम । पा० १।१।७२।९, मेघर्तिभयेषु कृञ ख । स० क० १।४।५६]

क्षेमप्रियमद्रादण् च ॥२८॥

क्षेमादिभ्य परात् करोते खो भवति, अण् च। क्षेमङ्कर, क्षेमकार । प्रियङ्कर, प्रियकार। मद्रङ्कर, मद्रकार । अण्ग्रहण हेत्वादिषु टप्रतिषधार्थम् ।

[क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । पा० ३।२।४४, क्षेमप्रियभद्रमद्रेष्वण् च । स० क० १।४।५७]

आशिताद्भुवो भावकरणयोः ॥२९॥

आशितशब्दात् पराद्भवतेर्भावे करणे च खो भवति। दु खमाशितम्भवम् । अलमाशितम्भव ओदन ।

[आशिते भुव करणभावयो । पा० ३।२।४५, आशिते भुवो भावकरणयो । स० क० १।४।५८]

भृवृतजिसहितपिदमो नाम्नि ॥३०॥

एभ्य सज्ञाया खो भवति। विश्वम्भरा वसुधा । पतिवरा कन्या । रथन्तर साम। शत्रुञ्जय । शत्रुसह । शत्रुन्तप । अरिन्दम ।

[सज्ञाया भृतॄवृजिधारिसहितपिदम । पा० ३।२।४६, भूवृजितॄतपिदमिसहिभ्य सज्ञायाम् । स० क० १।४।५९]

धारेर्धर् च ॥३१॥ [स० क० १।४।६०]

धारयते सुप परात् खो भवति, धरादेशश्च। वसुन्धरा।

गम ॥३२॥

सुप पराद् गम खो भवति। सुतङ्गम, भुजङ्गम, मितङ्गमा हस्तिनी, पूर्वङ्गमा पन्थान, हृदयङ्गमा वाच ।

[गमश्च । पा० ३।२।४७, सुतमितजनपूर्वहृदयतुरभुजप्रवप्लवेषु गम । स० क० १।४।६१]

विहायसो विह च ॥३३॥ [पा० ३।२।३८।२, स० १।४।६२]

विहायस पराद् गम खो भवति, विह इत्यय चादेश । विहङ्गम ।

खड् ॥३४॥

सुप पराद् गम खड् भवति। तुरङ्ग, भुजङ्ग, प्रवङ्ग, प्लवङ्ग । विहायसो विह चत्येव। विहङ्ग ।

[खश्प्रकरणे गमे सुप्युपसख्यानम्। खच्च डिद्वा ३।२।३८।१,३। तुरादिषु खड् च। स० क० १।४।६३]

ड ॥३५॥

सुप पराद् गमेर्डो भवति। भुजग, तुरग, प्रवग, प्लवग, पतग, अन्तग, अत्यन्तग, अध्वग, दूरग, पारग, सर्वग, अनन्तग सर्वत्रग, पन्नग, ग्रामग, गुरुतल्पग, सुग, दुर्ग, निर्गो देश । विहायसो विह चेत्यव। विहग ।

[अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड । पा० ३।२।४८, डप्रकरणे सवत्र-पन्नयोरुपसख्यानम्। सुदुरोरधिकरणे। निसो देशे। ३।२।४८।१,३,४, डप्रकरणेऽन्ये-ष्वपि दृश्यते । भाष्यम्। डश्च। सवसवत्रात्यन्तानन्तपुर प्रतीपग्रामगुरुतल्पादिषु च। अग्रादिमध्यान्ताध्वदूरपारागारादिषु तदन्तेषु च। खगागोरगपतगपन्नग नगापगाशुगादय सज्ञायाम्। स० क० १।४।६४-६७]

उरग ॥३६॥

अय शब्दो निपात्यते। उरसा गच्छति, उरग ।

[उरसो लोपश्च। पा० ३।२।४८।२, खगागोरगपतगपन्नगनगापगाशुगा-दय सज्ञायाम्। स० क० १।४।६७]

हन ॥३७॥

सुप पराद्धन्तेर्डो भवति। क्लेशमपहन्तीति क्लेशापह। तिमि वध्यात्, तिमिह। तमोऽपह। दुखापह। पटह। कथ दार्वाघाट? घटतेर्भविष्यति। एव चार्वाघाट, वर्णसघाट। च वाहन्तीति चार्वाघात। एव वर्णसघात। दार्वाघातोऽपि तर्हि प्राप्नोति? असज्ञायामिष्यत एव।

[आशिषि हन। अपे (अपात—स० क०) क्लेशतमसो ड। पा० ३।२।४९-५०, स० क० १।४।७०-७१, दारावाहनोऽणन्त्यस्य च ट सज्ञायाम। चारौ वा। कर्मणि समि च। ३।२।४९।१-३, दपज्वरदोषदु खादिषु च। दारावाडोऽणन्त्यस्य च ट सज्ञायाम्। चारौ वा। समश्च। स० क० १।४।७३—७५, Goyicandra says under क्लेशादेरपात् Sam III 138 क्लेशापहस्तमोऽपह इति सिद्ध्यर्थमेव पाणिनिसर्वचर्मादिसूत्रमस्ति। भयापह दुष्खापह इति सिद्धिस्तु शिष्टप्रयोगदर्शनाद् वृत्तिकारेणाभ्युपगता। विषपाहो मन्त्र, तिमिरापहमञ्जनम्, वातपित्तकफापह ज्वरापहमौषधम् इत्यादि प्रमादज वा शिष्टाभ्युपगत वेति न निश्चिन्म।]

शीर्षकुमाराण् णिनि ॥३८॥

शीर्षकुमाराभ्या पराद्धन्तेर्णिनिर्भवति। शीर्षघाती, कुमारघाती।

[कुमारशीर्षयोर्णिनि। पा० ३।२।५१, स० क० १।४।७६]

टक् ॥३९॥

सुप पराद्धन्तेर्बहुल टग् भवति। जायाघ्नस्तिलकालक। पतिघ्नी पाणिलेखा। जायाघ्नो ब्राह्मण। पतिघ्नी वृषली। श्लेष्मघ्न त्रिकटुकम्। पित्तघ्न घृतम्। वातघ्न तैलम्। कृतघ्न खल। शत्रुघ्न शूर। गोघ्नोऽतिथिरिति बहुलाधिकारात् सम्प्रदानेऽपि।

[लक्षणे जायापत्योष्टक्। अमनुष्यकर्तृके च। पा० ३।२।५२-५३, दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने। पा० ३।४।७३, टग् लक्षणे जायापत्यो। लक्षणवति च। अचित्तवति। ब्रह्मकृतशत्रुवृत्रादिषु च। हस्तघ्नस्तुघ्नशतघ्नीसमघ्न्यादय सज्ञायाम्। गोघ्न सम्प्रदाने च। स० क० १।४।७७-८२। Cf ब्रह्मादिभ्य Hc v 1

85, गोब्रह्मशत्रुकृताद्धनष्टः Kramadīśvara iii 126 and हनचरगष्टक् Mugdhabodha 1011]

शक्तौ हस्तिकपाटात् ॥४०॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटाभ्यां पराद्धन्तेष्टग् भवति। हस्तिघ्नः। कपाटघ्नः। शक्ताविति किम्? हस्तिघातः, कपाटघातः। हस्तिकपाटादिति किम्? चौरघातः।

[शक्तौ हस्तिकपाटयोः। पा० ३।२।५४, हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ। स० १।४।८३]

नगरादहस्तिनि* ॥४१॥

नगरात् पराद्धन्तेरहस्तिनि कर्तरि टग् भवति। नगरघ्नोऽग्निः। अहस्तिनीति किम्? नगरघातो हस्ती।

[नगरे चाहस्तिनि। स० क० १।४।८४]

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥४२॥ [पा० ३।२।५५, स० क० १।४।८५]

एतौ शब्दौ शिल्पिनि कर्तरि निपात्येते। पाणिभ्यां हन्ति पाणिं वा हन्ति, पाणिघः। ताडं हन्ति, ताडघः। शिल्पिनीति किम्? पाणिघातः, ताडघातः।

राजघः ॥४३॥ [स० क० १।४।८६]

अयं शब्दो निपात्यते। राजानं हन्ति, राजघः।

[राजघ उपसंख्यानम्। पा० ३।२।५५।१]

गः ॥४४॥

---

* अमनुष्यकर्तृके च। पा० ३।२।५३। अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। नगरघातो हस्ती। यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनिरिति न सिध्यति। अस्तु तर्ह्यमनुष्यकर्तृक इत्येव। कथं नगरघातो हस्ती? कृत्यल्युटो बहुलम् [३।३।११३] इत्येवमत्राण भविष्यति। महाभाष्यम्।

सुपः पराद् गायतेष्टग् भवति। वक्त्रगः, वक्त्रगी। सामगः, सामगी। बहुलमित्येव। सामसंगायः।

[गापोष्टक्। पा० ३।२।८, कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्तते। काशिका। गायोऽनुपसर्गात्। स० क० १।४।८७]

शीधुसुरात् पिबः ॥४५॥

शीधुसुरापूर्वात् पिबादेशसम्बन्धिनः पा पाने [धातुपा० १।२७४] इत्येतस्माट्टग् भवति। शीधुपः, शीधुपी। सुरापः, सुरापी। शीधुसुरादिति किम्? क्षीरपा। पिब इति किम्? सुरां पाति, सुरापा। कथं संज्ञायां सुरापा सुरापीति? तत्र व्युत्पत्त्यर्थत्वात् क्रियाया द्वयमपि भविष्यति।

[सुराशीध्वोः पिबतेः। बहुलं तणि। ३।२।८।१-२, सुराशीध्वोः पिबः। स० क० १।४।८८। कथं संज्ञायां सुरापा सुरापीति? सातिपिबत्योर्भविष्यति। न च धात्वर्थभेदः, संज्ञासु धात्वर्थस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वात्। हेमचन्द्र-बृहद्वृत्तिः। ५।१।७५]

सुभगाढ्यस्थूलपलितनग्नान्धप्रियादच्व्येर्भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥४६॥

सुभगादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यश्च्विसादृश्याच्च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः पराद्भुवतेः कर्तरि खिष्णुच्खुकञौ भवतः। सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः। आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः। स्थूलम्भविष्णुः, स्थूलम्भावकः। पलितम्भविष्णुः, पलितम्भावुकः। नग्नम्भविष्णुः, नग्नम्भावुकः। अन्धम्भविष्णुः, अन्धम्भावुकः। प्रियम्भविष्णुः, प्रियम्भावुकः। अच्वेरिति किम्? आढ्यीभविता। स्वाढ्यम्भविष्णुरित्यादि तदन्तविधिना सिद्धम्।

[आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्। पा० ३।२।५६, आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियतदन्तेष्वच्विष्वभूततद्भावे भुवः खिष्णुच्खुकञौ। स० क० १।४।८९]

कृञ करणे ख्युन् ।।४७।। [पा० ३।२।५७, स० १।४।९०]

सुभगादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यश्च्विसादृश्याच्च्व्यर्थे वर्तमानेभ्य परात् करोते करणे कारके ख्युन् भवति । सुभगङ्करणम् । आढ्यङ्करणम् । स्वाढ्यङ्करणम् । स्थूलङ्करणम् । पलितङ्करणम् । नग्नङ्करणम् । अन्धङ्करणम् । प्रियङ्करणम् ।

स्पृशोऽनुदकात् क्विन् ।।४८।।

स्पृशोऽनुदकात् परात् क्विन् भवति । घृत स्पृशतीति घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । अनुदकादिति किम् ? उदकस्पर्श । ककारोऽदेडभावार्थ । नकार क्विन [६।३।६०] इति चिह्नाथ, इकारो वेरनच [५।१।६४] इति [चिह्नार्थ] ।

[स्पृशोऽनुदके क्विन् । पा० ३।२।५८, स० क० १।४।९१]

दधृगुष्णिक् क्रुञ्च ।।४९।।

एते शब्दा क्विनन्ता निपात्यन्ते । धृषेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्व च । दधृक् । उत्पूर्वस्य स्निहेस्तकारलोप षत्व च । उष्णिक् । क्रुञ्चेरनुनासिकलोपाभाव । क्रुङ् । ऋत्विक् स्रग् दिगिति निपातनात् सिद्धम् । ऋत्विग्भ्य ० [४।१।१५१], स्रजो विनि [४।२।१३७], दिगादिभ्य ० [३।३।१७] इति निपातनात्* ।

[ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चा च । पा० ३।२।५९, ऋत्विग्दधृगुष्णिक्क्रुञ्च । दिक्स्रजौ कर्मणि । स० क० १।४।९४-९५]

अञ्चुयुज ।।५०।।

अञ्चुयुजिभ्या क्विन् भवति । प्रत्यङ्, युङ् ।

[अञ्चेरुपसर्गे च । युजे केवलात् । स० क० १।४।९२-९३]

---

* This last sentence looks like a later addition

समानान्यत्यदादेरुपमानाद्व्याप्ये दृश क्सकञौ च ॥५१॥

समानान्याभ्या त्यदादिभ्यश्चोपमानेभ्य परा‌द्दृशेर्व्याप्ये क्सकञौ भवत, क्विश्च। समान इव दृश्यते सदृक्ष, सदृश, सदृक्। अन्यादृक्ष, अन्यादृश, अन्यादृक्। त्यादृक्ष, त्यादृश, त्यादृक्। तादृक्ष, तादृश, तादृक्। समानान्यत्यदादेरिति किम्? वृक्ष इव दृश्यते। उपमानादिति किम्? स दृश्यते। व्याप्य इति किम्? स इव पश्यति। नकार ०कञ्क्वरप्ख्युन [२।३।१७] इति विशेषणार्थ।

[त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च। पा० ३।२।६०, दृशे समानान्ययोश्चोपसख्यानम्। ३।२।६०।१, दृशे क्सश्च वक्तव्य। काशिका। समानान्यत्यदादिषूपमानेषु दृश क्सकञौ च। स० क० १।४।९६]

भजो ण्वि ॥५२॥ [पा० ३।२।६२, स० क० १।४।९७]

भज सुप पराण् ण्वि परो भवति। अर्धभाक्, पादभाक्।

क्विप्विज्मनिन्क्वनिप्वनिप ॥५३॥

क्विप् विच् मनिन् क्वनिप् वनिप् इत्येते क्रियार्थात् परे बहुल भवन्ति। उखास्रत्, पर्णध्वत्, वेदिषत्, अण्डसू, द्विट्, प्रद्विट्, मित्रद्विट्, मित्रध्रुक्, गोधुक्, अश्वयुक्, वेदवित्, काष्ठभित्, रज्जुच्छित्, गोजित्, ग्रामणी, अग्रणी, सेनानी, सम्राट्, विराट्, विभ्राट्, सस्यात्, क्रव्यात्। बहुलाधिकारादन्नाद, क्रव्याद। विच्। रेट्। मनिन्। सुदामा। क्वनिप्। सुधीवा। वनिप्। भूरिदावा। इकारो वेरन च [५।१।६४] इति चिह्नार्थं।

[आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। पा० ३।२।७४-७५। आतो विज्मनिन्क्वनिब्वनिप। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। क्विप् च। स० क० १।४।९८-१००, सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजाम् (स०-राजभ्य) उपसर्गेऽपि क्विप्। अदोऽनन्ने। क्रव्ये च। पा० ३।२।६१, ६८-६९, स० क० १।४।१०१-१०३]

दुहो डुघ ॥५४॥* [स० क० १।४।१०४]

दुह सुप पराद् डुघ परो भवति। कामदुघा धेनु । बहुलाधिकारात् कामवुक् ।

[दुह कब् घश्च । पा० ३।२।७०]

आवश्यके णिनि ॥५५॥

अवश्यम्भावे गम्यमाने क्रियार्थाण् णिनिर्भवति । अवश्यन्दायी । शत दायी ।

[आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि । पा० ३।३।१७०, स० क० १।४।१०५]

अजाते शीलाभीक्ष्ण्ययो ॥५६॥

अजातिवाचिन सुप परात् क्रियार्थाच्छीलाभीक्ष्ण्ययोर्गम्यमानयोर्णिनिर्भवति। उष्णभोजी। क्षीरपायिन† उशीनरा । उदासारी । प्रत्यासारी । अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता ।

[सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । पा० ३।२।७८, ८१, सुप्यजातौ ताच्छील्ये । उत्प्रतिभ्यामाङि सर्ते । व्रताभीक्ष्ण्ययो । स० क० १। ४।१०६, १०७ १११]

साधोः ॥५७॥

साधुशब्दात् परात् क्रियार्थाण् णिनिर्भवति । साधुकारी साधुदायी । कथ ब्रह्मवादी ? ब्रह्मणो वाद ब्रह्मवाद, सोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादी ।

[णिन्विधौ साधुकारिण्युपसख्यानम् । ब्रह्मणि वद । पा० ३।२।७८।१-२, साधौ । ब्रह्मणि वद । स० क० १।४।१०८-९]

कर्तुरुपमानात् ॥५८॥

कर्तृवाचिन उपमानार्थात् परात् क्रियार्थाण् णिनिर्भवति । उष्ट्र इव

---

* डुघ MSS डुघ पर is not a "lapsus' for डुघ आदेश as Liebich thought

† Durga and others have क्षीरपायिण

क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी। कर्तुरिति किम्? शालीनिव कोद्रवान् भुङ्क्ते। उपमानादिति किम्? उष्ट्र क्रोशति।

[कर्तर्युपमाने। पा० ३।२।७९, स० क० १।४।११०]

व्रते ॥५९॥ [पा० ३।२।८०]

सुप परात् क्रियार्थाद् व्रते गम्यमाने णिनिर्भवति। अश्राद्धभोजी। अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नियम। सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति।

[व्रताभीक्ष्ण्ययो। स० क० १।४।१११]

मन ॥६०॥ [पा० ३।२।८२, स० क० १।४।११२]

मन्यते सुप पराण् णिनिर्भवति। पटुमानी।

आत्मनि खश्च ॥६१॥

आत्मविषयान्मन्यते सुप परात् खश् भवति, णिनिश्च। पण्डितमात्मान मन्यते, पण्डितम्मन्य, पण्डितमानी।

[आत्ममाने खश्च। पा० ३।२।८३, खश्चात्ममाने। स० क० १।४।११३]

भूते ॥६२॥ [पा० ३।२।८४, स० क० १।४।११४

अयमधिकार।

यज ॥६३॥

यजते सुप पराद् भूतेऽर्थे वर्तमानाण् णिनिर्भवति। अग्निष्टोमेनेष्टवान्, अग्निष्टोमयाजी। भूत इत्यव। अग्निष्टोमेन यजते।

[करणे यज। पा० ३।२।८५, स० क० १।४।११५]

हनः कुत्सायाम् ॥६४॥

हन्ते सुप परात् कुत्साया गम्यमानाया णिनिर्भवति। पितृव्यघाती, मातुलघाती। कुत्सायामिति किम्? चौर हतवान्। ब्रह्महा भ्रूणहा वृत्रहेति पूर्वक एव क्विप्। अन्यपूर्वादपि दृश्यते। मधुहा। अन्योऽपि च दृश्यते। ब्रह्मघ्न। वृत्रस्य हन्तु [कुमारसम्भव २।२०]। अन्यतोऽपि च दृश्यते। ब्रह्मवित्। भूत एव भविष्यति, तत्र प्रसिद्धत्वाद् बहुला-

धिकाराद्वा। एव सुकृत्, कर्मकृत्, पापकृत्, मन्त्रकृत्, पुण्यकृदिति पूर्वेणैव सिद्धम्। अन्यपूर्वादपि च दृश्यते। सूत्रकृत्, शास्त्रकृत्, भाष्यकृत्। अन्यपूर्वोऽपि च दृश्यते। मन्त्रवित्। अन्योऽपि च दृश्यते। कर्मकार, मन्त्रकार। सोमसुदिति पूर्वेणैव सिद्धम्। अन्यपूर्वादपि च दृश्यते। सुरासुत्। अन्योऽपि च दृश्यते। सोम सुतवान्। अग्निचित्, श्यनचित्, कङ्कचिदिति पूर्वेणैव सिद्धम्। सोमविक्रयी घृतविक्रयी, तैलविक्रयी, क्षीरविक्रयी। विक्रयशब्दादिनिर्भविष्यति। देवदृश्वा, राजयुध्वा, राजकृत्वा, सहयुध्वा, सहकृत्वेति पूर्वेणैव क्वनिपा सिद्धम्, अनिष्टनिवृत्तिस्तु बहुलाविकारात्।

[कर्मणि हन। कुत्सितग्रहण कर्तव्यम्। काशिका। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ। सोमे सुञ। अग्नौ चे। कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। कर्मणीनि विक्रिय। दृशे क्वनिप्। राजनि युधिकृञ। सहे च। पा० ३।२।८६-८७, ८९-९६। कर्मणि हन कुत्सायाम्। क्विब्ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु। कृञ सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु। सोमे सुञ। चेरग्नौ। कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। अन्यत्रापि यतोऽपि चान्योऽपि च दृश्यते। विक्रिय कुत्सायामिनि। दृशे क्वनिप्। राज्ञि युधो हेतौ। सहे च। तयो कृञ। स० क० १।४।११६–१२७]

डः ॥६५॥

सुप परात् क्रियार्थाद्भूते वर्तमानाद्बहुल डो भवति। उपसरे जात, उपसरज। ब्राह्मणेभ्यो जात, ब्राह्मणजो धर्म, क्षत्रियज युद्धम्, बुद्धिज सस्कार। न जातोऽज। द्विर्जातो द्विज। प्रजाता प्रजा। अभिजा, परिजा। पुमनुजा। अनुजा। प्रह्व। ब्रह्मज्य। परिखाता परिखा। वरमाहृतवान् वराह।

[सप्तम्या जनेर्ड। पञ्चम्यामजातौ। उपसर्गे च सज्ञायाम्। अनौ कर्मणि। अन्येष्वपि दृश्यते। पा० ३।२।९७-१०१, सप्तम्या जने ड। पञ्चम्यामजातौ। जातावपि दृश्यते। उपसर्गे च सज्ञायाम्। असज्ञायां च। अनो कर्मणि। ब्रह्मज्यवपुष्यवार्चवराहपटहपरिखा। स० क० १।४।१२८–१३४]

क्तवतुः ॥६६॥ [स० क० १।४।१३५]

क्रियार्थात् परो भूते काले कर्तरि क्तवतुर्भवति। गतवान् शयितवान्।

[निष्ठा। पा० ३।२।१०२]

भावाप्ययोः क्तः ॥६७॥

भावे तद्व्याप्ये चार्थे भूते वर्तमानात् क्रियार्थात् क्तो भवति। आसित भवता। कृत कटो भवता।

[तयोरेव कृत्यक्तखलर्था। पा० ३।४।७० भावकमणो क्त। स० क० १।४।१३६]

कर्तरि चारम्भे ॥६८॥

क्रियारम्भे कर्तरि क्तो भवति, यथाप्राप्त च। प्रकृतो भवान् कटम्, प्रकृत कटो भवता। प्रसुप्तो भवान्, प्रसुप्त भवता।

[आदिकर्मणि क्त कर्तरि च। पा० ३।४।७१, कर्तरि चारम्भे क्रियाया। स० क० १।४।१३७]

श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजॄभ्यः ॥६९॥

श्लिषादिभ्य कर्तरि क्तो भवति, यथाप्राप्त च। आश्लिष्टा गुरु भवान्, आश्लिष्टो गुरुर्भवता। अधिशयित खट्वा भवान्, अधिशयिता खट्वा भवता। उपस्थितो गुरु भवान्, उपस्थितो गुरुर्भवता। उपासितो गुरु भवान्, उपासितो गुरुर्भवता, अनूषितो गुरु भवान्, अनूषितो गुरुर्भवता। अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणविका माणवकेन। आरूढो वृक्ष भवान्, आरूढो वृक्षो भवता। अनुजीर्णो वृषली देवदत्त, अनुजीर्णा वृषली देवदत्तन।

[See under next rule श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजॄभजिभ्य। स० १।४।१३८]

गत्यर्थानाप्यादाधारे च ॥७०॥

गत्यर्थादव्याप्याच्च क्रियार्थादाधारे क्तो भवति, कर्तरि च, यथाप्राप्त च । इदमेषा* यातम्, इह ते याता, इह तैर्यातम्, अय तर्यात पन्था । इदमेपामासितम् इह त आसिता इह तैरासितम् । देवश्चेद्वृष्ट सम्पन्ना शालय इति कारणसामग्रीसम्पत्तिरत्राभिमता ।

[गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङस्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थभ्य । पा० ३।४।७२, ७६, गत्यर्थाकर्मकपिबतिभुजिभ्यो-ऽधिकरणे च । स० क० १।४।१३९ । अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्द शिष्योऽनिष्पन्नत्वात् । ३।३।१३३।२ अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्द शिष्य शासितव्य । कि कारणम् ? अनिष्पन्नत्वात । देवश्चेद् वृष्टो निष्पन्ना शालय ? तत्र भवितव्य सम्पत्स्यन्ते शालय इति ॥ सिद्ध तु भविष्यत्प्रतिषेधात् । ३।३।१३३।३॥ सिद्धमेतत् । कथम् ? भविष्यत्प्रतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिन शब्दस्य प्रयोग न मृष्यति । कश्चिदाह —देवश्चेद्वृष्ट सम्पत्स्यन्ते शालय इति । स उच्यते— मैव वोच । सम्पन्ना शालय इति । महाभाष्यम् । देवश्चेद्वृष्ट सम्पन्ना शालय इति शालिहेतव सम्पन्ना इत्यतीतता । दुर्गवृत्ति कृत् ४८३]

आहारार्थात् ॥७१॥

अभ्यवहारार्थादाधारे क्तो भवति, यथाप्राप्त च । इदमेषा भुक्तम्, इदमेषा पीतम् । इह तैर्भुक्तम्, इह त पीतम् । ओदन-स्तैर्भुक्त , पीतमुदकम् । अकर्त्रर्थो योगविभाग । कथ पीता गाव इति ? पीतमासा विद्यत इति पीता , बाहुलकाद्वा ।

सुत्वा सुत्वानौ सुत्वान इति क्वनिपा सिद्धम् । यज्वा यज्वानौ यज्वान इति वनिपा सिद्धम् ।

[सुयजोर्ङ्वनिप् । पा० ३।२।१०३, सुयजिभ्या ङ्वनिप् । स० १।४।१६१, आहारार्थेभ्योऽकर्तरि । स० क० १।४।१४० । अकारो मत्वर्थीय । विभक्तमेषामस्ति विभक्ता । पीतमेषामस्ति पीता इति । अथवा, उत्तरपद-लोपोऽत्र द्रष्टव्य । विभक्तधना विभक्ता । पीतोदका पीता इति । महाभाष्यम् ३।४।६७]

---

* The correct reading would appear to be तेषाम्

जॄषोऽतृन् ॥७२॥

जीर्यतेरतृन् भवति । जरन् (Greek *gérōn*), जरती ।

[जीर्यतेरतृन् । पा० ३।२।१०४, स० क० १।४।१४२]

श्रुसद्वसो लिड् वा ॥७३॥

शृणोत्यादिभ्यो भूते लिड् वा भवति। उपशुश्राव, उपाश्रोषीत्, उपाशृणोत्। उपससाद, उपासदत्, उपासीदत्। अनूवास, अन्ववात्सीत्, अन्ववसत् ।

[भाषाया सदवसश्रुव । पा० ३।२।१०८, श्रुसदवसिभ्यो लिड् वा । स० क० १।४।१४३]

लिट क्वसुः ॥७४॥ [स० क० १।४।१४४]

लिट क्वसुरादेशो वा भवति । उपशुश्रुवान्, उपशुश्राव । जग्मिवान्, जगाम ।

[(लिट कानज् वा) क्वसुश्च । पा० ३।२।१०७]

ईयिवाननाश्वाननूचान ॥७५॥ [स० क० १।४।१४५]

लिडन्ता* एते शब्दा वा निपात्यन्ते । ईयिवान्, इयाय , उपेयिवान, उपेयाय , समीयिवान्, समियाय। अनाश्वान्, नाश। अनूचान, अनूवाच ।

[उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । पा० ३।२।१०९। उपेयुष । उपेयुषा । न चात्रोपसर्गस्तन्त्रम्, अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्च भवत्येव । काशिका ।]

लुङ् ॥७६॥ [पा० ३।२।११०, स० क० १।४।१४६]

भूते वर्तमानात् क्रियार्थाल्लुङ् भवति । अकार्षीत् । कथ रात्रिशेषेऽमुत्रावात्समिति ? सकला रात्रि जागरितो रात्रेरप्रभातत्वादद्यतनमिव काल मन्यते । यस्तु मुहूर्त्तमपि सुप्त सोऽनद्यतनमेव जानन्नाह ।

* Should we read क्वस्वन्ता ?

अमुत्रावसमिति। सर्वत्र च भूतकालसामान्यविवक्षाया लुङ् भवत्येव। यथा। अगमाम घोषान्, अपाम पय, अशयिष्महि पूतितृणष्विति*।

[अविवक्षितविशेषे। व्यामिश्रे च। वसेर्जागरणसन्ततौ रात्रिशेषे। स० क० १।४।१४७ १४९ वसेर्लुङ् रात्रिशेषे। जागरणसन्ततौ। पा० ३।२।११०।३ ४]

अनद्यतने लङ् ॥७७॥ [पा० ३।२।१११, स० क० १।४।१५०]

अविद्यमानाद्यतन भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्रियाथाल्लङ् भवति। अपचत्। अनद्यतन इति किम्? अपाक्षीत्। अन्यार्थ† किम्? अद्य ह्यो वाभुक्ष्महि।

स्मृत्युक्तौ लृट् ॥७८॥

स्मृतिवचने सति भूतानद्यतनेऽर्थे लृङ् भवति। स्मरसि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्याम? अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेषु वत्स्याम?

[अभिज्ञावचने लृट्। पा० ३।२।११२, स० क० १।४।१५२]

न यदि ॥७९॥ [पा० ३।२।११३]

यच्छब्दे प्रयुज्यमाने स्मृतिवचने सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लृङ् भवति न‡। स्मरसि देवदत्त यत् कश्मीरेष्ववसाम?

[हशश्वतोर्लङ् च। पा० ३।२।११६, न हशश्वद्यत्सु। स० क० १।४।१५३]

वाकाङ्क्षायाम् ॥८०॥ [स० क० १।४।१५४]

क्रियान्तराकाङ्क्षाया सत्या स्मृतिवचने प्रयुज्यमाने भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लृङ् वा भवति, यदि चायदि व। स्मरसि देवदत्त

---

* पूतीकतृणेषु ३।२।११० महाभाष्यम्।

† अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश कर्तव्य। अविद्यमानाद्यतनोऽनद्यतन इति। किं प्रयोजनम्? अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति। अद्य च ह्यश्चाभुक्ष्महीति व्यामिश्रे लङेव यथा स्यात्। यद्येवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति, न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते। अद्यतनेऽप्यद्यतनो विद्यते। कथम्? व्यपदेशिवद्भावेन। महाभाष्यम् ३।२।१११

‡ लृङ् न भवति is the usual form

यत् कश्मीरेषु वत्स्यामो यत् तत्रौदन भोक्ष्यामहे ? स्मरसि देवदत्त यत् कश्मीरेष्ववसाम यत् तत्रोदनमभुञ्ज्महि* ? स्मरसि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रोदन भोक्ष्यामहे ? स्मरसि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि* ? इह कस्मान् न भवति—स्मरसि देवदत्त, इति ह कश्मीरेष्ववसाम, कश्मीरेषु शश्वदवसामेति ? व्यवस्थितविभाषया बहुलाधिकाराद्वा ।

[See under 79 विभाषा साकाङ्क्षे । पा० ३।२।११४]

परोक्षे लिट् ॥८१॥ [पा० ३।२।११५, स० क० १।४।१५५]

परोक्ष साधनविषये भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लिड् भवति । जगाम । सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल विललाप । अत्यन्तापह्नवे प्रत्यक्षस्याप्यपह्नुतत्वात्† । क कलिङ्ग‡ जगाम ? क कामरूप विवेश ? परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये [पा० ३।२।१११।१] दर्शनयोग्यत्वात् परोक्षत्वस्याविवक्षाया लङ् भवत्येव । अजयज्जर्तो हूणानिति । सतोऽपि चाविवक्षा भवति, यथानुदरा कन्येति§ । एवम्, इति हाकरोत्, इति ह चकार । शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार । किमगच्छत् पाटलिपुत्रम् ? कि जगाम ? कथ भूतानद्यतने परोक्षे चापरोक्षे च—करोति स्म, वसन्तीह पुरा छात्रा इति ? स्मपुराशब्दाभ्या भूते काले ज्ञापिते तस्मिन् काले वर्तमानत्वात् । यथा

---

* अभुङ्क्ष्महि (अभुञ्ज्महि + अभुक्ष्महि) —Liebich from MSS

† ०पह्नवत्वात–MSS

‡ Durgavrtti on Kātantra iii 1 16 also has कलिङ्ग instead of कलिङ्गान् In view of कलिङ्गेषु in C 1 2 78 Vrtti, कलिङ्ग here would appear to be a scribal error

§ सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अनुदरा कन्या। अलोमिकैडका। महाभाष्यम् १।४।२४

भाषते राघवस्तदेति। ऊषुरिह पुरा छात्रा इति परोक्षे लिडस्त्येव। परोक्षत्वस्याविवक्षायाम् अवसन्निह पुरा छात्रा इति लङ्। अनद्यतनस्याप्यविवक्षायाम् अवात्सुरिह पुरा छात्रा इति लुङ्। पृष्टप्रतिवचने ननु करोमीति वर्तमाने क्रियाफलस्यानुवृत्ते। एवम्, अह नु करोमीति। न करोमीति वर्तमानेऽपि प्रतिषेध।

[परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे च। पा० ३।२।११५।१, हश्शश्वतोर्लङ् च। प्रश्ने (प्रष्टव्ये–स०) चासन्नकाले। लट् स्म। अपरोक्षे च। ननौ पृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषा (०र्वा–स०)। पुरि लुङ् चास्मे। पा० ३।२।११६-१२२, स० १।४।१५८-१६४, तदादौ च। परोक्षे च प्रयोक्तुर्दर्शनार्हे प्रसिद्धे। स० १।४। १६५, १५१]

वर्तमाने लट्॥८२॥ [पा० ३।२।१२३, स० क० १।४।१६६]

वर्तमानेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लड भवति। पचति, पठति।

विदे श्वसुः॥८३॥

विदे परस्य लट श्वसुर्बहुल भवति। विद्वान्, वेत्ति, विदन्।

[विदे शतुर्वसु। पा० ७।१।३६, वेत्ते श्वसुश्च। स० क० १।४।१८१]

शतृ॥८४॥

लट शत्रादेशो भवति बहुलम्। सन् ब्राह्मण, अस्ति ब्राह्मण। जुह्वत्, जुहोति। हे पचन्। पचन्त पश्य। पचता कृतम्। जल्पन्तो ज्ञायन्ते पण्डिता। पठन्नास्ते। मा पचन्। धारयन्नुपनिषदम्। चौरस्य द्विषन्। चौर द्विषन्। सुन्वन्त। अर्हन्।

[लट शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। सम्बोधने च। लक्षणहेत्वो क्रियाया। पा० ३।२।१२४-१२६, स० क० १।४।१७१-१७३, सदादयश्च बहुलम्। इङ्जुहोत्योर्वावचनम। माङ्याक्रोशे। ३।२।१२६।४-३, द्विषोऽमित्रे सुञो यज्ञसयोगे। अर्ह प्रशसायाम्। पा० ३।२।१३१-१३३, माङ्याक्रोशे। अस्तिविद्यतीङ्जुहोतिवेत्तिजानातिभ्यो वा। द्विष शत्रौ। सुञो यजमाने। अर्ह प्रशसायाम। स० क० १।४।१७७-१७८, १८३-१८५]

इङः शक्तौ ॥८५॥

इङ शक्तौ गम्यमानाया लट शत्रादेशो भवति। अधीयन् पारायणम्। शक्ताविति किम? अधीते पारायणम्, न च शक्नोति।

[इङ्धार्यो शत्रकृच्छ्रिणि। पा० ३।२।१३०, इङ्धारिभ्या शतृ शक्तौ। स० क० १।४।१८२]

शानच् ॥८६॥

लट शानजादेशो भवति बहुलम्। पचमान, पचते। हे पचमान। पचमान पश्य। पचमानेन कृतम्। शयाना भुञ्जते यवना। अधीयान आस्ते। मा पचमान। पूङयजोश्च शानच्याद्युदात्तत्व वक्ष्याम।

[See under 84 पूङ्यजो (०यजिभ्या—स०) शानन्। पा० ३।२।१२८, स० १।४।१८६]

शक्तिवयःशीलेषु ॥८७॥

शक्त्यादिषु गम्यमानेषु लट शानज् भवति। पुनर्विधानादतङानभ्योऽपि। कतीह कण्वे* निघ्नाना? कतीह जल्पमाना? कतीह कवच पर्यस्यमाना? कतीह नृत्यमाना?

[ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। पा० ३।२।१२९, शक्तिवयस्ताच्छील्येषु चानश्। स० क० १।४।१८७]

तौ लृटः ॥८८॥

तौ शतृशानचौ लृटोऽपि बहुल भवत। करिष्यन्, करिष्यमाण। करिष्यति, करिष्यते।

[तौ सत्। ३।२।१२७, लृट सद्वा। ३।३।१४, लृट्। शतृशानचौ चास्य लङ्वत्। स० क० २।४।१५-१६]

---

* Several writers have कण्डू which is supported by one MS करिण also will be a very good reading

शीलसाधुधर्मेषु तृन् ॥८९॥

शीलादिष्वर्थेषु क्रियार्थाद्बहुल तृन् भवति । उपादाता कुमारकान् । गन्ता खेटम्* । मुण्डयितार श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम् । शीलादिष्वित्यधिकार पादपरिसमाप्ति यावत । कथ होता पोता नेष्टा त्वष्टा क्षत्तेति ? औणादिका एवैते [उ० १।५०] ।

[आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मततसाधिकारिषु । पा० ३।२।१३४, तच्छीलतद्धमतत्साधुकारिषु क्वे । स० क० १।४।१८८]

निरालम्भ्यां कुरिष्णुच् ॥९०॥

निरा अलमित्येताभ्या परात् कृञ शीलादिषु गम्यमानेष्विष्णुज् भवति । निराकरिष्णु, अलङ्करिष्णु ।

---

* गन्त १ खल ।MSS कर्ता कटम् । गन्ता खेटम् । काशिका । गन्ता खेटम् । भाषावृत्ति ॥ साधु गच्छति गन्ता खेलम् । साधु कुशलाथ एवात्र । दुर्गवृत्ति, कातन्त्रकृत् २६० । खेल सलीलम् । टीका । खेल सलीलमित्यर्थ । पञ्जी । साधु यथा स्यात् तथा गच्छतीत्यर्थ । गन्ता खेलमिति । कविराज । 'सलीलम्' इति पञ्जी । तथाच रुद्र — सलील खेलनमित्यपीति । व्याख्यासार । (Read सलील खेलमित्यपि) कर्ता विट । गन्ता खेला । साधु करोति, साधु गच्छतीत्यथ । शाकटायनवृत्ति ४।३।२२२ । (The correct reading would appear to be कर्ता कटम् । गन्ता खेटम् or खलम्) कर्ता कटम् । गन्ता खेलम् । हृदयहारिणी १।४।१८९ । गन्ता खेल । कर्ता विकट । साधु गच्छति, साधु करोतीत्यर्थ । हैमबृहद्वृत्ति ५।२।२७ (Here also the correct reading would appear to be गन्ता खेटम् । कर्ता कटम्) गच्छतीति गन्ता खेल (correct reading खेटम्) सलील गच्छतीत्यर्थ । शब्दार्णवचन्द्रिका on जैनेन्द्र 11 2 125 साधौ । गन्ता खेल । निर्णेता वेदार्थ मनु । सुपद्म ४।१।११६ । गन्ता खेलमिति सलील गन्ता । प्रथमान्तपाठे कर्तृविशेषणम् । मकरन्द Because the sense is that of साधुकारिन् and सखेलम् means 'with ease खेटम् which is not a word of frequent occurrence appears to have been changed into खेलम् Cf सा सखेलमितोऽगमत् *Bhatti* vi 12

† एव ते MSS.

[अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच । पा० ३।२।१३६, अलङ्कृञ्निराकृञ्भ्यामिष्णुच । स० क० १।४।१९०]

उदः पचपतमदः ॥९१॥

उद परेभ्य पचादिभ्य शीलादिषु गम्यमानेष्विष्णुज् भवति। उत्पचिष्णु, उत्पतिष्णु, उन्मदिष्णु ।

[उदि पचिपतिमदिभ्य । स० क० १।४।१९१]

प्रजनरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरभ्राजः ॥९२॥

एभ्य शीलादिष्विष्णुज् भवति। प्रजनिष्णु, रोचिष्णु, अपत्रपिष्णु, वर्तिष्णु, वर्धिष्णु, सहिष्णु, चरिष्णु, भ्राजिष्णु ।

[प्रापयोर्जनित्रपिभ्याम् । वृतिवृधिसहिचरिरुचिभ्राजिभ्य । स० क० १।४।१९२-१९३]

भुवः ॥९३॥ [स० क० १।४।१९४]

भवतेरिष्णुज् भवति। भविष्णु ।

[भुवश्च । पा० ३।२।१३८]

जिग्लश्च क्त्नुः ॥९४॥

जयतेर्ग्लायतेर्भवतेश्च शीलादिषु क्त्नुर्भवति। जिष्णु, ग्लास्नु, भूष्णु ।

[ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु । पा० ३।२।१३९, ग्लाम्लास्थाक्षिपचिपरिमृजिभ्य स्नु । स० क० १।४।१९६]

स्थास्नुः ॥९५॥

स्थास्नुरितीत्वाभावो निपात्यते ।

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥९६॥ [पा० ३।२।१४०, स० क० (क्षिपिभ्य०) १।४।१९७]

त्रसादिभ्य शीलादिषु क्नुर्भवति। त्रस्नु, गृध्नु, धृष्णु, क्षिप्नु । शमादिभ्यो घिनुण् न वक्तव्य । शमोऽस्यास्तीति शमी। एव दमी,

तमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी, उन्मादी। तथा सम्पर्की, अनुरोधी, आयामी, आयासी, परिसारी, ससर्गी, परिदेवी, सज्वरी, सज्वारी, परिक्षेपी, परिराटी, परिवादी, परिदाही, परिमाही, दोपी, द्वेषी, द्रोही, दोही, योगी, आक्रीडी, विवेकी, त्यागी, रागी, भागी, अतिचारी, अपचारी, आमोषी, अभ्याघाती, विकाषी, विलासी, विकत्थी, विस्रम्भी, अपलाषी, विलाषी, प्रलापी, प्रसारी, प्रद्रावी, प्रमाथी, प्रवादी, प्रवासी। अन्यपूर्वेभ्योऽपि दृश्यते। विरोधी, प्रयामी, प्रयासी, विसारी, विसर्गी, सवादी, विवादी, अनुवादी, विदाही, सञ्चारी, व्यभिचारी, विघाती, विद्रावी, सवासी। अन्येभ्योऽपि च दृश्यते। रोगी, भोगीत्यादि। तृनपि शमादिभ्यो यथादर्शन बहुलाधिकाराद् भविष्यति। प्रवदिता, प्रवसिता। निन्दादिभ्यो वुञ् च न वक्तव्य। निन्दक इति ण्वुला सिद्धम्, एव हिसक, क्लेशक, खादक, विनाशक, परिक्षेपक, परिराटक, परिवादक, व्याभाषक, असूयक, परिदेवक, आक्रोशक। अन्येभ्योऽपि च दृश्यते। घातक, मारक।

[शमित्यष्टाभ्यो घिनुण। सपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृससृजपरिदेविसज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च। वौ कषलषकत्थस्रम्भ। अपे च लष। प्रे लपसृद्रुमथवदवस। निन्दहिसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्। पा० ३।२।१४१-१४६। अष्टाभ्य शमादिभ्यो घिनुण्। युजभुजभजद्विषद्रुहदुहदुषत्यजरञ्जिभ्य। क्रीडिमुषिभ्यामाङि। यसियमिभ्या प्रे च। मथिलपिभ्या च। समि ज्वरिपृणक्तिभ्याम्। वौ विचकत्थस्रम्भुकषकसलसहनिभ्य। अपे च लष। अभावाहनश्च। सव्यनुप्रेषु वद। समत्यपाभिव्यभिषु चर। समनुव्यवेषु रुध। विपरिप्रेषु सर्ते। सव्यो सृज। सप्रयोर्वस। प्रव्योर्द्रु व। परिव्योर्दह। परौ देवृमुहिभ्याम्। क्षिपरटवदवादिदेविभ्यो ण्वुल् च। निन्दहिसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूय्यनेकाज्भ्यो वुञ्। स० क० १।४।१९८-२१७, देविक्रुशोश्चोपसर्गे। पा० ३।२।१४७, स० क० १।४।२१८]

चालशब्दार्थादनाप्याद्युच् ॥९७॥

चालार्थाच्छब्दार्थाच्च व्याप्यरहिताच्छीलादिषु युज् भवति। चालन, चोपन। रवण, शब्दन। अनाप्यादिति किम्? पठिता विद्याम्।

[चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्। पा० ३।२।१४८, स० क० १।४।२१९। By changing चलन into the rather unusual चाल Candra saves a syllable]

तङ्वतो हलादेरङः ॥९८॥

तङ्वान् यो हलादिरङकारकस्तस्माच्छीलादिष्वर्थषु युज् भवति। वर्तन, वर्धन, देवन। परिदेवक इति [पा० ३।२।१४७, स० क० १।४।२१८] न भवति बहुलाधिकारात्। तङ्वत इति किम्? भविता। हलादेरिति किम्? एधिता। आदिग्रहण किम्? जुगुप्सन, तितिक्षण इत्यत्रापि यथा स्यात्। अङ इति किम्? शयिता। अनाप्यादित्येव। वसिता वस्त्रम्।

[अनुदात्तेतश्च हलादे। पा० ३।२।१४९, अङितो हलादेरात्मनेपदिन। स० क० १।४।२२०]

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥९९॥ [पा० ३।२। १५०, स० क० १।४।२२१—०पदिभ्य]

एभ्य शीलादिषु युज् भवति। जवन, चङ्क्रमण, दन्द्रमण, सरण, गर्धन, ज्वलन, शोचन, अभिलषण, प्रपतन, प्रपदन। चलनार्थाना पदेश्च ग्रहण व्याप्यवदर्थम्। पदिग्रहणमुक्त्वा बाधितस्य युच पुनर्विधानार्थमित्येके। तदनर्थक बहुलाधिकारात्। ताच्छीलिकेषूत्सर्गस्यापवादसमावेशाभावज्ञापनार्थमित्यपरे। तथाप्यनर्थक समावेशस्यापि दर्शनात्। तथा हि। गामुको गन्तेति समावेशोऽपि दृश्यते। एव विकत्थी विकत्थन इति, भासुर भास्वर भासनमिति, जागरिता

जागरूक इति, वर्धिष्णुर्वर्धन इति, अपलाषुकोऽपलषण इति। तस्माद् बहुलाधिकारादेवात्र सिद्धम्।

[पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्। असरूपनिवृत्त्यथ तु। पा० ३।२।१५०।१-२, चलनार्थाना पदेश्च ग्रहण सकमकार्थम्। इह ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति। ताच्छीलिकेषु मिथो वासरूपविधिर्नास्तीति। प्रायिक चैतज् ज्ञापकम्। क्वचित् समावेश इष्यत एव। गन्ता खेट विचक्षण। काशिका]

क्रुधभूषार्थात् ॥१००॥

क्रोधार्थेभ्यो मण्डनार्थेभ्यश्च शीलादिषु युज् भवति। क्रोधन, कोपन। भूषण, मण्डन।

[क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च। पा० ३।२।१५१, क्रुधभूषार्थेभ्यश्च। स० १।४।२२२]

न यदीक्षः ॥१०१॥

यकारान्ताद्दीक्षश्च युज् न भवति। क्नुयिता। दीक्षिता। सूदिदीपिभ्या प्रतिषेधो वक्तव्य —सूदिता, दीपिता ? न वक्तव्य। अरिसूदन इतीह दृश्यते। दीपेरपि रो बाधको भविष्यति। कथ तर्हि दीपिता ? तृनो रेण समावेशो भविष्यति, युचो न भविष्यति*, बहुलाधिकारात्।

[न य। सूददीपदीक्षश्च। पा० ३।२।१५२-१५३, न यान्तसूददीपदीक्षिभ्य। स० क० १।४।२२३। See Candra 1 2 116 Vrtti]

लषपतपदस्थाभूशृवृषहनकमगम उकञ् ॥१०२॥

लषादिभ्य शीलादिषूकञ् भवति। अपलाषुक, प्रपातुक उपपादुक, उपस्थायुक, प्रभावुक, प्रशारुक, प्रवर्षुक, आघातुक, कामुक, आगामुक।

[लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्। पा० ३।२।१५४, स० क० १।४।२२४]

---

* This refers to the root दीप only, for Patajalı says सिद्धे सति यद्दीपिग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति युचो रेण समावेश इति।

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥१०३॥ [पा० ३।२।१५५, स० क० १।४।२२५]

जल्पादिभ्य शीलादिषु षाकन् भवति । जल्पाक, भिक्षाक, कुट्टाक, लुण्टाक, वराक । षकारो ङीषर्थं, जल्पाकी । कथ प्रजवी ? प्रजवोऽस्यास्तीति प्रजवी । एव विजयी, दरी, क्षयी, विश्रयी, अत्ययी, वमा, अव्यथी, अभ्यमी, परिभवी, प्रसवीति ।

[प्रजोरिनि । जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । पा० ३।२। १५६-१५७, प्रे जूसूभ्यामिनि । जीणृदृक्षिश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथिभ्य । स० क० १।४।२२६-२२७]

स्पृहिगृहिपतिशीङ आलुच् ॥१०४॥

एभ्य शीलादिष्वालुज् भवति । स्पृहयालु, गृहयालु, पतयालु, शयालु । कथ दयालु, निद्रालु, तन्द्रालु, श्रद्धालुरिति ? मत्वर्थीय वक्ष्याम [४।२।१५७] ।

[स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । पा० ३।२।१५८, आलुचि शीङ्ग्रहणम् ३।२।१५८।१, दयिपतिगृहिस्पृहिनिद्रातन्द्राशीङ् श्रद्धाभ्य आलुच् । स० क० १।४।२२८]

धेसिशद्सदो रुः ॥१०५॥

धादिभ्य शीलादिषु रुर्भवति । धारु, सेरु, शद्रु, सद्रु । कथ दारु ? अङ्ग लेर्दारुणि [४।४।९७] इति निपातनात् ।

[दाधेट्सिशदसदो रु । पा० ३।२।१५९, स० क० १।४।२२९]

सृघसदः क्मरच् ॥१०६॥

एभ्य क्मरज् भवति । सृमर, घस्मर, अद्मर ।

[सृघस्यद क्मरच् । पा० ३।२।१६०, स० क० १।४।२३०]

भञ्जिभासिमिदो घुरच् ॥१०७॥

भञ्जादिभ्यो घुरज् भवति । भज्यते स्वयमेव भनक्ति वात्मानम्,

भङ्गुर काष्ठम्। यस्तु पर भनक्ति तत्र न भवति बहुलाधिकारात्। भासत इति भासुर। मेदुर।

[One expected either **भञ्जभासमिदो घुरच्** or **भञ्जिभासिमिदे-र्घुरच्॥ भञ्जभासमिदो घुरच्। पा० ३।२।१६१, भासिमिदिभ्या घुरच्। भञ्जे कर्मकर्तरि। स० क० १।४।२३१-२३२**]

विदिभिदिच्छिदे कुरच् ॥१०८॥ [पा० ३।२।१६२]

विदादिभ्य कुरज् भवति। वेत्तीति विदुर। भिद्यते स्वयमेव भिनत्ति वात्मानम्, भिदुर। छिद्यते स्वयमेव छिनत्ति वात्मानम्, छिदुर। यस्तु पर भिनत्ति छिनत्ति वा तत्र न भवति, बहुलाधिकारात्। तत्रापि केचिदिच्छन्ति—दोषान्धकारभिदुरो दृप्तारिपक्षच्छिदुर इति।

[**छिदिभिदिभ्या कुरच्। विदेश्च। स० क० १।४।२३३-२३४। न हि वय कर्मकर्तरि नेति ब्रूम, तस्यापि कर्तृतया तत्र प्रत्ययस्याप्रत्यूहत्वात्, किन्तु शुद्धेऽपि कर्तरि यथासम्भव भवत्येव। शब्दकौस्तुभ**]

इण्जिसृनशः क्वरप् ॥१०९॥

इणादिभ्य क्वरब् भवति। इत्वर जित्वर, सृत्वर, विनश्वर।

[**इण्नशजिसर्तिभ्य क्वरप्। पा० ३।२।१६३, इण्जिसृनशिभ्य क्वरप्। स० क० १।४।२३५**]

गत्वरः ॥११०॥

गत्वर इति निपात्यते।

[**गत्वरश्च। पा० ३।२।१६४, गमेस्त च। स० क० १।४।२३६**]

जागुरूकः ॥१११॥ [पा० ३।२।१६५, स० क० १।४।२३७]

जागर्तेरूक परो भवति। जागरूक।

यजजपदहदशो यङः* ॥११२॥

---

* The rule must have read originally **यजजपवदवशो यङ** as is clearly shown by the Jainendra Vyakarana The **व** was probably dropped through the error of some scribes and **ह**

यजादिभ्यो यङन्तेभ्य ऊक परो भवति। यायजूक, जञ्जपूक, दन्दहूक, दन्दशूक।

[यजजपदशां यङः। पा० ३।२।१६६, चेक्रीयितान्तानां यजिजपिदन्शिवदाम्। कातन्त्र-कृद्वृत्ति। २८९, यज्जपवद्दशादूक। जै० २।२।१४८, यज्वहृशजपादूक। शा० ४।३।२४०, यजिजपिदशिवविभ्यो यङ। स० क० १।४।२३८। Hemacandra has यजिजपिदशिवदादूक v 2 47 and says in his Brhadvrtti अन्येभ्योऽपीति केचित्। दन्दहूक। पापचूक। निजागदूक। नानशूक,। पम्पशूक।]

सहिचलिवहः किकिनौ ॥११३॥ [स० क० १।४।२३९ वहिभ्य]

सहादिभ्यो यङन्तेभ्य किकिनौ परौ भवत। सासहि, चाचलि, वावहि।

[सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम्। पा० ३।२।१७१।४, अपर आह—सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य किकिनौ वक्तव्यौ। भाष्यम्।]

पापतिः ॥११४॥ [स० क० १।४।२४०]

पापतिरिति नीगभावो निपात्यते।

चक्रिसस्रिजज्ञय ॥११५॥

चक्रादयो निपात्यन्ते। कथ दधि? अस्थिदधि० [५।४।३१] इति निपातनात् सिद्धम्। नेमिरित्यौणादिक [१।६४]।

---

inserted later on to make some sense This was probably hastened by वह and दश occurring side by side in the rule जपजभवहदशभञ्जपशाम् vi 2 135 All later grammarians including Vararuci, Bhoja, Hemacandra and other followers of Candra have वद in their rules instead of वह and Goyicandra, Visnumis'ra and other commentators do not refer to Candra in this connexion By the time the Vrtti was composed वह might have established itself as the correct reading, for we find दन्दहूक in the Vrtti, or the Vrtti also might have been tampered with

[भाषाया धाञ्कृसृजनिगमिभ्य । पा० ३।२।१७१।३, चक्रिसस्निजज्ञि-दधिनेमय । स० क० १।४।२४१]

स्म्यजसहिंसदीपनमकमकम्पो र ॥११६॥

स्म्यादिभ्यो रो भवति। स्मेर, अजस्रम्, हिंस्र, दीप्र, नम्र, कम्र, कम्प्र । युजपि भवत्येव। कमन, कम्पन इति।

[नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र । पा० ३।२।१६७, दीपिकम्प्यजसि-हिंसिकमिस्मिनमिभ्यो र । स० क० १।४।२४२]

सनाशंस उ ॥११७॥

सनन्तेभ्य आशसश्च उ परो भवति। चिकीर्षु । आशसु । ०भिक्षुनटसूत्रम्० [३।३।७७] इति भिक्षु ।

[सनाशसभिक्ष उ । पा० ३।२।१६८, सनाशसिभिक्षिभ्य उ । स० क० १।४।२४३]

विन्दुरिच्छुः ॥११८॥ [पा० ३।२।१६९]

एतौ शब्दौ निपात्येते ।

[वेत्तीच्छत्योर्नुछौ च । स० क० १।४।२४४]

स्वप्नक् तृष्णक् ॥११९॥

स्वपितृषो नजिङ् निपात्यते ।

[स्वपितृषोनजिङ् । पा० । ३।२।१७२, स्वपितृषिधृषिभ्यो नजिङ् । स० क० १।४।२४५ Candra makes no provision for धृष्णक् which is found in the Kāśikā and Amarakośa]

शृवन्देरारुः ॥१२०॥ [पा० ३।२।१७३—०न्द्यो०]

शृणातेर्वन्दतेश्च आरु परो भवति । शरारु, वन्दारु ।

[शृवन्दिभ्यामारु । स० क० १।४।२४६]

भियः क्रुः ॥१२१॥

बिभेते क्रु परो भवति। भीरु । कना भीरुक । लत्वेन । भीलुकः ।

[भिय क्रुक्लुकनौ । पा० ३।२।१७४, भिय क्रुकनपि वक्तव्य । भाष्यम् । भिय क्रुक्रुकन्क्लुकन । स० क० १।४।२४७]

स्थाभासपिसकसो वरच् ॥१२२॥

स्थादिभ्यो वरज् भवति । स्थावर । ईश्वरार्थात्० [२।२।६९] इति ईश्वर । भास्वर, पेस्वर, कस्वर ।

[स्थेशभासपिसकसो वरच् । पा० ३।२।१७५, स० क० १।४।२४८]

यो यङ ॥१२३॥

यातेर्यङन्ताद् वरज् भवति। यायावर । कथ भ्राट्, भा, धू विद्युत्, ऊर्क्, पू, ग्रावस्तुत्, स्वयम्भू, प्रतिभूरिति ? क्विपा पूर्वण सिद्धम्। वाक् प्राट्, श्री, शतद्रु, कटप्रू, स्रू, जूरित्यौणादिका [३।६९]। एवमायतस्तू, जुहू, दिद्युत्, जगत्, ददृदिति। धीरिति सुप्यसुधिय [५।३।८९] इति निपातनात् सिद्धम्। विभु, प्रभु सम्भु, शम्भु, मितद्रु-रित्योणादिका [१।२१]। धात्री, दात्रम्, नेत्रम्, शस्त्रम्, योत्रम्, योक्त्रम्, स्तोत्रम्, तोत्त्रम्, सेत्रम्, सेक्त्रम्, मेढ्रम्, पत्त्रम्, दष्ट्रा, नद्ध्रीति करणे ष्ट्रनौणादिका [३।४२]। तथा हलस्य पोत्रम्, सूकरस्य पोत्रम्, अरित्रम्, लवित्रम्, धवित्रम्, सवित्रम्, खनित्रम्, सहित्रम्, चरित्रम्, पवित्रम्। यज्ञे पवित्रम्, पवित्रा नाम नदी, पवित्रो नाम ऋषि, पवित्रोऽग्निरिति। प्रक्ष्विण्ण इति यत्राभूतकालता तत्र क्त । एव राज्ञा मत, राज्ञामिष्ट, राज्ञा बुद्ध, राज्ञा पूजित । एव शीलित, रक्षित, क्षान्त, आक्रुष्ट, जुष्ट, रुष्ट, रुषित, अभिव्याहृत, दयित, हृष्ट, कान्त, संयत, उद्यत, अमृत इति । कष्टमिति भूततायामेव हेतो, फल त्वत्र भावि।

इति चान्द्र व्याकरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीय पाद समाप्त ।

[यश्च यङ । भ्राजभासधुर्विद्युतोजिपृजुग्रावस्तुव क्विप् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । भुव सञ्ज्ञान्तरयो । विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम् । ध कर्मणि ष्ट्रन् ।

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनह करणे। हलसूकरयो पुव। अति-लूधूसूखनसहचर इत्र। पुव सज्ञायाम्। कर्तरि चर्षिदेवतयो। ज्ञीत क्त। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च। प० ३।२।१७६ १८८। वचिप्रच्छ्यायनस्तुकटप्रुजुश्रीणा दीर्घश्च। द्युगमिजुहोतीनां द्वे च। दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप् चेति पक्तव्यम्। भाष्यम्। ध्यायते सम्प्रसारण च। ३।२।१७८।२–४। डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसख्यान धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम्। ३।२।१८०।१।

शीलितो रक्षित क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ सयतोद्यतौ।
कष्ट भविष्यतीत्याहुरमृता पूर्ववत् स्मृता॥ महाभाष्यम्।

यातेयड। भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुव क्विप्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। श्रिड्द्रुस्रुज्वायतस्तुकटप्रुपरिव्रजा दीर्घश्च। वचिप्रच्छ्योरप्रसारण च। ध्य सम्प्रसारण च। जुहोतेर्द्वे च। द्युलिगमोश्च। दृणातेर्ह्रस्वश्च। भुव सज्ञायाम। डु शविसम्प्रेषु। ध कर्मणि ष्ट्रन्। नीदाप्शसुयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपत-पानहिभ्य करणे। दशेरषित्। सीरसूकरास्ये पुव। अतिलूधूसूखनिसहिवहिचरिभ्य इत्र। पुव सज्ञायाम्। कर्तरि वर्षिदेवतयो। ज्ञीत क्त प्राग्वत्। मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्य। शीड्श्लिषिसञ्जरञ्जिलङ्घिलिपितृपिदृपिक्रुधिक्षुधिरुहिमुहिदिहि-स्निहिक्लमिश्रम्यवत्रासिसुधाञ्भूपूमदिमुदिप्रभृतिभ्य। शीलिरक्षिक्षमि-कमिजुषिरुषितुषिहृषिभ्य। कुशियसिभ्यामाडि। रभे समि च। यमेरुदि च। अभिव्याङि हृञ। नञि मृड। कषेरनिटो भविष्यति च। सर्वेभ्यो हेतु-सम्पत्तौ वा। स० क० १।४।२४९-२७७]

उणादय: ॥१॥

क्रियार्थात् परे ब लमुणादयो भवन्ति। केचिद्वर्तमाने। कारु, वायु। केचिद् भूते। वृत्त तदिति वर्त्म। भसित तदिति भस्म। केचि-द्भविष्यति। ग्रामगमी, ग्रामागामी। भविष्यतीति भावी। लुड्-विषयेऽपि। श्वो ग्रामगमी। केचिदपादाने। भीम, भीष्म। केचित् सम्प्रदाने। दाश।

[उणादयो बहुलम । भूतेऽपि दश्यन्ते । भविष्यति गम्यादय । दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने । भीमादयोऽपादाने । ३।३।१, ३।४।७३-७४ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसख्यानम् । ३।३।३।१, उणादयो भूतेऽपि । सवधातुभ्यो मनिन् । भविष्यति गम्यादय । स० क० २।४।१-३]

भविष्यति लृट् ॥२॥

भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाल्लृट् परो भवति। करिष्यति।

[लृट शेषे च। पा० ३।३।१३, लृट्। स० क० २।४।१५]

अनद्यतने लुट् ॥३॥ [पा० ३।३।१५, स० क० २।४।१२]

अविद्यमानाद्यतन भविष्यदथ वर्तमानात् क्रियार्थाल्लुट् परो भवति। श्व कर्ता। अन्यपदार्थ किम्? अद्य श्वो वा गमिष्यति। कथ यावद् भुङ्क्ते ततो व्रजतीति? वर्तमानसमीपस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्। पदाद्वा वर्तमानता गम्यते, पदान्तराद्भविष्यत्ता। लृट् तर्हि कस्मान्न भवति? तत प्रभृति वर्तमानस्य विवक्षितत्वात्। भविष्यद्विवक्षाया तु यावच्छब्दप्रयोगो न स्यात्। अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युदिति वर्तमानस्यैव विवक्षितत्वात्, तत्समीपस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्। पुराशब्दाद्वा भविष्यत्तावगमे तदा तस्य वर्तमानत्वात्। कदाकर्हिंशब्दप्रयोगे तु स्वे स्वे विषये विवक्ष्यमाणे लकारत्रय भवति। कदा भुङ्क्ते? कदा भोक्ष्यते? कदा भोक्ता? कर्हि भुङ्क्ते? कर्हि भोक्ष्यते? कर्हि भोक्ता? लिडादयोऽपि भवन्ति। कदा बुभुजे? कदा भुक्तवान्? तथा किवृत्तप्रयोगे लिप्साया गम्यमानायाम्। को भवता भिक्षा ददाति? को भवता भिक्षा दास्यति? को भवता भिक्षा दाता? तथा लिप्स्यमानसिद्धावपि विवक्षितायाम्। यो भवता भिक्षा ददाति स स्वर्गलोक याति। यो भवता भिक्षा दास्यति स स्वर्गलोक यास्यति। यो भवता भिक्षा दाता स स्वगलोक याता। यो भवता भिक्षामदात् स स्वर्गलोकमगमत्।

तथा। उपाध्यायश्चेदागच्छत्यथ त्व छन्दोऽधीष्व। उपाध्यायश्चेदागमिष्यत्यथ त्व व्याकरणमधीष्व। उपाध्यायश्चेदागन्ता अथ त्व मीमासामधीष्वेति। तथा, ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्व छन्दोऽधीष्वेति। ऊर्ध्व मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेदथ त्व छन्दोऽधीष्वेत्याशासाया लिङ् अस्त्येव। तस्मादूर्ध्वमौहूर्तिकादन्यत्रापि भवितव्यमेव लिङा। उपाध्यायश्चेदागच्छेदथ त्व छन्दोऽधीष्वेति।

[यावत्पुरानिपातयोर्लट्। विभाषा कदाकर्ह्यो (कदाकर्ह्योर्वा—स०)। किंवृत्ते लिप्सायाम्। लिप्स्यमानसिद्धौ च। लोडर्थलक्षणे च। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। पा० ३।३।४-९, स० क० २।४।८ ९]

माङि लुङ् ॥४॥ [पा० ३।३।१७५, स० क० २।४।१०]

माङि प्रयुज्यमाने भविष्यदथ वर्तमानात् क्रियार्थाल्लुङ् भवति। मा कार्षीत्। ङकार किम्? मा करोतु। मा करिष्यति।

[कथ मा भवतु तस्य पाप मा भविष्यतीति? असाधुरेवायम्। केचिदाहु। अङिदपरो माशब्दो विद्यते, तस्याय प्रयोग। काशिका]

स्मपरे लङ् च ॥५॥ [स० क० २।४।११]

स्मोत्तरे माङि प्रयुज्यमाने लङ् भवति, लुङ् च। मा स्म करोत्। मा स्म कार्षीत्।

[स्मोत्तरे लङ् च। पा० ३।३।१७६]

तुमुन् भावे क्रियायां तदर्थायाम् ॥६॥

भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाद् भावे तुमुन् भवति क्रियाया तदर्थाया प्रतीयमानायाम्। पक्तु व्रजति। भाव इति किम्? पक्ष्यामीति व्रजति। क्रियायामिति किम्? भिक्षिष्य इत्यस्य जटा। तदर्थायामिति किम्? गमिष्यतस्ते भविष्यत्यन्न भोजनाय। तुमुनो नकार स्वरार्थ, उकार उच्चारणार्थ। कथ कारको

व्रजति ? पूर्वेण ण्वुला सिद्धम् । तृजादयोऽपि तर्हि प्राप्नुवन्ति ? न, तैस्तादर्थ्यानवगमात् । न हि कर्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीति तादर्थ्यं गम्यते । ण्वुलपि तर्हि न प्राप्नोति, न हि कारको व्रजतीति तादर्थ्यं गम्यते । अथ प्रकरणात् तादर्थ्यं गम्येत ? तृजादिष्वपि समानम् । तस्मान्नैव तादर्थ्ये ण्वुलादय सम्भवन्ति, प्रकरणात्तु तादर्थ्यं गम्यते । तथापि बहुलाधिकाराण् ण्वुल् भविष्यति, तृजादयो न भविष्यन्ति । पाकाय व्रजति, पक्तये व्रजति, पचनाय व्रजतीत्येवमादि घञाद्यन्तात् तादर्थ्ये चतुर्थ्या सिद्धम् । गोदायो व्रजतीति कविषयेऽपि बहुलवचनादण् भविष्यति । अन्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति ? बहुलाधिकारादन्यत्र न भविष्यति ।

[तुमुन् ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम् । भाववचनाश्च । अण् कर्मणि च । पा० ३।३।१०-१२, क्रियाया च क्रियार्थायाम् । ण्वुल् च । कर्मणि चाण् । तुमुन भावे । भाववचनाश्च । स० क० २।४।१७-२१]

घञ् कारके च ॥७॥

भावे कारके च क्रियार्थाद्बहुल घञ् भवति । भावे । पाक, त्याग । कारकेऽपि सञ्ज्ञाया तावत् । पद्यतेऽनेनेति पाद । रुजतीति रोग । विशतीति वेश । स्पृशतीति स्पर्शो व्याधिविशेष । सरति कालान्तरमिति सार , स्थिरोऽर्थ । सरन्त्यनेनेति सारो बलम् । अतीसारो व्याधि । विसारो मत्स्य । प्रास्यत इति प्रास । दीर्यन्त एभिरिति दारा । जीर्यतेऽनेनेति जार । असञ्ज्ञायामपि दायो दत्त । लाभो लब्ध ।

[पदरुजविशस्पृशो घञ् । स्पृश उपतापे । वा १ । सृ स्थिरे । व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । भाष्यम् । भावे । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । पा० ३।३।१६-१९ । दारजारौ कर्तरि णिलुक् च । करणे च । ३।३।२०।४-५, सञ्ज्ञाग्रहणानर्थक्य च सर्वत्र घञो दर्शनात् ३।३।१९।२, सञ्ज्ञाव्यभिचारार्थश्चकार । काशिका । घञ् । पदिरुजिविशिभ्य कर्तरि । स्पृशेरुपतापे । दृजृभ्या णिलुक्

च । सर्ते स्थिरव्याधिबलमत्स्येषु । अकर्तरि कारके च सञ्ज्ञायाम् । स० क० २।४।२२-२७]

संख्यातात् ॥८॥

सख्याया परिमितार्थाद् घञ् भवति। एकस्तण्डुलनिश्चाय । बहुलाधिकारादेको निश्चय । एका तिलोच्छ्रिति ।

[परिमाणाख्याया सर्वेभ्य । पा० ३।३।२०, घञनुक्रमणमजब्विषये । ३।३।२०।२ । सख्यातात परिमाणाख्यायाम् । स० क० २।४।२८]

इङः षिद्वा ॥९॥

इङो घञ् भवति, षिद्वा। उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्याय । उपाध्यायी, उपाध्याया ।

[इङश्च । इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसख्यान तदन्ताच्च वा ङीष् । पा० ३।३।२१, ०२१।१, इङश्च । अपादाने षिद्वा । स० क० २।४।२९-३०]

शॄ वायुवर्णनिवृतेषु ॥१०॥ [३।३।२१।२]

शॄ इत्येतस्माद् घञ् भवति वाय्वादिष्वर्थेषु। शारो वायु । शारो वर्ण । नीशार आवरणम्। एतेष्विति किम् ? शर ।

[शृणातेर्वायुवर्णनिवृतावरणेषु । स० क० २।४।३१, निशीयते शीताद्युपद्रवो येन तत् नीशारो निवृतम् । निवृता द्यूतोपकरणमिति कश्चित्, नियमेन कृता इत्यन्वर्थात्। शारैरिव क्रीडितम् । हेमचन्द्र ५।३।२० बृहद्वृत्ति]

प्रादिभ्यो रुवः ॥११॥

प्रादिभ्य पराद् रौतेर्घञ् भवति। सराव । प्रादिभ्य इति किम् ? रव । कथ राव ? बहुलाधिकारात् ।

[उपसर्गे रुव । पा० ३।३।२२, स० क० २।४।३३]

समो युद्रुदुव ॥१२॥

सम परेभ्यो यौत्यादिभ्यो घञ् भवति। सयाव, सन्द्राव, सन्दाव । सम इति किम् ? यव, द्रव, दव । कथ यावो द्रावो दाव इति ? सपूर्वेभ्यो घञ् एवेति नियमादपोऽपि वानित्यत्वात्।

[समि युद्रुदुव । पा० ३।३।२३, स० २।४।३५, अनुपसर्गाद्वा । स० २।४।३६]

वे क्षुश्रुव ॥१३॥

विपूर्वात् क्षौते शृणोतेश्च घञ् भवति। विक्षाव, विश्राव। वेरिति किम्? क्षव श्रव।

[वौ क्षुश्रुव । पा० ३।३।२५, स० क० २।४।३४]

श्रिभुवोऽप्रादे ॥१४॥

श्रयतेर्भवतेश्च प्रादिरहिताद् घञ् भवति। श्राव, भाव। अप्रादेरिति किम्? प्रश्रय, प्रभव। कथ प्रभाव, विभाव, अनुभाव इति? बहुलाधिकारात्। प्रकृष्टो वा भाव प्रभाव, विगतो वा भावो विभाव, अनुगतो वा भावोऽनुभाव।

[श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। पा० ३।३।२४, प्रवृद्धो भाव प्रभाव। भाष्यम् १।४।६०, प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति। काशिका। श्रिय। व्यनुप्रेषु च भुव। स० क० २।४।४३, ३७]

निय ॥१५॥

नयते प्रादिरहिताद् घञ् भवति। नाय। अप्रादिरित्येव। प्रणय। कथ नय? न्यायो नये [१।३।२८] इति निपातनात्।

अवोद. ॥१६॥

अव, उदित्यवपूर्वान् नियो घञ् भवति। अवनाय, उन्नाय। कथमुन्नय? बहुलाधिकारात्। उद्गतो वा नय उन्नय।

[अवोदोर्नियः। पा० ३।३।२६, उदि च निय। अवे। स० क० २।४।३८-३९]

परेर्द्यूते ॥१७॥

परिपूर्वान् नयतेर्द्यूतविषये घञ् भवति। परिणायेन शारीन् हन्ति। द्यूत इति किम्? परिणय।

[परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयो। पा० ३।३।३७, परौ द्यूते। स० क० २।४।४०]

प्रात् स्रु द्रुस्तुव ॥१८॥

प्रपूर्वेभ्य स्रवत्यादिभ्यो घञ् भवति। प्रस्राव, प्रद्राव, प्रस्ताव । प्रादिति किम् ? स्रव, द्रव । कथ स्राव ? बहुलाधिकारात् ।

[प्रे द्रुस्तुस्रुव । पा० ३।३।२७, प्रे द्रुस्तुभ्याम् । स्रुवोऽनुपसर्गाच्च । स० क० २।४।४१-४२, अप्रादेवा नीरस्रुव । स० सा० ३।२७८]

निरभे पूल्व ॥१९॥

निरभिपूर्वाभ्या पूलूभ्या घञ् भवति। निष्पाव, अभिलाव ।

[निरभ्यो पूल्वो । पा० ३।३।२८, निरभ्यो पूलूभ्याम् । स० क० २।४।४५]

न्युदो ग् ॥२०॥

नेरुदश्च पराद् गिरतेर्घञ् भवति। निगार, उद्गार । न्युद इति किम् ? गर ।

[उन्न्योर्ग्र । पा० ३।३।२९, स० क० २।४।४६, गॄ निगरणे गृशब्दे द्वयोरपि ग्रहणमिति जयादित्य । गिरतेरेवाय प्रत्यय इति कातन्त्रचन्द्रवृत्तिकारौ । गोयीचन्द्र ३।२६४]

कॄ धान्ये ॥२१॥ [पा० ३।३।३०, किरो० । स० क० २।४।४७]

किरतेर्धान्यविषये घञ् भवति । उत्कारो धान्यस्य। धान्य इति किम् ? पुष्पोत्कर ।

नीवाराः ॥२२॥

नीवारा इति निपात्यते धान्येऽभिधेये ।

[नौ वृ धान्ये । पा० ३।३।४८, नो वृञ । स० क० २।४।४८]

यज्ञे संस्ताव ॥२३॥

सस्ताव इति निपात्यते यज्ञविषये। सस्तवोऽन्य ।

[यज्ञे समि स्तुव । पा० ३।३।३१, स० क० ३।४।४९]

प्रस्त्रोऽन्यत्र ॥२४॥

यज्ञादन्यत्र प्रपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् भवति । प्रस्तार । यज्ञे तु बर्हि*-ष्प्रस्तर ।

[प्रे स्त्रोऽयज्ञे । पा० ३।३।३२, प्रे स्त्रोऽन्यत्र । स० क० २।४।५०]

प्रथने वेरशब्दे ॥२५॥

प्रथनेऽभिधये विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् भवति शब्दादन्यत्र । पटस्य विस्तार । अशब्द इति किम् ? वाक्यविस्तर ।

[प्रथने वावशब्दे । पा० ३।३।३३, स० क० २।४।५१]

छन्दोनाम्नि ॥२६॥

छन्दोनामविषये स्तृणातेघञ् भवति । प्रस्तारपङ्क्ति, विष्टार-पङ्क्ति, आस्तारपङ्क्तिश्छन्द ।

[छन्दोनाम्नि च । पा० ३।३।३४, स० क० २।४।५२ ।
आस्तारपङ्क्तिरादित प्रस्तारपङ्क्तिरन्तत ।
सस्तारपङ्क्तिर्मध्यतो विष्टारपङ्क्तिर्बाह्यत ॥ ऋ० प्रा० १६।४०]

अवात् त्रश्च ॥२७॥

अवपूर्वात् तरते स्तृणातेश्च घञ् भवति । अवतार, अवस्तार । बहुलाधिकारादवतर ।

[अवे तृस्त्रोर्घञ् । पा० ३।३।१२०, अवे च । त्रो वा । स० क० २।४।५३-५४]

न्यायो नये ॥२८॥

न्याय इति निपात्यते नयेऽर्थे । न्ययोऽन्य ।

[परिन्योर्नीणो द्यूताभ्रेषयो । पा० ३।३।३७, इणो नावभ्रेषे । स० क० २।४।५५]

पर्याय क्रमे ॥२९॥

पर्याय इति निपात्यते क्रमेऽर्थे । पर्ययोऽन्य ।

[परावनुपात्यय इण । पा० ३।३।३८, परावनुपात्यये । स० २।४।५६]

---

* बर्हि प्रस्तर —L from MSS

व्युपाच्छीङः ॥३०॥

विपूर्वादुपपूर्वाच्च शीङ क्रमे घञ् भवति। तव राजविशाय, मम राजोपशाय । क्रम इत्येव। विशय *। उपशय ।

[**व्युपयो शेते पर्याये। पा० ३।३।३९, व्युपयो शीङ । स० क० २।४।५७**]

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये ॥३१॥

हस्तप्राप्यविषयाच्चिनोतेरस्तेये घञ् भवति। पुष्पप्रचाय । हस्तप्राप्य इति किम् ? वृक्षाग्रे पुष्पप्रचय । अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचय हस्तेन करोति चौर ।

[**हस्तादाने चेरस्तेय। पा० ३।३।४०, हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। काशिका। प्रत्यासत्तौ चेरस्तेये। स० क० २।४।५८**]

चितिराशिवासदेहेषु चः कः ॥३२॥

चित्यादिष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् भवति, चकारस्य च ककार । आकायमग्निं चिन्वीत। गोमयनिकाय । ब्राह्मणनिकाय । काय शरीरम् ।

[**निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च क । पा० ३।३।४१, शरीरनिवासयो कश्चादे । चितौ च। राशौ वा। स० क० २।४।५९-६१**]

सङ्घेऽनुत्तराधरे ॥३३॥

प्राणिसमूहे †चोत्तराधरवर्जिते चिनोतेर्घञ् भवति, चकारस्य च ककार । वैयाकरणनिकाय । अनुत्तराधर इति किम् ? सूकरनिचय ।

[**सङ्घे चानौत्तराधर्ये । पा० ३।३।४२, स० क० २।४।६२**]

उदः श्रियुपूद्रुव ॥३४॥

उत्पूर्वेभ्य श्रयत्यादिभ्यो घञ् भवति। उच्छ्राय, उद्याव,

---

* **विशय** not found in Liebich

† This **च** shows the influence of P's rule on the Vrttikara

उत्पाव ? उद्द्राव। उद इति किम्? प्रश्रय। कथ समुच्छ्रय ? बहुलाविकारात्।

[उदि श्रयतियौतिपूद्रुव । पा० ३।३।४९, उदि वा। उदियुपूद्रुव । स० क० २।४।४४, ६३]

आक्रोशे न्यवाद् ग्रहः ॥३५॥

आक्रोश गम्यमाने निपूर्वादवपूर्वाच्च ग्रहो घञ् भवति। निग्राहस्ते वृषल भूयात्। अवग्राहस्ते वृषल भूयात्। आक्रोश इति किम् ? निग्रह, अवग्रह।

[आक्रोशेऽवन्योर्ग्रह । पा० ३।३।४५, न्यवयोराक्रोशे। स० क० २।४।६५]

समो मुष्टौ ॥३६॥

सम्पूर्वाद् ग्रहो मुष्टावर्थे घञ् भवति। सग्राहो मल्लस्य। मुष्टाविति किम् ? सग्रह।

[समि मुष्टौ। पा० ३।३।३६, स० क० २।४।६६]

परेर्यज्ञे ॥३७॥

परिपूर्वाद् ग्रहो यज्ञविषये घञ् भवति। उत्तरपरिग्राह। यज्ञ इति किम् ? परिग्रह।

[परौ यज्ञे। पा० ३।३।४७, स० क० २।४।६७]

प्राल्लिप्सायाम् ॥३८॥

प्रपूर्वाद् ग्रहो लिप्साया गम्यमानाया घञ् भवति। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षु पिण्डपातार्थी। लिप्सायामिति किम् ? प्रग्रह।

[प्रे लिप्सायाम्। पा० ३।३।४६, स० क० २।४।६८]

वा वणिजाम् ॥३९॥ [स० क० २।४।६९]

वणिक्सम्बन्धिन्यभिधेये प्रपूर्वाद् ग्रहो घञ् वा भवति। तुलाप्रग्राहेण चरति वणिक्, तुलाप्रग्रहेण चरति वणिक्।

[प्रे वणिजाम्। पा० ३।३।५२]

रश्मौ ॥४०॥

प्रपूर्वाद् ग्रहो रश्मावभिधेये घञ् वा भवति । प्रग्राह, प्रग्रह ।

[रश्मौ च । पा० ३।३।५३, स० क० २।४।७०]

अवाद् वर्षविबन्धे ॥४१॥

अवात् पराद् ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे वा घञ् भवति । अवग्राहो वृष्टे, अवग्रहो वा ।

[अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । पा० ३।३।५१, अवे वर्षप्रतिबन्धे । स० क० २।४।७१]

आङो रुप्लो ॥४२॥

आङ्पूर्वाद् रौते प्लवतेश्च वा घञ् भवति । आराव, आप्लाव । आरव, आप्लव ।

[विभाषाङि रुप्लुवो । पा० ३।३।५०, आङि रुप्लुभ्याम् । स० २।४।७२]

वृञ आच्छादे ॥४३॥

वृणोतेराच्छादेऽर्थे वा घञ् भवति । प्रावार, प्रावर ।

[वृणोतेराच्छादने । पा० ३।३।५४, स० क० २।४।७४]

परेर्भुवोऽवज्ञाने ॥४४॥

परिपूर्वाद् भवतेरवज्ञानेऽर्थे वर्तमानाद्वा घञ् भवति । परिभाव, परिभव । अवज्ञान इति किम् । सर्वतो भवन परिभव ।

[परौ भुवोऽवज्ञाने । पा० ३।३।५५, स० क० २।४।७३]

एरच् ॥४५॥ [पा० ३।३।५६, स० क० २।४।७७]

इवर्णान्तात् क्रियार्थादज् भवति । चय, जय । भयम् । चकार-*स्थाथघञ्क्ताजबित्रस्यान्त इति चिह्नार्थं ।

[अजविधौ भयस्योपसख्यानम् । ३।३।५६।१]

---

* This is a rule from Chap VIII of Candra's grammar and corresponds to P's थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् vi 2 144

स्थास्नापाव्यधिहनियुधः कः ॥४६॥

स्थादिभ्यो भावे कारके च को भवति। आखूत्थो वर्तते। प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थ। प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्न। प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा। आविध्यतेऽननत्याविध। विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्न *। निघ्न, उपघ्न, स्तम्बघ्न। †आयुध्यन्तेऽननत्यायुधम्।

[घञर्थे कविधान स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्। ३।३।५८।४, स्थास्नापाव्यधिहनियुधादिभ्य क। स० क० २।४।७६]

ऋदोरप् ॥४७॥ [पा० ३।३।५७, स० क० २।४।७९]

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाब् भवति। कर, धर। भव, पव। दकारोऽसन्देहार्थ।

[यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३।३।५७] इतीहैव स्यात यव स्तव, लव पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकार। कस्तर्हि? दकार। कि दकारे प्रयोजनम्? अथ कि तकारे? यद्यसन्देहार्थस्तकारो दकारोऽपि, अथ मुखसुखार्थस्तकारो दकारोऽपि। महाभाष्यम् १।१।१]

ग्रहवृदृनिश्चिगमवशरण ॥४८॥

ग्रहादिभ्योऽब् भवति। ग्रह, कपिरिकादीनाम् [६।३।४६] इति रेफस्य लत्वम्, ग्लह। वर, दर, निश्चय, गम, वश, रण।

[ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। पा० ३।३।५८, वशिरण्योश्चोपसख्यानम्। ३।३।५८।३, वृदृवशिनिश्चिरणिगमिग्रह। स० क० २।४।८०]

---

*विघ्नन्ति तस्मिन्मनासि विघ्न। महाभाष्यम्। विहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्न। काशिका। विहन्यतेऽनेनेति विघ्न। दुर्गवृत्ति। विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्न। हृदयहारिणी। In view of the fact that Adhikaraṇa is finished and we are now dealing with Karaṇa I am inclined to think विहन्यतेऽनेनेति विघ्न is the correct reading here

† आयुध्यन्ते तेनायुधम्। महाभाष्यम्। आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम्। काशिका, दुर्गवृत्ति, हृदयहारिणी। The correct reading in the Vṛtti would appear to be आयुध्यते and not आयुध्यन्ते

प्रादिभ्योऽद ॥४९॥

प्रादिपूर्वाददोऽब् भवति। प्रघस । प्रादिभ्य इति किम्? घास ।

[उपसर्गे ऽद । पा० ३।३।५९, अदेरुपसर्गे। स० क० २।४।८२]

नेर्ण च ॥५०॥

निपूर्वाददो णो भवति, अप् च। न्याद, निघस ।

[नौ ण च। पा० ३।३।६०, स० क० २।४।८३]

व्यधजपोऽप्रादे ॥५१॥

व्यधो जपश्च प्रादिरहितादब् भवति। व्यध, जप। अप्रादेरिति किम्? आव्याध, उपजाप ।

[व्यधजपोरनुपसर्गे। पा० ३।३।६१, व्यधिजपिभ्यामनुपसर्गे। स० क० २।४।८८]

स्वनहसो वा ॥५२॥

स्वनो हसश्चाब् भवति वा। स्वन, स्वान। हस, हास। अप्रादेरित्येव। प्रस्वान, प्रहास ।

[स्वनहसोर्वा। पा० ३।३।६२, स्वनिहसिभ्या वा। स० क० २।४।८३म]

यम संव्युपाच्च ॥५३॥

यम समादिपूर्वादप्रादेश्चाब् भवति वा। सयम, सयाम। वियम, वियाम। उपयम, उपयाम। यम, याम।

[यम समुपनिविषु च। पा० ३।३।६३, स० क० २।४।८५]

नेः ॥५४॥

निपूर्वाद् यमोऽब् भवति वा। नियम, नियाम। योगविभाग उत्तरार्थ ।

[यम समुपनिविषु च। पा० ३।३।६३, स० क० २।४।८५]

गदनदपठस्वनः ॥५५॥

गदादिभ्यो निपूर्वेभ्योऽब् वा भवति। निगद, निगाद । निनद, निनाद । निपठ, निपाठ । निस्वन, निस्वान ।

[नौ गदनदपठस्वन। पा० ३।३।६४, नौ गदनदपठस्वनिभ्य । स० क० २।४।८६]

क्वणो वीणायाश्च ॥५६॥

क्वणतेर्निपूर्वादप्रादेर्वीणासम्बन्धिनश्चाब् वा भवति। निक्वण, निक्वाण । प्रक्वणो वीणाया, प्रक्वाण । क्वण, क्वाण ।

[क्वणो वीणाया च । पा० ३।३।६५, क्वणोऽनुपसर्गाच्च । उपसर्गे च वीणाया । स० क० २।४।८७-८८]

पणः परिमाणे ॥५७॥

पणते परिमाणेऽब् भवति । पण । परिमाण इति किम् ? पाण ।

[नित्य पण परिमाणे। पा० ३।३।६६, स० क० २।४।८९]

मदोऽप्रादे ॥५८॥

मदोऽप्रादेरब् भवति। मद । अप्रादेरिति किम् ? प्रमाद ।

[मदोऽनुपसर्गे । पा० ३।३।६७, स० क० २।४।९०—०पसर्गात्]

प्रसंभ्यां हर्षे ॥५९॥

प्रपूर्वात् सपूर्वाच्च मदो हर्षेऽब् भवति । प्रमद कन्यानाम् । सम्मद कोकिलानाम् ।

[प्रमदसम्मदौ हर्षे । पा० ३।३।६८, प्रसमोर्हर्षे । स० क० २।४।९१]

समुद्‌ध्र्यामज पशुषु ॥६०॥

सपूर्वादुत्पूर्वाच्चाज पशुविषयेऽब् भवति। समज पशूनाम्। समूह इत्यर्थं । उदज पशूनाम्। प्ररणमित्यर्थं । पशुष्विति किम ? समाजो ब्राह्मणानाम्। उदाज शकुनीनाम् ।

[समुदोरज पशुषु । पा० ३।३।६९, स० क० २।४।९२]

प्रजने सर्तें ॥६१॥ [पा० ३।३।७१, स० क० २।४।९३]

प्रथमगर्भग्रहणे सतरब् भवति। गवामुपसर। उपसारोऽन्य।

ह्व ॥६२॥

ह्वयतेरपि ह्व इति निपात्यते। ह्व, निह्व, अभिह्व, उपह्व, विह्व, आह्व।

[ह्व सम्प्रसारण च न्यभ्युपविषु। आङि युद्धे। पा० ३।३।७२-७३, न्यभ्युपविषु ह्व सम्प्रसारण च। आङि युद्धे। स० क० २।४।९४-९५]

निपानमाहाव ॥६३॥ [पा० ३।३।७४]

आहाव इति निपात्यते निपान चेत्। आह्वायोऽन्य।

[निपाने वृद्धिश्च। स० क० २।४।९६]

वधो घातः ॥६४॥

वध इति निपात्यते हनो भावे, घात इति च।

[हनश्च वध। पा० ३।३।७६, हनो वा वधच। स० क० २।४।९९ म]

मूर्तौ घनः ॥६५॥ [पा० ३।३।७७]

घन इति निपात्यते मूर्तिश्चेत्। घातोऽन्य। अन्तर्घणो नाम वाहीकेषु* देशविशेषस्तत्र पूर्वपदाद् [६।४।१०२] इति णत्वमस्त्येव। तथा प्रघण इति गृहैकदेशस्य सज्ञायामस्त्येव।

[अन्तर्घनो देशे। पा० ३।३।७८, अन्ये णकार पठन्ति—अन्तघणो देश इति। तदपि ग्राह्यमेव। काशिका। मूर्तिनिकरमेघेषु घन। अन्तर्घनोऽन्तर्घणश्च देशे। स० क० २।४।९९-१००]

गृहांशे प्रघाणः ॥६६॥

अगारैकदेशो प्रघाण इति निपात्यत। यस्योपरि काष्ठानि हन्यन्ते उद्गतो घन इत्युद्घन। अपघन इति पाणिपादस्याभिधानम्, अपपूर्वेण

---

* Kāśıkā has वाहीकेषु but Durga, Dandanātha, Goyı and others have बाह्लीकेषु

घनेन सिद्धम्। एवमयोघनः, विघनः। द्रुघण इति संज्ञायां णत्वम्। स्तम्बघन इति स्तम्बपूर्वेण घनेन सिद्धम्।

[अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च। उद्घनोऽत्याधानम्। अपघनोऽङ्गम्। करणेऽयोविद्रुषु। स्तम्बे क च। पा० ३।३।७९-८३, प्रघणः प्रघाणश्चागारैकदेशे। अपघनोद्घनावङ्गात्याधानयोः। विघनायोघनौ करणे। द्रुघनद्रुघणौ। स्तम्बे क च। स० क० २।४।१०१-५]

परिघोद्घनिघाः ।।६७।।

परिघः, उद्घः, निघ इति हनो निपात्यन्ते। सङ्घेऽनुत्तराधरे [१।३।३३] इति सङ्घः।

[परौ घः। सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः। निघो निमितम्। पा० ३।३।८४, ८६-८७। परौ डित्। समुदोर्गणप्रशंसयोः। नौ निमिते। स० क० २।४। १०७-१०९]

ड्वितः क्त्रिः ।।६८।। [पा० ३।३।८८, स० क० २।४।११०]

ड्वितः क्रियार्थात् क्त्रिः परो भवति। कृत्रिमम्, पक्त्रिमम्।

ट्वितोऽथुच् ।।६९।। [पा० ३।३।८९, स० क० २।४।१११]

ट्वितोऽथुज् भवति। वेपथुः, क्षवथुः, श्वयथुः।

विछरक्षो नङ् ।।७०।।

आभ्यां नङ् भवति। विश्नः, रक्ष्णः। कथं याच्ञादयः? टु याचृ याच्ञायाम् [धातुपा० १।५९१], शीङ् स्वप्ने [धातुपा० २।५१], प्रश्नाख्यानयोरिञ् च [१।३।९२], यज्ञे संस्तावः [१।३।२३], ०यत्नकथोपयोगेषु० [१।४।७८] इति निपातनात्।

[यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्। स्वपो नन्। पा० ३।३।९०-९१, यजियतिप्रच्छिरक्षिभ्यो नः। विच्छेर्नङ्। स्वपो नन्। स० क० २।४।११२-११४]

प्रादिभ्यो दाधः किः ।।७१।।

प्रादिपूर्वाभ्यां दाधाभ्यां किर्भवति। आदिः, निधिः। कथमन्तर्धिः? तिरोऽन्तधौ [२।२।३३] इति निपातनात्।

[उपसर्गे घो कि । पा० ३।३।९२, आङि द कि । उपसर्गे घ । स० क० २।४।११५-११६]

व्याप्यादाधारे ॥७२॥

व्याप्यपूर्वाभ्या दाधाभ्यामाधारे किर्भवति । वालधि , इषुधि ।

[कर्मण्यधिकरणे च । पा०३।३।९३, कर्मण्यधिकरणे । स० क० २।४।११७]

अभिविधाविनुण् ॥७३॥ [स० क० २।४।११८]

अभिव्याप्तौ भाव इनुण् भवति । साकटिन वर्तते । साराविणम् ।

[अभिविधौ भाव इनुण् । पा० ३।३।४४]

स्त्रियां क्तिन् ॥७४॥ [पा० ३।३।९४, स० क० २।४।११९]

स्त्रीलिङ्गे भावे कारके च क्तिन् भवति । कृति , इष्टि ।

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तय ॥७५॥ [०च । पा० ३।३।९७]

एते शब्दा अन्तोदात्ता * साधवो भवन्ति । अवतेरूति । यौतेर्यूति । जवतेर्जूति । सिनोते सुनोतेर्वा साति । हिनोतेर्हेति । कीर्तयते कीर्ति ।

[ऊतियूतिजूतिसातिहेतिज्ञप्तिकीर्तयश्च । स० क० २।४।१२३]

व्यतिहारे णच् ॥७६॥

क्रियाव्यतिहारे स्त्रिया णज् भवति । व्यवहासी व्यवचर्ची ।

[कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । पा० ३।३।४३, क्रियाव्यतिहारेऽनीहीक्ष्यादिभ्यो णच् । स० क० २।४।१५४]

नाम्नि क्तिच् ॥७७॥

सज्ञाया क्तिज् भवति । तन्ति , रन्ति , वन्ति , भूति ।

[क्तिच्क्तौ च सज्ञायाम् । पा० ३।३।१७४, क्तिच्क्त सज्ञायाम् । स० २।४।२८४ । Candra does not mention आशिष्]

---

* In P there is the anuvṛtti of उदात्त from the preceding rule

समजमनविदसुशीभृञिणो भावे क्यप् ॥७८॥

समजादिभ्य सञ्ज्ञाया भावे क्यब् भवति । समज्या, मन्या, विद्या, सुत्या, शय्या, भृत्या, इत्या । आसुति, भृति समितिरित्यपि भवति, बहुलाधिकारात् । भाव इति किम् ? भार्या । नाम्नीत्येव । सवित्ति ।

[सञ्ज्ञाया समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण । पा० ३।३।९९, षुङ्शीङ मनिविदिचरिभ्य सञ्ज्ञायाम् । अजे समि । भृञो वा । स० क० २।४।१२६-१२७, ९]

ने सत्पत ॥७९॥

निपूर्वाभ्या सदिपतिभ्या क्यब् भवति । निपद्या, निपत्या ।

[सदिपतिभ्या नौ । स० क० २।४।१२८]

कृव्रजयज ॥८०॥

कृञादिभ्य क्यब् भवति । कृत्या, व्रज्या, इज्या ।

[व्रजयजोर्भावे क्यप् । कृञ श च । इच्छा । पा० ३।३।९८, १००-१, व्रजियज्यास्यदीण्भ्य क्यप् । कृञ श च । स० क० २।४।१२५, १३०]

मृगयाटाट्ये ॥८१॥

एतो शब्दौ भावे निपात्येते । मृगयतेर्मृगया, अटाट्यतेरटाट्या । कथमिच्छा, क्रियेति ? ० इच्छायाम् [१।१।२२] ०क्रियायाम्० [१।३।६] इति निपातनात् ।

[इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानां निपातन कर्तव्यम् । जागर्तेरकारो वा । पा० ३।३।१०१ भाष्यम् । इच्छामृगये च । अटाट्याद्या । स० क० २।४। १३१, १३३]

परे सृचरो य ॥८२॥

[परौ सृचरिभ्या य । स० क० २।४।१३२]

परिपूर्वाभ्या सृचरिभ्या स्त्रिया यो भवति । परिसर्या, परिचर्या ।

जागु ॥८३॥ [स० क० २।४।१३४]

जागर्तेर्यो भवति । जागर्या ।

अ॰ सनाद्यन्ताच्च ॥८४॥

जागर्तेः सनाद्यन्ताच्च परोऽकारो* भवति। जागरा। चिकीर्षा, जिहीर्षा, पुत्रीया। अटाट्यतेरटाटा। कण्डूतिरिति बहुलाधिकारात्।

[अ प्रत्ययात्। पा० ३।३।१०२, अ प्रत्ययाच्च। स० २।४।१३५। Amara does not take cognisance of कण्डूति "कण्डू खर्जूश्च कण्डूया।" Jumara says कण्डूतिरित्येके। Sam 111 358, स० २।४।२८४]

गुरोर्हलः ॥८५॥ [स० क० २।४।१३६]

गुरुमतो हलन्ताद परो भवति। ईहा, ईक्षा। कथमाप्ति, राद्धिरिति? बहुलाधिकारात्।

[गुरोश्च हल। पा० ३।३।१०३, स्त्रिया क्तिनाबादिभ्यश्च। ३।३।९४।१, न राध्यञ्ज्यापिदीपिचायित्रसिध्वस्यादेर्निष्ठायामनिट। स० क० २।४।१३७]

भिदादिषितोऽङ् ॥८६॥

भिदादिभ्य षितश्च स्त्रियामङ् भवति। भिदा। छिदा। विदा। क्षिपा। गुहा। मेधा। सेधा। गोधा। तारा। हारा। कारा। आरा। धारा। रेखा। लेखा। ऊहा। चूडा। पीडा। वपा। वसा। रुजा। मृजा। भित्तिरित्यादिपु क्तिनपि भवति बहुलाधिकारात्। षित खल्वपि। जॄष्, जरा। डुपचष्, पचा। क्षिष् हिंसायाम्। [धातुपा० ९।२७], क्षिया। घटादय षित [धातुपा० १।५२२]। घटा। क्रप कृपायामिति वचनात् [धातुपा० १।५१९] कृपा। पक्तिरिति बहुलाधिकारात्।

[षिद्भिदादिभ्योऽङ्। पा० ३।३।१०४, भिदा विदारणे। छिदा द्वैधीकरणे। आरा शस्त्र्याम्। धारा प्रपाते। गुहा गिर्योषध्यो। ३।३।१०४।१-५, षितोऽङ्। क्रपे सम्प्रसारण च। याचितृषिभ्या नुट् च। भिदिच्छिदिविदिदयिरुजिमृजि-क्षिपिचुरिपृच्छिभ्योऽसञ्ज्ञायाम्। गुहितुलिवसिवपिक्षपिक्षिभ्य सञ्ज्ञायाम्। रिखि-

---

* परो अकारो—Liebich

लिखिशुभिसिधिमिधिगुधिभ्यो गुणश्च । ऋकृहृधृतृभ्यो वृद्धिश्च । स० क० २।४। १३८-१४४]

आतोऽन्तःप्रादिभ्यः ॥८७॥

आकारान्तादन्तःप्रादिपूर्वात् स्त्रियामङ् भवति । अन्तर्धा । सन्धा, संस्था, उपदा, उपधा । कथं श्रद्धा ? प्रज्ञाश्रद्धा० [४।२।१०५] इति निपातनात् । अन्तःप्रादिभ्य इति किम् ? स्थितिः । कथमवस्थितिः, सम्स्थितिः, संगीतिः, प्रपीतिरिति ? बहुलाधिकारात् ।

[आतश्चोपसर्गे । पा० ३।३।१०६, स० क० २।४।१४६, श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । काशिका । अच्छ श्रदन्तरित्येतानाचार्य शाकटायनः । उपसर्गान् क्रियायोगान्मेने ते तु त्रयोऽधिकाः ॥ बृहद्देवता २।९५ । अच्छब्दस्योपसंख्यानम् । १।४।५८।५]

कुम्बिचर्चिभ्याम् ॥८८।

एताभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यामङ् भवति । कुम्बा, चर्चा । पूजायां स्वते [४।४।५४] इति निपातनात् पूजा, ०कथोपयोगेषु ०[१।४।७८] इति कथा, स्मृ चिन्तायाम् [धातुपा० १।२६५] इति चिन्ता ।

[चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । पा० ३।३।१०५, भूषिभीषिचिन्तिपूजिकथिकम्पिचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्यश्च । स० क० २।४।१४५]

णिश्रन्थग्रन्थविदासघट्टवन्दो युच् ॥८९॥

ण्यन्ताच्छ्रन्थादिभ्यश्च युज् भवति । कारणा, हारणा । श्रन्थना, ग्रन्थना, वेदना, उपासना, घट्टना, वन्दना ।

[ण्यासश्रन्थो युच् । पा० ३।३।१०७, युच-प्रकरणे घटिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् । ३।३।१०७।१, ण्यासश्रन्थघट्टवन्दविदिभ्यो युच् । स० २।४।१४८]

इषोऽनिच्छायाम् ॥९०॥

इषेरनिच्छायां युज् भवति । अन्वेषणा, पर्येषणा । अनिच्छायामिति किम् ? इष्टिः । परीष्टिरिति बहुलाधिकारात् ।

[इषेरनिच्छाथस्य । परेर्वा । पा० ३।३।१०७।२-३, इषरनिच्छायाम् । अधि-पर्योर्वा । स० क० २।४।१४९-१५०]

ण्वुच् ॥९१॥

स्त्रीलिङ्गे भावे कारके च क्रियार्थाद्बहुल ण्वुज् भवति। आसिका। शायिका। प्रवाहिका। उद्दालपुष्पभञ्जिका। भवत शायिका। अर्हति भवान् इक्षुभक्षिकाम्। इक्षुभक्षिका मे धारयसि। इक्षुभक्षिका म उदपादि।

[पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्। पा० ३।३।१११, स० क० २।४।१६२]

प्रश्नाख्यानयोरिञ् च ॥९२॥

प्रश्ने आख्याने च इञ् भवति, यथाप्राप्त च। का त्व कारिमकार्षी ? का कारिकाम् ? का कृतिम् ? का क्रियाम् ? का कृत्याम् ? सर्वा कारिमहमकार्षम्। सर्वा कारिकाम्। सर्वा कृतिम्। सर्वा क्रियाम्। सर्वा कृत्याम्। कथ वापिर्वासिरिति ? औणादिक इञ् [१।५६]। कथमाजिराति ? औणादिक इण् [१।५७]। पादस्याज्यातिगोपहते पद [५।२।५८] इति लिङ्गाद्वा।

[विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च। पा० ३।३।११०, प्रश्नाख्यानयोरिञ्च वा। स० क० २।४।१६१]

सम्पदादिभ्य क्विप् ॥९३॥ [पा० ३।३।१०८।९]

भावे कारके च सम्पदित्येवमादिभ्य क्विब् भवति। सम्पत्। विपत्। प्रतिपत्। परिषत्। बहुलाधिकारात् सम्पत्तिरित्यादौ क्तिनपि भवति।

[समादिषु पदिसदिविदिशासिश्रुस्नुनहिवृषिप्रुषिवृतियतीण्भूप्रभृतिभ्य क्विप्। क्रुधियुधिक्षुधितृषित्विषिरुजिरुचिशुचिमुदिमृदिगृत्रादिभ्यश्च। ह्रीभीलूभूकण्डूयि-कृञ्भिदिच्छिदिनुदिदृशियुजिज्वरत्वरावस्रिवुमवनुशदादिभ्यो वा। स० क० २।४।१५१-१५३]

आक्रोशे नञोऽनि ॥९४॥

आक्रोशे गम्यमाने नञ्पूर्वात् क्रियार्थादनिर्भवति। अकरणिस्ते भूयात्। आक्रोश इति किम्? अकृतिस्तव पटस्य। नञ इति किम्? मृतिस्ते वृषल भूयात्।

[आक्रोशे नञ्यनि। पा० ३।३।११२, स० क० २।४।१५५]

ग्लाहाज्यः ॥९५॥

ग्ला हा ज्या इत्येतेभ्योऽनिर्भवति। ग्लानि, हानि, ज्यानि। कथ कृषि किरिगिरिरिरिति*? औणादिका एते।

[ग्लाज्याहाभ्यो नि। ३।३।९५।४ इक्कृष्यादिभ्य। ३।३।१०८।८, ग्लाम्लाज्याहाभ्य। स० क० २।४।१५६]

इकिश्तिप स्वरूपे ॥९६॥ [स० क० २।४।१८१]

क्रियार्थस्य स्वरूपेऽभिधेये क्रियार्थात् पर इ-कि-श्तिपो भवन्ति। इन्धि, युधि, पचति। कथमकार ककार इत्यादि? कारशब्देन समास, यथा एवङ्कार, ओङ्कार, चीत्कार†, शीत्कार, हूङ्कार, वषट्कार, स्वाहाकार इत्यादि। औणादिको रेफ [२।८८]। कथ मत्वर्थीयो मतुबर्थीय इति? गहादेराकृतिगणत्वाच्छ।

[इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे। वर्णात् कार। रादिफ। मत्वर्थाच्छ। ३।३। १०८।२-५, इकिश्तिप स्वरूपे। अर्थे च। स० क० २।४।१८१-२]

The Pañji commenting on Durga's Vṛtti इकिश्तिपो धातुस्वरूपेऽर्थे ज्ञापकादेव सिद्धा (Kṛdvṛtti 408) says अन्ये तु इक्श्तिपाविति मन्यमाना द्वौ प्रत्ययावित्याहु, तदसत्, इन्धिश्रन्थिग्रन्थीत्यादिनिर्देशानुपपत्तिप्रसङ्गात्, इह हीक्प्रत्ययेऽनुषङ्गलोप स्यादिति। तस्मादिप्रत्ययोऽपि विधेय। तथाच चान्द्रसूत्रम्—इ-कि-श्तिप स्वरूपे इति।

---

* The Uṇādi section makes provision for कृषि alone by the rule इगुपान्तात् कि I 52 The Vṛttikāra was probably thinking of the Uṇādi of Pāṇini

† पीत्कार —L.

ल्युट् ॥९७॥

क्रियार्थात् परो बहुल ल्युड् भवति। गमनम्, भोजनम्, पानम्, दानम्। इध्मव्रश्चन, पलाशशातन। प्रस्कन्दन। प्रपतन। गोदोहनी, सक्तुधानी। करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम्।

[ल्युट् च। कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तु शरीरसुखम्। करणाधिकरणयोश्च। पा० ३।३।११५१-१७, स० क० २।४।१६४-१६६]

ष्ठिवुसिवो दीर्घश्च ॥९८॥ [०वा। स० क० २।४।१६७]

ष्ठीव्यते * सीव्यतेश्च ल्युड् भवति दीर्घश्च बहुलम्। निष्ठीवनम्, निष्ठेवनम्। सीवनम्, सेवनम्।

[पृषोदरादित्वाद्दीर्घमाहु पाणिनीया। ष्ठिवुसिवोर्दी घश्चेति चन्द्रसूत्रम्। गोयीचन्द्र कृदन्त ३७४ Candra would appear to be the first grammarian to make provision for ष्ठीवनम् and सीवनम्]

कृञः कर्तरि ॥९९॥ [स० क० २।४।१६८]

करोते कर्तरि ल्युड् भवति दीर्घश्च। करोतीति कारणम्। कर्तरीति किम्? करणम्।

[चकारात करोतीति कारणम्। कातन्त्रीया कृद्वृत्ति ४०९]

घ ॥१००॥

---

* साहचय is not a नियामक in all cases and there is no reason why the divādi root should be regarded as the base of ष्ठीवन in preference to the bhvādi which is much more frequently used The Vrttikāra manifestly goes against the Sūtrakāra S'aranadeva alone quotes the rule twice (vii 3 86, viii 2 77) as ष्ठिविसिव्योर्दीर्घश्च The original form of the rule would therefore appear to be ष्ठिविसिवेर्दीर्घश्च, as Candra generally uses the singular in preference to the dual and plural

क्रियार्थाद्बहुल घो भवति। बक । कष, निकष *। गोचर, सञ्चर वह । आपण ।

[पुंसि सञ्ज्ञाया घ प्रायेण। पा० ३।३।११८, पुंसि सञ्ज्ञाया घ । स० क० २।४।१७३ । बक्तीति बक । हृदयहारिणी ।]

व्रजव्यजौ ॥१०१॥

एतौ शब्दौ निपात्येते । व्रज, व्यज । कथ निगम इति ? अपा सिद्धम्, स्वर तु वक्ष्याम । हलन्ताद् घञ् उक्त एव [१।३।७]। लेख, वेद, †वीमार्ग, अध्याय, न्याय, उद्याव, महार, आधार, आवाय इति बहुलाधिकारात् । तथा तैलोदङ्को घृतोदङ्क इति घञैव । इह तु न भवति—उदकोदञ्चन इति । आनाय इति जालेऽभिधेये। आनयोऽन्य ।

[गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । पा० ३।३।११९, गोचरसञ्चर-वहव्रजव्यजक्रमापणनिगमबकभगाकषनिकषाश्च । स० क० २।४।१७४, हलश्च (हलो घञ्—स०)। अध्यायन्यायोद्यावसहाराधारावायाश्च (०सहारावहारा-धारा०—स०। उदङ्कोऽनुदके। जालमानाय । पा० ३।३।१२३-१२४, स० क० २।४।१७५-१७८]

खनो डरेकौ च ॥१०२॥

खनतेर्घो भवति, डर इकश्च । आखन, आखर, आखनिक । आखनिकबक इति बकशब्देन समास । आख इति डेन सिद्धम् । आखान इति घञा सिद्धम् ।

[खनो घ च। पा० ३।३।१२५, डो वक्तव्य । आख । डरो वक्तव्य । आखर । इको वक्तव्य । आखनिक । इकवको वक्तव्य । आखनिकबक । भाष्यम्। खनो घ च। डडरेकेकबकाश्च। स० क० २।४।१७९-१८०]

---

* पक । निपक । L from MSS

† Fead अपामार्ग with Kas̕ıkā, Durga, Hrdaya etc

ईषद्दु सुभ्य खल् ॥१०३॥

ईषदादिभ्य परात् क्रियार्थात् खल् भवति। ईषत्कर कटो भवता। दुष्कर। सुकर। ईषल्लभ्य इति बहुलाधिकारात्।

[ईषद्दु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। पा० ३।३।१२६, भावकर्मणोर्दुरीषत्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। स० क० २।४।१८३]

कर्त्राप्याभ्यां च भूकृञ ॥१०४॥

ईषद्दु सुभ्य पराभ्या कर्त्राप्याभ्या परौ यौ भूकृञौ ताभ्या खल् भवति। ईषदाढ्येन भवनम्, ईषदाढ्यम्भवम्। दुराढ्येन भवनम्, दुराढ्यम्भवम्। स्वाढ्येन भवनम्, स्वाढ्यम्भवम्। ईषदाढ्य क्रियते, ईषदाढ्यङ्कर। दुराढ्यङ्कर। स्वाढ्यङ्कर। यदा त्वीषदाढ्य एव किञ्चित् क्रियते तदा कस्मान्न भवति? करोतेरभूतप्रादुर्भावार्थत्वात्।

[कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो। पा० ३।३।१२७, भूकृञ्भ्या कर्तृकमणोश्च च्व्यर्थे। स० क० २।४।१८४]

आतो युच् ॥१०५॥ [पा० ३।३।१२८, स० क० २।४।१८५]

आकारान्तात् क्रियार्थादीषदादिभ्य पराद् युज् भवति। ईषत्पान, दुष्पान, सुपान।

शासियुधिदृशिधृषिमृष ॥१०६॥ [०मृषिभ्यश्च। स० २।४।१८६]

शास्यादिभ्य ईषदादिपूर्वेभ्यो युज् भवति। दु शासन, दुर्योधन, दुर्दर्शन, दुर्धर्षण, दुर्मर्षण। बहुलाधिकाराद् भावाप्ययोरेव खल्युचौ भवत।

*कदा त्वमागतोऽसि देवदत्त? एष आगच्छामि। आगच्छन्तमेव मा विद्धि। कदा गमिष्यसि? एष गच्छामि। गच्छन्तमेव मा विद्धीति

---

* Candra skips P iii 3 131-138 and frames a rule corresponding to P iii 3 139 The Vrtti shows that those rules are not necessary The author probably took the hint from the

वर्तमानतैवात्र लटो गम्यते । भूतभविष्यत्ता त्वर्थप्रकरणशब्दान्तरादिभि, वर्तमानसमीपोऽपि वा वर्तमान एव—भूतस्तावत् तत्फलस्यानुवृत्ते, भविष्यन्नपि तदर्थसाधनानुष्ठानात् । क्रियाकालविवक्षाया तु यथाप्राप्तमेव। अद्यागमम्। अद्य गमिष्यामि। आशसाया तु भविष्यत्कालोऽपि व्यापार सिद्धेरभिप्रेतत्वाद् वर्तमानवद् भूतवद् वा प्रतिभाति। उपाध्यायश्चदागच्छति ! युक्ता व्याकरणमधीमहे। उपाध्यायश्चेदागत । एतदधीत व्याकरणम्। उपाध्यायश्चेदागमत् ! एते व्याकरणमध्यगीष्महि। भूतविशेषस्याविवक्षितत्वाल्लङ्लिटौ न भवत । यथास्व कालविवक्षाया तु यथाप्राप्तमेव। उपाध्यायश्चेदागमिष्यति ! युक्ता व्याकरणमध्येष्यामहे । उपाध्यायश्चेदागन्ता युक्ता व्याकरणमध्येतास्महे। क्षिप्रवचने पुनरप्राप्तस्यैव क्षिप्रत्वमाशास्यत इति भूतवद्वर्तमानवद्वा¹ विधिर्न भवति। उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति ! क्षिप्र व्याकरणमध्येष्यामहे। क्षिप्रतायाश्च विवक्षितत्वादनद्यतनविवक्षा नास्तीति लुडपि न भवति। आशसावचने ०प्राथन० [१२१] इति लिङ् अस्त्येव। उपाध्यायश्चेदागच्छेत् ! आशसे युक्तो व्याकरणमधीयीय। क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोर्विप्रकर्षविवक्षाया अभावादनद्यतनवद्विधिर्न भवति। यावज्जीव भृशमन्नमदात्। यावज्जीव भृशमन्न दास्यति । येय पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित। येय पौर्णमास्यागामिनी, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते। तथा भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागे सन्निकर्षख्यापनपरत्वाद् विवक्षाया लुड् न भवति। योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्

Kāśika यो मन्यते गच्छामीति पद वर्तमाने काल एव वतते, कालान्तरगतिस्तु वाक्याद् भवति, न च वाक्यगम्य काल पदसस्कारवेलायामुपयुज्यत इति, तादृश वाक्यार्थज्ञ प्रतिपत्तार प्रति प्रकरणमिद नारभ्यते ।

¹ भूतवर्तमानवद्वा—L, from MSS

तस्य यदवर कौशाम्ब्यास्तत्रौदन भोक्ष्यामहे। योऽय सवत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। भूतस्य तु भेदेनानुभूतत्वादनद्यतनविवक्षाप्यस्ति। योऽयमध्वा गत आ पाटलिपुत्रात् तस्य यदवर कौशाम्ब्यास्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। योऽय सवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि। मर्यादावचनाभावेऽपि विप्रकर्षपरत्वाद्विवक्षाया अनद्यतनविधिर्भवत्येव। योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवर कौशाम्ब्यास्तत्रौदन भोक्तास्महे। योऽय काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। परस्मिन् पुन प्रविभागे विप्रकृष्टपरत्वादनद्यतनविवक्षाप्यस्त्येव। योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात् तस्य यत् पर कौशाम्ब्यास्तत्रौदन भोक्तास्महे। भविष्यत्सामान्यविवक्षाया तु लृटापि भवितव्यम्। एव कालकृतेऽपि परस्मिन् प्रविभागे यथाविवक्ष लृड्लुटौ सिद्धौ। योऽय सवत्सर आगामी तस्य यत् परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, अध्येष्यामह इति वा। अहोरात्राणामहोरात्रैर्वा प्रविभागे भेदस्य विवक्षितत्वादवरस्मिन्नपि प्रविभागेऽनद्यतनविवक्षास्त्येव। योऽय त्रिशद्रात्र आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्यतास्महे। योऽय त्रिशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्धमासस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। योऽय मास आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे।

[भाषाया शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच्। ३।३।१३०।१। मृषेश्चेति वक्तव्यम्। भाष्यम्। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। आशसाया भूतवच्च। क्षिप्रवचने लृट। आशसावचने लिङ्। नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो, पा० ३।३। १३१-१३५, स० २।४।१८७ १९०, १९३, भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्। कालप्रविभागे चानहोरात्राणाम्। परस्मिन् विभाषा। पा० ३।३।१३६ १३८। निष्पन्नवच्च सम्भावनायाम्। विद्यमानकर्तृकेभ्योऽस्त्यर्थेभ्यो भवन्त्यर्थे

सवा विभक्तय । भविष्यति मर्यादावचने देशस्य विभागेऽवरस्मिन् । कालस्य चानहोरात्राणाम् । परस्मिन् वा। २।४। स० क० १९१-१९२, १९४-१९६]

लिङ्क्रतिपत्तौ लृङ् ॥१०७॥

लिङ् विषये क्रियातिपत्तौ लृङ् भवतीत्यतदधिकृत वेदितव्यम् ।

[लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । पा० ३।३।१३९, स० क० २।४।१९७]

आ शेषाद्भूते वा ॥१०८॥

आ शेषसशब्दनाद् [११६]भूते काले लिङ् विषये क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिकृत वेदितव्यम्। यावच्च भूते वेत्यनुवतते तावत् पूर्वयोगो भविष्यति नित्यो द्रष्टव्य , न तु वर्तमाने, तत्र क्रियातिपत्तेर-भावात्। अपि तत्रभवान् वृषल याजयति। जातु तत्रभवान् वृषल याजयति। गर्हामहे, अन्याय्यमिति। भूतभविष्यतोरपि पूर्ववल्लट्। गर्हायाश्च चिकीर्षितत्वात् क्रियाप्रबन्धाविराम एवात्र विवक्षित । अगर्हाया तु यथाकाल लुङादय ।

[भूते च । वोताप्यो । पा० ३।३।१४०-१४१, भूते च। प्रागुताप्योर्वा। स० क० २।४।१९८-९]

गर्हायां कथमि लिङ् ॥१०९॥

गर्हाया गम्यमानाया कथशब्दे सति लिङ् भवति वा। कथ नाम तत्रभवान् वृषल याजयेत्। अयीयजत्। अयाजयत्। याजयाञ्चकार। याजयिष्यति। याजयिता। याजयति। भूतभविष्यतोरपि पूर्ववत्लट्। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम्। कथ नाम तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्। गर्हायामिति किम्? कथ नाम तत्रभवान् ब्राह्मण-मयाजयत्? एव यथाकाल लुङादय ।

[गर्हाया लडपिजात्वो । विभाषा कथमि लिङ् च। पा० ३।३।१४२-३, स० क० २।४।२००, २०१ (कथमि लिङ् च वा)]

किमि लृट् च ॥११०॥

किशब्दे सति गर्हायां लृड् भवति, लिड् च। को नाम तत्र* वृषल, कतरो नाम वृषल, कतमो नाम वृषल, य तत्रभवान् याजयिष्यति याजयेत् ? वाग्रहणानभिसम्बन्धाल्लुडादयो न भवन्ति। गर्हायामित्येव। को नाम ब्राह्मणो य तत्रभवान् याजयेत् ? इत्यादि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृड्, भविष्यति नित्यम्। को नाम वृषलो य तत्रभवानयाजयिष्यत् ?

[किंवृत्ते लिड्लृटौ। पा० ३।३।१४४, स० क० २।४।२०२]

क्रोधाश्रद्धयो ॥१११॥

अमर्षेऽनवक्लृप्तौ च लृड् भवति लिड् च। न मर्षयामि, न श्रद्दधे, नावकल्पयामि यत् तत्रभवान् वृषल याजयिष्यति। याजयत्। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृड्, भविष्यति नित्यम्। न मर्षयामि न श्रद्दधे, नावकल्पयामि यत् तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्।

[अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। पा० ३।३।१४५, स० क० २।४।२०३]

किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट् ॥११२॥

किंकिलशब्देऽस्त्यर्थेषु च सत्सु क्रोधाश्रद्धयोरर्थयोर्लृड् एव भवति, न लिड्। किंकिल तत्रभवान् वृषल याजयिष्यति ? न मर्षयामि, न श्रद्दधे नावकल्पयामि। अस्ति नाम, भवति नाम विद्यते नाम यत् तत्रभवान् वृषल याजयिष्यति ?

[किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्। पा० ३।३।१४६, स० क० २।४।२०४]

यद्यदियदाजातुषु लिड् ॥११३॥ [स० क० २।४।२०५]

यदादिषु सत्सु क्रोधाश्रद्धयोर्लिडेव भवति, न लृट्। यत् तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यदि तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यदा तत्रभवान् वृषल याजयेत् जातु तत्रभवान् वृषल याजयेत्। न मर्षयामि, न श्रद्दधे, नावकल्पयामि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृड्, भविष्यति नित्यम्। यत् तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्।

---

* तत्र is not found in K and H and should be dropped

[जातुयदोर्लिङ् । पा० ३।३।१४७, जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् । ३।३।१४७।१]

यच्चयत्रयोर्गर्हायां च ॥११४॥ [पा० ३।३।१४८-१४९ स० क० २।४।२०६]

यच्चशब्दे यत्रशब्दे च सति गर्हाया गम्यमानाया क्रोधाश्रद्धयोश्च लिङ् भवति। यच्च तत्रभवान् वृषल याजयेत । यत्र तत्रभवान् वृषल याजयत्। विगर्हे, न मर्षयामि, न श्रद्दधे, नावकल्पयामि। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम्। यच्च तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत् ।

आश्चर्ये ॥ ११५ ॥

यच्चशब्दे यत्रशब्दे च सत्याश्चर्ये गम्यमाने लिङ् भवति। आश्चर्यम्, अद्भुतम्, चित्र यच्च तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यत्र तत्रभवान् वृषल याजयेत्। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम्। यत्र तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्।

[चित्रीकरणे च । पा० ३।३।१५०, आश्चर्ये च । स० क० २।४।२०७]

शेषे लृट् ॥ ११६ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नाश्चर्ये लृड् भवति। आश्चर्यम्, अद्भुतम्, चित्रम् अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति, बधिरो नाम शब्द श्रोष्यति। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति लिङा बाधितत्वान्न लृड् भविष्यति। क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम्।

[शेषे लृडयदौ । पा० ३।३।१५१, स० क० २।४।२०८]

उताप्योर्बाढार्थे लिङ् ॥ ११७ ॥ [स० २।४।२०९]

उत अपि इत्येतयोर्बाढार्थे प्रयुज्यमानयो क्रियार्थाल्लिङ् भवति। उत कुर्यात्। अपि कुर्यात्। बाढ कुर्यादित्यर्थ । बाढार्थ इति किम् ?

उत दण्ड पतिष्यति ? अपिधास्यते द्वारम् । प्रश्न आवरण च गम्यते । भूते वा [१।३।१०८] इति निवृत्तम् । अतो भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ लिङ् विषये लृङ् नित्य द्रष्टव्य । उताकरिष्यत् । अप्यकरिष्यत् । कामप्रवेदन ०प्रार्थन० [१।३।१२१] इति लिङ् भविष्यति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । *कच्चिज्जीवति ते मातेति प्रश्नमात्रे प्रार्थनाभावान्न भविष्यति ।

[उताप्यो समर्थयोर्लिङ् । पा० ३।३।१५२, कामप्रवेदनेऽकच्चिति । पा० ३।३।१५३, स० २।४।२१०]

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थाप्रयोगे ।। ११८ ।। [स० क० २।४।२११]

अलमर्थविषये सम्भावने गम्यमाने लिङ् भवति, तदर्थश्चेच्छब्दो न प्रयुज्यते । अपि पवत शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाक भुञ्जीत । अलमर्थ इति किम् ? विदेशस्थायी देवदत्तो ग्राम गमिष्यति । तदर्थाप्रयोग इति किम् ? वसति चेत् सुराष्ट्रेषु भोक्ष्यतेऽल लवणेन। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवत्येव । अपि वज्राहतो नापतिष्यत् ।

[सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे । पा० ३।३।१५४]

धातूक्तावयदि वा ।। ११९ ।।

धातुनोच्यमाने सम्भावने वा लिङ् भवति यच्छब्दस्याप्रयोगे । सम्भावयामि, श्रद्दधे, अवकल्पयामि, भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान्, अभुङ्क्त भवान् । अयदीति किम् ? सम्भावयामि यत् स भुञ्जीत । क्रियानिपत्तौ लृङ् भवत्येव । सम्भावयामि नाभोक्ष्यत भवान् ।

[विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । पा० ३।३।१५५ अयदि सम्भावनवचने धातौ वा । स० क० २।४।२१२]

हेतुफलयो. ।। १२० ।। [स० क० २।४।२१३]

हेतुभूताया फलभूताया च क्रियाया वर्तमानात् क्रियार्थाल्लिङ्

---

* कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।
माराविद त्वा पृच्छामि कच्चिज्जीवति पावती ।। काशिका ।

वा भवति। दक्षिणेन चेद् यायान्न शकट पर्याभवत्। दक्षिणेन चेद् यास्यति न शकट पर्याभविष्यति। इह कस्मान्न भवति—हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावति ? इतिशब्देनैव हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतितत्वात्। यस्त्वाह। भविष्यत्कालत्वादस्य योगस्य वर्तमाने न भविष्यति तस्येह स्यात्। हनिष्यतीति पलायिष्यते। क्रियातिपत्तौ लृङ् भवत्येव। दक्षिणेन चेदयास्यन्न शकट पर्याभविष्यत्। केनचिल्लिङ्गेन भविष्यन्ती क्रियातिपत्तिमवगम्य प्रयुङ्क्ते। भूतेऽपि च प्रयोगो दृश्यते।

अमङ्क्ष्यद् वसुधा तोये च्युतशैलेन्द्रबन्धना।
नारायण इव श्रीमन् यदि त्व नाधरिष्यथा॥

इच्छार्थेषु ०प्रार्थन० [१२२] इत्येव लिङ्लोटौ भविष्यत। इच्छामि भुञ्जीत भवान्, इच्छामि भुङ्क्ता भवान्। अन्यथा हीच्छन् करोमीत्यपि स्याताम्। इच्छति भोक्तुम, कामयते भोक्तुम् गवेषयति भोक्तुमिति तुमुन् भावे क्रियाया तदर्थायाम् [१।३।६] इति सिद्धम्। पुनर्विधानादिहापि स्यात्—इच्छन् करोतीति। भुञ्जीयेतीच्छतीति लिङ् ०प्रार्थन० [१२१] इति भविष्यति। इच्छत् कामयेतेति विधिरेव गम्यते।

[हेतुहेतुमतोर्लिङ। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ। इच्छार्थेभ्यो विभाषा वतमाने। पा० ३।३।१५६ १५७, १६०, इच्छार्थेषु कामप्रवेदने लोट च। स० २।४।२१४]

विधिसंप्रश्नप्रार्थनेषु ॥ १२१ ॥

विधिरप्राप्तनियोगो दृष्टार्थो वादृष्टार्थो वा, प्रत्याख्याने *सप्रत्यवायो वा *निष्प्रत्यवायो वा, सत्कारपूर्वको वा न्यक्कारपूर्वको वा। सप्रश्न सप्रधारणा। प्रार्थन याचनमिष्टार्थशसन † च। तेषु विध्यादिषु क्रियार्थाल्लिङ् भवति। कट कुर्याद् भवान्। यजेत्। दद्यात्। यत्राङ्गीकृतस्य प्रत्याख्याने ‡ प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्। इह भवान्

* ०प्रत्यपाय —L † इष्टाशसनम्-पञ्जीधृतपाठ। ‡ सप्रत्यपाय —L

भुञ्जीत। यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम्। इह भवान् आसीत। सत्कारपूर्वको नियोगोऽध्येषणम्। माणवक भवान् अध्यापयेत्। न्यक्कारपूर्वको नियोग प्रैष, तत्र लोट वक्ष्यति [१२३]। सप्रश्ने। किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय? प्रार्थने। लभेयाहं भिक्षाम्। *जीवेद्भवान्।

[विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। पा० ३।३।१६१, ० प्राथनेषु। स० क० २।४।२१६]

लोट्॥ १२२।

विध्यादिषु क्रियार्थाल्लोड् भवति। कट करोतु भवान्। तृष्णा छिन्धि, भज क्षमाम्, जहि मदम्, कुरु दयाम्†। इह भवान् भुङ्क्ताम्। इह भवानास्ताम्। माणवक भवान् अध्यापयतु। किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै? देहि मे भिक्षाम्। जीवतु भवान्।

[लोट् च। पा० ३।३।१६२, स० क० २।४।२१७]

प्रैषानुज्ञाप्राप्तकालेषु॥१२३॥ [स० २।४।२१८]

प्रैषादिषु लोड् भवति। ग्राम गच्छ। कर्तुमिच्छतोऽनुज्ञानमनुज्ञा। एव कुरु। कट कुरु, प्राप्तस्ते काल कटकरणे।

[प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। पा० ३।३।१६३]

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके॥ १२४ ॥ [पा० ३।३।१६४, स० क० २।४।२१९]

---

* जीव्याद्भवान्—L

† This is reminiscent of Bhartrhari's stanza

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मद पापे रतिं मा कृथा
सत्य ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवी सेवस्व विद्वज्जनम्।
मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रय
कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम्॥

ऊध्वमौहूर्तिके वतमानात् क्रियार्थात् प्रेषादिषु लिङ् भवति, लोट् च। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कट कुर्या , कट कुरु। ऊर्ध्वं मुहूर्तादेव कुर्या , एव कुरु। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कट कुर्याद् भवान् , कट करोतु भवान्, भवतो हि प्राप्त काल कटकरणे।

स्मे लोट् ॥ १२५ ॥ [पा० ३।३।१६५, स० क० २।४।२२०]

स्मशब्दप्रयोगे ऊर्ध्वमौहूर्तिके वर्तमानात् क्रियार्थात् प्रैषादिषु लोडेव भवति। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् ग्राम गच्छतु स्म भवान्। एव करोतु स्म भवान्। कट करोतु स्म भवान्, भवतो हि प्राप्त काल कटकरणे।

अधीष्टौ ॥ १२६ ॥

अध्येषणाया स्मशब्दप्रयोगे लोडेव भवति। अङ्ग स्म विद्वन् माणवकमध्यापय। प्रैषादिषु चान्यत्र च तव्यादय सिद्धा एव। भवता खलु कट कर्तव्य, करणीय, कार्य, कृत्य। तथोर्ध्वमौहूर्तिके चार्हादिषु च। कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्, वेला भोक्तुमिति पूवक एव तुमुन। *वृत्तेभवतेर्वा तदर्थस्य प्रतीयमानत्वात्।

[**अधीष्टे च। पा० ३।३।१६६, अधीष्टौ च। स० क० २।४।२२१**]

कालसमयवेलासु लिङ् यदि ॥ १२७ ॥ [स० २।४।२२२]

कालादिषु यच्छब्दसहितेषु प्रयुज्यमानेषु क्रियार्थाल्लिङ् भवति। कालो यद् भुञ्जीत भवान्। समयो यद् भुञ्जीत भवान्। वेला यद भुञ्जीत भवान्।

[**कालसमयवेलासु तुमुन्। लिङ यदि। पा० ३।३।१६७-१६८**]

अर्हशक्त्यो. ॥ १२८ ॥

अर्हार्थे शक्तौ च लिङ् भवति। भवान् खलु कन्या वहेत्। भवानर्ह। भवान् शक्त।

---

* वृत्ति --L from MSS

अग्निष्टोमयाजीति भूत एव काल । अस्य पुत्रो जनितेति पदान्तरसम्बन्धे भविष्यत्कालता गम्यते। एव कृत कट श्वो भविता। भावि कृत्यमासीत् । गोमानासीत्। गोमान् भवितेति। लुनीहि लुनीहीत्येवाय लुनाति। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीत इति लोड् एवैतन्मध्यमपुरुषैकवचनयो । आभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनम्। एतदुक्त भवति। एवमसौ त्वरावान् यदन्यानपि प्रेरयन्निव ता क्रिया करोतीति। एव लुनीत लुनीतेत्यवाय लुनाति। अधीध्वमधीध्वमित्येवायमधीते। तथा कालान्तरेष्वपि। लुनीहि लुनीहीत्यवायमलावीत्, लुलाव, लविष्यति, लविता। एव स्वशब्देऽपि योज्यम्। तथा समुच्चयेऽपि। मठमट विहारमटेत्येवायमटति। छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्वेत्येवायमधीते। व्यापारभेदे तु सामान्यवचनस्यैव व्यापकत्वादनुप्रयोगो भवति। ओदन भुङ्क्ष्व सक्तून् पिब धाना खादेत्येवायमभ्यवहरति ।

[अर्हे कृत्यतृचश्च । शकि लिङ् च। पा० ३।३।१६९, १७२, अर्हशक्तयो । स० क० २।४।२२३, धातुसम्बन्धे प्रत्यया । क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमो । समुच्चयेऽन्यतरस्याम्। यथाविध्यनुप्रयोग पूर्वस्मिन्। समुच्चये सामान्यवचनस्य। पा० ३।४।१-५, धातुसम्बन्धे प्रत्यया । क्रियासमभिहारे लोट् तस्य हिस्वौ हिस्ववत्। तध्वम्भाविनो वा। समुच्चये वा। यथाविध्यनुप्रयोग पूर्वस्मिन्। समुच्चये सामान्यवचनस्य। स० क० २।४।२२४-२२९]

अलंखल्वो प्रतिषेधे क्त्वा वा ॥ १२९॥

अल खलुशब्दयो प्रतिषेधार्थयो प्रयोगे क्त्वा वा भवति। अल कृत्वा, खलु कृत्वा। अल कृतेन, खलु कृतेन। अलखल्वोरिति किम् ? मा कार्षी । प्रतिषेध इति किम् ? अल कार ।

[अल खल्वो प्रतिषेधयो प्राचा क्त्वा। पा० ३।४।१८, अलखल्वो प्रतिषेधयोर्भावे क्त्वा वा। स० क० २।४।२३०]

मेङः ॥ १३० ॥ [स० क० २।४।२३१]

मयते क्त्वा वा भवति। अपूर्वकालार्थ आरम्भ। जपमित्य याचते। अपमातु याचते। याचित्वापमयते।

[उदीचां माङो व्यतीहारे। पा० ३।४।१९]

एककर्तृकयोः पूर्वात् ॥ १३१ ॥

एककर्तृकयोर्व्यापारयोर्मध्ये य पूर्वव्यापारस्तदर्थात् क्त्वा भवति। भुक्त्वा व्रजति। द्विवचनस्यातन्त्रत्वात्, भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। परापेक्षया वा। एककर्तृकयोरिति किम्? भुक्तवति देवदत्ते यज्ञदत्तो व्रजति। पूर्वादिति किम्? भुङ्क्ते च पचति च। अप्राप्य नदी पवत, अतिक्रम्य पर्वत नदीति भवते सर्वत्र सम्भवादेककर्तृकता पूर्वकालता च गम्यते।

[समानकर्तृकयो पूर्वकाले। परावरयोगे च। पा० ३।४।२१,२०, अभिन्नकर्तृकयो पूर्वकालात्। परावर०। स० क० २।४।२३३, २३२]

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥१३२॥ [पा० ३।४।२२, स० २।४।२३५]

एककर्तृकयो पूर्वस्मिन् व्यापारे पौन पुन्यविशिष्टे वर्तमानात् क्रियार्थाण्णमुल् भवति, क्त्वा च। भोज भोज व्रजति। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। आभीक्ष्ण्ये [६।३।१] इति द्विर्वचनम्। यदय भुङ्क्ते ततो व्रजतीति यच्छब्दप्रयोगे तत शब्देन क्रमस्याभिधानात् क्त्वा न भवति। आभीक्ष्ण्याभावाच्च णमुल् न भवति। यदय पुन पुनर्भुङ्क्ते ततो व्रजतीति पुन पुन शब्देनैवाभीक्ष्ण्याभिधानान् न भवति। यदय भुक्त्वा गच्छति ततोऽधीत इति भोजनगमनयो क्रमे क्त्वा, गमनाध्ययनयोस्तु क्रमस्य तत शब्देनाभिधानान् न भविष्यति।

पूर्वाग्रेप्रथमेषु ॥ १३३ ॥

पूर्वादिषु प्रयुज्यमानेषु णमुल् भवति, क्त्वा च। पूर्वं भोज

व्रजति, पूर्व भुक्त्वा व्रजति। अग्रेभोज व्रजति, अग्रे भुक्त्वा व्रजति। प्रथमभोज व्रजति, प्रथम भुक्त्वा व्रजति। पूर्व भुङ्क्ते ततो व्रजतीति नत शब्देन क्रमस्याभिधानान् न भविष्यत ।

[**विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु। पा० ३।४।२४, वाग्रेप्रथमपूर्वेषु। स० क० २।४।२३७**]

व्याप्यादाक्रोशे कृञ खमुञ्॥ १३४ ॥

व्याप्यात् परात् करोते खमुञ् भवत्याक्रोशे गम्यमाने। दस्युकारमाक्रोशति। आक्रोश इति किम्? साधु कृत्वा स्तौति।

[**कर्मण्याक्रोशे कृञ खमुञ्। पा० ३।४।२५, स० क० २।४।२३८**]

स्वाद्वर्थाददीर्घात् ॥१३५॥

स्वादुवचनाददीर्घान्तात् परात् करोते खमुञ् भवति। स्वादुकार भुङ्क्ते। सपन्नकार भुङ्क्ते। लवणकार भुङ्क्ते। अदीर्घादिति किम्? स्वादूकृत्य भुङ्क्ते। स्वाद्वी कृत्वा। अन्यथाकार भुङ्क्ते एवकार, कथकारम्, इत्थकारमिति णमुल् न वाच्य, घञन्तेन क्रियाविशेषणेन सिद्धत्वात्। यथा ओदनपाक शेत इति। एव यथाकार तथाकारमह भोक्ष्ये, कि तवानेन? कन्यादर्श वरयति। ब्राह्मणवेद भोजयति। यावद्वेद भुङ्क्ते। यावज्जीवमधीते। चर्मपूर ददाति। उदरपूर भुङ्क्ते। गोष्पदपूर वृष्टो देव। गोष्पद प्रातीति गोष्पदप्रमुदकम्। गोष्पदप्र वृष्टो देव। तथा च सर्वा विभक्तय, समासे च विभक्तिलोप। एव चेलक्नोप वृष्टो देव। वस्त्रक्नोप वृष्टो देव। वसनक्नोपम्। निमूलकाष कषति। समूलकाष कषति। शुष्कपेष पिनष्टि, चूर्णपेषम्, रूक्षपेषम्। समूलघात हन्ति। अकृतकार करोति। पाणिघात वेदी हन्ति। उदपेष पिनष्टि। तैलपेष पिनष्टि। हस्तवर्त वर्तयति। स्वपोष पुष्णाति, गोपोषम्, रैपोषम्। चारकबन्ध बद्ध, क्रौञ्चबन्धम्। जीवनाश नष्ट। पुरुषवाह वहति। ऊर्ध्वशोष शुष्क, ऊर्ध्वपूर पूर्ण।

[स्वादुमि णमुल् । पा० ३।४।२६, स्वादुमीत्यथग्रहणम् । काशिका । स्वाद्वर्थेषु चादीर्घेषु । स० क० २।४।२३९ अन्यथैवकथमित्थसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (०सु णमुलप्रयोगार्हात्—स०) । यथातथयोरसयाप्रतिवचने । कर्मणि दृशिविदो (० विदिभ्या–स०) साकरये । यावति विन्दजीवो (०विन्दजीविभ्याम–स०) चर्मोदरयो पूरे । वषप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् (०श्चास्य वा–स०) । चेले (चेलाथ–न०) क्नोपे । (गात्रपुरुषयो स्नाते । स०) । निमूलसमूलयो कष । शुष्कचूणरूक्षेषु पिष । समूलाकृतजीवेषु हन् कृञ् ग्रह (अकृते कृञ् । जीवे गह । समूले हन । स०) । करणे हन (करणे च–स०) । स्नेहने पिष । हस्ते वर्तिगृहो (हस्तार्थे वर्तिगृहिभ्याम् । स०)। स्वे पुष । अधिकरणे बन्ध (बन्धेरधिकरणे–स०) । सञ्ज्ञायाम् । पा० ३।४।२७ ४२, स० २।४।२४०-२५८]

जीवाद् ग्रहो णमुल् स चानु ॥१६६॥

जीवाद् व्याप्यात् परस्माद् ग्रहेर्णमुल् भवति, स च* ग्रहिरनु प्रयुज्यते । जीवग्राह गृह्णाति ।

[समूलाकृतजीवेषु हनकृञ् ग्रह । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग । पा० ३।४।३६,४६, जीवे ग्रह । स० क० २।४।२५१]

हस्तेन ॥१३७॥

हस्तकरणकाद् ग्रहेर्णमुल् भवति, स चानुप्रयुज्यते । हस्तग्राह गृह्णाति । करग्राह गृह्णाति ।

[हस्ते वर्तिग्रहो । पा० ३।४।३९, हस्तार्थे वर्तिग्रहिभ्याम् । स० २।४।२५५]

उपमानात् कर्तुश्च ॥१३८॥

उपमानात् कर्तुर्व्याप्याच्च परात् क्रियार्थाण्णमुल् भवति, स च क्रियार्थोऽनुप्रयुज्यते। चूडकनाश नष्ट । सुवर्णनिधाय निहित । ओदन-पाच पक्व । घञि हि कुत्व स्यात् । उपमानादिति किम् ? चूडका नष्ट ।

[उपमाने कमणि च । पा० ३।४।४५, कर्मणि चोपमाने । स० क० २।४।२६१]

---

* चेत्—L from MSS

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥१३९॥ [पा० ३।४।४७]

उपपूर्वाद् दशतेस्तृतीयान्त उपपदे णमुल् भवति। मूलकेनोपदश भुङ्क्ते। मूलकोपदश भुङ्क्त इति घञापि सिद्धम्। तृतीयायामिति किम्? मूलकमुपदश्य भुङ्क्ते।

[**दशेस्तृतीयायाम्।** स० क० २।४।२६४]

हिंसार्थादेकाप्यात् ॥१४०॥

हिंसार्थादनुप्रयोगेण सह समानव्याप्यात् तृतीयान्त उपपदे णमुल् भवति। दण्डेनोपघात गा कालयति। दण्डोपघातम्। एकाप्यादिति किम्? दण्डेनोपहत्य भूमि गा शादयति गोपालको यष्ट्या।

[**हिंसार्थाना च समानकर्मकाणाम्।** पा० ३।४।४८, **हिंसार्थादेककर्मकात्।** स० क० २।४।२६५]

सप्तम्यां चोपात् पीडरुधकर्षः ॥१४१॥

उपपूर्वेभ्य पीडादिभ्य सप्तम्यन्त उपपदे तृतीयान्ते च णमुल् भवति। पार्श्वयोरुपपीड शेते, पार्श्वेनोपपीडम्, पार्श्वोपपीडम्। व्रज उपरोध गा शादयति, व्रजेनोपरोधम्, व्रजोपरोधम्। पाणावपकर्षम्, पाणिनोपकषम्, पाण्युपकर्षम्।

[**सप्तम्या चोपपीडरुधकर्ष** । पा० ३।४।४९, स० क० २।४।२६६]

आसत्तौ ॥१४२॥ [स० क० २।४।२६७]

प्रत्यासत्तौ गम्यमानाया सप्तम्यन्त उपपदे क्रियार्थाण्णमुल् भवति। केशेषु ग्राह युध्यन्ते। केशग्राहम्।

[**समासत्तौ।** पा० ३।४।५० The Vittikāra stands alone in not recognising the **अनुवृत्ति** of **तृतीयायाम्** from 1 3 139 He takes his stand on the principle **चानुकृष्ट नोत्तरत्र** Jayāditya Durga, Dandanātha—all agree in applying this rule to instrumental upapadas also]

---

* **दशते** is a blend of **दशे** and **दशते**

प्रमाणे ॥ १४३ ॥ [स० क० २।४।२६८]

प्रमाणे गम्यमाने सप्तम्यन्त उपपदे क्रियार्थाण्णमुल् भवति। द्व्यङ्गुलोत्कर्ष गण्डिका छिनत्ति। द्व्यङ्गुल उत्कर्षम्।

[प्रमाणे च। पा० ३।४।५१]

पञ्चम्यां त्वरायाम् ॥ १४४ ॥ [स० क० २।४।२६९]

पञ्चम्यन्त उपपदे त्वराया गम्यमानाया क्रियार्थाण्णमुल् भवति। शय्योत्थाय व्रजति। शय्याया उत्थाय व्रजति। त्वरायामिति किम्? आसनादुत्थाय धावति।

[अपादाने परीप्सायाम्। पा० ३।४।५२]

द्वितीयायाम् ॥ १४५ ॥ [स० क० २।४।२७०]

द्वितीयान्त उपपदे त्वराया गम्यमानाया क्रियार्थाण्णमुल् भवति। यष्टिग्राह युध्यन्ते। यष्टीर्ग्राहम्।

[द्वितीयाया च। पा० ३।४।५३]

अध्रुवे स्वाङ्गे ॥ १४६ ॥ [स० क० २।४।२७१]

अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्त उपपदे क्रियार्थाण्णमल् भवति। भ्रूविक्षेप जल्पति। भ्रुवं विक्षेपम्। अभ्रुव इति किम्? उत्क्षिप्य शिर कथयति।

अद्रव मूर्त्तिमत् स्वाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम्।
अतत्स्थ तत्र दृष्ट च तेन चेत् तत्तथा युतम् ॥ [महाभाष्यम्]

[स्वाङ्गेऽध्रुवे। पा० ३।४।५४]

पीडायाम् ॥ १४७ ॥

पीडाया गम्यमानाया स्वाङ्गे द्वितीयान्त उपपदे क्रियार्थाण्णमुल् भवति। उर प्रतिपेष युध्यन्ते। उरासि प्रतिपेषम्।

[परिक्लिश्यमाने च। पा० ३।४।५५, स० क० २।४।२७२]

विशिपतिपदिस्कन्दां वीप्साभीक्ष्ण्ययोः ॥ १४८ ॥

विश्यादिभ्यो वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने द्वितीयान्त उपपदे णमुल् भवति। गेहानुप्रवेशमास्ते। गेह गेहमनुप्रवेशम्। गेहमनुप्रवेशमनप्रवेशम्। गेहानुप्रपातमास्ते। गह गहमनुप्रपातम्। गेहमनुप्रपातमनुप्रपातम्। गेहानुप्रपादमास्ते। गेह गेहमनुप्रपादम्। गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम्। गेहावस्कन्दमास्ते। गेह गेहमवस्कन्दम्। गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम्। वीप्साभीक्ष्ण्ययोरिति किम्? गहमनुप्रविश्यास्ते।

[**विशिपतिपदिस्कन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयो। पा० ३।४।५६, विशिपतिपदिस्कन्दिभ्यो वीप्साभीक्ष्ण्ययो। स० २।४।२७३**]

असुतृष कालेषु विच्छेदे ॥ १४९ ॥

अस्यतेस्तृषेश्च कालेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु विच्छेदे गम्यमाने णमुल् भवति। द्व्यहात्यास गा पाययति। द्व्यहमत्यासम्। द्व्यहतर्षम्। द्व्यह तर्षम्। असुतृष इति किम्? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते। कालेष्विति किम्? पञ्च पिण्डानत्यस्य जल पिबति। विच्छेद इति किम्? अहरत्यस्येषून् गत।

[**अस्यतितृषो क्रियान्तरे कालेषु। पा० ३।४।५७, अस्यतितृषिभ्या क्रियाविच्छेदकाभ्या कालेषु। स० क० २।४।२७४**]

नाम्नि गृहादिश ॥ १५० ॥

नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे ग्रहेरादिशश्च णमुल् भवति। नामग्राह ददाति। नामानि ग्राह ददाति। नामादेश ददाति। नामान्यादेश ददाति। नीचैःकारमाचष्टे, उच्चैःकारमाचष्ट इति घञा सिद्धम्। नीचै कृत्वा, नीचैः कृत्येति क्त्वापि भवति। एव तिर्यक्कारम्, तिर्यक् कृत्वा, तिर्यक्कृत्य। मुखत कारम्, मुखत कृत्वा, मुखत कृत्य। मुखतोभावम्, मुखतो भूत्वा, मुखतोभूय। नानाकारम्, नाना कृत्वा, नानाकृत्य। द्विधाकारम्, द्विधा कृत्वा, द्विधाकृत्य। तूष्णीम्भावम्, तूष्णी भूत्वा,

तूष्णीम्भूय । अन्वग्भावम्, अन्वग् भूत्वा, अन्वग्भूय तिष्ठति । शक्नोति भोक्तुम्, धृष्णोति भोक्तुम्, जानाति भोक्तुम्, ग्लायति भोक्तुम्, घटते भोक्तुम्, आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुम्, लभते भोक्तुम्, उत्सहते भोक्तुम्, अर्हति भोक्तुम्, अस्ति भोक्तुम्, विद्यते भोक्तुमिति तुमुन् भावे क्रियाया तदर्थायाम् [१।३।६] इति सिद्ध एव । तथा पारयति भोक्तुम्, प्रभवति भोक्तुम्, प्रभुर्भोक्तुम् समर्थो भोक्तुम्, पर्याप्तो भोक्तुम्, अल भोक्तुमिति भवते सर्वत्र सम्भवात् सिद्धम् । यथा भोक्तु मन, श्रोतु श्रोत्रम्, द्रष्ट चक्षु, योद्धु धनु वक्तु जड, गन्तु मन्द, कर्तुमलस इति । *उच्चारण तु वक्तुरायत्तम् ।

[नाम्न्यादिशिग्रहो । पा० ३।४।५८, नाम्न्यादिशिग्रहिभ्याम् । स० क० २।४।२७५ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ्‌ क्त्वाणमुलौ । तिर्यच्यपवर्गे । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो । नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे । तूष्णीमि भुव । अन्वच्यानुलोम्ये । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । पा० ३।४।५९-६६ अव्ययेऽनभिप्रेताख्याने कृञ्‌ क्त्वा च । तिर्यच्यपवर्गे । स्वाङ्गतस्नाधार्थे भुवश्च । तूष्णीमि च । अन्वच्यानुलोम्ये । शकधृषज्ञारभलभसहार्हेच्छार्थेषु कर्मणस्तुमुन् । ग्लाघटास्त्यर्थसमर्थार्थकालसमयवेलासु च । स० क० २।४।२७६-२८२]

इति चान्द्र व्याकरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद समाप्त ।

लस्तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिट्वहिमहिङ् ॥ १ ॥ [स० ३।१।१]

लडादीना लकारस्य स्थाने तिबादय आदेशा भवन्ति । पकार पित्कार्यार्थं † । टकार इटोऽत् [१।४।३८] ति चिह्नार्थं । ङकार-

---

* १८ भवते

† पितीति विशेषणार्थं — पाठान्तरम् ।

स्तिङिति प्रत्याहारार्थं । पचति, पचत, पचन्ति, पचसि, पचथ पचथ, पचामि, पचाव, पचाम । पचते, पचेते, पचन्ते, पचसे, पचेथे, पचध्वे, पचे, पचावहे, पचामहे ।

[लस्य । तिप्तसझि० । पा० ३।४।७७-७८]

अत आत इत् ॥ २ ॥ [स० क० ३।१।२]

अत परस्य तिङामाकारस्य इदादेशो भवति । पचेते, पचेथे । पचेताम्, पचेथाम् । अत इति किम् ? ददाते, दधाते । प्रकृतिग्रहणादिह न भवति, पचानि ।

[आतो ङित । अतो येय । लोपो व्योर्वलि । पा० ७।२।८१, ८०, ६।१।६६]

झोऽन्तः ॥ ३ ॥ [पा० ७।१।३, स० ३।१।३]

तिङा झकारस्यान्तादेशो भवति । पचन्ति, पचन्ते । यजन्ति, यजन्ते । यजन्तु, यजन्ताम् ।

द्विरुक्तादत् ॥ ४ ॥

द्विरुक्तादुत्तरस्य तिङा झकारस्य अदादेशो भवति । जुह्वति, बिभ्यति । जुह्वतु ।

[अदभ्यस्तात् । पा० ७।१।४, स० ३।१।४]

जक्षादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ५ ॥

जक्षादिभ्य पञ्चभ्य परस्य झकारस्य अदादेशो भवति । जक्षति, जाग्रति, दरिद्रति, चकासति, शासति । पञ्चभ्य इति किम् ? द्विषन्ति ।

[जक्षित्यादय षट् । अदभ्यस्तात् । पा० ६।१।६, ७।१।४, जक्षादयश्चा शास । स० १।१।७९]

तङ्यनतः ॥ ६ ॥

तङ्विषयस्य झकारस्यानत परस्यादादेशो भवति । लुनते, लुनताम् । पुनते, पुनताम् । अनत इति किम् ? पचन्ते ।

[आत्मनेपदेष्वनत । पा० ७।१।५, स० ३।१।५]

शीङो रत् ॥ ७ ॥ [स० ३।१।६]

शीङ परस्य झकारस्य रदादेशो भवति । शेरते, शेरताम्, अशेरत ।

[शीङो रुट् । पा० ७।१।६]

वेत्तेर्वा ॥ ८ ॥ [स० ३।१।७]

वेत्ते परस्य झकारस्य रदादेशो वा भवति । सविद्रते, सविदते । लुग्विकरण किम् ? विन्दतेर्मा भूत् । तडीत्येव । विदन्ति ।

[वेत्तेर्विभाषा । पा० ७।१।७]

लिट इरच् ॥ ९ ॥ [० इरेच् । स० ३।१।८]

लिडादेशस्य झकारस्य इरजादेशो भवति । पचिरे, शेकिरे[1] । तडीत्यव । पेचु ।

[लिटस्तझयोरेशिरेच् । पा० ३।४।८१]

तस्यैश् ॥ १० ॥ [स० ३।१।९]

लिडादेशस्य तकारस्यैशादेशो भवति । पेचे, शेके ।

[पा० ३।४।८१]

अतङां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ११ ॥

तङ्वर्जिताना लिडादेशाना णलादय आदेशा भवन्ति । पपाच, पेचतु, पेचु , पपक्थ पेचिथ, पेचथु, पेच , पपाच, पेचिव, पेचिम ।

[परस्मैपदाना णलतुसुस्थलथुसणल्वमा । पा० ३।४।८२, स० ३।१।१०]

विदो लटो वा ॥ १२ ॥ [पा० ३।४।८३, वेत्ते ० । स० ३।१।११]

विद, परेषा लडादेशानामतडा णलादय आदेशा वा भवन्ति ।

* This शक् is divādi ubhayapadin, and is read as शक मृष क्षान्तौ iv, 118

वेद, विदतु, विदु , वेत्थ, विदथु, विद , वेद, विद्व, विद्म। न च भवन्ति। वेत्ति, वित्त , विदन्ति , वेत्सि, वित्थ , वित्थ, वेद्मि, विद्व, विद्म ।

ब्रुव पञ्चानामादित आह च ॥ १३ ॥

ब्रुव परेषा लडादेशानामतडा पञ्चानामादितो णलादय आदेशा वा भवन्ति आहादेशश्च ब्रुवो भवति। आह, आहतु आहु, आत्थ, आहथु । न च भवन्ति। ब्रवीति, ब्रूत, ब्रुवन्ति ब्रवीषि, ब्रूथ। पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ। आदित इति किम् ? परेषा मा भूत्।

[ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव । पा० ३।४।८४, ब्रुव पञ्चाना पञ्चादितो ब्रुवश्चाह । स० ३।१।१२]

आतो णल औः ॥१४॥

आकारान्तादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति। पपौ, तस्थौ।

[आत औ णल । पा० ७।१।३४, स० ३।१।१३। C avoids विधेयाविमर्श]

टित्ताडामेत् ॥१५॥

टितो लकारस्यादेशाना तडामन्तस्यैकारादेशो भवति। पचते, पचन्ते, पचध्वे। टित इति किम् ? अपचत।

[टित आत्मनेपदाना टेरे। पा० ३।४।७९, टिदात्मनेपदाना टेरेत। स० ३।१।१४]

आम ॥१६॥

टिल्लकारस्य सम्बन्धिन आम एद्भवति। पचेते, पचेथे।

[पा० ३।४।७९, स० ३।१।१४]

थासः से ॥१७॥ [पा० ३।४।८०, स० ३।१।१५]

टिल्लकारसम्बन्धिनस्थास से आदेशो भवति। पचसे।

लुट आद्यानां डारौरस ॥१८॥

लुडादेशानामाद्याना त्रयाणा डारौरस आदेशा भवन्ति। पक्ता, पक्तारौ, पक्तार।

[लुट प्रथमस्य डारौरस। पा० २।४।८५, स० ३।१।१६]

तङाम् ॥१९॥

तडामपि लुडादेशानामाद्याना त्रयाणा डारौरस आदेशा भवन्ति। अध्येता, अध्येतारौ, अध्यतारः। एशादिलिङ्गादेस्त्वाभाव।

[पा० २।४।८५, स० ३।१।१६]

लोट एरु ॥२०॥ [स० ३।१।१७]

लोडादेशस्य इकारस्य उकारादेशो भवति। पचतु, पचन्तु।

[एरु। लोटो लङ्वत्। पा० ३।४।८६, ८५]

सेर्हिङ् ॥२१॥ [स० ३।१।१८]

लोडादेशस्य सिपो हिङादेशो भवति। जुहुधि, लुनीहि। णकारोऽपित्त्वज्ञापनार्थं।

[सेर्ह्यपिच्च। पा० ३।४।८७]

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा ॥२२॥ [स० ३।१।१९]

आशीर्विषये लोट सम्बन्धिनोस्तुहीत्येतयोस्तातङ् वा भवति। जीवताद्भवान्, जीवतु भवान्। कुरुतात् त्वम्, कुरु त्वम्।

[तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्। पा० ७।१।३५]

मेरानि ॥२३॥ [स० ३।१।२०]

लोडादेशस्य मिप आनिरादेशो भवति। पचानि, करवाणि।

[मेर्नि। पा० ३।४।८९]

आमेत ॥२४॥ [पा० ३।४।९०, स० ३।१।२१]

लोडादेशस्यैकारस्याम्भवति। पचताम, पचेताम्, पचन्ताम्।

स्वो वामौ ॥२५॥

लोडादेशाभ्या सकारवकाराभ्या परस्यैकारस्य व अमित्येतावादेशौ भवत । पचस्व, पचध्वम् ।

[सवाभ्या वामौ । पा० ३।४।९१, स० ३।१।२२]

इडादीनामैप् ॥२६॥ [स० ३।१।२३]

लोट सम्बन्धिनामिडादीनामेत ऐब् भवति । करवै, करवावहै, करवामहै। पकारोऽदेडर्थं ।

[एल ऐ । पा० ३।४।९३]

म्मोष्टाप् ॥२७॥

लोट सम्बन्धिनोर्व्मो परतष्टाब् भवति । करवाव, करवाम । करवावहै, करवामहै। टकार आदेशविध्यर्थं, पकारोऽदेड्भावार्थ ।

[आडुत्तमस्य पिच्च । पा० ३।४।९२, वमादीना टाप् । स० ३।१।२४]

तस्थस्थानां तान्तन्ता ङितश्च ॥२८॥

डिता लकाराणा लोटश्च तस् थस् थ इत्येतेषा ता त त इत्येत आदेशा भवन्ति । अपचताम् , अपचतम् , अपचत, पचताम्, पचतम्, पचत ।

[नित्य डित । तस्थस्थमिपा तान्तताम । पा० ३।४।९९, १०१, तस्थस्थवस्मसा तान्तन्तवमा । डितश्च । स० ३।१।२५-२६]

वस्मसोर्लोपः ॥२९॥

डिता लकाराणा लोटश्च वस्मसोरन्त्यस्य लोपो भवति । अपचाव, अपचाम । पचाव, पचाम ।

[नित्य ङित । स उत्तमस्य । इतश्च लोप परस्मैपदेषु । पा० ३।४।९९, ९८, ९७ ; तस्थस्थवस्मसा तान्तन्तवमा । स० ३।१।२५]

इतोऽतङि ॥३०॥

ङिता लकाराणामतङ्विषयस्येकारस्य लोपो भवति। अपचत्, अपचन्। अकरिष्यत्, अकरिष्यन्।

[इतश्च। पा० ३।४।१००, इतो लोप परस्मैपदानाम्। स० ३।१।२७]

मिपोऽम् ॥३१॥ [स० ३।१।२८]

ङिता लकाराणा मिपोऽम् भवति। अकरवम्, अकार्षम्, अकरिष्यम्।

[तस्थस्थमिपा तान्तन्ताम। पा० ३।४।१०१]

लिङ सीयुट् ॥३२॥ [पा० ३।४।१०२]

लिङादेशाना सीयुडागमो भवति। पक्षीष्ट, यक्षीष्ट।

[सीयुडात्मनेपदानाम्। स० ३।१।३१]

यासुडतङः कित् ॥३३॥

तङ्वर्जितस्य लिङादेशस्य यासुडागमो भवति, स च किद्वत्। भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासु। अतङ इति किम्? लविषीष्ट।

[यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। किदाशिषि। पा० ३।४।१०३-१०४, लिङो यासुट् ङिच्च। किदाशिषि। स० ३।१।२९-३०]

ङिदनाशिषि ॥३४॥

अनाशीर्विषये लिङो ङिद् यासुड् भवति। यजेत्, यजेताम्, यजेयु। अनाशिषीति किम्? इज्यात्। अतङ इत्येव। यजेत।

[पा० ३।४।१०३, स० ३।१।२९]

अत इय् ॥३५॥

अत परस्य यासुट इयादेशो भवति। पचेत्, पचेताम्, पचेयु। अत इति किम्? कुर्यात्। अनाशिषीत्येव। चिकीर्ष्यात्।

[अतो येय। पा० ७।२।८०, अतो य इय्। स० ३।१।३६]

सो लोपोऽनन्त्यस्य ॥३६॥ [०अनाशिषि। स० ३।१।३५]

लिङोऽनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति। कुर्यात्, कुर्याताम्। अनन्त्यस्येति किम्? कुर्यु। अनाशिषीत्यव। भूयास्ताम्, भूयासु।

[**लिड सलोपोऽनन्त्यस्य । पा० ७।२।७९**]

झस्य रन् ॥३७॥ [पा० ३।४।१०५, स० ३।१।३२]

लिडादेशस्य झकारस्य रनादेशो भवति। पचेरन् , पक्षीरन् ।

इटोऽत् ॥३८॥ [पा० ३।४।१०६, स० ३।१।३३]

लिडादेशस्येटोऽदादेशो* भवति। पचेय, पक्षीय।

सुट् तथो ॥३९॥ [स० ३।१।३४, ०तिथो—पा० ३।४।१०७]

लिडस्तकारथकारयो सुड् भवति। पक्षीष्ट, पक्षीयास्ताम्, पक्षीष्ठा ।

झेर्जुस् ॥४०॥ [पा० ३।४।१०८, स० ३।१।३७]

लिडो झेर्जुसादेशो भवति। पचेयु, कुर्यु ।

सिच ॥४१॥ [स० ३।१।३८]

सिच परस्य झेर्जुसादेशो भवति। अकार्षु ।

[**सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३।४।१०९**]

आत ॥४२॥ [पा० ३।४।११०]

आकारान्तादेव सिज्लुगन्तात् परस्य झेर्जुसादेशो भवति। अदु, अधु । अनाकारान्तान्न भवति। अभूवन् ।

लङो द्विषश्च वा ॥४३॥

द्विष आकारान्ताच्च परस्य लङो झेर्जुसादेशो वा भवति। अद्विषु, अद्विषन्। अयु, अयान्।

[**लङ शाकटायनस्यैव। द्विषश्च । पा० ३।४।१११-११२, द्विषादभ्यो वा स० ३।१।४१**]

विदः ॥४४॥

विद परस्य लङो झेर्जुसादेशो भवति, नित्य योगविभागात्। अविदु ।

---

* इटो अवादेश —L

[सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। पा० ३।४।१०९, विदभ्यस्ताभ्या लङ । स० ३।१।४०]

अति ॥ ४५ ॥

अद्विषये लडो द्विरुक्ताज् जक्षादिभ्यश्च परस्य झेर्जुस् भवति। अबिभरु, अबिभयु । अजागरु ।

[सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३।१।१०९, सिजभ्यस्ताभ्याम् । स० ३।१।४०]

तङाना यथापाठम् ॥ ४६ ॥

तङश्च आनश्च यथापाठ क्रियार्थात् परे भवन्ति। वर्वते, वर्धमान । वर्तते, वर्तमान ।

[अनुदात्तङित आत्मनेपदम । पा० १।३।१२, कर्तर्यात्मनेभाषेभ्य । स० ३।१।४४]

भावाप्ययोः ॥ ४७ ॥

भावे तद्व्याप्ये चार्थे तङाना भवन्ति। भूयते, भूयमानम्। क्रियते कट, क्रियमाण कट । पूर्वमुत्तर च कर्तरि विधानम् ।

[भावकर्मणो । पा० १।३।१३, आत्मनेपदानि भावकर्मणो । स० ३।१।४२]

ङित ॥ ४८ ॥ [स० ३।१।४५]

ङित क्रियार्थात् तङाना भवन्ति। पापच्यते, पापच्यमान ।

विनिमये ॥ ४९ ॥

क्रियापरिवर्ते वर्तमानात् क्रियार्थात् तङाना भवन्ति। व्यतिलुनते, व्यतिपुनते ।

[कर्तरि कमव्यतिहारे। पा० १।३।१४, क्रियाव्यतिहारे । स० ३।१।४६]

न गतिहिंसाशब्दार्थ हसः ॥ ५० ॥

क्रियाविनिमये वर्तमानेभ्यो गत्याद्यर्थेभ्यो हसश्च तङाना न भवन्ति। व्यतिगच्छन्ति, व्यतिघ्नन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिहसन्ति। कथम्

---

* The Madras ed reads सिजभ्यस्ताल्लङ and the Trivandrum ed reads सिजभ्यस्ताभ्या लिङ The second word is लङ and appears to be a part of the next rule

व्यतिहरन्ते भारम्, व्यतिवहन्ते भारमिति ? नैतौ गत्यर्थौं। किं तर्हि ? देशान्तरप्रापणार्थौं। एव सप्रहरन्ते राजान इति हरतिर्न हिसार्थ। इतरेतरान्योन्यपरस्परयोगे तु शब्दान्तरेणाभिहितत्वात् क्रिया-विनिमयस्य तङाना न भवन्ति। इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति। अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति।

[न गतिहिसार्थेभ्य। इतरेतरान्योन्योपपदाच्च। पा० १।३।१५-१६, परस्परोपपदाच्च। १।३।१६।१। प्रतिषेधे हसादीनामुपसख्यानम्। १।३।१५।१, न गतिहिसाशब्दार्थहसिभ्योऽह्ववहिभ्य। इतरेतरान्योन्यपरस्परोपपदाच्च। स० ३।१।४७-४८, धर्मदासस्तु भाष्यार्थविरुद्धमेव व्यतिवहन्ते भार व्यतिहरन्ते भारमित्युदाजहार। गोयीचन्द्र]

नेर्विश ॥ ५१ ॥ [पा० १।३।१७, स० ३।१।४९]

नेर्विशेष्याद् विशस्तङाना भवन्ति। निविशते, न्यविशत। षष्ठ्या निर्देश किम् ? मधुनि विशन्ति भ्रमरा।

परिव्यवात् क्रियः ॥ ५२ ॥

पर्यादिपूर्वात् क्रीणातेस्तङाना भवन्ति। परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते।

[परिव्यवेभ्य क्रिय। पा० १।३।१८, स० ३।१।५०]

विपराभ्यां जेः ॥ ५३ ॥ [पा० १।३।१९, स० ३।१।५१]

एताभ्या विशेष्याज् जयतेस्तङाना भवन्ति। विजयते, पराजयते। कथम्—बहुवि जयति वनम्, परा जयति सेनेति ? नात्र विपराशब्दाभ्या जयतिर्विशेष्यते, अन्योन्यसाहचर्याद् वा प्रादिपरिपठितयोरिह ग्रहणम्।

आङो दः ॥ ५४ ॥ [स० ३।१।५२]

आङ्पूर्वाद् ददातेस्तङाना भवन्ति। आदत्ते।

[आङो दोऽनास्यविहरणे। पा० १।३।२०]

न स्वप्रसारणे ॥ ५५ ॥

प्रसारणे वर्तमानाद् ददातेस्तङाना न भवन्ति, तच्चेत् प्रसारण

स्वस्य भवति। आस्य व्याददाति। विपादिका व्याददाति। नदी कूल व्याददाति। स्वग्रहण किम् ? व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य मुखम्।

[आङो दोऽव्यसनक्रियस्य। स्वाङ्गकर्मकाच्च। पा० १।३।२०।१-२, न विकासस्वास्यप्रसारणयो। स० ३।१।५३]

गमेः क्षान्तौ ॥ ५६ ॥

आङ्पूर्वाद् गमेर्ण्यन्तात् क्षान्तौ वर्तमानात् तङाना भवन्ति। आगमयस्व तावत्। क्षान्ताविति किम्? आगमयति।

[आगमे क्षमायाम्। पा० १।३।२१।२, गमे कालहरणे। स० ३।१।५४]

नुप्रच्छः ॥ ५७ ॥ [स० ३।१।५५]

आङ्पूर्वान् नौते प्रच्छश्च तङाना भवन्ति। आनुते शृगाल। आपृच्छते गुरून्।

[आङि नुप्रच्छ्योः। पा० १।३।२१।६]

क्रीडोऽनुपरिभ्यां च ॥ ५८ ॥ [स० ३।१।५६]

क्रीडतेरनुपरिभ्यामाङा च युक्तात् तङाना भवन्ति। अनुक्रीडते, परिक्रीडते, आक्रीडते। इह कस्मान्न भवति—माणवकमनु क्रीडतीति ? नात्र क्रीडतिरनुना युक्त इति न भविष्यति।

[क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च। पा० १।३।२१]

समोऽकूजने ॥ ५९ ॥ [पा० १।१।२२।१, स० ३।१।५७]

सपूर्वात् क्रीडतेरकूजने तङाना भवन्ति। सक्रीडते। अकूजन इति किम् ? सक्रीडन्ति शकटानि। कथ शिक्षते ? शिक्षतिस्तङानवानव। कथ शिक्षति ? शक्तुमिच्छति, शिक्षति।

[शिक्षेर्जिज्ञासायाम्। पा० १।३।२१।३, शक्के सनो जिज्ञासायाम। स० ३।१।५८]

अपस्किर. ॥ ६० ॥ [स० ३।१।५९]

अपपूर्वात् ससुट्कात् किरतेस्तङाना भवन्ति। अपस्किरते वृषभो हृष्ट। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा निवासार्थी। अपेति किम्? उपस्किरन्तो लुनन्ति मद्रका। सुट् किम्? अपकिरति।

[किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु। पा० १।३।२१।४]

हृञो गतिशीले ॥ ६१ ॥

हरतेर्गतिताच्छील्ये गम्यमाने तङाना भवन्ति। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। गतिग्रहण किम्? पितरमनुहरति।

[हरतेर्गतताच्छील्ये। पा० १।३।२१।५, हृञो गतताच्छील्ये। स० ३।१।६०]

आशिषि नाथः ॥ ६२ ॥ [१।३।२१।७, स० ३।१।६१]

आशिष्येव नाथस्तङाना भवन्ति। सर्पिषो नाथत। आशिषीति किम्? माणवकमुपनाथति।

शपः शपथे ॥ ६३ ॥ [स० ३।१।६२]

शपते शपथक्रियार्थात् तङाना भवन्ति। देवदत्ताय शपते। अन्यत्र। देवदत्त शपति।

[शप उपलम्भने। पा० १।३।२१।८]

स्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु ॥ ६४ ॥ [स० ३।१।६३]

तिष्ठते प्रतिज्ञाया निर्णये प्रकाशने च गम्यमाने तङाना भवन्ति। नित्य शब्दमातिष्ठते। त्वयि तिष्ठते विवाद। तिष्ठते कन्या छात्रेभ्य।

[आङ स्थ प्रतिज्ञाने। पा० १।३।२२।१, प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च। १।३।२३]

संविप्रावात् ॥ ६५]

सम् वि प्र अव इत्येवपूर्वात् तिष्ठतेस्तङाना भवन्ति। सन्तिष्ठत, वितिष्ठते, प्रतिष्ठते, अवतिष्ठते।

[समवप्रविभ्य स्थ। पा० १।३।२२, समवप्रविभ्यश्च। स० ३।१।६४]

उदोऽनूर्ध्वेहायाम् ॥ ६६ ॥

उत्पूर्वात् तिष्ठतेरनूर्ध्वचष्टायां वर्तमानात् तङाना भवन्ति। मुक्तावुत्तिष्ठते। अनूर्ध्व इति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति। ईहायामिति किम् ? अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति।

[उदोऽनूर्ध्वकर्मणि। पा० १।३।२४, उद ईहायाम्। १।३।२४।१, उदोऽनूर्ध्वचेष्टायाम्। स० ३।१।६५]

उपान्मन्त्रेण ॥ ६७ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेस्तङाना भवन्ति, मन्त्रश्चेदस्य करणं भवति। सावित्र्या उपतिष्ठते। मन्त्रेणेति किम् ? अश्वेनोपतिष्ठति राजानम्। तृतीयानिर्देशः किम् ? सावित्रीमुपतिष्ठति।

[उपान्मन्त्रकरणे। पा० १।३।२५, उपाद्देवपूजासङ्गतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्। भाष्यम्। मन्त्रकरणात्। स० ३।१।६८]

पथ्याराधनयोः ॥ ६८ ॥

पथि कर्तर्याराधने च गम्यमान उपपूर्वात् तिष्ठतेस्तङाना भवन्ति। अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। आदित्यमुपतिष्ठते ; रथिकानुपतिष्ठते; महामात्रानुपतिष्ठते।

[उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणेषु। पथिकर्तृकात्। स० ३।१।६६-६७]

वा लिप्सायाम् ॥ ६९ ॥ [पा० १।३।२५।२, स० ३।१।६९]

उपपूर्वात् तिष्ठतेर्लिप्सायां गम्यमानायां तङाना वा भवन्ति। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा।

अव्याप्यात् ॥ ७० ॥

व्याप्यरहितात् तिष्ठतेरुपपूर्वात् तङाना भवन्ति। भोजनकाल उपतिष्ठते। अव्याप्यादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति।

[अकर्मकाच्च। पा० १।३।२६, अकर्मकात्। स० ३।१।७०]

समो गमृच्छिप्रच्छिस्वृश्रुवेत्त्यर्तिदृशः ॥७१॥

संपूर्वेभ्यो गम्यादिभ्यस्तङाना भवन्ति। संगच्छते, समृच्छते,

सपृच्छते, सस्वरते, सशृणुते, सवित्ते। वेत्तीति निर्देशात् सविन्दतीति न भवति। समारत, सपश्यते। अव्याप्यादित्येव। सगच्छति सुहृदम्।

[समो गम्यृच्छिभ्याम्। पा० १।३।२९, समो गमाविषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसख्यानम्। अतिश्रुदृशिभ्यश्च। १।३।२९।१-२, समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य। काशिका। समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वृश्रुवेत्त्यर्तिदृशिभ्य। स० ३।१।७१]

प्रादिभ्योऽसूहो वा ॥७२॥

प्रादिपूर्वाभ्यामस्यत्यूहिभ्या तङाना वा भवन्ति। निरस्यते, निरस्यति। समूहते समूहति। अव्याप्यादित्येव। निरस्यति शत्रून्। समूहति पदार्थान्।

[उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम्। पा० १।३।२९।३, उपसर्गादस्यत्यूहिभ्या वा। स०। ३।१।७२। अनयोरकर्मकत्व एवात्मनेपदमित्यन्ये, तदयुक्तम्। तथाच सन्तत तिमिरमिन्दुरुदासे [किरात० ९।२२] इति भारवि। जुमर। अनयोरित्यादिना चन्द्रमते दूषणमाह। गोयीचन्द्र।]

आङो यमहनः स्वाङ्गाप्याच्च ॥७३॥

आङ्पूर्वाभ्या यमिहनिभ्यामव्याप्याभ्या स्वाङ्गाप्याभ्या च तङाना भवन्ति। आयच्छते, आहते। आयच्छते पादम्। आहत उदरम्*। अन्यस्मिन् व्याप्ये—आयच्छति रज्जुम्। आहन्ति वृषलम्। स्वग्रहण किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमाहन्ति।

[आङो यमहन। पा० १।३।२८, स्वाङ्गकर्मकाच्च। १।३।२८।१, आङो यमहन स्वाङ्गकर्मकाच्च। स० ३।१।७३]

व्युदस्तपः ॥७४॥

वेरुदश्च परात् तपतेरव्याप्यात् स्वाङ्गाप्याच्च तङाना भवन्ति। वितपते, उत्तपते। वितपते पाणिम्। उत्तपते पाणिम्। अव्याप्यात् स्वाङ्गाप्याच्चेत्येव। आदित्य पृथिवी वितपति। उत्तपति सुवर्ण

---

* उर—पाठान्तरम्।

सुवर्णकार । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य हस्तमुत्तपति । व्युद इति किम् ? नितपति ।

[उद्विभ्या तप । पा० १।३।२७, स० ३।१।७४]

तपआप्यात् ।।७५।।

तपो व्याप्य यस्य तस्मात् तपतेस्तङाना भवन्ति । तप्यते तपस्तापस । तप करोतीत्यर्थ ।

[तपस्तप कर्मकस्यैव । पा० ३।१।८८, तप कर्मकाच्च । स० ३।१।७५]

निसंव्युपेभ्यो ह्व ।।७६।।

नि सम् वि उप इत्येवपूर्वाद् ह्वयतेस्तङाना भवन्ति । निह्वयते, सह्वयते, विह्वयते, उपह्वयते ।

[निसमुपविभ्यो ह्व । पा० १।३।३०, स० ३।१।७६]

स्पर्धायामाङ ।।७७।। [पा० १।३।३१, स० ३।१।७७]

आङ्पूर्वाद् ह्वयते स्पर्धाया वर्तमानात् तङाना भवन्ति । मल्लो मल्लमाह्वयते । स्पर्द्धायामिति किम् । गामाह्वयति गोपालक ।

सूचनावक्षेपणसेवासाहसयत्नकथोपयोगेषु कृञ ।।७८।।

सूचनादिष्वर्थेषु करोतेस्तङाना भवन्ति । सूचनमपकारप्रयुक्त परदोषाविष्करणम् , अवक्षेपण तिरस्कार, सेवा परचित्ताराधनम्*, साहस यदबुद्धिपूर्वं करणम् , यत्न सतो गुणान्तराधानम् , कथा कथनम्, उपयोगो धर्मादिप्रयोजने विनियोग । सूचने तावत् । अयमिममुत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थ । अवक्षेपणे । श्येनो वर्तकामपकुरुते† ।

* परवित्ताराधनम्—L

† अपकुरुते—One MS , Hc (111.3 75), Durgād sa अवकुरुते—Dandanātha, Jaksavarman (1 4 45) उपकुरुते—One MS , Durga, R T , Jainendra (Laghuvṛtti 1 3 32) उदाकुरुते—Kas'ikā, Jumara, Bhattoji, Supadma (111, 78) उत्कुरुते—Bhāṣāvṛtti, Jumara

*भर्त् सयतीत्यथ । सेवायाम्। महामात्रान् प्रकुरुते, गणकान् प्रकुरुते । सेवत इत्यर्थ । साहसे। परदारान् प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थ । यत्ने। काण्ड गुडस्योपस्कुरुते+। एधोदकस्योपस्कुरुते । तस्य गुणान्तराधान करोतीत्यर्थं । कथायाम् । जनवादान् प्रकुरुते । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थ । उपयोगे। शत प्रकुरुते। धर्माद्यर्थं शत विनियुङ्क्त इत्यर्थं ।

[गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगषु कृञ । पा० १।३।३२, सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ । स० ३।१।७८]

अधे शक्तौ ॥७९॥

अधिपूर्वात् कृञ शक्तौ वर्तमानात् तङाना भवन्ति। त ह्राधिचक्रे‡। शक्ताविति किम् ? अधिकरोति।

[अधे प्रसहने । पा० १।३।३३, स० ३।१।७९]

वे शब्दाप्यात् ॥८०॥

विपूर्वात् कृञस्तङाना भवन्ति, शब्दश्चेदस्य व्याप्य भवति। क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्। शब्द इति किम् ? विकरोति मृदम्। आप्यादिति किम् ? शब्देन विकरोति मतिम्।

[वे शब्दकमण । पा० १।३।३४, स० ३।१।८०]

अव्याप्यात् ॥८१॥

व्याप्यरहिताद् विपूर्वात् कृञस्तङाना भवन्ति। विकुर्वते सैन्धवा । साधु दान्ता शोभन वलगन्तीत्यर्थ ।

[अकर्मकाच्च। पा० १।३।३५, अकमकात् । स० ३।१।८१]

पूजोत्सङ्गोपनयनज्ञानभृतिव्ययविगणनेषु निय ॥८२॥

पूजादिष्वर्थेषु नयतेस्तङाना भवन्ति। पूजा समाननम्। नयते पाणिनिर्व्याकरणे। पूजामधिगच्छतीत्यर्थ । नयते चार्वी लोकायते।

---

* भत सयति is found in the Kās'ikā also The correct form is, as Maitreya Raksita points out, भर्त् सयते

‡ काण्डगणस्योपस्कुरुते—L from MSS

चार्वी बुद्धि, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी। स लोकायते पदार्थान्नयते, गमयति, उपपत्तिभि स्थिरीकृत्य शिष्येभ्य प्रतिपादयति। ते युक्तिभि स्थाप्यमाना समानिता पूजिता भवन्ति। उत्सङ्ग उत्सञ्जनम्, उत्क्षेपणम्। माणवकमुदानयते। अव स्थित माणवकमुत्सङ्ग उत्क्षिपतीत्यर्थं। उपनयन। उपनयनमाचार्यक्रिया। माणवकमीदृशेन विधिना आत्मसमीप प्रापयति, यथासावुपनेता स्वयमाचार्य सपद्यते। माणवकमुपनयते। आत्मानमाचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मसमीप सप्रापयतीत्यथ। ज्ञान प्रमेयनिश्चय। नयते कात्यायनो व्याकरणे। प्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थ। भृतिर्वेतनम्। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन समीपीकरोतीत्यर्थ। व्ययो धर्मादिषु विनियोग। शत विनयते। विनियुङ्क्त इत्यथ। विगणनमृणादिनिर्यातनम्। मद्रका कार विनयते। निर्यातयन्तीत्यर्थं। कर एव कार, राजग्राह्यो भाग कर्षकै रक्षार्थ परिकल्पित। एतेष्विति किम्? अजा नयति ग्रामम्।

[सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय। पा० १।३।३६
पूजोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणव्ययेषु निय। स० ३।१।८२]

कर्तृस्थामूर्ताप्यात् ॥८३॥

कर्तृस्थममूर्तमकठिन व्याप्य यस्य तस्मान्नयतेस्तङाना भवन्ति। क्रोध विनयते। मन्यु विनयते। कर्तृस्थ इति किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य मन्यु विनयति। अमूर्त इति किम्? गण्डु विनयति। आप्यादिति किम्? बुद्ध्या विनयति।

[कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि। पा० १।३।३७, कर्तृस्थामूर्तकर्मकात्५। स० ३।१।८३]

***वृत्त्युत्साहतायनेषु क्रमः** ॥८४॥ [०त्सर्गता०। पा० १।३।३८]

वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमस्तङाना भवन्ति। वृत्तिरप्रतिबन्ध। उत्साह-श्चैतसिको धर्म। तायन स्फीतता। वृत्तौ। ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धि।

[1] It is curious Candra retains the rather unintelligible **वृत्ति**

न प्रतिहन्यत इत्यर्थं । उत्साहे । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहत इत्यर्थं । तायने । नीतिमति श्रिय क्रमन्ते । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते। स्फीतीभवन्तीत्यर्थं ।

[अप्रतिबन्धोत्साहतायनेषु क्रम । स० ३।१।८४]

परोपात् ॥८५॥

परोपाभ्यामेन प्रादिभ्या परात् क्रमतेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु तङाना भवन्ति । पराक्रमते, उपक्रमते। परोपादिति किम् ? सक्रामति। वृत्त्यादिष्वित्येव । पराक्रामति।

[उपपराभ्याम् । पा० १।३।३९, स० ३।१।८५]

आङो ज्योतिरुद्गतौ ॥८६॥

आङ्पूर्वात् *क्रमतेर्ज्योतिरुद्गमने वर्तमानात् तङाना भवन्ति। आक्रमते सूर्य । ज्योतिरिति किम् ? आक्रामति धूम । उद्गताविति किम् ? अग्निरिन्धनमाक्रामति ।

[आङ उद्गमने । पा० १।३।४०, ज्योतिषामुद्गमने । १।३।४०।१, आङो ज्योतिरुद्गमने । स० ३।१।८६]

वेः पादाभ्याम्† ॥८७॥

विपूर्वात् *क्रमतेस्तङाना भवन्ति, पादाभ्या चेत् सा किया क्रियते। साधु विक्रमते । पादाभ्यामिति किम् ? अश्वेन विक्रामति।

[वे पादविहरणे। पा० १।३।४१, स० ३।१।८७]

प्रोपादारम्भे ॥८८॥

प्रोपाभ्या परात् क्रमतेरारम्भे तङाना भवन्ति । प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम्। अङ्गीकरणमप्यारम्भ एव। प्रक्रमते शुश्रूषाम्।

---

*This is the reading found in the printed books on grammar under the rules 87 89, but the correct form is either क्राम्यते or क्रमे

† Candra uses पादाभ्याम् instead of पद्भ्याम् probably because

आरम्भ इति किम् ? पूर्वेद्यु प्रक्रामति, गच्छतीत्यर्थ । अपरेद्युरुप-क्रामति, आगच्छतीत्यर्थ ।

[प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम् । पा० १।३।४२, प्रोपाभ्यामारम्भे । स० ३।१।८८]

अप्रादेर्वा ॥८९॥

प्रादिरहितात् क्रमतेस्तङाना भवन्ति वा । क्रमते, क्रामति । अप्रादे-रिति किम् ? सक्रामति ।

[अनुपसर्गाद्वा । पा० १।३।४३, स० ३।१।८९]

निह्नवे ज्ञः ॥९०॥

जानातेर्निह्नवे वर्तमानात तङाना भवन्ति । निह्नवोऽपह्नव, अपलाप । सप्रादिश्च निह्नवे वर्तते न केवल । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थ । निह्नव इति किम् ? न त्व किञ्चिदपि जानामि ।

[अपह्नवे ज्ञ । पा० १।३।४४, स० ३।१।९० Candra saves a syllable by changing **अपह्नव** into the less frequent **निह्नव**]

अव्याप्यात् ॥९१॥

व्याप्यरहिताज् जानातेस्तङाना भवन्ति । सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थ । ज्ञानपूर्विकाया प्रवृत्तौ सर्पिरादि करणमपि सम्बन्धेन विवक्षितमिति षष्ठी । अव्याप्यादिति किम् ? स्वरेण पुत्र जानाति ।

[अकर्मकाच्च । पा० १।३।४५, स० ३।१।९१]

संप्रतेरस्मृतौ ॥९२॥

सम प्रतेश्च पराज् जानातेरस्मरणे वर्तमानात तङाना भवन्ति । सजानीते, प्रतिजानीते । अस्मृताविति किम ? मातु सजानाति ।

---

* **परेद्यु** —L from MSS The Kāśikā, Durgavṛtti etc show the correct reading Sṛṣṭidhara's Bhāṣāvṛttyarthavivṛti has **परेद्य** but that is a very late work Candra himself does not

[सप्रतिभ्यामनाध्याने। पा० १।३।४६, स० ३।१।९९ आध्यान had evidently become archaic by the time of Candra, besides स्मृति is shorter]

ज्ञानयत्नोपच्छन्दनेषु वद ॥९३॥

ज्ञानादिष्वर्थेषु वदनेस्तङाना भवन्ति। वदते पतञ्जलिर्व्याकरणे। ज्ञानपूवक वदतीत्यर्थ। भासनमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति न पृथग् वाच्यम्। यत्ने। कोऽस्मिन् क्षेत्रे वदते? उपच्छन्दने। कर्मकरानुपवदते। परदारानुपवदते।

[भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद। पा० १।३।४७, भासनोपसान्त्वनज्ञानयत्नोपमन्त्रणेषु वद। स० ३।१।९३]

अनोरव्याप्यात् ॥९४॥

अनुपूर्वाद् व्याप्यरहिताद् वदतेस्तङाना भवन्ति। अनुवदते कठ कालापस्य। अव्याप्यादिति किम्? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति।

[अनोरकमकात। पा० १।३।४९, अनुसभ्यामकमकात्। स० ३।१।९४]

विमतौ ॥९५॥ [स० ३।१।९५]

नानामतौ वदतेस्तङाना भवन्ति। गेहे विवदन्ते।

व्यक्त सहोक्तौ ॥९६॥

व्यक्ताक्षर सहोच्चारणे वदतेस्तङाना भवन्ति। सप्रवदन्ते ग्राम्या। व्यक्तमिति किम्? वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटा [महाभाष्यम् १।३।४८]*। सहोक्ताविति किम्? वदति ब्राह्मण।

[व्यक्तवाचा समुच्चारणे। पा० १।३।४८, व्यक्तवाचा सहोक्तौ। स० ३।१।९६]

तयोर्वा ॥९७॥ [स० ३।१।९७]

विमतौ व्यक्त सहोक्तौ चैकत्र विवक्षिताया वदतेस्तङाना भवन्ति

---

* अयि विजहीहि दृढोपगूहन त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम्।
अरुणकरोदगम एष वतते वरतनु सप्रवदन्ति कुक्कुटा ॥

वा। विप्रवदन्ते मौहूर्ता, विप्रवदन्ति मौहूर्ता। विमतावित्येव। सम्प्रवदन्ते ग्राम्या। व्यक्तमित्येव। विप्रवदन्ति शकुनय। सहोक्तावित्येव। *एकैकशो विप्रवदन्ते मौहूर्ता।

[विभाषा विप्रलापे। पा० १।३।५०]

अवाद् गिरः ॥९८॥ [स० ३।१।९८ ०अ – पा० १।३।५१]

अवपूर्वाद् गिरतेस्तङाना भवन्ति। अवगिरते। अवादिति किम? गिरति। गिर इति निर्देशादिह न भवति। अवगृणाति।

समः प्रतिज्ञायाम् ॥९९॥ [स० ३।१।९९]

सपूर्वाद् गिरते प्रतिज्ञाया गम्यमानाया तङाना भवन्ति। शत संगिरते। प्रतिज्ञायामिति किम्? सगिरति। सम इति किम? शत गिरति।

[सम प्रतिज्ञाने। पा० १।३।५२]

किरादिश्रन्थग्रन्थसनामाप्ये ॥१००॥

किरादिभ्य श्रन्थादिभ्यश्चाप्ये कर्तरि तङाना भवन्ति। अवकिरते हस्ती स्वयमेव। श्रथ्नीते माला स्वयमेव। ग्रथ्नीते माला स्वयमेव। चिकीर्षते कट स्वयमेव। आप्य इति किम्? अवकिरति हस्ती हस्तिपकम।

[भूषाकर्मकिरतिसना चान्यत्रात्मनेपदात। पा० ३।१।८७।१८, णिश्रिब्रूञात्मनेपदाकर्मकभूषाकर्मकिरादिश्रन्थग्रन्थस्नुस्नुनमिभ्यश्चिण् च। स० १।३।१०५]

लुङ्यचः ॥१०१॥

लुङ्विषये अजन्ताद् व्याप्ये कर्तरि तङाना भवन्ति। अहोष्ट हवि स्वयमेव, अजेष्ट रोग स्वयमेव। लुङीति किम्? जुहुत इति मा भूत्। अच इति किम्? अघस्तोति मा भूत्। आप्य इत्येव। अहौषीत्।

[अच कर्मकर्तरि। पा० ३।१।६२, स० १।३।९५]

---

* Following the noble example of the Bhāṣyakāra our Vṛttikāra uses एकैकश

स्नुनमः स्वयम् ॥१०२॥

स्नुनमिभ्याम् अनन्यप्रेरितो कर्तरि तङाना भवन्ति। प्रस्नुते गौ स्वयमेव। नमते दण्ड स्वयमेव। स्वयमिति किम् ? प्रस्नौति गौर्दोग्धु कौशलेन। नमति पल्लवो वातेन।

[न दुहस्नुनमां यक्चिणो। पा० ३।१।८९]

सृजः श्राद्धे ॥१०३॥

सृजते श्रद्धोपपन्न कर्तरि तङाना भवन्ति। ससृज माला धार्मिक। श्राद्ध इति किम् ? ससर्ज माला मालिक।

[सृजियुज्यो श्यस्तु। पा० ३।१।८७।१५, सृजियुज्यो सकर्मकयो कर्ता बहुल कर्मवद् भवतीति वक्तव्यम्। श्यस्तु भवति। सृजे श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिण्आत्मनेपदार्थं। भाष्यम्। सृज श्रद्धावति। स० ३।१।१००]

शे श्यन् ॥१०४॥

शविषये सृजते श्राद्ध कर्तरि श्यन् भवति। सृज्यते माला धार्मिक। श्राद्ध इत्येव। सृजति माला मालिक।

[सृज श्राद्धे। स० १।३।१११]

लुङि ते चिण् ॥१०५॥

लुङि तभूते परत सृज श्राद्ध कर्तरि चिण् भवति। असर्जि माला धार्मिक। त इति किम् ? असृक्षाता माला धार्मिकौ। श्राद्ध इत्येव। व्यत्यसृष्ट माला मालिकसमूह। कथम्—साम युज्यते ब्रह्मचारीति ? दैवादिकेन सिद्धम्।

[शेषेभ्यो नित्यम्। स० १।३।९७]

उदश्चरः साप्यात् ॥१०६॥

उत्पूर्वाच्चरतेर्व्याप्ययुक्तात् तङाना भवन्ति। गेहमुच्चरते। साप्यादिति किम् ? धूम उच्चरति।

[उदश्चर सकर्मकात्। पा० १।३।५३, स० ३।१।१०१]

समस्तृतीयायुक्तात् ॥१०७॥ [पा० १।३।५४, स० ३।१।१०२]

समो विशेष्याच्चरतेस्तृतीयान्तेन युक्तात् तङाना भवन्ति। रथेन

सञ्चरते । सम इति किम् ? रथेन चरति । तृतीयायुक्तादिति किम् ? उभौ लोकौ सचरसि, इमं चामु च देवल* ।

दाणः सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥१०८॥

समो विशेष्याद् दाणस्तृतीयान्तेन युक्तात तङाना भवन्ति, सा चेत तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । दास्या सम्प्रयच्छते । सम्प्रदानस्य करणत्व-विवक्षायामिय तृतीया । सा चेयमशिष्टव्यवहार एव लौकिकी विवक्षा तत्र तस्या साधकतमत्वात् । सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इति किम् ? दास्या सम्प्रयच्छति भिक्षाम् । तृतीयायुक्तादित्येव । दास्यै सम्प्रयच्छति भिक्षाम्† ।

[दाणश्च सा० । पा० १।५।५५ स० ३।१।१०३]

उपयम उद्वाहे ॥१०९॥

उपपूर्वाद् यम उद्वाहे वर्तमानात् तङाना भवन्ति । कन्यामुपयच्छते । उद्वाह इति किम् ? शाटकमुपयच्छति ।

[उपाद्यम स्वकरणे । पा० १।३।५६, उपाद्यम स्वीकारे । स० ३।१।१०४। इह कस्मान्न भवति – स्व शाटकान्नमुपयच्छतीति ? अस्व यदा स्व करोति तदा भवितव्यम् । यद्येव स्वीकरण इति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धितवृत्तय नातस्तद्धित उत्पद्यते । महाभाष्यम् । पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वीकरण गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । काशिका । The example in the Vrtti goes directly against the Bhāsya]

आमः कृञः प्राग्वत् ॥११०॥ [स० ३।१।१०५]

आमन्तात् परात् करोतेराम पूर्वस्या प्रकृतेर्यथा दृष्टास्तथा तङाना

---

* देवलक—L from MSS But the hemistich is found in the Kās'ikā, Kātantrakrdvrtti (सञ्चरति देवल), Hrdayahārinī, Goyīcandravivaranī (सञ्चरति देवल) etc and everywhere the last word is देवल and not देवलक which would be prejudicial to the metre One MS of the Bhāsavrttyarthavivrti reads नारद for देवल

† मालाम्—पाठान्तरम् ।

भवन्ति, न भवन्ति च। ईहाञ्चक्रे। ईक्षाञ्चक्र। बिभराञ्चक्र, बिभराञ्चकार। जागराञ्चकार। कृञ इति किम् ? ईहाम्बभूव।

[आम् प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य। पा० १।३।६३]

सन ॥ १११ ॥ [स० ३।१।१०६]

उक्ते वक्ष्यमाणे च प्रकरणे सनन्तात् प्राग्वत् तङाना भवन्ति, यथा प्रकृतेर्दृष्टा। आस्ते, आसिसिषते। भुङ्क्ते, बुभुक्षते।

[पूर्ववत सन। पा० १।३।६२]

स्मृदृश ॥ ११२ ॥

स्मृदशिभ्या सनन्ताभ्या तङाना भवन्ति। सुस्मूर्षते, दिदृक्षते।

[ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन। पा० १।३।५७, स्मृदशिभ्याम। स० ३।१।१०७]

अननोर्ज्ञः ॥ ११३ ॥ [स० ३।१।१०८]

अनुरहिताज् जानाते सनन्तात् तङाना भवन्ति। जिज्ञासते धर्मम्। अननोरिति किम् ? पुत्रमनुजिज्ञासति।

[नानोज्ञ। पा० १।३।५८]

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ॥ ११४ ॥ [स० ।३।१।१०९]

आङ्प्रतिरहिताच्छृणोते सनन्तात् तङाना भवन्ति। शुश्रूषते गुरून्। अनाङ्प्रतेरिति किम् ? आशुश्रूषति, प्रतिशुश्रूषति।

[प्रत्याङ्भ्या श्रुव। पा० १।३।५९]

शदेः शिति ॥ ११५ ॥ [स० ३।१।११०, ०शित। पा० १।३।६०]

शदे शिद्विषये तङाना भवन्ति। शीयते। शितीति किम् ? शत्स्यति।

मृङो लुङ्लिङोश्च ॥ ११६ ॥ [स० ३।१।१११, म्रियते ०— पा० १।३।६१]

म्रियतेर्लुङ्विपये लिङ्विषये शिद्विषये च तङाना भवन्ति। अमृत, मृषीष्ट, म्रियते। एतेष्विति किम् ? ममार।

प्रादेरजाद्यदन्ताद्युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ११७ ॥ [उपसर्गादजाद्यन्ताद् ०—स० ३।१।११२]

प्रादिभ्योऽजादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च परात् युजेस्तङाना भवन्ति, यज्ञपात्रविषयश्चेदस्य प्रयोगो न भवति। उपयुङ्क्ते, नियुङ्क्ते, उद्युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते। अजाद्यदन्तादिति किम्? संयुनक्ति। अयज्ञपात्रेष्विति किम्? यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति।

[प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु। पा० १।३।६४, स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्। भाष्यम्।]

समः क्ष्णुवः ॥ ११८ ॥ [पा० १।३।६५, स० ३।१।११३]

सम्पूर्वात् क्ष्णुतेस्तङाना भवन्ति। संक्ष्णुते शस्त्रम्।

भुजोऽपालने ॥ ११९ ॥

भुजोऽनवने वर्तमानात् तङाना भवन्ति। भुङ्क्ते। अपालन इति किम्? भुनक्ति पृथिवीं राजा।

आरोहयते हस्ती स्वयमेव, दर्शयते राजा स्वयमेवेति फलवति [१।४।१२४] इति तङ्। फलमस्य सुखात्मिका। अन्यथा हि हस्तिपकं पीडयेत [हस्ती], न सरञ्जयेच्च भृत्यान् राजा। अचित्तेष्वपि क्रियाफलविवक्षा भवति, यथा शोषयते व्रीहीनातप इति किं पुन सचित्ते?

[भुजोऽनवने। पा० १।३।६६, भुनक्तेरनवने। स० ३।१।११४। अपालन though containing more mātrās, is distinctly simpler than अनवन In the Durghaṭavṛtti we find चान्द्रास्तु भुजो भक्ष इत्येवमाहु। Was there another recension of Candra's work and was Vopadeva following this when he framed his rule भुजोऽशने? Sākaṭāyana (1 4 12) reduces the no of sylls by changing अनवन into अत्राण but Jainendra who preceded him had already laid down भुजोऽत्रे 1 2 75 He follows S' and says भुनजोऽत्राणे iii 3 37 Supadma (iii 1 105 follows C It is interesting to note that the rucādi of Kātantra grammar has the rule अशने भुजि ii 74 59

णेरणौ यत कर्म णौ चेत स कर्तानाध्याने। पा० १।३।६७, स० ३।१।११५]

प्रयोजकाद् भीस्मेर्ण : ॥ १२० ॥

प्रयोजकतो यौ भीम्मी ताभ्या परो यो णिच् तदन्तात् तङाना भवन्ति। मुण्डो भीषयते। जटिलो विस्मापयते। प्रयोजकादिति किम् ? कुञ्चिकयैन भाययति।

[भीस्म्योर्हेतुभये। पा० १।३।६८, भीस्मिभ्या हेतुभययोस्तदर्थे । स० ३।१।११६]

गृधिवञ्चः प्रलम्भने ॥ १२१ ॥

गृधिवञ्चिभ्या ण्यन्ताभ्या प्रलम्भने वर्तमानाभ्या तङाना भवन्ति। माणवक गर्धयते। माणवक वञ्चयते। प्रलम्भन इति किम् ? श्वान गर्धयति। अहि वञ्चयति।

[गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने। पा० १।३।६९, स० ३।१।११७]

लिय पूजाभिभवयोश्च ॥ १२२ ॥ [स० ३।१।११८]

लीयतेर्लिनातेर्वा ण्यन्तात् पूजाया गम्यमानायामभिभवे प्रलम्भने च तङाना भवन्ति। जटाभिरालापयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थ । श्येनो-वर्तकाम् अपलापयते*। अभिभवतीत्यर्थ । कस्त्वामुल्लापयते ? कस्त्वा †विसवादयतीत्यर्थ । पूजादिष्विति किम् ? घृत विलीनयति।

[लिय सम्माननशालीनीकरणयोश्च। पा० १।३।७०]

मिथ्यायोगे कृञोऽभ्यासे ॥ १२३ ॥

मिथ्याशब्देन योगे कृञो ण्यन्तात् पौनपुन्ये तङाना भवन्ति। पद मिथ्या कारयते। मिथ्यायोग इति किम् ? पद साधु कारयति। कृञ इति किम् ? पद मिथ्या वाचयति। अभ्यास इति किम् ? सकृत् पद मिथ्या कारयति।

[मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे। पा० १।३।७१, स० ३।१।११९]

फलवति ॥ १२४ ॥ [स० ३।१।१२०]

---

* उपलापयते v 1 उल्लापयते—काशिका, दुर्गवृत्ति, हृदयहारिणी etc, अपलापयते—शब्दार्णवचन्द्रिका (ज० १।२।८०), चिन्तामणि (शा० १।४।६२) हैम (३।३।९०) † प्रलम्भयतीत्यर्थ—पाठान्तरम्।

ण्यन्तात् फलवति कर्तरि तङाना भवन्ति। कारयते । फलवतीति किम् ? कारयति ।

[**णिचश्च । पा० १।३।७४**]

पाठे विभाषितात् ॥ १२५ ॥ [स० क० ३।१।१२१]

पाठे विभाषितङानेभ्य फलवति कर्तरि तङाना भवन्ति। पचते कुरुते । पाठे इति किम् ? क्रमते क्रामतीति विनापि फलवत्सम्बन्धेन तङाना भवन्ति । फलवतीत्येव । पचन्ति कमकरा ।

[**स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । पा० १।३।७२ । पुत्रकर्तव्ये पितुर्वृषोत्सर्गादावपि करिष्य इत्यभिलाप चान्द्रा कुर्वन्ति । न्यायपञ्चानन ।**]

ञित ॥ १२६ ॥ [स० क० ३।१।१२२]

ञित क्रियार्थात् फलवति कर्तरि तङाना भवन्ति । कण्डूयते । अन्यत्र कण्डूयति ।

[**पा० १।३।७२**]

अपवद ॥ १२७ ॥ [स० क० ३।१।१२३]

अपपूर्वाद् वद फलवति कर्तरि तङाना भवन्ति । अपवदते । अन्यत्रापवदति ।

[**अपाद्वद । पा० १।३।७३**]

समुदाङ्भ्यो यमेरग्रन्थे ॥ १२८ ॥ [स० क० ३।१।१२४]

सम् उद् आङ् इत्येव पूर्वाद् यमेरग्रन्थविषये फलवति कर्तरि तङाना भवन्ति । व्रीहीन् सयच्छते । भारमुद्यच्छते । रज्जुमायच्छते, अन्यत्र, व्रीहीन् सयच्छति। अग्रन्थ इति किम् ? उदयच्छति चिकित्सा वैद्य ।

[**समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । पा० १।३।७५**]

अप्रादेर्ज्ञ ॥ १२९ ॥

प्रादिरहिताज् जानाते फलवति कर्तरि तङाना भवन्ति । गा जानीते। अन्यत्र, गा जानाति। अप्रादेरिति किम् ? स्वर्गलोक प्रजानाति ।

[अनुपसर्गाज् ज्ञ । पा० १।३।७६, स० २।१।१२५]

शब्दान्तरगतौ वा ॥ १३० ॥ [स० क० ३।१।१२६]

शब्दान्तरेण गम्यमानाया कर्तु क्रियाफलवत्ताया तङाना भवन्ति वा। स्व कट कारयते, स्व कट कारयति। स्व यज्ञ यजते, स्व यज्ञ यजति। एव सर्वत्र।

[विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। पा० १।३।७७]

नानुपराभ्यां कृञः ॥ १३१ ॥

अनुपराभ्या विशेष्यात् कृञ्ञ फलवति कतरि तङाना न भवन्ति। अनुकरोति, पराकरोति। कथम्—गङ्गामनु कुरुते तप इति? नात्र करोतिरनुना विशेष्य।

[अनुपराभ्या कृञ । पा०, १।३।७९, स० ३।१।१३०। अस्मिन प्रकरणे पठितत्वान कतर्थक्रियाफले प्राप्तस्याय निषेध इति चन्द्रादिसम्मतम्। अन्ये त्वाहु—न ह्यत्र प्रकरणनियमोऽपेक्षित, तथाहि रमे स्वरितेत्यादिना सूत्रेणाप्राप्तमेवात्मनेपद निषिध्यते। गोयीचन्द्र।]

प्रत्यत्यभीनां क्षिपः ॥ १३२ ॥

प्रति अति अभि इत्येतेषा विशेष्यात् क्षिप फलवति कतरि तङाना न भवन्ति। प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति, अभिक्षिपति। षष्ठीनिर्देश किम्? माणवक प्रति क्षिपते।

[अभिप्रत्यतिभ्य क्षिप । पा० १।३।८०, स० ३।१।१३१ Candia saves one syllable]

प्राद्वह ॥ १३३ ॥ [पा० १।३।८१, स० ३।१।१३२]

प्रपूर्वाद् वह फलवति कर्तरि तङाना न भवन्ति। प्रवहति। प्रादिति किम्? वहते*।

परेर्मृषश्च ॥ १३४ ॥ [स० ३।१।१३३, ० मृष । पा० १।३।८२]

परेर्विशेष्यान् मृषो वहश्च फलवति कर्तरि तङाना न भवन्ति। परिमृष्यति, परिवहति। कथम्—माणवक परि मृष्यते, वन परि वहत इति? नैतौ परेर्विशेष्यौ।

---

* प्रादिति किम्? आवहते। काशिका।

[परे । जैनेन्द्र । १।२।९३ (लघुवृत्ति)। वहतिमपि केचिदत्रानुवलयन्ति। काशिका। परे वहेश्चेत्येके। सक्षिप्तसारसूत्रम्। परिपूर्वादपि वहेनिषेध इति चन्द्र, न तद्बहुसम्मतम्। गोयीचन्द्र। परिप्रवहपरिमृष.। सुपद्म० ३।१।१३०। यद्यपि प्राद्वह इति सूत्रित मुनिना, प्रवहन्त सदामोदम् इति प्रयुक्तञ्च भट्टिना [८।५२], तथापि चान्द्रमतमाश्रित्य परिप्रवह इत्युक्तम्। मकरन्द।]

रमो व्याङोश्च ॥ १३५ ॥

व्याङो परेश्च विशेष्याद् रमस्तङाना न भवन्ति। विरमति, आरमति, परिरमति। कथम्—गृह परि रमत इति ? नात्र रमि परेर्विशेष्य।

[व्याङ्परिभ्यो रम। पा० १।३।८३, रमेर्व्याङ्भ्या च। स० ३।१।१३४]

उपात् ॥ १३६ ॥ [स० ३।१।१३५, ० च। पा० १।३।८४]

उपपूर्वाद् रमस्तङाना न भवन्ति। कञ्चित् कालमुपरमति।

अव्याप्याद्वा ॥ १३७ ॥

व्याप्यरहिताद् उपपूर्वाद् रमस्तङाना वा न भवन्ति। उपरमते, उपरमति।

[विभाषाकमकात्। पा० १।३।८५, अकर्मकाद्वा। स० ३।१।१३६]

अणौ चित्तवत्कर्तृकाण्णः ॥ १३८ ॥ [स० ३।१।१३७]

अण्यन्तो यश्चित्तवत्कर्तृको व्याप्यरहितस्तस्माण् ण्यन्तात् फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङाना न भवन्ति। आस्ते माणवक, आसयति माणवकम्। अणाविति किम् ? आरोहयमाण प्रयोजयति आरोहयते। चित्तवत्कर्तृकादिति किम् ? शुष्यन्ति व्रीहय, शोषयते व्रीहीन् आतप। अव्याप्यादित्येव। कट कुर्वाण प्रयोजयति, कारयते।

[अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। पा० १।३।८८]

चलनाहारार्थात् ॥ १३९ ॥ [स० ३।१।१३८]

चलनार्थाद् आहारार्थाच्च ण्यन्तात् फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङाना न भवन्ति। चलयति, कम्पयति। आशयति, भोजयति।

[निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १।३।८७ । Candra uses चलन here instead of चाल]

प्रुद्रुस्रुबुधयुधेङ्नशजनः ॥ १४० ॥ [स० ३।१।१३९]

एभ्यो ण्यन्तेभ्य फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङाना न भवन्ति । प्रावयति , प्रापयतीत्यर्थ । द्रावयति , द्रवीकरोतीत्यर्थ । स्रावयति , स्यन्दयतीत्यर्थ । गत्यर्थेभ्यस्तु चलनार्थात् [१३९] इत्येव सिद्ध प्रतिषेध । बोधयति माणवक श्लोकम् । योधयति काष्ठम् । अध्यापयति माणवक वेदम् । नाशयति रोगम् । जनयति सुखम् ।

[बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णे । पा० १।३।८६]

न पादमायमायसपरिमुहाद्रुचिनृतिधेट्वदवसः ॥ १४१ ॥ [स० ३।१।१४०]

पादिभ्यो ण्यन्तेभ्य फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तङाना न न भवन्ति, अपि तु भवन्त्येव । पिबत्यत्तिधेटाम् आहारार्थात् [१७९] इति प्रतिषेधस्य पुन प्रतिषेध , नृतेश्चलनार्थात् ० [१३९] इति, अणावव्याप्यात् [१३८] इति च । एवमपि गोपाणाम् । पाययते, दमयते, आयामयते, आयासयते, परिमोहयते, आदयते, रोचयते नर्तयते, धापयते, वादयते, वासयते ।

[न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचनृतिवदवस । पा० १।३।८९]

वा क्यषः ॥ १४२ ॥ [पा० १।३।९०, स० ३।१।१४१]

क्यषन्तात् तङाना वा भवन्ति । लोहितायति, लोहितायते ।

द्युद्भ्यो लुङि ॥ १४३ ॥ [पा० १।३।९१, स० ३।१।१४२]

द्युतादिभ्यो लुङि परतस्तङाना वा भवन्ति । व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अश्वितत् अश्वेतिष्ट ।

वृद्भ्य स्यसनोः ॥ १४४ ॥ [पा० १।३।९२, स० ३।१।१४३]

वृतादिभ्य स्ये सनि च तङाना वा भवन्ति । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । विवृत्सति, विवर्तिषते । वर्त्स्यति, वर्धिष्यते । विवृत्सति, विवर्धिषते ।

कल्प्स्यति, कल्पिष्यते। चिक्लृप्सति, चिकल्पिषते। स्यसनोरिति किम्? वर्तते।

लुटि क्लृप ॥१४५॥ [लुटि च० । पा० १।३।९३, स० ३।१।१४४]

लुटि * क्लृपस्तङाना वा भवन्ति। कल्प्ता, कल्पिता।

युष्मदि मध्यमत्रयम् ॥ १४६ ॥

युष्मदि कारके प्रयुज्यमाने तङामतङा च मध्यमत्रय भवति। त्व पचसि, युवा पचथ, यूय पचथ। त्व पचसे, युवा पचेथे यूय पचध्वे। सामर्थ्यलभ्यमानत्वादप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमत्रय भवति। पचसि, पचथ, पचथ। पचसे, पचेथे, पचध्वे।

[युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम। पा० १।४।१०५, समानाधिकरण युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यम। स० ३।१।१४७]

अस्मद्युत्तमम् ॥ १४७ ॥ [०म। स० क० ३।१।१४९]

अस्मदि कारके प्रयुज्यमाने तङामतङा चोत्तमत्रय भवति। अह पचामि, आवा पचाव, वय पचाम। अह पचे, आवा पचावहे, वय पचामहे। एवमप्रयुज्यमानेऽपि। प्रथमत्रय तु सामान्यविहित मध्यमोत्तमाभ्या युष्मदस्मद्विषये बाधितत्वाच्छेषेऽवतिष्ठते। एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्ते पितेति स्वविषय एव मध्यमोत्तमौ भवत।

[प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। पा० १।४।१०६, ०मयोपपदात्। स० ३।१।१४८]

एकद्विबहुषु ॥ १४८ ॥

यथोक्त त्रयमेकद्विबहुष यथाक्रम भवति। स पचति, तौ पचत, ते पचन्ति। इत्येवमादि।

[तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश। सुप। पा० १।४।१०२-१०३, एकद्विबहुष्वेकवचनद्विवचनबहुवचनानि। स० क० ३।१।१५१]

इति चान्द्रे व्याकरणे प्रथमोऽध्याय समाप्त।

---

* In the Kas'ıkā and Hrdayahārını also we find क्लृप् in the Vıttı though the rules contain क्लृप्

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ।।१।। [पा० ४।१।२, प्रातिपदिकात् स्वौ० । स० ३।१।१५९]

एषा त्रय त्रयमेकद्विबहुषु भवति । एते च सामर्थ्यादेकत्वादिमदर्थवाचिन शब्दात् परे भवन्ति । अत एव च क्रियार्थान् न भवन्ति, क्रियाया असत्त्वभूताया एकत्वादिभि सह सम्बन्धाभावात्, तव्यादिभिश्च बाधितत्वात् । तिङन्तान्न भवन्ति, तिङ्भिरेवैकत्वादीनामुक्तत्वात् । शेषेभ्यो भवन्ति । दृषत्, दृषदौ, दृषद , दृषदम्, दृषदौ, दृषद , दृषदा, दृषद्भ्याम्, दृषद्भि , दृषदे दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्य , दृषद, दृषद्भ्याम् दृषद्भ्य , दृषद, दृषदो, दृषदाम् , दृषदि, दृषदो, दृषत्सु । एव कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्य । एव खट्वा, खट्वे, खट्वा । तान्येतानि सप्त त्रयाणि सप्त विभक्तयो भवन्ति, विभागो विभक्तिरिति कृत्वा ।

अतो भिस ऐस् ।।२।। [पा० ७।१।९, स० ३।१।१६०]

अकारान्ताच्छब्दात् परस्य भिस ऐस् आदेशो भवति । वृक्षै, प्लक्षै । अत इति किम् ? अग्निभि । तपर किम् ? मालाभि ।

इदमदसो कात् ।।३।।

इदमोऽदसश्च कादेव परस्य भिस ऐस् आदेशो भवति । इमकै, अमुकै । कादिति किम् ? एभि, अमीभि ।

[**नेदमदसोरको** । पा० ७।१।११, स० (०रकात्) ३।१।१६१]

टाङसोरिनस्यौ ।।४।। [स० ३।१।१६२]

टाङसित्येतयोरकारान्तात् परयोरिन स्य इत्येतावादेशौ भवत । वृक्षेण, वृक्षस्य ।

[**टाङसिङसामिनात्स्या** । **पा० ७।१।१२**]

ङेङस्योर्यातौ ।।५।। [स० ३।१।१६३]

ङेङस्योरकारान्तात् परयोर्य आत् इत्यतावादेशौ भवत । वृक्षाय, वृक्षात् ।

[ङेय । पा० ७।१।१३]

सर्वादिभ्यः स्मैस्मातौ ।।६।। [सर्वनाम्न० । स० ३।१।१६४]

सर्वादिभ्योऽकारान्तेभ्य परयोड ङस्यो स्म स्मात् इत्येतावादेशौ भवत । सर्वस्मै, सर्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । अत इत्यव । भवते, भवत । सर्व । विश्व । उभ । उभय । डतर । डतम । इतर । अन्य । अन्यतर । त्व । त्वद् । नेम । सम । सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तर बहिर्योगोपसव्यानयो । त्यद् । तद् । यद् । अदस् । इदम् । एतद् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् ।

[सर्वादीनि सर्वनामानि । पा० १।१।२७, पूवपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तर बहियो गोपसव्यानयो । सर्वनाम्न स्मै । ङसिङ्यो स्मातस्मिनौ । पा० ७।१।१४-१५ सर्वविश्वावुभोभयौ डतरडतमावितरान्यतरावन्यत्वौ समसिमौ नेमश्च सर्वनामानि त्यत्तद्यदेतददसिदमेकद्वियुष्मदस्मद् भवतुकिमश्च । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरमपुरि बहिर्योगोपसव्यानयो । स० १।१। ११२-११६]

ङे स्मिन् ।।७।। [स० ३।१।१६५]

ङि इत्येतस्य सर्वादिभ्य परस्य स्मिनादेशो भवति । सर्वस्मिन् । अत इत्येव । भवति ।

जसः शी ।।८।।

सर्वादिभ्य परस्य जस शीरादेशो भवति । सर्वे । अत इत्येव । सर्वा ।

[**जस शी** । पा० ७।१।१७, स० ३।१।१६६ । Since the neuter plural has the short *i*, here also Sarvavarman and others prescribe the short *i*, instead of Pāṇini's long *ī* which is necessary for **अनुवृत्ति** in the rules for the neuter duals]

आद् आम साम् ।।९।। [स० ३।१।१६७]

अवर्णान्तेभ्य सर्वादिभ्य परस्याम सामादेशो भवति । सर्वेषाम्, सर्वासाम् । आदिति किम् ? भवताम् ।

[आमि सर्वनाम्न सुट् । पा० ७।१।५२]

नान्यच्च नामाप्रधानात् ॥१०॥

नामभूतेभ्योऽप्रधानभूतेभ्यश्च सर्वादिभ्यो यदुक्त यच्चान्यत् सर्वादिकार्य तन्न भवति । विश्वो नाम कश्चित्, तस्मै विश्वाय देहि । अतिविश्वाय, प्रियविश्वाय ।

[सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेध । पा० १।१।२७।२, नान्यच्च सञ्ज्ञोपसर्जनात् । स० ३।१।१६८]

तृतीयार्थे योगे ॥११॥

तृतीयार्थेन योगे सर्वादिभ्यो यदुक्त यच्चान्यत् सर्वादिकार्य तन्न भवति । मासेन पूर्वाय, मासपूर्वाय ।

[तृतीयासमासे । पा० १।१।३० । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्—तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । भाष्यम् । तृतीयासमासवाक्ययो । स० ३।१ १६९]

चार्थ समासे ॥१२॥

चार्थसमासविषये सर्वादिभ्यो यदुक्त यच्चान्यत् सर्वादिकार्य तन्न भवति । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । समास इति किम् ? अमुष्मै च तस्मै च देहि ।

[द्वन्द्वे च । पा० १।१।३१, स० ३।१।१७०]

शी वा ॥१३॥ [स० ३।१।१७१]

चार्थसमासविषये सर्वादिभ्य शीभावो यस्योक्तस्तस्य वा भवति । पूर्वोत्तरे, पूर्वोत्तरा ।

[विभाषा जसि । पा० १।१।३२]

प्रथमचरमतयायाल्पार्धनेमकतिपयात् ॥१४॥ [०येभ्य । स० ३।१।१७२]

शीभावो यस्योक्तस्तस्य प्रथमादिभ्यो वा भवति । प्रथमे, प्रथमा । चरमे, चरमा । द्वितये, द्वितया । द्वये, द्वया । अल्पे, अल्पा । अर्धे, अर्धा । नेमे, नेमा । कतिपये, कतिपया ।

[प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । पा० १।१।३३]

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ च ॥१५॥ [स० ३।१।१७३]

पूर्वादिभ्यो नवभ्य स्मात्स्मिनौ यथास्थान भवत शीभावश्च वा । पूर्वस्मात्, पूर्वात् , पूर्वस्मिन्, पूर्वे , पूर्वे, पूर्वा । परस्मात्, परात् , परस्मिन्, परे , परे, परा । नवभ्य इति किम् ? त्यस्मात्, त्यस्मिन्, त्ये ।

[पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । पा० ७।१।१६]

स्मै च तीयात् ॥१६॥ [स० ३।१।१७४]

स्मै स्मात्स्मिनौ च तीयान्ताद् यथास्थान वा भवन्ति । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय , द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् , द्वितीयस्मिन्, द्वितीये ।

[वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् । पा० १।१।३६।३]

आप औत शी ॥१७॥ [०शी । स० ३।१।१७५]

आबन्तात् परस्य औकारस्य शीभावो भवति । माले तिष्ठत । माले पश्य ।

[(जस शी । पा० ७।१।१७) औङ आप । ७।१।१८]

नपुंसकात् ॥१८॥ [स० ३।१।१७६]

नपुसकात् परस्य औत शीभावो भवति । कुण्डे तिष्ठत । कुण्डे पश्य । शकार आन्छीङ्यो [५।४।३४] इति विशेषणार्थ ।

[नपुसकाच्च । पा० ७।१।१९]

जस्शसो शि ॥१९॥ [पा० ७।१।२०, स० ३।१।१७७]

नपुसकात् परयोर्जस्शसो शिभावो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ।

अष्टाभ्य औश् ॥२०॥ [पा० ७।१।२१, स० ३।१।१७८]

अष्टन्शब्दात् परयाज स्शसोरौश् भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । *आत्वनिर्देश किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्य ।

---

* आत्वनिर्देश —L, but see v 4 52

ष्ण संख्याया लुक् ॥२१॥ [स० ३।१।१७९]

षकारान्ताया नकारान्तायाश्च सख्याया परयोर्जस्शसोर्लुग् भवति। षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य। पञ्च तिष्ठन्ति, पञ्च पश्य।

[**षड्भ्यो लुक। पा० ७।१।२२, ष्णान्ता षट्। डति च। १।१।२४-२५**]

कतेः ॥२२॥ [स० ३।१।१८०]

कतिशब्दात् परयोर्जस्शसोर्लुग् भवति। कति तिष्ठन्ति? कति पश्य।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥२३॥ [पा० ७।१।२३, स० ३।१।१८१]

सु अम् इत्येतयोर्नपुसकात् परयोर्लुग् भवति। जतु तिष्ठति। जतु पश्य।

अतोऽम् ॥२४॥ [पा० ७।१।२४, स० ३।१।१८२]

अकारान्तान् नपुसकात् परयो स्वमोरम् भवति। कुण्ड तिष्ठति। कुण्ड पश्य।

डतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽनेकतरात् तः ॥२५॥ [स० ३।१।१८३]

डतरादिभ्य पञ्चभ्य एकतरवर्जितेभ्यो नपुसकलिङ्गेभ्य परयो स्वमोस्तकार आदेशो भवति। कतरत् तिष्ठति? कतरत् पश्य। कतमत् तिष्ठति? कतमत् पश्य। इतरत् तिष्ठति, इतरत् पश्य। अन्यत् तिष्ठति, अन्यत् पश्य। अन्यतरत् तिष्ठति, अन्यतरत् पश्य। पञ्चभ्य इति किम्? पूर्व तिष्ठति, पूर्व पश्य। अनेकतरादिति किम्? एकतर तिष्ठति, एकतर पश्य।

[**अद्ड् डतरादिभ्य पञ्चभ्य। पा० ७।१।२५, इतराच्छन्दसि प्रतिषेध एकतरात् सवत्र। ७।१।२६।१**]

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २६ ॥ [पा० ७।१।२७, स० ३।१।१८४]

युष्मदस्मद्भ्या परस्य ङसोऽशादेशो भवति। तव, मम।

ङेप्सुटोऽम् ॥२७॥ [स० ३।१।१८५]

ङे इत्येतस्य सुटा च युष्मदस्मद्भ्या परेषाममादेशो भवति।

तुभ्य दीयते, मह्य दीयते। त्वम्, अहम्। युवाम्, आवाम्। यूयम्, वयम्। त्वाम्, माम्। युवाम्, आवाम्।

[**ङे प्रथमयोरम्। पा० ७।१।२८**]

शसो नः ॥२८॥ [स० ३।१।१८६, ०न। पा० ७।१।२९]

युष्मदस्मद्भ्या परस्य शस आदेर्नकारादेशो भवति, मकारस्य च सयोगान्तलोप। युष्मान्, अस्मान्।

भ्यसोऽभ्यम् ॥२९॥ [पा० ७।१।३०, स० ३।१।१८७]

युष्मदस्मद्भ्या परस्य भ्यसोऽभ्यम् आदेशो भवति। युष्मभ्य दीयते, अस्मभ्य दीयते।

ङसेश्चात् ॥३०॥

ङसेस्तत्सहचरितस्य च भ्यसोऽदादेशो भवति। त्वत्, मत्। युष्मत्, अस्मत्।

[**पञ्चम्या अत्। एकवचनस्य च। पा० ७।१।३१-३२, पञ्चम्या अत्। ङसेश्च। स० ३।१।१८८-१८९** Bhoja wisely refrains from following Candra who secures brevity at the cost of ambiguity]

आम आकम् ॥३१॥ [स० ३।१।१९०, पा० ७।१।३३ (साम०)]

युष्मदस्मद्भ्या परस्याम आकमादेशो भवति। युष्माकम्, अस्माकम्।

ह्रस्वापो नुट् ॥३२॥ [स० ३।१।१९१]

ह्रस्वान्तादाबन्ताच्च परस्यामो नुड् भवति। पटूनाम्, वृक्षाणाम्। खट्वानाम्।

[**ह्रस्वनद्यापो नुट्। पा० ७।१।५४**]

संख्याया अनत ॥३३॥ [स० ३।१।१९५]

*अच्छब्दान्तवर्जिताया सख्याया परस्यामो नुड् भवति। चतुर्णाम्, पञ्चानाम्, षण्णाम्। अनत इति किम्? त्रिशताम्, तावताम्।

[**षट्चतुर्भ्यश्च। पा० ७।१।५५**]

त्रयाणाम् ॥३४॥

---

* Hrdaya has **अच्छब्दवर्जिताया**

त्रिशब्दस्यामन्तस्य त्रयाणामिति निपात्यते ।

[त्रेस्त्रय । पा० ७।१।५३, त्रेस्त्रयश्च । स० ३।१।१९६]

स्त्रीयूभ्याम् ॥३५॥ [स० ३।१।१९२]

स्त्रिया य ईकार ऊकारश्च ताभ्या परस्यामो नुङ् भवति । कुमारीणाम् , ब्रह्मबन्धूनाम् । स्त्रीग्रहण किम् ? ग्रामण्याम् , खलप्वाम् । यूभ्यामिति किम् ? शरदाम ।

[ह्रस्वनद्यापो नुट् । पा० ७।१।५४ यूस्त्र्याख्यौ नदी । पा० १।४।३]

सेयुवो वा ॥३६॥

इयुवौ ययोर्विद्यते ताभ्या परस्यामो नुङ् वा भवति । श्रियाम्, श्रीणाम् । श्रीणामिति व्यवस्थितविभाषया छन्दस्यव । भ्रुवाम् , भ्रूणाम् ।

[नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । पा० १।४।४-५ इयुवस्थानिभ्या वा । स० ३।१।१९३ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । पा० ७।१।५६। इह तावत् श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् [ऋ० स० १०।४५।५] । विभाषामि नदीसज्ञा, सा छन्दसि व्यवस्थितविभाषा भविष्यति । भाष्यम् । श्रियामित्येव लोक इष्यते, श्रीणामिति छन्दस्येव, व्यवस्थितविभाषयेत्येके । कातन्त्र २।२।४ टीका Our Vrtti appears to have misunderstood the Bhāsya]

स्त्रीणाम् ॥३७॥

स्त्रीणामित्यामन्तो निपात्यते ।

[नित्य स्त्रिया । स० ३।१।१९४। For P see under 36]

सुपोऽसंख्याल्लुक् ॥३८॥

अविद्यमानसख्यात् परस्य सुपो लुग् भवति । उच्च , नीचै । अस्मादेव लिङ्गादसख्यादपि सुबुत्पत्तिरनुमीयते ।

[अव्ययादाप्सुप । पा० २।४।८२, अनुपसर्जनाव्ययात् । स० ३।१।१९८]

ऐकार्थ्ये ॥३९॥ [सुपो लुग० । स० ३।१।१९७]

एकार्थीभावे सुपो लुग् भवति । पुत्रीयति । राजपुरुष । औपगव ।

[सुपो धातुप्रातिपदिकयो । पा० २।४।७१, अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । कृत्तद्धितसमासाश्च । पा० १।२।४५-४६]

ततः प्राक् कारकात् ॥४०॥

प्राक् कारकसशब्दनाद् [२।२।१६] यदेकार्थ्यं तत्र सुपो लुग् भवति। उपाग्नि। प्राक् कारकादिति किम्? कष्टश्रित।

[अव्ययीभावश्च। स्वरादिनिपातमव्ययम्। पा० १।१।४१, ३७, लुङ्मु - स्वरयोरव्ययीभाव। अनुपसर्जनाव्ययात्। स० १।१।१८८, ३।१।१९८]

नातोऽमपञ्चम्या ॥४१॥

प्राक् कारकादेकार्थादकारान्तात् परस्य सुपो लुग् न भवति अम् तु भवत्यपञ्चम्या उपकुम्भम्। अपञ्चम्या इति किम्। उपकुम्भादानय।

[नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्या। पा० २।४।८३, नाव्ययीभावादतोऽपञ्चम्यास्त्वम्। स० ३।१।१९९]

तृतीयासप्तम्योर्वा ॥४२॥ [स० ३।१।२००]

प्राक् कारकादेकार्थादकारान्तात् परयोस्तृतीयासप्तम्योर्वाम् भवति। उपकुम्भ कृतम्, उपकुम्भेन कृतम्। उपकुम्भ निधेहि उपकुम्भे निधेहि।

[तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्। पा० २।४।८४]

क्रियाप्ये द्वितीया ॥ ४३ ॥

क्रियाया व्याप्ये द्वितीया विभक्तिर्भवति। कट करोति। आदन पचति। आदित्य पश्यति। ओदन पच्यत इत्योदनशब्दाद् व्याप्यता न गम्यते। कि तर्हि? तिङन्तात्। कट करोति विपुल दर्शनीयमिति गुणयुक्तस्य व्याप्यतास्त्येव। ईप्सितेऽपि व्याप्यत्वाद् द्वितीया सिद्धा। गा दोग्धि पय। पौरव गा याचते। गामवरुणद्धि व्रजम्। माणवक पन्थान पृच्छति। पौरव गा भिक्षते। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवक धर्म ब्रूते। माणवक धर्ममनुशास्ति†। एवमनी-

---

* किम् is used in the sense of कुत

† The Supadma-makaranda says चन्द्रस्तु ग्रहिमुचोरप्युदाहरति। तदेव प्रभृतिशब्देनोट्टङ्कितम्। तद् यथा शत गृह्णाति ग्रामम्। गा गोष्ठ

प्सितेऽपि। अहि लङ्घयति। विष भक्षयति। यन्नवेप्सित नाप्यनीप्सित तत्रापि भवति। ग्राम गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीति।

[कर्तुरीप्सिततम कर्म। तथायुक्त चानीप्सितम्। अकथित च। पा० १।४।४९-५१, स० १।१।३८-४०। कर्मणि द्वितीया। पा० २।३।२, स० ३।१।२०२]

गतिबोधाहारशब्दार्थानाप्यानां प्रयोज्ये ॥ ४४ ॥

गत्यर्थाना बोधार्थानामाहारार्थाना शब्दार्थानामनाप्याना च प्रयोज्य कर्तरि द्वितीया विभक्ति र्भवति। सामर्थ्याच्च प्रयोजकव्यापारेणैवास्य व्याप्यता भवतीति गम्यते। गमयति माणवक ग्रामम्, यापयति माणवक ग्रामम्। बोधयति माणवक श्लोकम्, वेदयति माणवक धर्मम्। भोजयति माणवकम् ओदनम्, आशयति माणवकमोदनम्। अध्यापयति माणवक वेदम्। पाठयति माणवक वेदम्। आसयति देवदत्तम्, शाययति देवदत्तम्, एतेषामेवेति* किम्? पाचयत्योदन देवदत्तेन। प्रयोज्य इति किम्? गच्छति देवदत्त। यदा तर्हि गमयति देवदत्त यज्ञदत्तस्तमपर प्रयुङ्क्ते, तदा गमयति देवदत्त यज्ञदत्तेनेति भवितव्यम्, गमयतेरगत्यर्थत्वात्।

[गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ। पा० १।४।५२, गतिज्ञानप्रत्यवसानार्थशब्दक्रियाकर्मकश्रुदृशीनामणि कर्ता णौ। स० १।१।४२]

हृक्रोर्वा ॥ ४५ ॥ [स० १।१।४३]

हृञ्ञ कृञ्ञश्च प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया वा भवति। हारयति भार देवदत्त देवदत्तेनेति वा। अभ्यवहारयति सक्तु देवदत्त देवदत्तेनेति वा। कारयति कट देवदत्त देवदत्तेनेति वा।

[हृक्रोरन्यतरस्याम्। पा० १।४।५३]

दृशभिवाद्योस्तङोने ॥ ४६ ॥

मुञ्चति। Again about शब्दकर्मक roots it says जल्पालापसम्भाषाणा याच्ञासम्बन्धसान्त्वनेष्विति वाच्यम्। यदाह चन्द्र—एते शब्दा याच्ञाद्यर्थत्वाज्जल्पादीनामुपसख्यानम्। These things are not found in our Vitti

* Read एतेषामिति।

दृशेरभिवादेश्च प्रयोज्ये कर्तरि तङानविषये प्रयोगे द्वितीया वा भवति। दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा। अभिवादयते गुरु देवदत्त देवदत्तेनेति वा। तङाने* इति किम् ? दर्शयति चित्र देवदत्तेन। अभिवादयति गुरु माणवकेन †।

[हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसख्यानम् । पा० १।४।५३।१, दृश्यभिवाद्योरात्मनेपदे। स० १।१।४४]

न नीखाद्यद्ह्वाशब्दायक्रन्दः ॥ ४७ ॥

नयत्यादीना प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया न भवति। नाययति देवदत्तेन। खादयति देवदत्तेन। आदयति देवदत्तेन। आह्वाययति देवदत्तेन। शब्दाययति देवदत्तेन। क्रन्दयति देवदत्तेन।

[अदिखादिनीवहीना प्रतिषेध शब्दकमनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीना प्रतिषेध । १।४।५२।५, १ , न नीखाद्यादिह्वायशब्दायक्रन्दाम् । स० १।१।४५]

वहेरनियन्तृके ॥ ४८ ॥

वहे प्रयोज्ये कर्तरि नियन्तृरहिते द्वितीया न भवति। वाहयति भार देवदत्तेन। अनियन्तृक इति किम् ? वाहयति बलीवर्दान्।

[वहेरनियन्तृकर्तृकस्य। पा० १।४।५२।६, स० १।१।४६]

भक्षेरहिंसायाम् ॥ ४९ ॥

भक्षरहिसार्थस्य प्रयोज्य कर्तरि द्वितीया न भवति। भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन। अहिसायामिति किम् ? भक्षयनि बलीवर्दान् सस्यम्। ग्राममधिशेत इति व्याप्यविवक्षैव। एव ग्राममधितिष्ठति, वृक्षमध्यास्ते, धर्ममभिनिविशते त्रिरात्रमुपवसति, ग्राममनुवसति, पर्वतमधिवसति, आवसथमावसतीति। क्वचिदाधारविवक्षा। सज्ञा सज्ञिन्य-

---

* तङान—L † आत्मनेपद इति किम ? दशयति चैत्र मैत्रमपर । अत्र प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव। चान्द्रास्तु कतरि तृतीया प्रत्युदाहरन्ति। अभिवादयति गुरु माणवकेन। अप्राप्तविकल्पत्वात् तृतीयैव। कातन्त्रविस्तर ।

भिनिविशते। अक्षैर्दीव्यतीति करणविवक्षा, अक्षान् दीव्यतीति व्याप्यविवक्षा, अक्षेषु दीव्यतीत्याधारविवक्षा। विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ति *। तद् यथा, बलाहको विद्योतते विद्युतम्। बलाहक विद्योतते विद्युत्। बलाहकाय विद्योतते विद्युत्। बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्। बलाहके विद्योतते। बलाहकेन विद्योतत † इति।

[भक्षेरहि सार्थस्य। पा० १।४।५२।७, स० १।१।४७, अधिशीङ्स्थासा कर्म। (वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध। वा० १) अभिनिविशश्च। उपा वध्याड्-वस। दिव कर्म च। पा० १।४।४६-४८, ४३ अधिशीङ्स्थासामाधार। उपान्वध्याड्वस। उपवसेरभोजनार्थस्य काल। अभिनिविशो वा। दिव करणम्। स० १।१।४८-५२]

समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेण युक्तात्॥ ५०॥

समयादिभिर्युक्ताद् द्वितीया स्यात्। समया ग्रामम्। हा देवदत्तम्! धिग् देवदत्तम्! अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीय च वेदि। अन्तरा-शब्दस्य मध्यार्थवाचित्वाद् वेदिर्नान्तराशब्देन युक्तेति ततो न द्वितीया। अन्तरेण धर्म सुख न भवति। इह कथ न भवति—कि ते केशवा-र्जुनयोरन्तरेण गतेनेति ? लाक्षणिकत्वाद् अस्य ग्रहण न भवति। बुभुक्षित न प्रतिभाति किञ्चिदिति बुभुक्षित प्रति न प्रकाशते किञ्चिदित्यर्थ। सम्बन्धे तु षष्ठी। देवदत्तस्य न प्रतिभाति।

[समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम्। पा० २।३।२।१, अन्तरान्तरेण युक्ते। पा० २।३।४, समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणयेनतेनयुक्तात्। स० ३।१।२०३

उभसर्वतसो कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥ २।३।२ भाष्यम्।

---

* धातोरस्य सकर्मकत्वात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र अक्षा दीव्यन्त इति भवत्येव, न तु भावप्रयोगे अक्षैर्दीव्यत इति, नाप्यक्षैर्द्यूत इति कर्तरि क्त। चन्द्रस्य त्वेवविध कायमनालोच्य योगममु प्रत्याचक्षाणस्याधिकस्वातन्त्र्यम्। गोयीचन्द्र (५।८)।

† सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्य पारतन्त्र्य च विवक्षितम्। तयो पर्यायेण वचनम। वचनाश्रया च सज्ञा भविष्यति। तद् यथा बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्। बलाहके विद्योतते। बलाहको विद्योतत इति। महाभाष्यम् १।४।२३।

ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। न देवदत्त प्रतिभाति किञ्चित्। बुभुक्षित न प्रतिभाति किञ्चित्। भाष्यम् २।३।२। षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभ। कातन्त्रपरिशिष्टम्। ३।२४]

द्वित्वेऽध्यादिभि ॥ ५१ ॥ [स० ३।१।२०४]

अध्यादिभिर्योगे तेषामेव द्वित्वे द्वितीया स्यात्। अध्युपर्यधसा सामीप्ये* [६।३।३] सूत्रेण द्वित्वम्। अध्यधि ग्रामम्, उपर्युपरि ग्रामम्, अधोऽधो ग्रामम्। द्वित्व इति किम्? हर्म्यस्योपरि प्रासाद। मासमधीते, क्रोशमधीत इति क्रियाप्य एव द्वितीया। तथा क्रोश कुटिला नदीति भवतेर्गम्यमानत्वात्। कालभावाध्वना च सर्वक्रियाभिर्व्याप्यत्वात्। मासेनानुवाकोऽधीत इति करण एव तृतीया। मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति नात्र करणत्वम् असाधकतमत्वात्। अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहाद् भोक्तेति क्रियावधेरेव पञ्चमी। द्व्यहे भोक्तेत्याधार एव सप्तमी। इहस्थोऽयमिष्वास क्रोशाल्लक्ष्य विध्यतीत्यवधेरेव पञ्चमी। क्रोशे लक्ष्य विध्यतीत्याधार एव सप्तमी।

[द्वितीयाविधानेऽभित परित समयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम्। पा० २।३।२ भाष्यम्। कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे। अपवर्ग तृतीया। सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। पा० २।३।५-७ कालाध्वभ्या कारकमध्ये सप्तमी च। द्वितीयात्यन्तसयोगे। अपवर्गे तृतीया। स० ३।१।२१२-२१४]

सर्वाभिपर्यु भयात् तसा ॥ ५२ ॥ [० भयेभ्यस्तसा। स० ३।१।२०५]

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्ताद् द्वितीया स्यात्। सर्वतो ग्रामम्, अभितो ग्रामम् परितो ग्रामम्, उभयतो ग्रामम्।

एनपा ॥ ५३ ॥ [स० ३।१।२०६]

एनपा योगे द्वितीया स्यात्। दक्षिणेन ग्रामम्। उत्तरेण ग्रामम्।

[एनपा द्वितीया। पा० २।३।३१]

---

* इति appears to have been dropped here

लक्षणवीप्सेत्थंभूतेष्वभिना ॥ ५४ ॥

लक्षणादिष्वर्थेष्वभिना योगे द्वितीया स्यात् । वृक्षमभि विद्योतते । वृक्ष वृक्षमभि तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातरमभि ।

[**लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव । अभिरभागे । पा० १।४। ९०-९१, स० १।१।१६६ ७ , कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पा० २।३।८।९, कर्मप्रवचनीयै । स० ३।१।२०७**]

प्रतिपरिभ्या भागे च ॥५५॥

प्रतिपरिभ्या युक्ताल्लक्षणादिषु भागे चार्थे द्वितीया स्यात् । वृक्ष प्रति विद्योतते । वृक्ष वृक्ष प्रति तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातर प्रति । यदत्र मा प्रति स्यात् । वृक्ष परि विद्योतते । वृक्ष वृक्ष परि तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातर परि । यदत्र मा परि स्यात् ।

[See under 54]

अनुना ॥५६॥

लक्षणादिष्वर्थेषु भागे चार्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात् । वृक्षमनु विद्योतते । शाकल्यस्य सहितामनु प्रावर्षत् । हेतुरपि हि लक्षण भवति । वृक्ष वृक्षमनु तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातरमनु । यदत्र मामनु स्यात् ।

[**अनुर्हेतुलक्षणे । स० १।१।१६०**]

सहार्थे ॥५७॥ [स० १।१।१६१]

सहार्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सहेत्यर्थ ।

[**तृतीयार्थे । पा० १।४।८५**]

हीने ॥५८॥ [पा० १।४।८६, स० १।१।१६२]

हीनेऽर्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात । अन्वर्जुन योद्धार ।

उपेन ॥५९॥

हीनेऽर्थे उपेन युक्ताद् द्वितीया स्यात् । उपार्जुन योद्धार ।

[**उपोऽधिके च । पा० १।४।८७, स० १।१।१६३**]

सप्तम्याधिक्ये ॥६०॥

आधिक्येऽर्थे उपेन युक्तात् सप्तमी भवति। उप खार्यां द्रोण।

[सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययो। स० ३।१।२०८]

स्वाम्येऽधिना ॥६१॥

स्वाम्यऽर्थे अधिना युक्तात् सप्तमी भवति। अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला। अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त।

[अधिरीश्वरे। पा० १।४।९७, स० १।१।१७, यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी। पा० २।३।९, सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययो। स० ३।१।२०८]

कर्तरि तृतीया ॥६२॥

कर्तरि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति। चैत्रेण कृतम्।

[कर्तृकरणयोस्तृतीया। पा० २।३।१८, कर्तृकरणयोश्च। स० ३।१।२१५]

करणे ॥६३॥

करणे कारके तृतीया स्यात्। दात्रेण लुनाति। परशुना छिनत्ति। प्रकृत्याभिरूपक, प्रायेण याज्ञिक, गोत्रेण गार्ग्य इति भवते सर्वत्र सम्भवात् करण एव तृतीया। तथा, समेन धावति। विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति।

[See under 59 तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानम्। २।३।१८।१, प्रकृतिप्रायगोत्रनामजातिजनुपुमात्मादिभ्यो गम्यमानक्रियायाम्। न्यक्षकार्त्-स्न्यादिभ्य क्रियाविशेषणे। सुखदुखादिभ्यो वा। समविषमादिभ्योऽधिकरणे। द्विद्रोणपञ्चकादिभ्य कर्मणि वीप्सायाम्। स० ३।१।२१६-२२०]

परिक्रियश्चतुर्थी च ॥६४॥

परिक्रीणाते करणे कारके चतुर्थी भवति, तृतीया च। शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि। शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि।

[परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। पा० १।४।४४, परिक्रिय करणे वा। स० ३।१।२३५]

सहार्थेन ॥६५॥

सहशब्दार्थेन योग तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागत। पुत्रेण सार्ध-मागत। तृतीयापि षष्ठीवदप्रधान एव भवति।

[सहयुक्तेऽप्रधाने । पा० २।३।१९, विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति निदर्शनात् । काशिका । सहार्थयोगे । स० ३।१।२२३]

लक्षणे ॥६६॥

लक्षणे वर्तमानात् तृतीया स्यात् । कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् । अक्ष्णा काण । तेन ह्यङ्गेनाङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यते ।

[इत्थम्भूतलक्षणे । पा० २।३।२१, ०लक्षणात् । स० ३।१।२२५ । विशेषण एव तृतीयेति चन्द्रगोमी । यदाह—तेन ह्यङ्गेनाङ्गिनो विकृतिलक्ष्यत इति । कातन्त्रविस्तर]

संज्ञो व्याप्ये वा ॥६७॥

सजानातेर्यद् व्याप्य ततस्तृतीया वा भवति । मात्रा सजानीते । मातर सजानीते ।

[सज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि । पा० २।३।२२, सज्ञश्च । स० ३।१।२२१]

हेतौ ॥६८॥ [पा० २।३।२३, स० ३।१।२२७]

तत्क्रियायोग्ये तृतीया स्यात् । अन्नेन वसति । विद्यया यश ।

ऋणे पञ्चमी ॥६९॥ [स० ३।१।२२८]

ऋणे हेतौ पञ्चमी भवति । शताद् बद्ध । कथ शतेन बन्धित इति ? कर्तरि तृतीयात्र भविष्यति ।

[अकर्तर्यृणे पञ्चमी । पा० २।३।२४]

गुणे वा ॥७०॥ [स० ३।१।२२९]

पराङ्गभूते हेतौ पञ्चमी वा भवति । जाड्याद् बद्ध, जाड्येन बद्ध । उपलब्धे सन्, उपलब्ध्या सन् । व्यवस्थितविभाषया क्वचित् तृतीयैव । बुद्ध्या मुक्त, प्रज्ञया मुक्त ।

[विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । पा० २।३।२५]

षष्ठी हेतुना ॥७१॥

हेतुशब्देन योगे हेतौ षष्ठी भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

[षष्ठी हेतुप्रयोगे । पा० २।३।२६, षष्ठी हेतौ प्रयोगे । स० ३।१।२३२]

सर्वाः सर्वादिभ्यो हेत्वर्थैः ॥७२॥

हेत्वर्थैः शब्दैर्योगे सर्वादिभ्य सर्वा विभक्तयो भवन्ति। [* को हेतु ? क हेतुम् ?] केन हेतुना ? कस्मै हेतवे ? कस्माद्धेनो ? कस्य हेतो ? कस्मिन् हेतौ ? कि कारणम् ? केन कारणन ? कि निमित्तम् ? केन निमित्तेन ? किप्रयोजनम् ? केन प्रयोजनेन ? सर्वादिभ्य इति किम् ? अन्नस्य हेतोर्वसति। हेत्वर्थैरिति किम् ? केन कृतम् ? नामाप्रधानादिभ्य पूर्वप्रतिषधादेव [१०] न भवन्ति।

[सवनाम्नस्तृतीया च। पा० २।३।२७, निमित्तकारणहेतुषु सवासा प्रायदशनम्। पा० २।३।२३ भाष्यम्। पयायाणामद्वितीया सवनामभ्य। स० ३।१।२३३]

सम्प्रदाने चतुर्थी ॥७३॥

यस्मै सम्यक् प्रदीयते तत्र चतुर्थी भवति। देवेभ्य पुष्प ददाति। सम्प्रदान इति किम् ? रजकस्य वस्त्र ददाति।

[चतुर्थी सप्रदाने। पा० २।३।१३, स० ३।१।२३४]

रुचिमति ॥७४॥

रुचियुक्ते कारके चतुर्थी भवति। रोचते देवदत्ताय। कथम्—देवदत्ताय श्लाघते, देवदत्ताय ह्नुते, तिष्ठते कुमारी छात्रेभ्य, देवदत्ताय शपते, पुष्पेभ्य स्पृहयतीति ? तादर्थ्ये चतुर्थी भविष्यति। व्याप्य-विवक्षाया तु देवदत्त श्लाघते, पुष्पाणि स्पृहयतीति।

[रुच्यर्थाना प्रीयमाण। श्लाघह्नुङ्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान। स्पृहेरीप्सित (०तो वा—स०)। पा० १।४।३३-३४,३६, स० १।१।५७-५८, ६०]

धारेरुत्तमर्णे ॥७५॥ [०र्ण। आ ० १।४।३५, स० १।१।५९]

धारयतेरुत्तमर्णे* कारके चतुर्थी भवति। देवदत्ताय गा धारयति उत्तमर्ण इति किम् ? गा धारयति देवदत्त।

कोपस्थानेऽनाप्ये ॥७६॥

---

* The commentator uses कारके after all !

कोपस्थानेऽनाप्ये चतुर्थी भवति। देवदत्ताय क्रुध्यति। चैत्राय द्रुह्यति। मैत्रायेर्ष्यति। यज्ञदत्तायासूयति। अनाप्य इति किम्? देवदत्तमभिक्रुध्यति। यज्ञदत्तमभ्यसूयति। कथम्—देवदत्ताय राध्यति, देवदत्तायेक्षते दैवमिति? तादर्थ्यचतुर्थ्या सिद्धम्। तथा देवदत्तेन याचितोऽयाचितो वा देवदत्ताय प्रतिशृणोति, देवदत्तायाशृणोति।

[क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (०यो सम्प्रदानम्—स०)। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। पा० १।४।३७-३९, स० १।१।६१,५३, ६२। चन्द्रगोमी तु कोपस्थानेऽनाप्ये इत्येव सूत्रं कुर्वाणोऽकर्मविषये चतुर्थीं विधत्ते। व्याप्यविवक्षायान्तु क्रुधादीनां सोपसर्गाणां निरुपसर्गाणाञ्च प्रयोगे द्वितीया मन्यतेऽनाप्य इति वचनात्। कातन्त्रविस्तर।]

प्रत्यनुभ्यां गृणो व्याप्ये ॥७७॥

प्रत्यनुपूर्वस्य गृणातेर्यद् व्याप्यं तत्र चतुर्थी भवति। होत्रे प्रतिगृणाति पोत्रेऽनुगृणाति। ग्रामाय गच्छतीति तादर्थ्ये चतुर्थी *। ग्रामं गच्छतीति क्रियाप्ये द्वितीया†। मार्गभ्रष्टोऽप्राप्ताय पथे गच्छतीति तादर्थ्ये चतुर्थी। पन्थानं गच्छतीति क्रियाप्ये द्वितीया। पथा गच्छतीति करणे तृतीया। एधेभ्यो व्रजति, पाकाय व्रजति, मूत्राय कल्पते यवागूः, वाताय कपिलिका विद्युत्‡, आतपाय लोहिनी विद्युदिति तादर्थ्ये चतुर्थी।

[अनुप्रतिगृणश्च। पा० १।४।४१, गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। अध्वन्यर्थग्रहणम्। आस्थितप्रतिषेधश्च। २।३।१२, वा १ २। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। तुमर्थाच्च भाववचनात्। पा० २।३।१४-१५। क्लृपि सम्पद्यमाने। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने। पा० २।३।१३।२-३, क्लृप्त्यर्थकर्तरि विकारे। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने। तुमर्थाच्च भाववचनात्। तुमुनोऽप्रयुज्यमानस्य कर्मणि। गत्यर्थानां चेष्टायामनास्थिताध्वनि वा। स० ३।१।२३६-२३७, २३९-२४१]

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधावषट्छक्तार्थैः ॥७८॥

---

* चन्द्रेण तादर्थ्ये सर्वमिदमुक्तम्। सुपद्मवृत्ति २।२।२८।

† चन्द्रगोमी तु यथाविवक्षं द्वितीयाद्युत्पत्तिं मन्यते। कातन्त्रविस्तर।

‡ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। महाभाष्यम्।

नमआदिभि शक्तार्थैश्च योगे चतुर्थी भवति। नमो देवेभ्य। स्वाहा देवेभ्य। स्वधा पितृभ्य। वषड् रुद्रेभ्य। अल मल्लो मल्लाय। समर्थो मल्लो मल्लाय।

[नम स्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्योगाच्च। पा० २।३।१६, ० वषट्पर्याप्त्यर्थे। स० ३।१।२४४]

तादर्थ्ये ॥७९॥ [स० ३।१।२३८]

तस्मा इद तदर्थम्। तदर्थस्य भावे द्योत्ये चतुर्थी भवति। यूपाय दारु। श्राद्धाय निगर्हते। युद्धाय सनह्यते। पत्ये शेते।

[चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसख्यानम्। पा० २।३।१३।१]

मन्याप्ये कुत्सायामनावादौ वा ॥८०॥

मन्यतेर्यद् व्याप्य तस्मिन् नावादिवर्जिते कुत्साया गम्यमानाया चतुर्थी वा भवति। न त्वा तृणाय मन्ये, न त्वा तृण मन्ये, न त्वा शुने मन्ये, न त्वा श्वान मन्ये। मन्यतेरिति किम्? न त्वा तृण चिन्तयामि। श्यना निर्देश किम्? न त्वा तृण मन्वे। कुत्सायामिति किम्? अश्मान दृषद मन्य, मन्य काष्ठमुलूखलम्*। अनावादाविति किम्? न त्वा नाव मन्य। न त्वान्न मन्ये। न त्वा शृगाल मन्य। युष्मद कस्मान्न भवति? यदि स्यात् कुत्सा न गम्येत।

[मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु। पा० २।३।१७, यदेतदप्राणिष्वित्येतदनावादिष्विति वक्ष्यामि। भाष्यम्। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणम्। २।३।१७।१, मन्यते प्रतिकृष्य कुत्सायामुपमानेभ्य। न नावन्नकाकशुकशृगालेभ्य। स० ३।१।२४२-२४३। कथ तर्हि हरिमप्यमसत तृणाय [शिशु० १५।६१], तृणाय मत्वा ता सर्वा [भट्टि० ८।९९], तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽसौ [भट्टि० २।४५] ? प्रतिकृष्य कुत्साया अभावादसाधव एवैते। अत एव चन्द्रादिषु सप्रतिषेधमुदाहृतम्। केचित्तु कुत्सायामेव मन्यन्ते। तच्च भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम्, यदाह— मन्यकर्मणि प्रतिकृष्य कुत्साग्रहण कर्तव्यमिति। कातन्त्रविस्तर।]

अवधे पञ्चमी ॥८१॥

---

* अन्धायास्त सुत मन्ये यस्य माता न पश्यति—इत्युत्तरार्धम्।

पदार्थावध पञ्चमी भवति। ग्रामाद् गच्छति। चौरेभ्यो बिभेति। चौरेभ्यस्त्रायते। अध्ययनात् पराजयते। यवेभ्यो गा वारयति। यवेभ्यो गा निषेधयति। उपाध्यायादन्तर्धत्ते। उपाध्यायादधीते। नटस्य शृणोतीति सम्बन्धो विवक्षित। शृङ्गाच्छरो जायते। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद् विरमति। अधर्मात् प्रमाद्यति। अन्यो देवदत्तात्। भिन्नो देवदत्तात्। व्यतिरिक्तो देवदत्तात्। आराद् देवदत्तात्। इतरो देवदत्तात्। पूर्वो ग्रामात्। प्राग् ग्रामात्। दक्षिणा ग्रामात्। दक्षिणाहि ग्रामात्। सम्बन्धविवक्षाया षष्ठी न निवार्यते। पुरो ग्रामस्य, दक्षिणतो ग्रामस्य। उपरि शैलस्य, उपरि ग्रामस्य। अवधिविवक्षाया तसर्थैरपि योगे पञ्चमी भवत्येव। तत पश्चात्, तत उपरिष्टात्*। प्रासादमारुह्य प्रक्षते, प्रासादात् प्रेक्षत इत्यवधेरेव पञ्चमी। एवमासन उपविश्य प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते। एव प्रश्नाख्यानयोरपि। कुतो भवान्? पाटलिपुत्रादिति। तथा देशकालमानेऽपि। पाटलिपुत्राद् राजगृह सप्त योजनानि, सप्तसु योजनेष्विति वा। एव कार्त्तिक्या आग्रहायणी मास इति।

[ध्रुवमपायेऽपादानम्। भीत्रार्थाना भयहेतु। पराजेरसोढ। वारणार्थानामीप्सित। अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति। आख्यातोपयोगे। जनिकर्तु प्रकृति। भुव प्रभव। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। पा० १।४।२४-३१, २।३।२९, स० १।१।६५, ६७-७३, प्रभृत्यन्यार्थारादितरदिक्०।३।१।२२८ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसख्यानम्। १।४।२४।१, जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम्। स० १।१।६६, पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसख्यानम्। अधिकरणे च। प्रश्नाख्यानयोश्च। यतश्चाध्वकालनिर्माणम्। तद्युक्तात् काले सप्तमी। अध्वन प्रथमा च। पा० २।३।२८।१ ३ ल्यब्लोपे कर्माधिकरणयो। प्रश्नाख्यानयोश्च। कालाध्वपरिच्छेदमूलात् पञ्चमी। तेन योगे कालात् सप्तमी। अध्वन प्रथमा च। स० ३।१।२४६-२४७, २४९-२५१, २५३-२५५]

*** चन्द्रगोमी त्वाह—अवधिविवक्षायामतसर्थैरपि पञ्चमी भवत्येवेति। ततः पश्चात्, तत उपरिष्टादित्येवमाह। कातन्त्रविस्तर।**

प्रत्याख्यातुमिहाख्यातमिति तन्त्रान्तरोदितम् ।
स्वीकर्तुमथवास्माकं पक्षपातो न विद्यते ॥
किञ्च, तन्त्रान्तरप्रणीतानां सूत्राणां परमाग्रहात् ।
प्रत्याख्यानेन यत्नस्य द्वैगुण्यमुपजायते ॥ कातन्त्रविस्तरः ।

पर्युपाभ्यां वर्जने ॥८२॥

वर्जने वर्तमानाभ्यां पर्युपाभ्यां योगे पञ्चमी भवति। परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। त्रिगर्तान् वर्जयित्वेत्यर्थः। वर्जन इति किम्? वृक्षं परि विद्योतते। आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति मर्यादिभिविध्योरवधेरेव पञ्चमी। विना पाटलिपुत्रेण सह वेति शेषः।

[पञ्चम्यपाङ्परिभिः। पा० २।३।१०, अपपरी वर्जने। आङ् मर्यादावचने। पा० १।४।८८-८९, पञ्चम्यपाङ्भ्याम्। परिणा वर्जने। स० ३।१। २०९-२१०]

प्रतिना प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥८३॥ [स० ३।१।२११]

प्रतिनिधौ प्रतिदाने च वर्तमानेन प्रतिना योगे पञ्चमी भवति। अभिमन्युरर्जुनतः प्रति। माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति। प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। कुतोऽध्यागच्छति? कुतः पर्यागच्छतीत्यवधेरेव पञ्चमी।

[प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। अधिपरी अनर्थकौ। पा० १।४।९२-९३, स० १।१।१६८-१६९, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। पा० २।३।११]

ऋते द्वितीया च ॥८४॥ [स० ३।१।२४९]

ऋतेशब्देन योगे द्वितीया भवति पञ्चमी च। ऋते पार्थम्, ऋते पार्थात्।

[अन्यारादितरर्ते०। पा० २।३।२९. Candra, following in the footsteps of Devanandin, prescribes the Accusative also in connexion with ऋते. Pāṇini and Sarvavarman prescribe the Ablative alone. ऋतेति योगविभागः कर्तव्य ऋतेयोगे द्वितीयार्थम्। तथाच चान्द्रं सूत्रम् —ऋते द्वितीया च। दुर्घटः २।३।२]

विना तृतीया च ॥८५॥ [स० ३।१।१५०]

विनाशब्देन योगे तृतीयापञ्चम्यौ भवत, द्वितीया च। विना वातेन, विना वातात्, विना वातम्।

पृथग्नानाभ्याम् ॥८६॥ [स० ३।१।२५१]

एताभ्या योगे तृतीयापञ्चम्यौ भवत। पृथग् देवदत्तेन, पृथग् देवदत्तात्। नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात्।

[**पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्। पा० २।३।३२**]

स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयाद्द असत्त्वार्थात् करणे ॥८७॥

स्तोकादिभ्योऽसत्त्ववचनेभ्य करणे कारके तृतीयापञ्चम्यौ भवत। स्तोकेन मुक्त, स्तोकान्मुक्त। अल्पेन मुक्त, अल्पान्मुक्त। कृच्छ्रेण मुक्त, कृच्छ्रान्मुक्त। कतिपयेन मुक्त, कतिपयान्मुक्त। असत्त्वार्थादिति किम्? स्तोकेन विषेण हृत। करण इति किम्? स्तोक चलति। दूर ग्रामात्, अन्तिक ग्रामाद् इत्यवधेरेव पञ्चमी। दूर ग्रामस्य, अन्तिक ग्रामस्येति सम्बन्धे षष्ठी। दूर गत, अन्तिक गत इति क्रियाप्ये द्वितीया। दूरेण गत, अन्तिकेन गत इति करणे तृतीया। दूरादागत, अन्तिकादागत, दूरेण तिष्ठति, अन्तिकेन तिष्ठति, दूरे तिष्ठति, अन्तिके तिष्ठतीति स्वार्थेष्वेव विभक्तय। दूर पन्था, अन्तिक पन्था इति क्रियाविशेषणम्, भवतेर्गम्यमानत्वात्।

[**करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य। दूरान्तिकाथ षष्ठ्यन्यतरस्याम। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च। सप्तम्यधिकरणे च। पा० २।३।३३-३६, स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्योऽसत्त्वार्थेभ्य करणे। षष्ठ्यतसर्थे। दूरान्तिकार्थबहिर्भि पञ्चमी च। दूरान्तिकार्थेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यो द्वितीयातृतीयासप्तम्यश्च। स० ३।१।२५२, २५६-२५८**]

सप्तम्याधारे ॥ ८८ ॥

आधारे सप्तमी विभक्तिर्भवति। कट आस्ते। आकाशे शकुनय। तिलेषु तैलम्। गङ्गाया गाव। अधीती व्याकरण इत्याधार एव सप्तमी।

[**आधारोऽधिकरणम्। पा० १।४।४५, सप्तम्यधिकरणे च। पा० २।३।**

३६, कर्तृकर्मान्तरितक्रियाधारोऽधिकरणम्। स० १।१।७४, अधिकरणे सप्तमी। स० ३।१।२५९। सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्। पा० २।३। ३६।१, क्तस्येनविषयस्य कर्मणि। स० ३।१।२६०]

निमित्ताद् व्याप्येन ॥ ८९ ॥

व्याप्येन योगे प्रयोजनात् सप्तमी भवति।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरी हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः॥ [महाभाष्यम्]।

[निमित्तात् कर्मसंयोगे। पा० २।३।३६।६, स० ३।१।२६१। चर्मणि बुद्धिं निधाय पुरुषो द्वीपिनं हन्तीत्यधिकरणत्वं विवक्षितमिति केचित्। चन्द्रगोमिना तु नेदं प्रत्याख्यातम्। तथाचाह—निमित्ताद्व्याप्येनेति। कातन्त्रविस्तर।]

यत्क्रिया क्रियाचिह्नम् ॥ ९० ॥

यस्य क्रिया क्रियान्तरस्य चिह्नं भवति, ततः सप्तमी। गोषु दुह्यमानासु गतः, दुग्धास्वागतः। ब्राह्मणेषु भुञ्जानेषु वृषला आसते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणा भुञ्जते। वृषलेषु भुञ्जानेषु ब्राह्मणा आसते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषला भुञ्जते। क्रियेति किम्? यो जटाभिः स भुङ्क्ते। क्रियाचिह्नमिति किम्? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः।

[यस्य च भावेन भावलक्षणम्। पा० २।३।३७, स० ३।२।२६८, कारकार्हाणां च (क्रियार्हेभ्य—स०) कारकत्वे। अकारकार्हाणां (क्रियार्हेभ्य—स०) चाकारकत्वे। तद्विपर्यासे च। पा० २।३।३६।३-५, स० ३।१।२६५-२६७]

षष्ठी चानादरे ॥ ९१ ॥ [पा० २।३।३८, स० ३।१।२६९]

यस्य क्रिया क्रियान्तरस्य चिह्नं भवति ततः षष्ठी भवति सप्तमी च, अनादरे गम्यमाने। क्रोशतः प्राव्राजीत्। क्रोशति प्राव्राजीत्। गवां स्वामीति सम्बन्धे षष्ठी, गोषु स्वामीति विषयसप्तमी। एवम्, गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः। गवामधिपतिः, गोष्वधिपतिः। गवां दायादः, गोषु दायादः। गवां साक्षी, गोषु साक्षी। गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः। गवां प्रसूतः, गोषु प्रसूतः। आयुक्तः कटकरणस्य, आयुक्तः कटकरणे। कुशलः कटकरणस्य, कुशलः कटकरणे।

[**स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च।** पा० २।३।६९, स० ३।१।२७०]

यतो निर्धारणम् ॥ ९२ ॥ [स० ३।१।२७२]

जातिगुणक्रियाभि समुदायादेकदेशस्य पृथक्करण निर्धारणम्। यतस्तत् क्रियते तन षष्ठीसप्तम्यौ भवत। शालय शूकधान्याना पथ्यतमा, शालय शूकधान्यषु पथ्यतमा। कृष्णा गवा सम्पन्नक्षीरतमा, कृष्णा गोषु मम्पन्नक्षीरतमा। गच्छता धावन्त शीघ्रतमा, गच्छत्सु धावन्त शीघ्रतमा। माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य सुकुमारतरा इत्यवधेरेव पञ्चमी। मातरि साधु, पितरि निपुण इति विषय एव सप्तमी। एवमसाधुर्मातरीति। तथा केशेषु प्रसित, केशेषूत्सुक इति। केशै प्रसित, केशैरुत्सुक इति कर्तरि करणे वा तृतीया। तथा पुष्येण पायसमश्नीयादिति। पुष्ये पायसमश्नीयादित्याधार एव सप्तमी।

[**यतश्च निधारणम्। पञ्चमी विभक्ते। साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तम्यप्रते। प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च। नक्षत्रे च लुपि।** पा० २।३।४१-४५ **अप्रत्यादिष्वसाधुना। साधुना च। निपुणेन चार्चायाम्। पञ्चमी विभक्तात्। प्रसितोत्सुकाभ्यामधिकरणे च। नक्षत्राच्च लुपि।** स० ३।१।२६२-२६४, २७३, २७६-२७७]

अर्थमात्रे प्रथमा ॥ ९३ ॥ [स० ३।१।२७८]

अव्यतिरिक्ते शब्दार्थमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति। वृक्ष। स्त्री, पुमान्, नपुसकमिति लिङ्गमपि शब्दार्थ एव। तथा ोण, खारी, आढक इति परिमाणमपि शब्दार्थ एव। एको द्वौ बहव इति सख्यापि शब्दार्थ एव।

[**प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा।** पा० २।३।४६]

सम्बोधने ॥ ९४ ॥ [० च। पा० २।३।४७, स० ३।१।२७९]

सम्बोधने प्रथमा विभक्तिर्भवति। हे देवदत्त! हा देवदत्त! धिग् देवदत्त!

षष्ठी सम्बन्धे ॥ ९५ ॥

सम्बन्धे षष्ठी विभक्तिर्भवति। राज्ञ पुरुष । सर्पिषो जानीते। भ्रान्तिज्ञानऽपि मर्पिषोऽसत करणत्वाभावात्। करणविवक्षाया तु, स्वरेण पुत्र जानाति। मातु स्मरति, सर्पिषो दयते, लोकस्येष्टे। व्याप्यविवक्षाया तु द्वितीयैव। मातर स्मरति, पृथिवी दयते, लोकमीष्टे। एधोदकस्योपस्कुरुते। व्याप्यविवक्षायाम्, एधोदकमुपस्कुरुते। एव चौरस्य रुजति, चौर रुजति। ज्वरिसन्ताप्योरपि सम्बन्धविवक्षाया षष्ठी भवत्येव। चौरस्य ज्वरयति चौरस्य सन्तापयति। व्याप्यविवक्षाया तु, चौर ज्वरयति, चौर सन्तापयति। मर्पिषो नाथते, माणवकमुपनाथति। चौरस्योज्जासयति, चौरमुज्जासयति। चौरस्य निहन्ति, चौर निहन्ति। चौरस्य प्रहन्ति। चौर प्रहन्ति। चौरस्य निप्रहन्ति, चौर निप्रहन्ति। चौरस्य प्रणिहन्ति, चौर प्रणिहन्ति। चौरस्योन्नाटयति, चौरमुन्नाटयति। चौरस्योत्क्राथयति, चौरमुत्क्राथयति। घटादित्वात् क्रथयतीति प्राप्नोति। क्रथन क्राथ, क्राथ करोति† क्राथयति। चौरस्य पिनष्टि, चौर पिनष्टि। अहिंसायामपि। धाना पिनष्टि, धानाना पिनष्टि। न ह्यत्र सम्बन्धे षष्ठी प्रतिषिद्धा, तिडन्तेनापि सम्बन्धो भवत्येव। रजकस्य वस्त्र ददाति, घ्नत पृष्ठ ददाति, ब्राह्मणस्य ददातीति। तथा शतस्य व्यवहरति, शतस्य पणते शतस्य दीव्यति। व्याप्यविवक्षाया सर्वत्र द्वितीया। अक्षैर्दीव्यतीति करणे, अक्षान् दीव्यतीति व्याप्ये, अक्षेषु दीव्यतीत्याधारे, अक्षाणा दीव्यतीति सम्बन्धे। एव शतस्य प्रदीव्यति, शत प्रदीव्यति, शतेन प्रदीव्यति, शते प्रदीव्यतीति। पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्त इति सम्बन्धे, द्विरहनि भुङ्क्त इत्याधारे, द्विरह्ना भुङ्क्त इति करणे। भवत आसिका, अपा स्रष्टेति सम्बन्धे षष्ठी। तथा चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य, भेदिका यज्ञदत्तस्य काष्ठानाम् शोभना

* Should we read भ्रान्तिज्ञाने हि ?

† उत्क्रथनम् उत्क्राथ, त करोतीति चान्द्रा, अन्यथा मानुबन्धत्वाद्ध्रस्व स्यात् तच्च नातीव हृदयङ्गमम्। कातन्त्रविस्तर। See S'abdakaustubha

पाणिने सूत्रस्य कृतिरिति। शोभना सूत्रस्य कृति पाणिनिनेति कर्तरि तृतीया। तथा आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकेन। आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकस्येति सम्बन्धे षष्ठी। तथा राज्ञा मत, इदमेषामासितम्, हसित छात्रस्य शोभनमिति। हसित छात्रेण शोभनमिति कतरि तृतीया। ओदन पचन्, ओदन पचमान इति व्याप्ये द्वितीया। एव कट चिकीर्षु, आगामुक वाराणसी रक्ष आहु, कट कृत्वा ग्राम गत, ग्राम गतवान्, कलीह कवच पर्यस्यमाना ? अधीयन् पारायणम्, कर्ता कटानिति। सम्बन्धविवक्षाया तु दास्या कामुक। ईषत्कर कटो भवतेति कर्तरि तृतीया। सम्बन्धे तु षष्ठ्या भवितव्यमेव। एव चौरस्य द्विषन्। चौर द्विषन्निति व्याप्ये द्वितीया। तथा कट कारको व्रर्जात, ग्राम गमी शत दायीति। वर्षशतस्य पूरक, पुत्रपौत्रस्य दर्शक, शतस्य दायीति सम्बन्धे षष्ठी। एव भवत कट कर्तव्य। भवता कट कर्तव्य इति कर्तरि तृतीया। एव ग्राम ऋष्टव्या शाखा देवदत्तेनेति। ग्राम ऋप्टव्या शाखा देवदत्तस्येति सम्बन्धे षष्ठी।

[षष्ठी शेषे। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। अधीगर्थदयेशा कर्मणि। कृञ्ञ प्रतियत्ने। रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे। (अज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यम। भाष्यम्।) आशिषि नाथ। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषा हिसायाम्। व्यवहृपणो समथयो। दिवस्तदर्थस्य। विभाषोपसर्गे। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। कर्तृकर्मणो कृति। उभयप्राप्तौ कर्मणि। (उभयप्राप्तौ कमणि षष्ठ्या प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेध। वा १) क्तस्य च वर्तमाने। अधिकरणवाचिनश्च। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्। (उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेध। द्विष शतुर्वावचनम्। वा ६-७)। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो। कृत्याना कर्तरि वा। पा० २।३।५०-५९, ६४-७१। षष्ठी शेषे। स्मृत्यर्थदयेशा कर्मणि। कृञ्ञ प्रतियत्ने। रुजार्थाना भावकर्तृकाणाम्। न ज्वरिस ताप्यो। आशिषि नाथ। जासिनाटिक्राथिपिषा हिसायाम्। हन प्रनिभ्याम्। व्यवहृपणोर्विनिमये। द्यूते च। दिवस्तदर्थस्य। वोपसर्गात्। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेभ्योऽधिकरणे। कर्तृकर्मणो कृति। उभयहेतावस्त्र्यकाकारे कर्तरि वा। द्विष शतरि। न लादेशतृन्नुदन्ताव्ययकिकिन्खलर्थेषु। अकमेरुकञ्नि।

अमत्याद्यथाधिकरणे निष्ठायाम् । भावे वा । अके भविष्यति । इन्याधमर्ण्ये च । कृत्येषु कर्तरि वा । नोभयप्राप्तौ । स० ३।१।२८०-३०४ ।

चन्द्रगोमी समस्तानि सूत्राण्येतानि सर्वथा ।
निरास्थद विविधव्यक्तविवक्षाबलमास्थित ॥ कातन्त्रविस्तर ।

विविधा नानाप्रकारा व्यक्ता स्फुटा विवक्षा कल्पना तासा ता एव वा बलमास्थित इति।]

तुल्यार्थैस्तृतीया वा ॥९६॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी भवति, तृतीया वा । तुल्यो देवदत्तस्य, तुल्यो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य, सदृशो देवदत्तेन । इह कस्मात् तृतीया न भवति—अर्जुनस्य तुला नास्ति केशवस्योपमा न चेति ? नैतौ तुल्यार्थौ । कि तर्हि ? तुल्ययोगौपम्यार्थौ* ।

[तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीयान्यतरस्याम् । पा० २।३।७२, तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीया च । स० ३।१।३०५ । तुलोपमाभ्यामपीह स्यादेव—तुला यदारोहति दन्तवाससा [कु० स० ५।३४], गिरिणोपमामुपदवे गजता । चान्द्रेऽपि तुलोपमयोरिहाप्रतिषेध एव । कातन्त्रपरिशिष्टम् ३।४६ । S'rīpati was evidently not acquainted with the Vṛtti on Candra's Grammar This would show that S'rīpati was anterior to Vardhamāna]

हितसुखाभ्यां चतुर्थी च ॥९७॥ [स० ३।१।३०६]

हितसुखाभ्या योगे चतुर्थी भवति षष्ठी च । हित देवदत्ताय, हित देवदत्तस्य । सुख देवदत्ताय, सुख देवदत्तस्य ।

[चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । पा० २।३।७३ । वार्त्तिके तु हितयोगे षष्ठी न प्रमाणम्, चान्द्रे तु षष्ठीचतुर्थ्यौ विहिते । शिष्टप्रयोगास्तु तन्मतमनुगृह्णन्ति । राज्ञे सुखम् । राज्ञ सुखम । कातन्त्रपरिशिष्टम् ३।३७ । चान्द्रे तु षष्ठीचतुर्थ्यौ विहिते, तन्मते—धर्म एव हितो नित्यमिहामुत्र च भूभुजाम्, प्रासादद् गुणिना हिते [भट्टि० १७।३९] इति च प्रयोग । मकरन्द ।]

---

* कथ तुला देवदत्तस्य नास्ति, उपमा हरस्य नास्तीति ? नैतौ तुल्यार्थौ । कि तर्हि ? तुल्ययोगौपम्यार्थौ । कातन्त्रविस्तर । तुल्यार्थौ सदृशरूपधर्मार्थौ । तुल्ययोगौपम्यार्थौ । तुल्ययोर्योग सम्बन्ध । तदौपम्यम् उपमाभाव, तदर्थ ययोस्तौ । कातन्त्रविस्तरटीका ।

आशिष्यायुष्यभद्रार्थकुशलार्थैश्च ॥९८॥

आयुष्याद्यर्थैर्हितसुखार्थैश्च योगे षष्ठीचतुर्थ्यौ भवत, आशिषि गम्यमानायाम्। आयुष्य देवदत्तस्य, आयुष्य देवदत्ताय। एवम्—चिर जीवितम्, भद्रम्, मद्रम्, अर्थ, प्रयोजनम्, कुशलम्, अनामयम्, हितम्, पथ्यम्, सुखम्, शर्म भूयादिति।

[चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितै। पा० २।३।७२। अत्रायुष्यादीनामर्थग्रहण कर्तव्यम्। काशिका। आशिष्यायुष्यभद्रार्थकुशलार्थैश्च। स० ३।१।३०७]

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्य प्रथम पाद समाप्त।

सुप् सुपैकार्थम्॥१॥

सुबन्त सुबन्तेन सहैकार्थं भवतीत्येतदधिकृत वेदितव्यम्। स च पृथगर्थानामेकार्थीभाव समास इत्युच्यते।

[सह सुपा। पा० २।१।४, सुप् सुपा सहैकार्थो भावे समास। स० ३।२।१]

असंख्यं विभक्तिसमीपाभावख्यातिपश्चाद्यथायुगपत्सम्पत्साकल्यार्थे ॥२॥

असख्य सुबन्त विभक्त्यादीनामर्थे वर्तमान सुबन्तेन सहकार्थं भवति। तत्र विभक्त्यर्थे तावत्, स्त्रीषु कथा प्रवृत्ता, अधिस्त्रि। समीपे, कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम्। अभाव सम्बन्धिभेदाद् बहुविध। तत्र ऋद्ध्यभावे, विगता ऋद्धिर्यवनानाम्, दुर्यवनम्। अर्थाभावे, अभावो मक्षिकाणाम्, निर्मक्षिकम्। निर्मशकम्। अतिक्रमाभावे, अतिगतानि तृणानि, निस्तृणम्। सप्रत्यभावे, अतितैसृकमाच्छादनम्। ख्यातौ, पाणिने ख्याति इतिपाणिनि। तत्पाणिनि। पश्चादर्थे, अनुरथ पादातम्। यथार्थोऽनेकप्रकार। तत्र योग्यतायाम्, अनुरूप सरूपो भवति*। वीप्सायाम्, प्रत्यर्थ शब्दा अभिनिविशन्ते†।

---

* स्वरूपो MS सुरूपो वहति—v 1 † महाभाष्यम् १।२।६४।

अर्थानतिवृत्तौ, यथाशक्ति। सादृश्ये, सदृश किख्या, सकिखि। आनुपूर्व्ये, यथावृद्धम्, अनुज्येष्ठम्। यौगपद्ये, सचक्र निधेहि। युगपच्चक्राणि निधेहीत्यर्थ। सम्पद् द्विवा, आत्मभावसम्पत्ति समृद्धिश्च। सम्पन्न ब्रह्म, सब्रह्म बाभ्रवाणाम्। समृद्धिर्मद्राणाम्, सुमद्रम्। साकल्ये, सतृणमभ्यवहरति। साग्न्यधीते।

[**अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु। पा० २।१।६, अव्यय विभक्त्यर्थे। समीपसमृद्ध्योश्च। असमृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिषु। ख्यातिपश्चादर्थयो। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यसदृशेषु। यौगपद्यानुपूर्व्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु। स० ३।२।९-१४**]

यथा न तुल्ये ॥३॥

यथाशब्दस्तुल्यार्थे सुबन्तेन सहैकार्थो न भवति। यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त।

[**यथासादृश्ये। पा० २।१।७, स० ३।२।१५**]

यावदियत्त्वे ॥४॥ [स० ३।२।१६]

यावच्छब्द इयत्ताया सुबन्तेन सहैकार्थो भवति। यावदमत्र ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व। इयत्त्व इति किम्? यावद् दत्त तावद् भुक्तम्*।

[**यावदवधारणे। पा० २।१।८**]

प्रतिना मात्रार्थे ॥५॥ [स० ३।२।१७]

सुबन्त प्रतिना मात्रार्थेन सहैकार्थ भवति। सूपप्रति, शाकप्रति। मात्रार्थ इति किम्? वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्।

[**सुप् प्रतिना मात्रार्थे। पा० २।१।९**]

संख्याक्षशलाकाः परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ॥६॥ [स० ३।२।१८]

सख्यादय शब्दा परिणा सहैकार्था भवन्ति द्यूते विषये, यथापूर्वं

---

* **भुङ्क्ताम्—पाठान्तरम्।**

ततोऽन्यथावृत्तौ गम्यमानायाम् । पञ्चभि शलाकाभिर्द्यूते यदा सर्वा उत्ताना अवाङ्मुखा वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति । ततोऽन्यथा-वृत्तौ । एकया शलाकया न तथा वृत्त यथा पूर्वम्, एकपरि । एव द्विपरि, त्रिपरि, चतुष्परि । द्वाभ्यामक्षाभ्या द्यूते एकेनाक्षेण न तथा वृत्त यथा पूर्वम्, अक्षपरि । एकया शलाकया न तथा वृत्त यथा पूर्वम्, शलाकापरि । द्यूत इति किम् ? एकेन शरेण न तथा वृत्त यथा पूर्वम् । अन्यथावृत्ताविति किम् ? अक्षेण तथा वृत्त यथा पूर्वम् ।

[अक्षशलाकासख्या परिणा । पा० २।१।१० ।
अक्षादयस्तृतीयान्ता पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयो ॥ श्लोकवार्त्तिकम्]

पर्यपाङ्बहिरञ्चवः पञ्चम्या वा ॥७॥ [स० ३ २।१९]

पर्यादय शब्दा पञ्चम्यन्तेन सहैकार्था वा भवन्ति । परित्रिगर्तं वृष्टो देव , परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव । अपत्रिगर्त वृष्टो देव , अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव । आपाटलिपुत्र वृष्टो देव , आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव । बहिर्ग्रामम् , बहिर्ग्रामात् । वेत्यधिकार ।

[विभाषा । अपपरिबहिरञ्चव पञ्चम्या । पा० २।१।११ १२]

लक्षणेनाभिप्रती ॥८॥

अभिप्रती लक्षणेन सहैकार्थौ भवत । अभ्यग्नि शलभा पतन्ति । प्रत्यग्नि शलभा पतन्ति । लक्षणेनेति किम् ? स्रुघ्न प्रति गत । अभिप्रती इति किम् ? येनाग्निस्तेन गत । अन्यपदार्थेऽपि वचनान्तरेण भवति । अभ्यङ्का गाव इति ।

[लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । पा० २।१।१४, स० ३।२।२०]

अनुः सामीप्यायामयो. ॥९॥ [स० ३।२।२१]

अनुशब्द सामीप्य आयामे च वर्तमान सुबन्तेन सहैकार्थो भवति । अनुवनमशनिर्गता । अनुगङ्ग वाराणसी । सामीप्यायामयोरिति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ।

[अनुर्यत्समया । यस्य चायाम । पा० २।१।१५-१६]

तिष्ठद्ग्वादीनि ॥१०॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येकार्थीभावविषये निपात्यन्ते। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले, तिष्ठद्गु। वहद्गु। आयतीगवम्। खलेयवम्।* लूनयवम्। लूयमानयवम्। पूतयवम्। पूयमानयवम्। सहृतयवम्। सह्रियमाणयवम्। सहृतबुसम्। सह्रियमाणबुसम्। समभूमि। समपदाति†। सुषमम्। विषमम्। निष्षमम्। दुष्षमम्। अपरसमम्। आयतीसमम्। प्राह्णम्। प्ररथम्। प्रमृगम्। प्रदक्षिणम्। सप्रति। असप्रति। पापसमम्। पुण्यसमम्। इच्।

[तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। पा० २।१।१७। तिष्ठद्गुवहद्ग्वायतीगवानि कालविशेषे, न चान्यसमास। लूनलूयमानपूतपूयमाना यवेन, न च व्यतिरेकविभक्ति। खलेसहृतसह्रियमाणा बुसेन च। सुविनिर्दुरपरायतिपापपुण्यानि समया। सम भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थे। प्रोऽह्नरथमृगदक्षिणाभि। सम्प्रत्यसम्प्रत्यप्रदक्षिणानि वर्तमानावतमानवामेषु। स०३।२।२२–२८]

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥११॥ [पा० २।१।१८]

पारे मध्ये इत्येतौ शब्दौ षष्ठ्यन्तेन सहैकार्थौ वा भवत। एकारान्तत्व निपातनात्। पारेगङ्गम्, मध्येगङ्गम्। पुनर्वावचनाद् गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्। मध्यन्दिनमिति मध्यस्य दिन [५।२।८३] इति नुम्विधानात्‡।

[पारेमध्येऽग्रेऽन्त षष्ठ्या वा। स० ३।२।२९]

संख्या वंश्येन ॥१२॥ [पा० २।१।१९, स० ३।२।३०]

सख्याशब्दा वशभवै सुबन्तै सहैकार्था भवन्ति वा। द्वौ मुनी व्याकरणस्य वश्यौ। द्विमुनि व्याकरणस्य, द्विमुनि व्याकरणमिति वा।

---

* खलेबुसम् occurs here in the Kās'ikā

† समभूमि, समपदाति are found in the Kās'ikā, समभूमि, समपदाति in the Hrdayahārini and both pairs in Haima (iii 1 36), Samksiptasāra (vii 81) etc

‡ इति पृषोदरादित्वात्। पाठान्तरम्।

नदीभि ॥१३॥

नदीशब्दै सह सख्याशब्दा एकार्था भवन्ति। द्वियमुनम् त्रियमुनम्।

[**नदीभिश्च। पा० २।१।२०, नदीभि समाहारे। स० ३।२।३१**]

अन्यार्थे नाम्नि ॥१४॥

अन्यपदार्थे नदीशब्दै सह सुबन्त सञ्ज्ञायामेकार्थीभवति। उन्मत्तगङ्गम्। तूष्णीगङ्गम्। अन्यार्थ इति किम्? कृष्णवेण्णा नाम नदी। नाम्नीति किम्? शीघ्रगङ्गो देश।

[**अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञायाम्। पा० २।१।२१, अन्यपदार्थे सञ्ज्ञायाम्। स० ३।२।३२**]

तन्नपुंसकम् ॥१५॥

यदेतद् अतिक्रान्त तन्नपुंसकलिङ्ग वेदितव्यम्। तथाचैवोदाहृतम्।

[**स नपुंसकम्। पा० २।४।१७, अव्ययीभावश्च। पा० २।४।१८, अव्ययीभावो नपुंसकम्। स० ३।३।११८**]

कारकं बहुलम् ॥१६॥

कारक सुबन्त सुबन्तेन सह बहुलमेकार्थीभवति। कष्ट श्रित, कष्टश्रित। कान्तारातीत। श्वभ्र पतित, श्वभ्रपतित। ग्राम गत ग्रामगत। तरङ्गात्यस्त, सुखप्राप्त, सुखापन्न, दुखापन्न, ग्रामगमी, ग्रामगामी*। ओदन बुभुक्षु, ओदनबुभुक्षु। क्वचिद् वृत्तिरेव। कुम्भकार, श्वपच। खट्वारूढ इति क्षेपे। क्वचिद् वाक्यमेव। ओदन भुक्तवान्। स्वयधौतौ पादौ, आत्मनेत्यर्थ। तच्च कारकमेव। सामिकृतमित्यर्धकृतमित्यर्थ। तच्च विशेषणम् [२।२।१८] इत्येव सिद्धम्। अहरतिसृता काला, रात्रिसक्रान्ता। सर्वरात्रकल्याणी। गिरिणा काण, गिरिकाण। धान्येनार्थ, धान्यार्थ। मासेन पूर्व, मासपूर्व। मासावर, मासविकल, मासोन। असिना कलह, असिकलह। वाग्निपुण, गुडमिश्र वाक्श्लक्ष्ण। सर्वंरिय तृतीया कारकलक्षणा, काणादिभावे गिर्यादीना करणत्वात्, करोतौ वा कर्तृत्वात्। कथ पितृसदृश पितृसम

* **ग्रामागामी** in L appears to be a misprint

इति ? षष्ठ्या भविष्यति, यथा पितृतुल्यमिति। राज्ञा हत राजहत । असिना छिन्न ,असिच्छिन्न । इह वृत्तिरेव--पादाभ्या ह्रियते पादहारक , पार्श्वेन शेते पार्श्वशय । इह वाक्यमेव—दात्रेण लूनवान् , परशुना छिन्नवान् । तव्यादिभिरधिकार्थवचने। श्वलेह्य कूप काकपेया नदी। अन्यत्र न भवति। काकै पातव्या। क्वचिद् भवति। बुसोपेन्ध्यम् , धनघात्यम् । दध्ना उपसिक्त ओदन, दध्योदन । गुडेन मिश्रा धाना, गुडधाना । वृत्तिपदेनैव क्रियाया प्रख्यापनात् नास्त्यसामर्थ्यम्। देवेभ्यो देयम्, देवदेय पुष्पम्। ब्राह्मणदेय धनम्। वरप्रदेया कन्या। इह न भवति। ब्राह्मणाय दातव्यम्। वकाद् भयम्, वृकभयम्। वृकभीत, वृकभीति, वृकभी । ग्रामनिर्गत, अधर्मजुगुप्सु, शाखापेत, पादापोढ, चक्रमुक्त, मञ्चपतित, तरङ्गापत्रस्त । इह न भवति। प्रासादात् पतित । अक्षेषु शौण्ड, अक्षशौण्ड । अक्षधूर्त, अक्षकितव । काम्पिल्ये सिद्ध, काम्पिल्यसिद्ध । छायाशुष्क, कुम्भीपक्व, चरकबन्ध । तीर्थध्वाङ्क्ष, तीर्थकाक, तीर्थवायस इति ध्वाङ्क्षादिभि क्षेप एव। इह न भवति। तीर्थे काक । मासे देयम् ऋणम्, मासदेयम्। पूर्वाह्णे गेय साम, पूर्वाह्णगेयम्। इह न भवति। मासे देया भिक्षा। अरण्येतिलका, अरण्येमाषका इत्येवमादीना सज्ञायामलुक्। पूर्वाह्णे कृतम्, पूर्वाह्णेकृतम्। तत्रकृतम्। एवमवतप्तेनकुलस्थितमित्यादि। पात्रेसमितादीनामपि येषामलुक् तानि वाक्यानि,न चैषा समासान्तरमस्तीति पृथगर्थतायामदोष । उदुम्बरमशकादीनामप्यनेनैव सिद्धम्। क्वचिद् वृत्तिरेव। उपसरज, स्वादुकार भुङ्क्ते, सपन्नकार भुङ्क्ते। क्वचिद् वाक्यमेव। अग्रे भुक्त्वा, अग्र भोजम्।

[द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै । श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसख्यानम्। वा १। स्वय क्तेन । खट्वा क्षेपे। सामि। काला । अत्यन्तसयोगे च। तृतीया ततकृतार्थेन गुणवचनेन । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णै । कर्तृकरणे कृता बहुलम् । कृत्यैरधिकार्थवचने। कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते। वा १। साधन कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम्। वा २।

अन्नेन व्यञ्जनम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै । पञ्चमी भयेन । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । भा० । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । भा० । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । सप्तमी शौण्डै । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । वा १ । कृत्यैर्ऋणे । कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् । वा १ । सञ्ज्ञायाम् । क्तेनाहोरात्रावयवा । तत्र क्षेपे । पात्रेसमितादयश्च । पा० २।१।२४-४८, द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तगमिगामिबुभुक्ष्वादिभि । प्राप्तापन्नाभ्या तौ च द्वितीयया पु वच्च । स्वयसामी क्तेन । खट्वा क्षेपे । काला । अत्यन्तसयोगे । तृतीया ततकृतेन गुणवचनेन । अर्थादिसदृशसमतुल्याधिकैश्च । अर्ध चतसृभि । एक नविंशत्यादिभि । कर्तृकरणे कृता बहुलम् । कृत्यैरधिकार्थवचने । भक्ष्यान्नयानपात्रैर्मिश्रीकरणव्यञ्जनयुग्यपूरणानि मिश्रोपसिक्तयुक्तपूर्णाद्यप्रयोगे । चतुर्थी यता । सुखहिताभ्याम । तादर्थ्ये प्रकृत्या । बलिरक्षितघाससुराविधादिभिश्च । नित्यमर्थेनेदमर्थे । पञ्चमी भीतभीतिभीभयभीरुभीलुकजुगुप्सुभि । अपेतापोढनिर्गतमुक्तपतितापत्रस्तैरसर्वा । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । शतसहस्रौ परेण । सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धादिभि । शौण्डधूर्तकितवव्याडसवीतपटुपण्डितकुशलनिपुणचपलान्तरादिभि प्रसक्ताद्यप्रयोगे । ध्वाङ्क्षकाकवायसबकादिभि क्षेपे । सिंहव्याघ्रवासवयुधिष्ठिरादिभि पूजायाम् । यतावश्यके । सञ्ज्ञायाम् । ऋणमधमोत्तमाभ्याम् । क्तेनाहोरात्रावयवा । तत्र । सगतिकारकेणापि क्षेपे । पात्रमवधारणे समितबहुलाभ्या न चान्यसमास । गेहगोष्ठौ शूरक्ष्वेडिनर्दिविजितव्याडपटुपण्डितप्रगल्भै । उदुम्बर कृमिमशकाभ्यामुपमायाम् । अवटकूपौ कच्छपमण्डूकाभ्याम् । नगर काकादिभि । गेहेमेहिपिण्डीशूरौ निरीहतायाम् । पितरिशूरमातरिपुरुषौ क्षियायाम् । गर्भ सुहिततृप्तदृप्तैरनौचित्ये । कण्टेरिटिराचुरुचुराभ्याम । स० ३।२।३४-७४]

चतुर्थी प्रकृत्या ॥ १७ ॥

चतुर्थ्यन्त सुबन्त प्रकृतिवाचिना सुबन्तेन सहैकार्थ भवति । यूपाय दारु, यूपदारु । प्रकृत्येति किम् ? रन्धनाय स्थाली । कथ तदर्थम्, मात्रर्थमिति ? अन्यपदार्थे भविष्यति । कथम्—कुबेरबलि , गोहितम्, गोसुखम्, गोरक्षितमिति ? षष्ठ्या सिद्धम् ।

[चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै । पा० २।१।३६, विकृति प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसख्यानम् । वा ७ । तादर्थ्ये प्रकृत्या । स० ३।२।४९ ff]

विशेषणमेकार्थेन ॥ १८ ॥

विशेषण सुबन्त विशेष्येण सुबन्तेन समानाधिकरणेन सहैकार्थं भवति। नील च तदुत्पल च, नीलोत्पलम्। बहुलाधिकारात् क्वचिद् वाक्यमेव भवति। दीर्घश्चारायण, लोहितस्तक्षक। क्वचिद् वृत्तिरेव। कृष्णसर्प, लोहितशालि। विशषणमिति किम्? तक्षक सर्प। एकार्थेनेति किम्? कृष्णादन्य। कथ छिन्नप्ररूढमिति? विशेषणमित्येव सिद्धम्। एवमेकपुरुष, सर्वान्नम्, जरद्धस्ती, पुराणधान्यम्, *नवौदनम्, केवलान्नम्, पूर्वेषुकामशमी, सप्तर्षय, पञ्चकपाल हवि, पञ्चगवधनम्, पञ्चपूली, याज्ञिककितव, पापकुलाल, अणकनापित। क्वचिद् विशेषणमुपमानभूत भवति। शस्त्रीव श्यामा, शस्त्रीश्यामा। शरकाण्डगौरी। क्वचिद् विशेषणमुपमानभूत पर भवति। पुरुषोऽय व्याघ्र इव, पुरुषव्याघ्र। पुरुषसिह। एवमन्येऽपि व्याघ्रादय पठिताश्चापठिताश्च योज्या। पूर्वपुरुष, अपरपुरुष, प्रथमपुरुष, चरमपुरुष, जघन्यपुरुष समानपुरुष, मध्यपुरुष, मध्यमपुरुष, वीरपुरुष। अश्रेणय श्रेणय कृता, श्रेणिकृता। एवमन्येऽपि श्रेण्यादय कृतादिभि पठितैश्चापठितैश्च योज्या। कृताकृतम्, कृतापकृतम् भुक्ताभुक्तम्, भुक्तविभुक्तम्, गतप्रत्यागतम्, यातानुयातम्, अशितानशितम्, क्लिष्टाक्लिशितम्, क्रयाक्रयिका, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका, सत्पुरुष, महापुरुष, परमपुरुष, उत्तमपुरुष। पुरुषोत्तम इति बहुलाधिकाराद् विशेषण पर भवति। उत्कृष्टपुरुष, गोवृन्दारक, पुरुषनाग, पुरुषकुञ्जर। कतरकठ? कतमकठ? किराजा यो न रक्षति, किगौर्यो न वहति। किपुरुष, किन्नर। †इभ्यपोटा, †इभ्ययुवति, अग्निस्तोक इति विशेषण पर भवति, बहुलाधिकारात्। एव दधिकतिपयम्, गोगृष्टि, गोधेनु, गोवशा, गोवेहत्, गोबष्कयणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रिय, कठाध्या-

---

* नवोदकम्—v 1

† इभ्य०—MSS, Durga, Jumara, Hc इभ०—Kās'

पक, कठधूर्त, गोप्रकाण्डम्, अश्वमतल्लिका। युवखलति, युवखलती। युवपलित, युवपलिता। युववलिन, युववलिना। युवजरन्, युवजरती। भोज्योष्णम्, तुल्यश्वेत, सदृशकृष्ण। शुक्लकृष्ण, कृष्णशुक्ल। कुमारश्रमणा, गोगर्भिणी। मयूरस्येव विगतावसावस्य, मयूरव्यसक। अथवा विगतावसावस्य व्यसक, मयूर इव व्यसको मयूरव्यसक। एव छात्त्रव्यसक। कम्बोज इव मण्ड, कम्बोजमुण्ड। एव यवनमुण्ड। उच्च च तदवच चेत्युच्चावचम्। एवमुच्चनीचम्। न किञ्चन, नास्य वा किञ्चन अस्तीत्यकिञ्चनम्। *आचोपचादीनि पृषोदरादिषु [५।२।१२७] द्रष्टव्यानि। स्नात्वा कालक इत्येवमादीनि तु वाक्यानि। एहिवाणिजाशब्दोऽत्रास्तीत्यर्शआदित्वात् [४।२।१४७] अच्। एहिवाणिजा क्रिया। एवमुत्पतनिपता इत्यादि। पूर्वश्चासौ कायश्चेति पूर्वकाय, कायैकदेशे कायशब्द। इह कस्मान्न भवति—कायस्य पूर्वमर्धमिति? सापेक्षत्वात्। एवमपरकाय, अधरकाय, उत्तरकाय, मध्यमकाय, मध्याह्न, सायाह्न। अर्धं च तत् पिप्पली च, अर्धपिप्पली, पिप्पल्यर्धमिति षष्ठीसमास। दृश्यते च †वेद्यर्ध दक्षिण मेरो, स्वरार्धम्, कायार्धम्, चूलिकार्धम् ‡ एकान्नत्रिशदिति समप्रविभागे प्रयोग, असमप्रविभागेऽपि—¶न हीदमर्धजरतीय लभ्यमिति। द्वितीया चासौ भिक्षा चेति द्वितीयभिक्षा। भिक्षाद्वितीयमिति षष्ठीसमास। एव तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयम्। चतुर्थभिक्षा, भिक्षाचतुर्थम्। तुयभिक्षा, भिक्षातुर्यम्। तुरीयभिक्षा, भिक्षातुरीयम्। पूरणेन [२।२।२३] इति प्रतिषेधो न भवति, बहुलाधिकारात्।

---

* अचो०—L   † वेद्यर्धं दक्षिण मेरो। दुर्ग।

‡ एकान्नत्रिशत् has been misplaced here Something about अर्धचतन्त्र also appears to have been dropped Cf SK. 111.2 42-43

¶ न चेदानीमर्धजरतीय लभ्यम्—वृद्धिर्मे भविष्यति स्वरो नेति। तद् यथार्धं जरत्या कामयतेऽर्धं नेति। महाभाष्यम् ४।१।७८।

[विशेषण विशेष्येण बहुलम् । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला समानाधिकरणेन । दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । सङ्ख्यापूर्वो द्विगु । कुत्सितानि कुत्सनैः । पापाणके कुत्सितैः । उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । श्रेण्यादय कृतादिभि । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । (नुडिडधिकेन च । कृतापकृतादीना चोपसङ्ख्यानम् । गतप्रत्यागतादीना चोपसङ्ख्यानम् । वा ।) सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमान । वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम् । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । कि क्षेपे । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जाति । प्रशसावचनैश्च । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभि । कृत्यतुल्याख्या अजात्या । वर्णो वर्णेन । कुमार श्रमणादिभि । चतुष्पादो गर्भिण्या । मयूरव्यसकादयश्च । पा० २।१।५७, ४९-५६ ५८-७२ । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तार चाभिदधाति । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । २।१।७२ ग० सू० । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च । २।१।६९।८ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । अर्धं नपुसकम् । द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ तुर्याण्यन्यतरस्याम् । पा० २।२।१-३, विशेषण विशेष्येण समानाधिकरणेन । सर्वैकजरत्पुराणनवकेवलपूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरा । पूर्वकालोऽपरकालेन । दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । न मत्वर्थे । उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमेयानि व्याघ्र-सिंहर्षभ वृषभ-पुण्डरीक-पद्म पल्लव-किशलयेन्दु-चन्द्रादिभि सामान्याप्रयोगे । कुत्सितानि स्वार्थकुत्सनैः । खसूची खेट दुदु रूटचेल भ्रु व-हतक-जाल्मापशद-काण्ड-पृष्ठ-स्पृष्ट-धृष्ट-धूर्त-कितवादिभि । पापाणकहत-दग्धादीनि कुत्सितैः । सन्महत-परमोत्तमोतकृष्ट-पुमास पूज्यमानैः । वृन्दारकनाग कुञ्जर-व्याघ्र शार्दूल-वृषभर्षभ-पुङ्गवादिभि पूज्यमानम् । पोटा युवति-स्तोककतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद्बष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रियाध्यापक-धूर्तैर्जाति । प्रशसावचनैश्च । मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डोद्घ तल्लजक–पाद-मिश्र-पाश-हस्त-भित्तिस्थल-पाल्यादिभि । चतुष्पादो गर्भिण्या । युवा खलति-पलित-वलिन-जरद्भि । कृत्यतुल्याख्यान्यजात्या । जातिर्जात्या । वर्णो वर्णेन । कुमार श्रमणा-प्रव्रजिताबन्धकी-कुलटा-गर्भिणी-तापसी-दास्यध्यापकाभिरूपक-पण्डित-कुशल-निपुण-चपलगट्टुमृदुभि । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । कृताकृत-भुक्ताभुक्त-पीतविपीत-गतप्रत्यागतयातानुयात-क्रयाक्रयिका-पुटापुटिका-फलाफलिका-मानोन्मानिकाश्च । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । कि क्षेपे । किशुक-किलुक-किपुरुष-किन्नरी-किञ्जल्क-किन्दासादय सञ्ज्ञायाम् । श्रेण्यूक-पूग कुण्ड-मुण्ड राशि-निचय-विशिख-निधानेन्द्र-

देव–कण्ठ–श्रवण-भूत–वदान्याध्यापक-ब्राह्मण–क्षत्रिय–पटु–पण्डित–कुशल–चपल-निपुणाश्चऽर्थे कृत-मत-मितोक्त-भूत-समाज्ञातानाम्नाताख्यात-सम्भावितावधारिताव-कल्पित–कलित–निराकृतापकृतापाकृतोदाहृतोदीरितोदित–दृष्ट–विश्रुतादिभि । शाकपार्थिवाजातौल्वलि-कुतपसौश्रुत–स्मृतरौढ्योदनपाणिन्याणिमाण्डव्य-वलाका-कौशिक-विदर्भिकौण्डिन्य-परशुरामादय प्रियादिलोपे । अधिकान्ता सख्या सख्यधाधि-कलोपश्च । भागाशादिभि पूरणान्ता लुक् च वा । मयूरच्छात्रौ व्यसकेनोपमायान्न चानेन समास । कम्बोजयवनौ मुण्डेन । एहीडायवाभ्यामन्यपदार्थे नपु सकत्व च । अपेहि च वाणिजा-स्वागत-द्वितीय-विघस-प्रघसादिभि क्रियायाम् । प्रेहिस्वागत-वाणिजाभ्याम् । प्रोह कटकर्दमाभ्या द्वितीयया । छिन्धिभिन्ध्युद्धमविचक्षण-लवण चूडादिभि । आहर चेलवसनवनितादिभि । आत्यातमास्यातेन सातत्ये । उद्धरोत्सृजावसृजाभ्याम् । पचपतवपान्युदस्तैर्न । उन्मृजावमृजने । इहद्वितीयेह-पञ्चम्येहिरेयाहिराहोपुरुषिकाहपूर्विकाहप्रथमिकाहमहमिका-विचप्रचानिश्चप्रवादय । जहिकमणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कतरि । स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक-भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीय-उत्पत्यपाकला-निपत्यरोहिणी-निषद्यश्यामादय । आचोपचोच्चनीचाच-पराचोच्चावचाकिञ्चनाकुतोभयानि । पूर्वापराधरोत्तराण्येकदेशिनैकाधिकरणेन । सायाह्न मध्याह्न-मध्यन्दिन-मध्यरात्रादय । अर्ध समप्रविभागे वा । अधजरतीयार्ध-वैशसार्धो क्तादय । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्यतुरीयतलाग्रादयश्च । स० ३।२।७५-१२६]

प्राप्तापन्नौ द्वितीययात्व च ॥ १९ ॥

प्राप्तापन्नौ द्वितीयान्तेन सहैकार्थो भवत, अत्व चानयोरन्त्यस्य भवति । प्राप्तो जीविकाम्, प्राप्तजीविक । प्राप्ता जीविकाम्, प्राप्त-जीविका। आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविक, आपन्ना जीविकाम् आपन्नजीविका। मासो जातोऽस्य, मासजात । जातिकालसुखादिभ्यश्च क्तान्तस्य परनिपात इष्यत एव । षष्ठीसमासो विशेषणेनानर्थक्यान् न भविष्यति ।

[प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २।२।४, प्राप्तापन्ने द्वितीयार्थेन समस्येते, अत्व च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । भाष्यम् । प्राप्तापन्नाभ्या तौ च द्वितीयया पुवच्च। स० ३।२।३५]

नञ् ॥ २० ॥ [पा० २।२।६, स० ३।२।१२८]

नञ् इत्येतत् सुबन्तेन सहैकार्थं भवति। न ब्राह्मण, अब्राह्मण

बहुलाधिकारादसमर्थैरपि कैश्चिद् भवति। असूर्यम्पश्यानि मुखानि। अपुनर्गेया श्लोका । अश्राद्धभोजी [ब्राह्मण]।

ईषद् गुणेन ॥ २१ ॥ [स० ३।२।१३२]

ईषच्छब्दो गुणेनैकार्थो भवति। ईषत्कडार ईषत्पिङ्गल । गुणेनेति किम् ? ईषद् भोक्तव्यम् ।

[**ईषदकृता।** पा० २।२।७, **ईषद् गुणवचनेन।** २।२।७१]

षष्ठी ॥ २२ ॥ [पा० २।२।८, स० ३।२।१३२]

षष्ठ्यन्त सुबन्त सुबन्तेन सहैकार्थ भवति। राज्ञ पुरुष, राजपुरुष ।

न लनिर्धार्यपूरणभावतृप्तार्थैः ॥ २३ ॥

लादेशेन निर्धार्यमाणार्थेन पूरणार्थेन भावार्थेन तृप्तार्थैश्च षष्ठ्यन्तमेकार्थं न भवति। मातु स्मरन्। सर्पिषो दयमान । गवा कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा । छात्राणा पञ्चम । पटस्य शुक्लता, पटस्य शुक्लत्वम्, पटस्य शौक्ल्यम् । बहुलाधिकारात् क्वचिद् भवति। वर्तमानसामीप्यम्। कथ ब्राह्मणस्य शुक्ला दन्ता इति ? सापेक्षत्वान् न भविष्यति। इह तु भवत्येव। चन्दनगन्ध, नदीघोष, कन्यारूपम्, स्तनस्पर्श, फलरस इति। फलाना तृप्त, फलाना सुहित, फलानामाशित । ब्राह्मणस्योच्चैर्गृहमिति सापेक्षत्वान्न भविष्यति। ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। ब्राह्मणकर्तव्यमिति वृत्तिरपीष्यते। राज्ञ पाटलिपुत्रकस्य धनमिति धनसम्बन्धे षष्ठी, सम्बन्धाभावान्न भविष्यति। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति पृथगर्थताया वाक्यमेव। राज्ञो गोऽश्वपुरुषा, राजगोऽश्वपुरुषा इति वृत्तिरेकार्थीभावे। सर्पिषो ज्ञानमिति सम्बन्धषष्ठ्या समासो भवत्येव—सर्पिर्ज्ञानमिति। तथा च मातृस्मरणम्, सुरेश्वर, इध्मव्रश्चन, पलाशशातन इत्यादि दृश्यते। राज्ञा मत, राज्ञा बुद्ध, राज्ञा पूजित , इदमेषामासितम् , आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपालकेनेति। भवत आसिका, अपा स्रष्टा, ओदनस्य पाचक इति सम्बन्धषष्ठ्या समासो भवत्येव , स प्रतिषेधो नास्त्येव। तथा

ब्राह्मणयाजक, गुरुपूजक इति याजकादिभिरिष्यत एव। क्रीडाया जीविकाया च *रूढत्वान् नित्यसमास । उद्दालपुष्पभञ्जिका, †दन्तलेखक, नखलेखक ।

[पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन। न निधारणे। पा० २।२।११, १०, प्रतिपदविधाना च। २।२।१०।९, स० ३।२।१३९-१४१ कृद्योगा च। तत्स्थैश्च गुणै। न तु तद्विशेषणै। पा० २।२।८।१–३, याजकादिभिश्च। क्तेन च पूजायाम्। अधिकरणवाचिना च। कर्मणि च। तृजकाभ्या कर्तरि। कर्तरि च। नित्य क्रीडाजीविकयो। पा० २।२।९,१२-१६। कृद्योगा। याजक पूजक-परिचारक-परिवेषक-स्नापकाध्यापकोत्सादकोन्मादकोद्वर्तक-होतृ भर्त्रादिभिश्च। रथपत्ती गणकेन। गुणात्तरेण तरलोपश्च। सर्वपश्चातप्रभृतीनि च। तत्स्थैश्च गुणै। मत्याधिकरणक्तेन। कर्तृकर्महेतुना कर्मणि। कन्र्यकेन। कर्तुतृजकाभ्याम्। नित्य क्रीडाजीविकयो। स० ३।२।१३३-१३८, १४१-१४६]

कुप्रादयोऽसुब्विधौ नित्यम् ॥२४॥

कुशब्द प्रादयश्च सुबन्तेन सह नित्यमेकार्थी भवन्ति, सुब्विधिविषयादन्यत्र। कुब्राह्मण, कोष्णम्। प्रणायक, अभिषेक, प्रकृत्य, प्रकृतम्, दुष्पुरुष, दुष्कृतम्, सुपुरुष, सुकृतम्, अतिस्तुतम्, अभिष्टुतम्, आकडार, आबद्ध। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५३]। प्रगत आचार्य, प्राचार्य। प्रान्तेवासी। अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५४]। अतिक्रान्त खट्वाम्, अतिखट्व। अतिमाल। अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५५]। अवक्रुष्ट कोकिलया वनम्, अवकोकिलम्। अवमयूरम्। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५६]। परिग्लानोऽध्ययनाय, पर्यध्ययन। निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५७]। निष्क्रान्त कौशाम्ब्या, निष्कौशाम्बि। असुब्-

---

* रूढित्वान्—L

† दण्ड०—L

विधाविति किम् ? वृक्ष प्रति विद्योतते । रोदसी इवेति वाक्यमेव । तथा पुन प्रवृद्धादय । अन्यपदार्थे, सुप्सुपेति वा ।

[कुगतिप्रादय । पा० २।२।१८, अव्यय प्रवृद्धादिभि । इवेन विभक्त्यलोप-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । उदात्तवता तिडा गतिमता चाव्यय समस्यत इति वक्तव्यम् । भाष्यम ॥ गतय । कु पापेषदथयो । दुनिन्दाकृच्छ्राकृच्छ्रार्थयो । स्वती पूजायाम् । अतिशयातिक्रमणयोश्च । आडीषदर्थाभिव्याप्त्यो । अन्वादय-स्तिडोदात्तवता गतिमता च । स० ३।२।१४७-१५२, १५८]

ऊर्यादिकारिकाच्विडाचः क्रियार्थैः ॥२५॥

ऊर्यादय शब्दा कारिकाशब्दश्च्व्यन्तो डाजन्तश्च क्रियार्थै सुबन्तैरेकार्था भवन्ति । ऊरीकृत्य, ऊरीकृतम् । उररीकृत्य, उररी-कृतम् । ऊरी । उररी । उरसी । *पाम्पी । ताली । आताली । वेताली । धूली । धूषी । शलाका । सकला† । ध्वसकला । भ्रशकला । गुलुगुहा । सजूस् । फलूम् । फाली । विक्ली । आक्ली । अलम्बी । केवाली । सेवाली । वार्दाली । मसमसा । समसमा । श्रौषट् । वौषट् । वषट् । स्वाहा । स्वधा । प्रादुस् । श्रत् । आविस् । कारिकाकृत्य । शुक्ली-कृत्य । पटपटाकृत्य ।

[गतिश्च । पा० १।४।६०, कारिकाशब्दस्य । १।४।६०।१, ऊर्यादिच्विडाचश्च । १।४।६१ , गतय । स० ३।२।१४७ । श्रद्दधातौ । अन्तणत्वाड्किविधिषु । गतयश्च । कारिकाच्विडाचश्च । ऊर्युररुररी चाङ्गीकारे । पाम्पी धूसी ताल्याताली वेताली च विस्तारे । वार्दाली सेवाली केवाली कौपास्यालोष्टी सकला श्रसकला ध्वसकला भ्रसकला मस्ममा मसमसा च हिसायाम् । गुलुगुधा पीडायाम् । आक्ली विक्ली फली फलू विकारे । सजू सहार्थे । वषड् वौषट् श्रौषट् स्वाहा स्वधा सम्प्रदाने । प्रादुराविषौ प्राकाश्ये । स० १।१।१२९ १४०]

अनुकरणम् ॥२६॥

---

* पासी—MSS, पापी—L from Kāsʹıkā Hc, SK and Vardhamāna have पाम्पी

† The correct reading would appear to be शकला as shown by Kramadısʹvara (111 469) and Hemacandra (111 I 2 वृ० वृ०)

अनुकरणशब्द क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्थो भवति। खाट्कृत्य। कथम्—खाड् इति कृत्वा निरष्ठीवदिति ? इतिशब्देन व्यवधानान्न भविष्यति।

[अनुकरण चानितिपरम्। पा० १।४।६२, स० १।१।१४१]

भूषणादरानादरेष्वलंसदसतः ॥२७॥

भूषणादिष्वर्थेष्वलमादय शब्दा क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्था भवन्ति। अलकृत्य, सत्कृत्य, असत्कृत्य। भूषणादिष्विति किम् ? अल भुक्त्वा गत। सत् कृत्वा गत, असत् कृत्वा गत। -

[आदरानादरयो सदसती। भूषणेऽलम्। पा० १।४।६३-६४, स० १।१।१४२-१४३]

अग्रहेऽन्तः ॥२८॥

अन्त शब्दोऽग्रहणे क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्थो भवति। अन्तहृत्य। अग्रह इति किम् ? अन्तहत्वा मूषिका गत। गृहीत्वा गत इत्यर्थ।

[अन्तरपरिग्रहे। पा० १।४।६५, स० १।१।१४४]

कणेमनसी तृप्तौ ॥२९॥

कणे मनस् इत्येतौ तृप्तौ गम्यमानाया क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्थौ भवत। कणेहत्य पय पिबति। मनोहत्य पय पिबति। तावत् पिबति यावत् तृप्त इत्यर्थ। तृप्ताविति किम् ? कणे हत्वा, मनो हत्वा गत।

[कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते। पा० १।४।६६, स० १।१।१४५]

पुरोऽस्तमसंख्यम् ॥३०॥

पुरस् अस्तमित्येतौ शब्दावविद्यमानसख्यौ क्रियार्थे सुबन्तैरेकार्थौ भवत। पुरस्कृत्य, अस्तकृत्य। असख्यमिति किम् ? तिस्र पुर कृत्वा गत। अस्त कृत्वा काण्ड गत।

[पुरोऽव्ययम्। अस्त च। पा० १।४।६७ ६८, पुरोऽस्तमव्यये। स० १।१।१४६]

अच्छ गत्यर्थवदिभिः ॥३१॥ [स० १।१।१४७]

अच्छशब्दो गत्यर्थैर्वदिना च सुबन्तैरेकार्थो भवति। अच्छगत्य, अच्छव्रज्य , अच्छोद्य।

[अच्छ गत्यर्थवदेषु। पा० १।४।६९]

अदोऽनुपदेशे ॥३२॥ [पा० १।४।७०, स० १।१।१४८]

अद शब्दोऽनुपदेशे वर्तमान क्रियार्थैं सुबन्तैरेकार्थो भवति। अद कृत्य चिन्तयति। अनुपदेश इति किम्? अद कृत्वा गत ।

तिरोऽन्तर्धौ ॥३३॥ [पा० १।४।७१, स० १।१।१४९]

तिर शब्दोऽन्तर्धाने क्रियार्थैं सुबन्तैरेकार्थो भवति। तिरोभूय। अन्तर्धाविति किम्? तिरो हृत्वा मूषिका गत ।

कृञा वा ॥३४॥

तिर शब्द करोतिना सुबन्तेन सहैकार्थो वा भवति। तिरस्कृत्य, तिर कृत्वा।

[विभाषा कृञि। पा० १।४।७२, कृञो वा। स० १।१।१५०]

उपाजेऽन्वाजे ॥३५॥ [पा० १।४।७३]

उपाजेऽन्वाजे इत्येतौ शब्दौ कृञा सुबन्तेन सहैकार्थौ वा भवत । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा।

[उपाजेऽन्वाजे सामर्थ्याधाने। स० १।१।१५१]

साक्षादादीनि ॥३६॥

साक्षादित्येवमादीनि करोतिना सुबन्तेनैकार्थानि वा भवन्ति। साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा। मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा। साक्षात्। मिथ्या। चिन्ता। भद्रा। लोचना। आर्या। *आस्था। प्राजर्या। प्राजरुहा। बीजरुहा। ससर्या। अर्थे। लवणम्। उष्णम्। †शीतम्। उदकम्। आर्द्रम्। नमस्।

[साक्षात्प्रभृतीनि च। पा० १।४।७४, साक्षान्मिथ्याचिन्ताभद्रारोचनामास्थान्धाप्राजयाप्राजरुहाबीजरुहाससर्याश्च्व्यर्थे। अर्थेऽजनौ वशे-विकम्पने-विहसने-प्रतपने-शीत-लवणमुष्णमुदकमार्द्र-प्रादुराविनमसश्च। स० १।१।१५२-१५३]

---

* अस्था–L, but H has आस्था † शीतलम्—पा ।

अनत्याधान उरसिमनसिमध्येपदेनिवचने ॥ ३७ ॥ [स० १।१।१५४]

उपर्याधानाद् अन्यत्रोरस्यादय शब्दा करोतिना सुबन्तेनैकार्था वा भवन्ति। उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा। मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा। मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य, पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा। अनत्याधान इति किम्? उरसि कृत्वा पाणि शेते। हस्तिन पदे कृत्वा शिर शेते।

[अनत्याधान उरसिमनसी। मध्ये पदे निवचने च। पा० १।४।७५-७६]

नित्यं हस्तेपाणावुद्वाहे ॥ ३८ ॥

हस्ते पाणावित्येतौ शब्दावुद्वाहे करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थौ भवत। हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य। उद्वाह इति किम्? हस्ते कृत्वा कार्षापण गत।

[नित्य हस्ते पाणावुपयमने। पा० १।४।७७, स० १।१।१५५]

प्राध्वं बन्धे ॥ ३९ ॥ [० बन्धने। पा० १।४।७८]

प्राध्वशब्दो बन्धने करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थो भवति। प्राध्व कृत्य। बन्ध इति किम्? प्राध्व कृत्वा शकट गत।

[प्राध्व बन्धनानुकूल्ये। स० १।१।१५६]

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥४०॥ [पा० ।।४।७५, स० १।१।१५७]

एतौ शब्दावौपम्ये करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थौ भवत। जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य। औपम्य इति किम्? जीविका कृत्वा गत।

असख्यं वानभिप्रेताख्याने त्त्वा ॥ ४१ ॥

असख्य सुबन्त करोतिना क्त्वान्तेनकार्थ वा भवति, अनभिप्रेत चेदाख्यान भवति। ब्राह्मण, पुत्रस्ते जात। कि तर्हि वृषल नीचै कृत्वाचक्षे? नीचै कृत्य? उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम्। अनभिप्रेताख्यान इति किम्? उच्चै कृत्वा।

[अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ्ञ क्त्वाणमुलौ । पा० ३।४।५९। समासार्थ वचनम् । काशिका । अव्ययेऽनभिप्रेनाख्याने कृञ्ञ क्त्वा च । स० २।४।२७६]

तिर्यक् समाप्तौ ॥ ४२ ॥

तिर्यक्शब्द समाप्तौ करोतिना क्त्वान्तेनकार्थो वा भवति। तिर्यक्कृत्य, तिर्यक् कृत्वा। समाप्ताविति किम् ? तिर्यक् कृत्वा काण्ड गत ।

[तियच्यपवर्गे । पा० ३।४।६०, स० २।४।२७७]

स्वाङ्गात् तस्नाधार्थ भुवा च ॥ ४३ ॥

स्वाङ्गाद् यस्तस् तदन्त नार्थ धार्थ च करोतिना भवतिना च क्त्वान्तेनैकार्थं वा भवति। मुखत कृत्याचष्टे, मुखत कृत्वा। मुखतोभूय, मुखतो भूत्वा। नानाकृत्य, नाना कृत्वा। नानाभूय, नाना भूत्वा। द्विधाकृत्य, द्विधा कृत्वा। द्विधाभूय, द्विधा भूत्वा। ऐकध्यकृत्य, ऐकध्य कृत्वा। ऐकध्यभूय, एकध्य भूत्वा। तसादीनामन्योन्यसाहचर्यादिह न भवत्ति। मुखे तस्यति, मुखत कृत्वा , पृथक् कृत्वा। यदा नानैव सदन्यथा क्रियते, तदा कस्मान्न भवति ? करोते श्रुतेनैवाभिसम्बन्धात्।

[स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो । नाधाथप्रत्यये च्व्यर्थे । पा० ३।४।३१-६२, स्वाङ्गतस्नाधार्थे भुवश्च । स० २।४।२७८]

तूष्णीम् ॥ ४४ ॥

तूष्णीमित्येतद् भवतिना क्त्वान्तेनैकार्थ वा भवति। तूष्णीभूय, तूष्णी भूत्वा।

[तूष्णीमि भुव । पा० ३।४।६३, तूष्णीमि च । २।४।२७९]

अन्वगानुकूल्ये ॥ ४५ ॥

अन्वगित्येतद् भवतिना क्त्वान्तेनैकार्थं वा भवति, आनुकूल्ये गम्यमाने। अन्वग्भूयास्ते, अन्वग् भूत्वा। आनुकूल्य इति किम् ? अन्वग् भूत्वा तिष्ठति शत्रु ।

[अन्वच्यानुलोम्ये पा० ३।४।६४, स० २।४।२८०]

अनेकमन्यार्थे ॥ ४६ ॥

अनेक सुबन्तमन्यस्य पदस्य सुबन्तस्यार्थे वर्तमानमेकार्थ भवति। चित्रा गावो यस्य स, चित्रगु । मत्ता बहवो मातङ्गा यस्मिन् वने तद् वन मत्तबहुमातङ्गम् । आरूढो वानरी य वृक्ष स, आरूढवानर । पूजिता अतिथयो येन स, पूजितातिथि । उपहृत पशुरस्मै, उपहृतपशु । त परो यस्मात् सोऽय तपर । उपगता दश एषाम्, उपदशा । आसन्नदशा, अदूरदशा, अधिकदशा । *त्रिर्दश परिमाणमेषाम् त्रिदशा । कथ दशशब्द सख्याने वर्तते ? परिमाणशब्दसान्निध्यात् । यथा पञ्च परिमाणमेषाम्, पञ्चका शकुनय इति। द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषाम्, द्वित्रा । वाशब्दस्यार्थे वा। द्वौ वा त्रयो वा, द्वित्रा शकुनय । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च †दिशो यदन्तरालम, दक्षिणपूर्वा दिक् । दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति वा दक्षिणपूर्वा दिक् । सह पुत्रेणागत, सपुत्र आगत । सलोमक, विद्यमानलोमक इत्यर्थ । एव सपक्षक । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणीत्यस्तिशब्दोऽसख्य । क्वचिद् गतार्थत्वात् पदान्तराणामप्रयोग । कण्ठेस्था काला अस्य, कण्ठेकाल । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य, उष्ट्रमुख । केशसघातश्चूडा अस्य, केशचूड । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य, सुवर्णालङ्कार । प्रपतित पर्णमस्य, प्रपतितपर्ण । प्रगत पर्णमस्य, प्रपर्ण । अविद्यमाना पुत्रा अस्य, अविद्यमानपुत्र । न सन्ति पुत्रा अस्य, अपुत्र । क्वचिन्न भवति । पञ्चभिर्भुक्तमस्य, भ्रातु पुत्रोऽस्यास्तीति‡, बहुलाविकारात् ।

[शेषो बहुव्रीहि । अनेकमन्यपदार्थे । सख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसख्या सख्येये । दिङ्नामान्यन्तराले । तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २।२।२३, २६-२८, बहुव्रीहि समानाधिकरणानाम् । अव्ययाना च । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च । समुदायविकारषष्ठ्याश्च । प्रादिभ्यो धातुजस्य वा । नञोऽस्त्यर्थानाम् । अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् । सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम् ।

---

* त्रिदश—L

† यत्, though found in the Kāsika also, is superfluous Read दिशोरन्तराल

‡ Omit अस्तीति.

२।२।२४।१०-१५, १७,२१ । शेषो बहुव्रीहि । अदूराधिकासन्ना सख्यया सख्येये। सख्या सुजर्थे। वार्थे च। अव्ययम् । अन्यपदार्थे। अस्तिक्षीरादय । उपमानम् उपमेयसरूपोत्तरपदलोपश्च । सप्तमी पूव समानाधिकरणम् । समुदायविकारषष्ठीसमस्तम् । प्रादिभ्यो धातुज वा चोत्तरपदलोपश्च । नञोऽस्त्यर्थम् । अनेक मतुपोऽर्थे। कर्तृकर्मप्रवचनमप्रथमाया । दिङ्नामान्यन्तराले। सह तृतीया तुल्ययोगे। क्वचिद्विद्यमानार्थे। स० ३।३।१-१५, १७-१८]

तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे सरूपम्॥ ४७ ॥

सप्तम्यन्त तृतीयान्त च समानरूपमनेक तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्येत्यनयोरर्थयोर्युद्धे इत्यन्यपदार्थ एकार्थं वा भवति। केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा युद्ध वृत्तम्, केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्ध वृत्तम्, दण्डादण्डि। मुष्टामुष्टि। इज् व्यतिहारे [४।४।११६] इतीच्। इचि [५।२।४८] इत्यात्त्वम् । तत्र तेनेति किम् ? काय च काय च प्रहृत्य युद्ध वृत्तम्। गृहीत्वा प्रहृत्यति किम् ? रथे च रथे च स्थित्वा युद्ध वृत्तम्। युद्ध इति किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्य वृत्तम्। सरूपमिति किम् ? दण्डैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य युद्ध वृत्तम्।

[तत्र तेनेदमिति सरूपे। पा० २।२।२७, तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्येति सरूपे युधि क्रियाव्यतीहारे। स० ३।३।१६]

चार्थे ॥ ४८ ॥

अनेक सुबन्त चार्थ एकार्थं वा भवति। चार्था बहव, समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोग समाहारश्चेति। तत्रेतरेतरयोगे समाहारे चैकार्थीभाव सम्भवति, न समुच्चये नाप्यन्वाचय। अश्वश्च बलीवर्दश्च, अश्वबलीवर्दौ। अश्वबलीवर्दम्। एतस्मिन्नेकार्थीभावकाण्डे यदेव पूर्वमुक्त तदेव पूर्व निपतति, क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात्। क्वचिद् विपर्ययोऽपि दृश्यते, बहुलाधिकारात्। दन्ताना राजा, राजदन्त। क्वचित् क्रम प्रत्यनादरात् पूर्वकालस्यापि परनिपात। लिप्तवासित, नग्नमुषित, सिक्तसम्मृष्ट, भृष्टलुञ्चित, अवक्लिन्नपक्व, अर्पितोत, उप्तगाढ.। चार्थे यदैकार्थ्यं तत्र क्वचिदिदुदन्त पूर्व निपतति। अग्निवातौ,

पट्टगुप्तौ । क्वचित् पर निपतति । चित्रास्वाती,भार्यापती,जम्पती,दम्पती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रु, शिरोविजु* । क्वचिदनियम । सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी । अन्तादी, आद्यन्तौ । गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । पटुमृदुशुक्ला , पटशुक्लमृदव । क्वचिदजाद्यदन्त पूर्व निपतति । अश्वखरम्, उष्ट्रखरम् । क्वचिद् विपर्ययोऽपि दृश्यते, शूद्रार्यम् , आर्यशूद्रम् । अवन्त्यश्मकम् । विष्वक्सेनार्जुनौ । क्वचिदनियम । धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ । शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ । कामार्थौ, अथकामौ । चन्द्रार्कौ, अर्कचन्द्रौ । इन्द्राग्नी, अग्नीन्द्रौ । चन्द्रार्केन्द्रा , अर्कचन्द्रेन्द्रा , इन्द्रार्कचन्द्रा । क्वचिदल्पाक्षर पूर्व निपतति । प्लक्षन्यग्रोधौ, धवखदिरौ । क्वचिद् विपर्यय , उलूखल-मुसले, तण्डुलकिण्वम् , चित्ररथबाह्लीकौ, स्नातकराजानौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् । क्वचिदनियम । धनपतिरामकेशवा । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु [पा० ३।१।११७] । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण तुल्याचाम् । हेमन्तशिशिरौ, कृत्तिका-रोहिण्यौ । अतुल्याचामल्पाच पूर्वनिपात , ग्रीष्मवसन्तौ । तदयुक्त-मन्यथापि दर्शनात् । शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् [चरक-सहिता, सूत्र० २७।२२६] । श्रवणाधनिष्ठाश्विनीषु यायान्† नर फलोपचयकाम । सख्याभ्रातृवर्णानामपि क्रमात् पूर्वनिपातमिच्छन्ति । पञ्च च षट् च, पञ्चषट् । युधिष्ठिरार्जुनौ । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा । तदप्ययुक्त व्यभिचारदर्शनात् । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने [पा० १।४।२२] त्रिद्विदृष्टिविवर्जिता । अर्जुनभीमसेनौ । शूद्रविट्क्षत्रियविप्राणाम् ।

* शिरोविदु—L, from MSS , but the following passage from the Aitareya-Aranyaka conclusively shows that the correct reading is शिरोविजु अथात **शिर** , तद् गायत्रीषु भवति, अथातो **विजव:**, ता विराजो भवन्ति । Viju is "that part of a bird's body on which the wings grow" (M W) ग्रीवाया अधस्तना अस्थिविशेषा Sāyana कृकाटिकाप्रदेश Hc Nyāsa iii 1 115 शिरश्च विजुश्च शिरोविजु । विजु ग्रीवा स्कन्धो वा । Ganaratna ii,80. Vrtti

† यजेन्—दुर्गटीका ।

लघ्वक्षर पूर्व निपतति। कुशकाशम् । तदपि सव्यभिचारम् , काश-कुशावलम्बनमिति दर्शनात् । अभ्यर्हित पूर्व निपतति । वासुदेवार्जुनौ । तत्रापि नरनारायणाविति दृश्यते व्यभिचार । *नागृहीतविशेषण विशेष्ये बुद्धि प्रवर्तत इति विशेषण पूर्व निपतति । नीलोत्पलम्, चित्रगु । सर्वादीनामपि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपात । सर्वश्वेत, सर्वकृष्ण । तथा सख्याया, पञ्चरक्त, सप्तोन्नत, द्व्यन्य, त्र्यन्य । सप्तम्यन्तस्यापि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपात । कण्ठेकाल वहेगडु । कथ गडुकण्ठ, गडशिरा, वज्रपाणिरिति ? गडूपलक्षित कण्ठोऽस्य, गडुकण्ठ । अन्यथा कण्ठेगडु । एव गडुशिरा, शिरसिगडु । वज्रपाणि, पाणिवज्र । क्तान्तस्यापि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपात । कृतकट, भिक्षितभिक्ष । कटे कृतमनेनेति विग्रहे कामचार, महाहव-रिपुस्कन्धघृष्टचक्राय चक्रिण इति दर्शनात् । उद्यतासि, अस्युद्यत इति विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादुभयमपि सम्भवति। एवमाहिताग्नि ,अग्न्या-हित । जातदन्त, दन्तजात । जातपुत्र, पुत्रजात । जातश्मश्रु, श्मश्रुजात । पीततैल, तैलपीत । पीतघृत, घृतपीत । ऊढभार्य, भार्योढ । एवमन्यत्रापि । तथा जातिकालसुखादिभ्य । सारङ्गजग्धी, जग्धसारङ्गा । पलाण्डुभक्षित, भक्षितपलाण्डु । मासजात, जातमास । सुखहीना, हीनसुखा । एव गुडप्रिय, प्रियगुड । एवमुत्तरपदार्थेऽपि । कडारजैमिनि, जैमिनिकडार । गडुलकाण, काणगडुल । †खञ्ज-कुण्ठ, कुण्ठखञ्ज । खोडखलति, खलतिखोड । गौरवृद्ध, वृद्धगौर । भिक्षुपिङ्गल, पिङ्गलभिक्षु । तनुवठर, वठरतनु । कृष्णश्वेत, श्वेत-कृष्ण इत्यादि ।

[चार्थे द्वन्द्व । पा० २।२।२९, चार्थे युगपदधिकरणवचनताया द्वन्द्व । स०

* The Nyāya is generally read thus नागृहीतविशेषणा बुद्धि-र्विशेष्ये प्रवर्तते or विशेष्ये चोपजायते ।

† खञ्जकुण्ड, कुण्डखञ्ज । खण्डकुण्ठ, कुण्ठखण्ड । MSS

‡ प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इत्युक्तम् । हृदयहारिणी ३।३।५८ ।

३।३।१९, प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम्*। पा० १।२।४३, उपसर्जन पूर्वम्। पा० २।२।३०। स० ३।३।५८, राजदन्तादिषु परम्। पा० २।२।३१। राजदन्त-लिप्तवासित-सिक्तसमृष्ट-मृष्टलुञ्चित-नग्नमुषितावक्लिन्नपक्वार्पितोप्तगाढाध-मगोत्तमण-पर शन-पर सद्वन्नादिषु परम्। बिम्बोष्ठ-बिम्बाधर-पुरुषोत्तमादिषु वा। स० ३।३।५९-६०। द्वन्द्वे घि। अजाद्यदन्तम्। अल्पाच्तरम्। पा० २।२।३२-३४। अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियम शेषेषु। ऋतुनक्षत्राणामानु-पूर्व्येण समानाक्षराणाम। अभ्यर्हितम्। लघ्वक्षरम्। (अपर आह—सर्वत एवाभ्यर्हित पूर्व निपतनीति वक्तव्यम्, लघ्वक्षरादपीति। भाष्यम्।) वर्णानामानुपूर्व्येण। भ्रातुश्च ज्यायस। सख्याया अल्पीयस। धर्मादिषूभयम्। २।२।३४।२९। इद्वन्द्वे। न स्यातिशिवन्या। पत्निर्भाभाया। जायाया ज द च वा। पशुश्च पुत्रात्। श्मश्रु केशात्। जानुनिजू† शिरल। सर्पिमधु-वीधमधु गुणवृद्धादिषु वा। अजाद्यदन्तम्। न शूद्रार्यविस्यश्मक-विष्वक्सेनार्जुनादिषु। धर्मार्थ-कामार्थ-शब्दार्थाद्यन्ताग्नीन्द्र चन्द्रार्कादिषु वा। अल्पाच्तरम्। नोलूखलमुसल-तण्डुलकिण्व-चित्ररथबाह्लिक-स्नातकराजन्यक्षिभ्रुव दारगवोशीरबीजादिषु। समीरणाग्न्यादत्या-चन्द्र-पाणिनीयरौढीयादिषु वा। लघ्वक्षरम्। न श्रद्धातपसादिषु। शकृन्मूत्र-कुशकाशादिषु वा। अभ्यर्हितम्। न नरनारायणादिषु। तपश्रुतादिषु वा। नासत्युनक्षत्राण्यानुपूर्व्येण। न पुष्यपुनर्वस्वादिषु। वसन्तग्रीष्मादिषु वा। ज्यायान् भ्रातृणाम्। न पाण्डुधृतराष्ट्रादिषु। भीमसेनार्जुनादिषु वा। वर्णाना च। बहुवू-क्रमश्च। सख्यानामल्पीय। स० ३।३।६१-८९। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। पा० २।२।३५, बहुव्रीहौ सर्वनामसख्ययोरुपसख्यानम्। वा प्रियस्य। सप्तम्या पूर्वनिपाते गड्वादिभ्य परवचनम्। २।२।३५।१-३। निष्ठा। २।२।३६, निष्ठाया पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्य परवचनम्। प्रहरणार्थेभ्यश्च। द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्त विप्रतिषेधेन। उभाभ्यामल्पाच्तरम्। २।२।३६, वा १, ४-६ वाहिता-ग्न्यादिषु। कडारा कर्मधारये।२।२।३७ ३८। बहुव्रीहौ च। सर्वनाम च सर्वत। विशेषणम्। प्रियो वा। सप्तमी। गड्वादिभ्यो वा। नेष्ठादिभ्य। प्रहरणार्थेभ्यश्च। क्तान्त वा। नित्य शेषे। आहिताग्नि-जातपुत्र जातदन्त-जातश्मश्रु-पीतघृत पीततैल-पीतमद्य-पीतविबोढभार्य-गतार्थ-छिन्नशीर्षादिषु वा। जातिकालसुखादिभ्यश्च। कडार-गडुल-काण-खञ्ज कुण्ठ-खोड खलति-गौर-पिङ्गल-वृद्ध-भिक्षुक- वटर-तनव कर्मधारये। स० ३।३।९०-१०२]

* Foot-note ‡ on the previous page

† MSS have ०विदू and ०विरु, but the correct reading should be ०विजू as pointed out by Vardhamāna भोजस्तु शिरोविजू इत्याह

समाहारे नपुंसकम् ।।४९।

चार्थे समाहारे यदेकार्थं तन्नपुंसकं भवति । तथाचैवोदाहृतमुदाहरिष्यते च ।

[स नपुंसकम् । पा० २।४।१७, द्वन्द्व समाहार एकवच्च । स० ३।३।११९]

अनुवादे चरणानां स्थेणोर्लुङि ।।५०।। [स० ३।३।३१-०चरणा ०]

चरणानामनुवादविषये समाहार एवैकार्थ्यं भवति, स्थेणोर्लुङ्-परयो प्रयोग सति । प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम् , उदगात् कठकालापम् । एषामुदयप्रतिष्ठयो प्रमाणान्तरावगतयो शब्देनाभिधानमनुवाद । अन्यत्र उदगु कठकालापा । चरणानामिति किम् ? उदगुर्मीमासकवैयाकरणा । स्थणोरिति किम् ? अगमन् कठकालापा । लुङीति किम् ? अतिष्ठन् कठकालापा ।

[अनुवादे चरणानाम् । स्थेणो । अद्यतन्या च । पा० २।४।३, वा० १-२]

अध्वर्युक्रतूनामनपुंसकानाम् ।।५१।।

यजुर्वेदविहिताना क्रतूनामनपुंसकलिङ्गाना समाहार ऐकार्थ्यं भवति। अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युग्रहण किम् ? पञ्चौदनदशौदनौ । क्रतूनामिति किम् ? दर्शपौर्णमासौ । ससोमको हि याग क्रतु । अनपुंसकानामिति किम् ? वाजपेयराजसूये ।

[अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । पा० २।४।४, अनपुंसकान्यध्वर्युक्रतव । स० ३।३।३२]

सन्निकृष्टपाठानाम् ।।५२।।

अविप्रकृष्टाध्ययनाना समाहार ऐकार्थ्यं भवति । पदकक्रमकम् । सन्निकृष्टग्रहण किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ । पाठग्रहण किम् ? पितापुत्रौ ।

[अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम । पा० २।४।५, अध्ययनत सन्निकृष्टानि स० ३।३।३०

अप्राणिजातीनाम् ॥५३॥

अप्राणिविषयाणा सामान्यशब्दाना समाहार ऐकार्थ्यं भवति। आराशस्त्रि, धानाशष्कुलि। अप्राणिग्रहण किम्? ब्राह्मणक्षत्रियौ। प्राणिसदृशग्रहणादद्रव्यजातेर्न भवति। रूपरसगन्धस्पर्शा। जातीनामिति किम्? नन्दकपाञ्चजन्यौ।

[जातिरप्राणिनाम्। पा० २।४।६, अप्राणिनि जातय। स० ३।३।३४]

नदीदेशनगराणां भिन्नलिङ्गानाम् ॥५४॥

नदीना देशाना नगराणा च नानालिङ्गाना समाहार ऐकार्थ्य भवति। गङ्गाशोणम्। कुरुकुरुक्षेत्रम्। मथुरापाटलिपुत्रम्*। देशानामिति सिद्धे नियमार्थ वचनम्। नगराणामेव यथा स्यात्, ग्रामाणा मा भूत्। जाम्बवशालूकिन्यौ। इह कथम्—शौर्य च नगर केतवता† च ग्राम, शौर्यकेतवतम्? नगराश्रयो हि विधिरस्ति, ग्रामाश्रय प्रतिषेधो नास्ति। नदीदेशनगराणामिति किम्? कुक्कुटमयूर्यौ। देशग्रहणेन जनपदस्य ग्रहणम्, पृथग् नदीग्रहणात्। गौरीकैलासौ। भिन्नलिङ्गानामिति किम्? गङ्गायमुने, मद्रकेकयौ, मथुरातक्षशिले।

[विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा। पा० २।४।७, नदीदेशनगराणि भिन्नलिङ्गानि। स० ३।३।३५]

‡ **नित्यवैराणाम्** ॥५५॥

नित्यानुबद्धवैराणा§ समाहार ऐकार्थ्यं भवति। अहिनकुलम्, अश्वमहिषम्, काकोलूकम्। नित्यग्रहण किम्? गोपालकशालङ्कायना¶।

[येषा च विरोध शाश्वतिक। पा० २।४।९, नित्यवैरा। स० ३।३।३६]

कारूणाम् ॥५६॥

कारूणा समाहार ऐकार्थ्य भवति। तक्षायस्कारम्, रजकतन्त्रवायम्।

[शूद्राणामनिरवसितानाम्। पा० २।४।१०, कारव। स० ३।३।३७]

---

* मधुरा०—MSS † केतवा केतवम्—दुर्गटीका।

‡ नित्य वैरिणाम्—MSS § ०वैरि० L ¶ गोपालशालङ्कायना.—v 1

गवाश्वादीनाम् ॥५७॥

गवाश्वादीना समाहार ऐकार्थ्य भवति। गवाश्वम्। गवाविकम्। गवैडकम्। अजाविकम्। अजैडकम्। कुब्जवामनम्। कुब्जकैरातम्। पुत्रपौत्रम्। श्वचण्डालम्। स्त्रीकुमारम्। दासीमाणवकम्। शाटीपुच्छकम्। उष्ट्रखरम्। उष्ट्रशशम्। मूत्रशकृत्। मूत्रपुरीषम्। यकृन्मेदस्*। मासशोणितम्। दर्भशरम्। दर्भपूतिकम्। अर्जुनपुरुषम्। तृणोलपम्। दासीदासम्। कुटीकुटम्। †भगवतीभागवतम्। अवडादेशनिर्देश किम्? गोऽश्वम्, गोऽश्वौ।

[गवाश्वप्रभृतीनि च। पा० २।४।११, गवाश्व-गवाविक-गवैडकाजाविकाजैडकानि। कुब्जवामन कुब्जकिरात-पुत्रपौत्र-श्वचण्डाल-स्त्रीकुमार-दासीदास दासीमाणवकोष्ट्रशश–भागवतीभागवतानि। शाटीप्रच्छद कुटीकुट-मूत्रशकृत्-मूत्रपुरीष-यकृन्मेदो-मासशोणित दर्भशर-दर्भपूतीकार्जुनपुरुष तृणोलपानि। स० ३।३।३८-४०]

प्राणितूर्याङ्गानाम् ॥५८॥ [० ङ्गानि। स० ३।३।४१]

प्राण्यङ्गाना तूर्याङ्गाना च समाहार ऐकार्थ्य भवति। पाणिपादम्। मार्दङ्गिकपाणविकम्।

[द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्। पा० २।४।२]

सेनाङ्गानां बहुत्वे ॥५९॥ [सेनाङ्गानि०। स० ३।३।४२]

सेनाङ्गाना बहुत्वे वर्तमानाना समाहार एकार्थ्य भवति। हस्तिनश्चाश्वाश्च, हस्त्यश्वम्। बहुत्व इति किम्? हस्ती चाश्वश्च, हस्त्यश्वौ।

[बहुप्रकृति फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम्। पा० २।४।१२।१]

क्षुद्रजन्तूनाम् ॥६०॥

क्षुद्रजन्तूना समाहार ऐकार्थ्य भवति। यूकालिक्षम्। बहुत्व इत्येव। यूका च लिक्षा च, यूकालिक्षे।

---

* यकृन्मेदम्–MSS शकृन्मेद—जुमर (७।३५५)

† भागवतीभागवतम् SK

क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्याद् अथवा क्षुद्र एव य ।
शत वा प्रसृतौ* येषा केचिदा नकुलादपि ॥ [काशिका]

[क्षुद्रजन्तव । पा० २।४।८, स० ३।३।४३]

क्षुद्रजन्तुरकङ्कालो येषा स्व नास्ति शोणितम् ।
नाञ्जलियत् सहस्रेण केचिदा नकुलादपि ॥ हैमन्यास ।

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते। के पुन क्षुद्रजन्तव । क्षोत्तव्या जन्तव । यद्येव यूकालिक्षम् कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति। एव तर्ह्यनस्थिका क्षुद्रजन्तव । अथवा येषामा सहस्रादञ्जलिन पूयते ते क्षुद्रजन्तव । अथवा येषा गोचर्ममात्र राशि हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रज तव , अथवा नकुलपयन्ता क्षुद्रजन्तव । भाष्यम् । २।४।८]

फलानाम् ॥६१॥ [फलानि । स० २।४।१२]

फलाना समाहार ऐकार्थ्यं भवति। बदरामलकम्। बहुत्व इत्येव। बदर चामलक च, बदरामलके।

[जातिरप्राणिनाम् । पा० २।४।६, बहुप्रकृति फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् । २।४।१२।१]

वा वृक्षतृणधान्यमृगशकुनिविशेषाणाम् ॥६२॥

वृक्षादिविशेषाणा बहुत्व एव वर्तमानाना समाहार ऐकार्थ्य भवति। प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधा । कुशकाशम् , कुशकाशा । तिलमाषम् , तिलमाषा । रुरुपृषतम् , रुरुपृषता । हसचक्रवाकम् , हसचक्रवाका । बहुत्व इत्येव। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, प्लक्षन्यग्रोधौ। अप्राणिजातीनाम् [५३] इति समाहारे कस्मान्न भवति ? द्रव्यवचनत्वात्।

[विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । पा० २।४।१२, वा वृक्षमृगतृणधान्यशकुनिविशेषा । स० ३।३।४५]

व्यञ्जनानाम् ॥६३॥ [व्यञ्जनानि । स० ३।३।४६]

व्यञ्जनविशेषाणा समाहार ऐकार्थ्य भवति वा। दधिघृतम्, दधिघृते। सूपशाकम्, सूपशाके। अप्राणिजातीनाम् [५३] इति नित्ये प्राप्त आरम्भ ।

---

* प्रसृतो—MSS

अश्ववडवौ ॥६४॥

अश्ववडवयो समाहार ऐकार्थ्य वा भवति । चार्थे [४८] इत्येव सिद्धम्, इतरेतरयोगे तु पुवल्लिङ्ग निपात्यते। अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । अस्मादेव ज्ञापकादन्यत्र चार्थैकार्थ्ये परवल्लिङ्ग भवति । कुक्कुटमयूर्यौ ।

[पा० २।४।१२, शेषमुभयो । स० ३।३।४८, पूर्ववदश्ववडवौ । पा० २।४।२७, स० ३।३।१४०]

विरोधिनामद्रव्याणाम् ॥६५॥

विरोधिनामद्रव्यवाचिना समाहार ऐकार्थ्य वा भवति । सुखदु खम्, सुखदु खे । विरोधिनामिति किम् ? कामक्रोधौ । अद्रव्याणामिति किम् ? सुखदु खाविमौ ग्रामौ ।

[विप्रतिषिद्ध चानधिकरणवाचि । पा० २।४।१३, विरोधीन्यद्रव्याणि । स० ३।३।४७]

न दधिपयआदीनाम् ॥६६॥ [० दीनि । पा० २।४।१४]

दधिपयआदीना समाहार ऐकार्थ्य न भवति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । *स्कन्दविशाखौ । †परिव्रज्याकौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ‡ । याज्यानुवाक्ये । शुक्लकृष्णे । इध्माबर्हिषी । निपातनाद् दीर्घत्वम् । दीक्षातपसी । मेधातपसी । उदूखलमुसले । आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । दशेमे मार्दङ्गिकपाणविका इति गणनाया भेदेनार्थस्य विवक्षितत्वाद् दिशामिव समाहारो नास्ति । सख्यासामीप्यविवक्षाया तु भेदेनाभेदेन वा विवक्षा न विरुध्यत इति भवति पक्षे समाहार । उपदश पाणिपादम्,

---

* स्कन्धविशाखौ—MSS

† परिज्याकौशिकौ—MSS वशिष्ठकौशिकौ—K P परिव्रज्या-कौशिकौ Hrdaya. परिव्राट् कौशिकौ—Kās'ıkā, S'K परिव्राजककौशिकौ—Kās'ıkā MS. हरिकौशिकौ—Jumara. परिज्ञाकौशिकौ—Hc (परिज्ञा नदी कौशिकश्च पर्वत । Hc Nyāsa) ‡ प्रवर्ग्यो पनिषदौ—MSS

उपदशा पाणिपादा । अश्वबलीवर्दम्, अश्वबलीवर्दौ, अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे, पूर्वापरम्, पूर्वापरे इति चार्थे [४८] इत्येव सिद्धम्।

[दधिसर्पिर्मधूनि पयोमधुसर्पिर्भिरितरेतरयोगे। इध्मावागृचो बर्हिर्मन्त्र सामभि। आदिरवसानेन। शुक्ल कृष्णेन। श्रद्धा मेधया। मेधादीक्षाश्रुताध्ययनानि च तपसा। याज्याग्रग्र्योलखलान्यनुवाक्योपसन्मुसलै। हरिब्रह्मशिवस्कन्दपरिव्रज्याद्या वासवप्रजापतिवैश्रवणविशाखकौशिकादिभि। स० ३।३।२०-२७। अधिकरणैतावत्त्वे च। विभाषा समीपे। पा० २।४।१५-१६, अधिकरणैतावत्त्वे। समीपे वा। स० ३।३।२८-२९]

नाम्नि षष्ठ्या कन्थोशीनरेषु ॥६७॥

षष्ठ्या परा या कन्था सैकार्थ्ये* उशीनरदेशे नपुसकलिङ्ग भवति, सज्ञाया विषये। सौशमिकन्थम्। नाम्नीति किम्? वीरणकन्था। उशीनरेष्विति किम्? दाक्षिकन्था।

[सज्ञाया कन्थोशीनरेषु। पा० २।४।२०, षष्ठ्या कन्थोशीनरेषु तत्पुरुष सज्ञायाम्। स० ३।३।१२५]

उपज्ञोपक्रमं तदादित्वे ॥६८॥ [स० ३।३।१२६]

षष्ठ्या परा उपज्ञा उपक्रमश्च ऐकार्थ्ये तदादित्वे गम्यमाने नपुसक भवति। पाणिन्युपज्ञमकालक † व्याकरणम्। ‡ चन्द्रोपज्ञमसज्ञक व्याकरणम्। नन्दोपक्रमाणि मानानि। तदादित्व इति किम्? देवदत्तोपज्ञा मृन्मयप्राकारा। षष्ठ्या इत्येव। अनुपज्ञा। सदुपज्ञा। प्रधानलिङ्गे प्राप्त आरम्भ।

[उपज्ञपोक्रम तदाद्याचिख्यासायाम्। पा० २।४।२१]

ईश्वरार्थादराज्ञः सभा ॥ ६९ ॥ [स० ३।३।१२७]

षष्ठ्यन्ताद् ईश्वरार्थाद् राजवर्जितात् परा या सभा ¶ सैकार्थ्ये

---

* ऐकार्थ्ये—MSS

† पाणिनोपज्ञम्—MSS, but Kās'ikā has पाणिन्युपज्ञम्

‡ This would show that the author of the Vṛtti is different from that of the Sūtras

¶ ऐकार्थ्ये—L, from MSS

नपुसक भवति। इनसभम्, ईश्वरसभम्। अराज्ञ इति किम्? राज-सभा। कथ चन्द्रगुप्तसभा? नायमीश्वरार्थ, अन्यत्रापि दर्शनात्। षष्ठ्या इत्येव। ईश्वरसभा।

[सभा राजामनुष्यपूर्वा। पा० २।४।२३, जित्पर्यायस्यैव राजाद्यथम। २।१।६८।७]

अमनुष्यात् ॥ ७० ॥

मनुष्याद् अन्यस्माद् या षष्ठ्यन्तात् परा सभा सैकार्थ्ये* नपुसक भवति। पिशाचसभम्, राक्षससभम्। अमनुष्यादिति किम्? देव-दत्तसभा। मनुष्यसदृशस्य ग्रहणादिह न भवति। काष्ठसभा।

[यक्षराक्षसपिशाचादिभ्यश्च। स० ३।३।१२४]

अशाला ॥ ७१ ॥ [स० ३।३।१२९, ०च। पा० २।४।२४]

अशालारूपा या सभा षष्ठ्यन्तात् परा सैकार्थ्ये* नपुसक भवति। गापालसभम्। गोपालसमूह इत्यर्थ।

सेनासुराशालानिशा वा ॥ ७२ ॥ [स० ३।३।१३०]

सेनादय षष्ठ्यन्तात् परा ऐकार्थ्ये नपुसकलिङ्गा भवन्ति वा। ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना। यवसुरम्, यवसुरा। गोशालम्, गोशाला। श्वनिशम्, श्वनिशा†। षष्ठ्या इत्येव। परमसेना।

[विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्। पा० २।४।२५]

छाया ॥ ७३ ॥ [स० ३।३।१३१]

षष्ठ्यन्तात् परा छायैकार्थ्ये नपुसक वा भवति। कुड्यच्छायम् कुड्यच्छाया।

बाहुल्ये ॥ ७४ ॥ [नित्य ०। स० ३।३।१३२]

बाहुल्य गम्यमाने षष्ठ्यन्तात् परा छायैकार्थ्ये नपुसक भवति, नित्य पुनर्विधानात्। इषुच्छायम्, शलभच्छायम्। बाहुल्य इति किम्? वृक्षच्छायम्, वृक्षच्छाया।

---

* ऐकार्थ्ये—L

† शुनश्चतुर्दश्यामुपवसत पश्याम, श्येनीश्चाष्टम्याम्। शाबरभाष्यम्। ६।१।४

[छाया बाहुल्ये। पा० २।४।२२]

पथोऽसंख्यात् ॥ ७५ ॥

असख्यात् पर पथशब्द ऐकार्थ्ये नपुसक भवति। अपथम्, उत्-पथम्। असख्यादिति किम्? राजपथ। प्रधानलिङ्गान्यथात्व-प्रस्तावादन्यपदार्थे न भवति। अपथा नगरी, उत्पथो देश।

[अपथ नपुसकम्। पथ सख्याव्ययादे। पा० २।४।३०, वा १, पथोऽ-व्ययात्। स० ३।३।१३३]

संख्यादि समाहारे ॥ ७६ ॥

सख्यादि समाहार ऐकार्थ्ये नपुसक भवति। पञ्चगवम्, चतुष्पथम्। समाहारस्यैकत्वादेकवचनम्। सख्यादिरिति किम्? धवखदिरम्। परेण [७७] स्त्री न भवति। समाहार इति किम्? पञ्चकपाल पुरोडाश। त्रिपुत्र।

[द्विगुश्च। पा० २।४।३०।२, स० ३।३।१२०]

अ स्त्री ॥ ७७ ॥ [अदन्त स्त्री। स० ३।३।१२१]

अकारान्त सख्यादि समाहार ऐकार्थ्ये स्त्रीलिङ्गो भवति। पञ्च-पूली। समाहार इत्येव। पञ्चकपाल पुरोडाश।

[अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम्। पा० २।४।३० भाष्यम्]

वाप् ॥ ७८ ॥

आबन्त सख्यादि समाहारे स्त्रीलिङ्गो वा भवति। पञ्चखट्वम्, पञ्चखट्वी। समाहार इत्येव। पञ्च खट्वा।

[वाबन्त। पा० २।४।३०।३, स० ३।३।१२२]

अनो लोप ॥ ७९ ॥

अनन्तस्य सख्यादे समाहारे ऐकार्थ्ये अन्त्यस्य लोपो भवति, वा च स्त्री भवति। पञ्चतक्षम्, पञ्चतक्षी। समाहार इत्येव। बहु-राजा देश।

[अनो नलोपश्च वा च स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम्। पा० २।४।३० भाष्यम्। अनो नलोपश्च। स० ३।३।१२३]

न पात्रादयः ॥ ८० ॥

पात्रादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा न भवन्ति। द्विपात्रम्। चतुर्युगम्। त्रिभुवनम्।

[पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पा० २।४।३० भाष्यम्। पात्रपथयुगभुवनाद्यन्तो नपुंसकम्। स० ३।३।१२४]

रात्राह्नवाकाः पुंसि ॥ ८१ ॥ [स० ३।३।१३४]

रात्राह्नवाकान्ताः शब्दाः पुंलिङ्गा भवन्ति। अहोरात्रः, सर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। अनुवाकः, सूक्तवाकः।

[रात्राह्नाहाः पुंसि। अनुवाकादयः पुंसि। पा० २।४।२९, वा १]

अह्नोऽसुदिनपुण्यात् ॥ ८२ ॥ [० पुण्याभ्याम्। स० ३।३।१३५]

अह्नशब्दः सुदिनपुण्याभ्यामन्यस्मात् परः पुंसि भवति। एकाहः, द्व्यहः, त्र्यहः। असुदिनपुण्यादिति किम्? सुदिनाहम्, पुण्याहम्।

[रात्राह्नाहाः पुंसि। पा० २।४।३०। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम्। भाष्यम्]

नपुंसके चार्धर्चादयः ॥ ८३ ॥

नपुंसके पुंसि चार्धर्चादयो वर्तन्ते। अर्धर्चम्, अर्धर्चः। शतमानम्, शतमानः। वारबाणम्, वारबाणः। अष्टापदम्, अष्टापदः। समासलिङ्गाख्याने गोमयादयो न वक्तव्याः, तद्वदेव वा स्त्रीपुंलिङ्गा अपि गौरिषुरशननिर्योनिरित्येवमादयः, स्त्रीनपुंसकलिङ्गाश्च अर्चिरादयः, सर्वलिङ्गाश्च तटशृङ्खलादयः, एकैकलिङ्गाश्च वृक्षखट्वाकुण्डादयः, अलिङ्गाश्च युष्मदस्मदादयः, सर्व एव वाच्याः स्युः। अथ तेषां लोकतो लिङ्गानुशासनतो वा सिद्धिरिष्टा, तद्वदेव गोमयादीनामपि भविष्यति। कानि पुनस्तानि स्त्रीपुंनपुंसकानि?

इयमयमिदमिति येषु प्रसिद्धिरर्थेषु भवति लोकस्य।
स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यन्ते तानि लोकेन ॥

[अर्धर्चाः पुंसि च। पा० २।४।३१, अर्धर्चादय इति वक्तव्यम्। अर्धर्चम् अर्धर्चः। कार्षापणम्, कार्षापणः। गोमयम् गोमयः। सारम् सारः। २।४।३१

भाष्यम् । नपु सके चार्धर्चाष्टापदसुवर्णशतमानकार्षापणवारवाणगन्धमादनान्धकारा-पराह्णापूर्वो पवासनिर्यासविमानप्रग्रीवप्रवालवाजपेयराजसूयप्रतिसरादय । स० ३।३।१३६]

सुपि ह्रस्व ॥ ८४ ॥

नपुसके वर्तमानस्य शब्दस्य सुपि परतो ह्रस्वा भवति। रै। अतिरि। कण्ठतालव्यस्य स्थाने कण्ठतालव्य इकार । नौ। अतिनु। कण्ठोष्ठ्यस्य स्थाने कण्ठोष्ठ्य एव उकार । सुपीति किम् ? काण्डे, कुड्ये।

[**ह्रस्वो नपु सके प्रातिपदिकस्य। पा० १।२।४७, स० ३।३।१४१**]

गोरप्रधानस्यान्त्यस्य ॥ ८५ ॥

गोशब्दस्योपसर्जनस्यान्ते वर्तमानस्य सुपि परतो ह्रस्वो भवति। चित्रगु । अप्रधानस्येति किम् ? सुगौ । अन्त्यस्येति किम् ? गोकुलम् ।

[**गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। पा० १।२।४८, गोरुपसर्जनान्त्यस्य। स० ३।३।१४२**]

ङ्यादीनाम् ॥ ८६ ॥

ङीबाद्यन्तस्याप्रधानस्य ह्रस्वो भवति। निष्कौशाम्बि, बहुखट्व, अतिवामोरु । अप्रधानस्यैव । राजकुमारी, ब्रह्मबन्धू । अन्त्यस्यैव। कुमारीप्रिय । कथ बहुश्रेयसीति ? ईयस ईत्त्व* वक्ष्यति [४।४।१४५]।

[**पा० १।२।४८ , टाबादीना च। स० ३।३।१४३**]

लुगणादिलुक्यगोण्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

अणादिलुकि सति ङ्यादीना लुग् भवति, न तु गोण्यादीनाम्। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य, पञ्चेन्द्र । अणादिग्रहण किम् ? बहुनाडि । लुकीति किम् ? बहुपत्नीक । अगोण्यादीनामिति किम् ? पञ्चभिर्गोणीभि क्रीत, पञ्चगोणि । पञ्चसूचि । अप्रधानस्येत्येव। परमावन्ती। अन्त्यस्येत्येव। अवन्तीकुलम् । वरणा इति नगरस्यापि सञ्ज्ञा, पञ्चाला

---

* ईत्व —L

इति जनपदस्यापि। पञ्चालमथुरे इति विभक्तेरश्रवणे नामार्थसङ्ख्यायामेव द्विवचनम्। हरीतक्या फलानीति फलेष्वपि स्त्रीलिङ्ग एव शब्दो वर्तते। खलतिक वनानीति तेषा वनानामेकवचनान्तमेव नामधेयम्। दृश्यते हि शब्दानामेकार्थेऽपि लिङ्गवचनभेद। आपो जलम्, दारा कलत्र भार्येति। वध्रिका दर्शनीयो मनुष्य इति मनुष्यस्य विशेषण न वध्रिकाया, पञ्चाला बह्वन्ना बहुक्षीरघृता इति पञ्चालानाम्, पञ्चाला जनपदो बहुमाल्यफल इति जनपदस्य। सम्पन्नो यव इति जातावेकवचनम्, सम्पन्ना यवा इति व्यक्तिभेदेषु बहुवचनम्। वयमिति बाह्याध्यात्मिकेषु भेदेषु, यथा गुरुषु, अहमिति पुनरभेदविवक्षायामेकवचनम्। कदा पूर्वे *फल्गुन्याविति तारकयोर्द्वित्वे द्विवचनम्। कदा पूर्वा *फल्गुन्य इति चन्द्रमसा सह बहुत्वसम्भवे बहुवचनम्। एव कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वा प्रोष्ठपदा इति। तिष्यपुनर्वसू इति नक्षत्रद्वित्वे द्विवचनम्, तिष्यपुनर्वस्विति समाहार एकवचनम्। तारकाभेदविवक्षाया नक्षत्रसख्याभेदविवक्षाया† अभावात् नास्त्येव बहुवचनम्॥ ‡शब्दस्यानेकार्थत्वादेकशेषानर्थक्यम्। एकोऽपि हि शब्दोऽनेकस्यार्थस्याभिधायको भवति, यथा रोदसीशब्दो द्यावापृथिव्यो। भिन्नजातीयानामपि चार्थानामेकेनाभिधान भवति, यथा अक्षा पादा माषा इति, किं पुन सजातीयानाम्। गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यत्वमस्तीत्यभेदविवक्षाया गार्ग्यौ। बैदबैदाविति भेदविवक्षायाम्, अभेदविवक्षाया तु बैदाविति भवितव्यमेव, तदा प्रतिषेधाभावात्। गार्ग्या अपि गार्ग्यत्वमस्तीति गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। कुक्कुट्या अपि कुक्कुटत्वमस्तीति कुक्कुटी च कुक्कुटश्च कुक्कुटौ। एव पिता च माता च पितरौ, भेदविवक्षाया तु मातापितरौ। तथा श्वशुरश्च श्वश्रूश्च, श्वशुरौ। तथा भ्राता च स्वसा च, भ्रातरौ।

*** फाल्गु०—L † विवक्षायाम्—L ‡ अत्रास्माकमनादर शब्दाना शक्तिवैचित्र्यात्। तथाच रोदसीशब्दो द्यावापृथिव्यो। चन्द्रगोमिणाप्युक्तम—शब्दस्यानेकार्थत्वादेकशेषानर्थक्यमिति। कातन्त्रविस्तर।**

पुत्रश्च दुहिता च, पुत्रौ। नपुंसकस्य तु सर्वलिङ्गसामान्यरूपत्वान् नपुंसकानपुंसकाभिधाने तस्यैव प्रयोग । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्ल च, तानीमानि शुक्लानि । अभेदविवक्षाया तु तदिद शुक्लमिति । त्यदादीनामपि सामान्यवचनत्वादन्यार्थाभिधानेऽपि प्रयोग । स च देवदत्तश्च, तौ । गाव इमा इति स्त्रीलिङ्गत्व तासामपनीतपुंस्कत्वात् ।

[लुक् तद्धितलुकि । इद् गोण्या । (सूच्याद्यर्थमथापि वा । श्लोकवार्त्तिकम्) लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । (समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुप । वा ५) विशेषणाना चाजाते । (हरीतक्यादिषु व्यक्ति । खलतिकादिषु वचनम् । मनुष्यलुपि प्रतिषेध । वा० ३-५) जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । (सख्याप्रयोगे प्रतिषेध । वा ४) अस्मदो द्वयोश्च । फल्गुनीप्रोष्ठपदाना च नक्षत्रे । छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । विशाखयोश्च । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचन नित्यम् । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष । स्त्री पुंवच्च । पुमान् स्त्रिया । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । पिता मात्रा । श्वशुर श्वश्र्वा । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् । वा १२ । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । पा० १।२।४९-५२, ५८-७३ । लुक् तद्धितलुक्यगोणीसूच्यो । लुकि प्रकृतिवल्लिङ्गवचने । विशेषणाना चाजाते । न मनुष्ये । समास उत्तरपदस्य । हरीतक्यादिषु व्यक्ति । खलतिकादिषु वचनम् । स० ३।३।१४४-१५० । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । स्वरभिन्नाना यस्योत्तरस्वरविधि । विरूपाणामप्येकार्थ नाम् । पौत्रादिजीवद्वृद्धादीना तन्निमित्त एव चेद्विशेष । स्त्री पुंवच्च । पुमान् स्त्रिया । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणानेकशफेषु स्त्री । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्य वा । पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूभ्याम् । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । सर्वैस्त्यदादीनि । तेषामद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणाना पुन्नपुंसकतो लिङ्गानि । तेषा मिथो यत् परम् । क्वचित् एवञ्च । पुरुषाणा च । स० ३।३। १०३-११७]

•

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीय पाद समाप्त ।

स्त्रियाम् ॥ १ ॥ [पा० ४।१।३, स० ३।४।२]

अयमधिकार ।

ऋनो ङीप् ॥ २ ॥ [स० ३।४।१५]

ऋकारान्तान् नकारान्ताच्च स्त्रिया ङीब् भवति। कर्त्री। दण्डिनी। ङकारो ङ्यो ह्रस्व [५।२।४२] इति चिह्नार्थ । पकार स्वरार्थ । स्त्रियामित्येव। कर्ता, दण्डी। पञ्च सप्तेति स्त्रीत्वाभावान न भवति। स्वसेति विनापि ङीपा स्त्रीत्वाभिधानान् न भविष्यति। एव दुहिता, ननान्दा, याता, माता्, तिस्र चतस्र ।

[ऋन्नेभ्यो ङीप्। न षट्स्वस्रादिभ्य । पा० ४।१।५, १०, न स्वसृ-दुहितृ-ननान्दृ-यातृ-मातृ-तिसृ-चतसृ पञ्चस्रादिभ्य । स० ३।४।२९]

उगितः ॥ ३ ॥

उगित स्त्रिया ङीब् भवति। भवती। वदन्ती।

[**उगितश्च। पा० ४।१।६, अधातोरुगित । स० ३।४।१६**]

अञ्च ॥ ४॥ [स० ३।४।१७]

अञ्चतेरेव क्रियार्थादुगितो ङीब् भवति। प्राची, प्रतीची। इह न भवति। पर्णध्वद् ब्राह्मणी।

[**अञ्चतेश्चोपसख्यानम्। पा० ४।१।६।२**]

अहशो वनो र च ॥ ५ ॥ [स० ३।४।१८]

अहशो विहितो यो वन् तदन्तस्य स्त्रिया ङीब् भवति, तत्सन्नियोगेन च रेफान्तादेशो भवति। धीवरी। अहश इति किम् ? सहयुध्वा ब्राह्मणी।

* [**वनो र च। वनो न हश । पा० ४।१।७, वा० १**]

अन्यार्थे वा ॥ ६ ॥

अन्यपदार्थे वर्तमानाद् वनन्ताद् वा ङीब् भवति, रेफश्चान्तादेश । बहुधीवरी, बहुधीवा।

[रविधाने बहुव्रीहेरुपसख्यान प्रतिषिद्धत्वात्। अनो बहुव्रीहि-प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम्। पा० ४।१।७।२-३, बहुव्रीहेर्वा। स० ३।४।१९]

पाद ॥ ७ ॥ [स० ३।४।२०]

पादन्तादन्यपदार्थे वर्तमानाद् वा ङीब् भवति। द्विपदी द्विपात्। त्रिपदी, त्रिपात्। कथ त्रिपदा गायत्री, पञ्चपदा पङ्क्तिरिति ? पादशब्दसमानार्थेन पदशब्देन सिद्धम्। द्विपात्, त्रिपादित्यपि तर्ह्यचि प्राप्नोति ? इष्यत एव चतुष्पाद् ऋगिति दर्शनात्। ऋच्यपि तर्हि ङीप् प्राप्नोति ? व्यवस्थितविभाषया* न भविष्यति।

[**पादोऽन्यतरस्याम्। टाबृचि। पा० ४।१।८-९**]

अन ॥ ८ ॥ [स० ३।४।२१]

अनन्तादन्यपदार्थे वर्तमानाद्वा स्त्रिया ङीब् भवति। बहुराज्ञी पृथिवी, बहुराजा, बहुराजानौ, बहुराजान। अधिराज्ञी नाम ग्राम इति ङीबन्तमेव नामधेयमिति न तेन विना प्रयोग। अन्यार्थ इत्येव। अतिक्रान्ता राजानम्, अतिराज्ञी।

[**अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्। पा० ४।१।२८**]

ऊधसो नश्च ॥ ९ ॥ [स० ३।४।२३]

ऊधसोऽन्यपदार्थे स्त्रिया ङीब् भवति, नश्चान्तादेश। कुण्डोध्नी, द्व्यूध्नी, त्र्यूध्नी, अत्यूध्नी, द्विविधोध्नी। अन्यार्थ इत्येव। प्राप्तोधा। स्त्रियामित्येव। महोधो धैनुकम्।

[**बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। सख्याव्ययादेर्ङीप्। ऊधसोऽनङ्। पा० ४।१।२५-२६, ५।४।१३१**]

दाम्न संख्यादे ॥ १० ॥ [स० ३।४।२४]

दामन्-शब्दात् सख्यादेरन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रिया ङीब् भवति। द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी। सख्यादेरिति किम् ? उद्दामा वडवा।

[**दामहायनान्ताच्च। पा० ४।१।२७**]

हायनाद्द वयसि ॥ ११ ॥ [स० ३।४।२५]

हायनशब्दात् सख्यादेरन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रिया ङीब् भवति,

---

* **बहुलाधिकाराद्—पा।**

वयसि गम्यमाने। द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी। त्रिचतुर्भ्यां हायनो वयसि [६।४।१०७] इति णत्वम्। वयसीति किम्? त्रिहायना शाला। सख्यादेरित्येव। अतीतहायना गौ।

[हायनो वयसि स्मृत। पा० ४।१।२७ श्लोकवार्त्तिकम]

नोपान्तवतः ॥१२॥

उपान्तवतोऽनन्तादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीब् न भवति। सुपर्वा, सुपर्वाणौ। सुशर्मा, सुशर्माणौ। अन्यपदार्थ इत्येव। अतिपर्वणी यष्टि।

[अनो बहुव्रीहे। पा० ४।१।१२, नानुपधालोपिन। स० ३।४।२६]

मन ॥१३॥ [पा० ४।१।११, स० ३।४।२७]

मनन्तात् स्त्रियां ङीब् न भवति। दामा, दामानौ। सीमा, सीमानौ। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति*, रूपमात्रस्य ग्रहणात्। अन्यार्थ इति निवृत्तम्, योगविभागात। अन्यथा हि न मनुपान्तवद्भ्यामित्येव ब्रूयात्।

ताभ्यां डाप् ॥१४॥

ताभ्यामनन्त-मनन्ताभ्या स्त्रियां डाब् भवति। बहुराजा, बहुराजे। सुपर्वा, सुपर्वे। दामा, दामे। सीमा, सीमे।

[डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्। पा० ४।१।१३, डाप् चोभाभ्याम्। स० ३।४।२८]

अजाद्यतः ॥१५॥

अजादिभ्योऽदन्ताच्च स्त्रियां डाब् भवति। अजा। देवदत्ता। अत इति सिद्धे अजादिभ्यो विधान बाधकबाधनार्थम्। अजा। एडका। कोकिला। अश्वा। चटका। मूषिकेति जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते डाब् भवति। बाला। होडा। पाका। वत्सा। मन्दा। विलातेति वयस्यचरमे [२।३।२२] इति ङीपि प्राप्ते। पूर्वापहाणा। अपराप-

* अनिनस्मन्ग्रहणानि चार्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति। महाभाष्यम्। १।१।७२

ह्राणा । सप्रह्राणेति टिल्लक्षणे ङीपि प्राप्ते । निपातनाच्च णत्वम् । सभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्य फलात्, फलान्तलक्षणे ङीषि प्राप्ते । सफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । एतेभ्य इति किम् ? वासीफली । कथ त्रिफला ? त्रीणि फलान्यस्यामिति त्रिफला । सहृतिरित्यजातित्वाद् ङीष् नास्ति, असमाहारत्वाच्च ङीव् नास्ति । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्य पुष्पात्, पुष्पान्तलक्षणे [७२] ङीषि प्राप्ते । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । एभ्य इति किम् ? शङ्खपुष्पी । शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति । शूद्रा च डाबन्ता भवति अमहत्पूर्वा, जातिश्चेत् । शूद्रैव भार्या शूद्रा, न तु शूद्रस्य । अमहत्पूर्वेति किम् ? महाशूद्री, आभीरजाति । अस्मादेव ज्ञापकात् तदन्तविधिरत्र प्रकरण भवतीति गम्यते । अतिभवती, अतिधीवरी । जातिरिति किम् ? शूद्रस्य भार्या, शूद्री । पुयोगलक्षणो ङीष् भवत्यव । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशेति निपातनादेव लोपाभाव । अकारान्तेभ्यो वा डाब् निपातनात् । तथा चोष्णिगित्यपि सिद्ध भवति । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेत्यत इत्येव डाब् भवत्येव, व्यवस्थावाचित्वाच्च वयोलक्षणो ङीब् नास्ति, अनाख्याशब्दत्वाच्च पुयोगलक्षणो ङीष् नास्ति । मूलान् नञ इत्यपि न वाच्यम्, अमूलाया मूलान्तलक्षणो ङीष् नास्त्यजातित्वात् । डाबिह कस्मान्न भवति—पञ्चाजी, दशाजीति ? नात्राजशब्द स्त्रिया वर्तते, यश्चात्र स्त्रिया वर्तते नासावजशब्द । तदन्तविधिना प्राप्नोति । विप्रतिषेधात् सख्यादे [२।३।२३] इति ङीब् भविष्यति । तपरकरण किम् ? कीलालपा, शुभया । अत इत्ययमधिकार ।

[अजाद्यतष्टाप् । पा० ४।१।४ । सभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्य फलात् । मूलान्नञ । त्रिफला द्विगौ । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतकेभ्य पुष्पात् । शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति । क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा । हलन्ता । ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा । मूलान्नञ । गणसूत्राणि ॥ अतष्टाप् । अजैडककोकिलाश्वचटकमूषिकेभ्य । बालहोडपाकवत्समन्दविलातेभ्यश्च । पूर्वापहानापरापहानसम्प्रह्रानेभ्यो नस्य

च ण । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्य फलात् । त्रेश्च । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्य पुष्पात् । मूलान्नञ । शूद्राच्चामहत्पूर्वाज्जाति । कन्य-कनिष्ठ-ज्येष्ठ मध्द-मध्यम-मुग्धेभ्य । ऋड् देवविड्भ्याम् । उष्णिहो वा । स० ३।५।१२-१३]

स्वार्थे ॥१६॥

अत पर स्त्रिया यदुच्यते तत् स्वाथ वर्तमानाद् वेदितव्यम् ।

टिड्ढाणञ्ठक्ठञ्नञ्स्नञ्कञ्क्वरप्ख्युनः ॥ १७ ॥

[स० ३।४।३१]

टिदाद्यन्तात् स्वार्थे स्त्रिया डीब् भवति । कुरुचरी । पठिता विद्येति न भवति, तुटा सिद्धे टग्रोष्टित्करणात् । पचमानेति न भवति द्व्यनुबन्धकत्वात् । ल्युडादीना तु भवत्येव टित्करणसामर्थ्यात् । ढस्य निरनुबन्धकस्याभावाड्* ढक्ढञोर्ग्रहणम् । योऽपि शिलाया ढश्च [४।३।८०] इति ढो न तस्य स्त्रिया प्रयोग । सौपर्णेयी, वैनतेयी , शाबलेयी । अण् । कुम्भकारी, औपगवी । अञ् । औत्सी, बैदी । ठक् । आक्षिका । ठञ् । लावणिकी । नञ्स्नञौ । स्त्रैणी, पौंस्नी । कञ् । तादृशी । क्वरप् । इत्वरी । ख्युन् । आढ्यङ्करणी । स्वार्थ इत्येव । प्रियकुरुचरा नगरी ।

[टिड्ढाणञ्-द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ् कञ्-क्वरप । पा० ४।१।१५, ०क्वरप्ख्युनाम् । काशिका । ख्युन उपसख्यानम् । वा ६ । अत्यल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्-स्नञ्-ईकक्-ख्यु-स्तरुण तलुनानामुप सख्यानम् । भाष्यम् । न लस्थान्यागमटित । स० ३।४।३२]

यञोऽषावटात् ॥१८॥ [स० ३।४।३३]

यञन्तात् स्त्रिया डीब् भवति, स चेत् षकारान्तादवटशब्दाच्च विहितो न भवति । गार्गी, वात्सी । अषावट्यादिति किम् ? शार्कराक्ष्या, पौतिमाष्या, गौकक्ष्या । आवट्या । अत [१५] इति डाब् भवति ।

[यञश्च । यञश्चाप् । षाच्च यञश्चाप् । पा० ४।१।१६, ७४, वा ०१]

ष्फो वा ॥१९॥

---

* ०स्याभावाद्—L

अषावटादिति न वर्तते। यञन्तात् स्त्रिया ष्फो वा भवति। गार्गी, गार्ग्यायणी। वात्सी, वात्स्यायनी। शार्कराक्ष्यायणी, पौतिमाष्यायणी, गौकक्ष्यायणी। आवट्यायनी। षित्वाद् ङीष् भवति। वावचन पावटार्थम्।

[प्राचा ष्फ तद्धित। पा० ४।१।१७, सर्वत्र ष्फो वा। स० ३।४।३४]

लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यः ॥२०॥

लोहितप्रभृतिभ्य शकलपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्य ष्फ एव भवति, नित्य पुनर्विधानात्। लौहित्यायनी, साशित्यायनी। मनायीशब्दान् मानाय्यायनी। यच्यणादौ [५।२।३२] इति पुवद्भावो न भवति, पाठसामर्थ्यात्। मानव्यायनीति मनुशब्दपाठादेव सिद्धम्। वतण्डशब्दादनाङ्गिरसे। वातण्ड्यायनी। शिवादिपाठाद् वातण्डी। आङ्गिरसे तु यञेव, तस्य च स्त्रिया लुक्, जाते [२।३।७१] इति ङीष्। वतण्डी। कपिशब्दादाङ्गिरस एव यञ्। काप्यायनी, अनाङ्गिरसे तु कापेयी। कात्यायनी, शाकल्यायनी। शकलान्तेभ्य इति किम्? काण्वी, काण्व्यायनी। कुरुकतानडुहौ तु लोहितात् प्राक् पठितव्यौ। न ह्यनयोर्लोहितादिकार्यमिष्यते नापि शकलादिकार्यम्।

[सवत्र लोहितादिकतन्तेभ्य। पा० ४।१।१८, लोहितादिभ्य शकलान्तेभ्यो नित्यम्। स० ३।४।३५। See गर्गादि under P IV I 105 and Candra II 4 24 SK IV I 45ff]

कौरव्यासुरिमाण्डूकात् ॥२१॥

कौरव्यशब्दाण् ण्यान्तादासुरिशब्दादिञन्तान् माण्डूकशब्दादणन्तात् स्त्रिया ष्फो भवति। ङीब्डापोरपवाद। कौरव्यायणी, आसुरायणी, माण्डूक्यायनी। कथ कौरवी सेना? तस्येदम्* [पा० ४।३।१२०] इति सिद्धम्।

[कौरव्यमाण्डूकाभ्या च। कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसख्यानम्। पा० ४।१। १९,वा १। कौरव्यासुरिमाण्डूकेभ्यो ङित्। स० ३।४।३६]

---

* Once again the Vrttikāra is quoting Panini's rule Candra has तस्य स्व० III 3 85

वयस्यचरमे ॥२२॥ [स० ३।४।३७]

अपश्चिमे वयसि वर्तमानात् स्त्रिया ङीब् भवति। कुमारी, किशोरी, वर्करी, करभी, कलभी, तरुणी, तलुनी, वधूटी, चिरिण्टी। अचरम इति किम् ? स्थविरा, वृद्धा। कथ द्विवर्षा, त्रिवर्षा उत्तान-शया, लोहितपादिका, मध्या, मध्यमा ज्येष्ठा, कनिष्ठेति ? अर्थादत्र प्रथम वयो गम्यते, न शब्दात्। कथ कन्या ? कन्याया कनीन च [२।४।४६] इति निपातनात्। कथ वृद्धकुमारी* ? वृद्धशब्दादत्र पश्चिम वयो गम्यते, न कुमारशब्दात्। अत इत्येव। शिशु।

[**वयसि प्रथमे। पा० ४।१।२०, वयस्यचरम इति वक्तव्यम्। भाष्यम्। कुमारादनूढाया च। स० ३।४।३८। वृद्धा कुमारी वृद्धकुमारी। हृदयहारिणी**]

संख्यादेः ॥२३॥

सख्यापूर्वाच्छब्दादकारान्तात् स्त्रिया वर्तमानाद् ङीब् भवति। पञ्चाना पूलाना समाहार, पञ्चपूली। दशपूली। स्वार्थ इत्येव। द्विखारीका।

[**अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत इति वक्तव्यम। २।४।३० भाष्यम। द्विगो। पा० ४।१।२१, स० ३।४।३९**]

परिमाणाल्लुक्यसंख्याकालविस्ताचितकम्बल्यात् ॥२४॥

परिमाणान्तादेव सख्यादेरकारान्तात् सख्यादिवर्जिताल्लुकि ङीब् भवति। द्विकुडवी। परिमाणादिति किम् ? पञ्चाश्वा। लुकीति किम् ? द्विपण्या। सर्वत्र सम्भवात् सुगो लुग् न गृह्यते। असख्या कालविस्ताचितकम्बल्यादिति किम् ? द्विशता। द्विवर्षा। द्विविस्ता, द्व्याचिता, द्विकम्बल्या।

[**अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि। पा० ४।१।२२। इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते, तत्रैक. शक्योऽवक्तुम्। कथम्? एव वक्ष्यामि--परिमाणान्तात्-**

*** पद व्युत्पाद्य समास। 'कुमारादनूढाया च' [स० ३।४।३८] इति केचित् पठन्ति। कातन्त्रविस्तर।**

द्धितलुकि ङीष् भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब् भवति नान्यत इति। ततो विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति। तद्धितलुकीत्यव। भाष्यम्। परिमाणात् तद्धितलुक्यसख्याकालविस्ताचितकम्बल्यात्। स० ३।४।४०]

काण्डादक्षेत्रे ॥२५॥ [स० ३।४।४१]

काण्डान्तात् सख्यादेरक्षेत्र एव लुकि ङीब् भवति। द्विकाण्डी। अक्षेत्र इति किम्? द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति। परिमाणादित्येव। द्वाभ्या काण्डाभ्या क्रीता, द्विकाण्डा।

[काण्डान्तात् क्षेत्रे। पा० ४।१।२३]

पुरुषाद्वा ॥२६॥ [स० ३।४।४२]

सख्यादे पुरुषान्तात् स्त्रिया वा ङीब् भवति। द्विपुरुषी यष्टि, द्विपुरुषा वा। परिमाणादित्येव। पञ्चभि पुरुषै क्रीता, पञ्चपुरुषा।

[पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्। पा० ४।१।२४]

केवलमामकभागधेयपापावरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजान् नाम्नि ॥२७॥

केवलादिभ्य सञ्ज्ञाया ङीब् भवति। केवली, मामकी, भागधेयी, पापी, अवरी, समानी, आर्यकृती, सुमङ्गली, भेषजी। नाम्नीति किम्? केवला, मामिका।

[० भेषजाच्च। पा० ४।१।३०, ०भेषजेभ्य सञ्ज्ञायाम्। स० ३।४।४३। Durga ākā (Kāt II. 4. 50), Samks (Tad 24) and S'āk. (I 3 46) have अवर, but अपर is undoubtedly the correct reading अत्र द्वितीयो वर्णो दन्तोष्ठ्यो न पवर्ग्य(?) इति हरदत्त। इदन्तु सकलवैदिकसम्प्रदायविरुद्धम, बह्वृचाना द्वितीयाध्यायान्त्यवर्गे पवर्गपाठस्य(?) सवसम्मतत्वात्। शब्दकौस्तुभ]

अन्तर्वत्नी गर्भिण्याम् ॥२८॥

अन्तर्वत्नीति मतुब् निपात्यते नुक् च, गर्भिण्याम्। अन्यत्र। अन्तरस्या शालायामस्ति।

[अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्। पा० ४।१।३२, अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसयोगे। ० वा० १, नुक् चान्तर्वतो गर्भिण्याम्। स० ३।४।४४]

पतिवत्नी भार्यायाम् ॥२९॥ [०वतो० । स० ३।४।४५]

पतिवत्नीति मतोर्वत्व नुक् च निपात्यते, भार्यायाम् । अन्यत्र पतिमती ।

पत्युर्न ऊढायाम् ॥३०॥ [स० ३।४।४६]

पतिशब्दस्य भार्यायामूढाया नकारो भवति, ङीप् च । पत्नी । ऊढायामिति किम् ? सगृहीताया मा भूत् । भार्यायामित्य व, *अर्थे-नोढायम मा भूत् ।

[पत्युर्नो यज्ञसयोगे । पा० ४।१।३३]

सपूर्वस्य वा ॥३१॥ [स० ३।४।४७]

सपूर्वस्य पतिशब्दस्य स्त्रिया नकारादेशो ङीप् च वा भवति । आशापत्नी, आशापति ।

[विभाषा सपूर्वस्य । पा० ४।१।३४]

अन्यार्थे ॥३२॥

पतिशब्दस्य स्त्रियामन्यपदार्थे वर्तमानस्य नकारादेशो ङीप् च वा भवति । दृढपत्नी, दृढपति ।

[पत्यु सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसख्यानम् । पा० ४।१।३४।१, बहुव्रीहौ । स० ३।४।४८]

समानादिभ्यः ॥३३॥

समानादिभ्य परस्य पतिशब्दस्य स्त्रिया नकारादेशो भवति, ङीप् च नित्य, पुनर्विधानात् । सपत्नी, एकपत्नी । सपत्न्या अपत्य सापत्न इति ङीबभावेऽपि न निवर्तते नकार, असयुक्तविधानात् । समान । एक । वीर । पिण्ड । पुत्र । भ्रातृ ।

[नित्य सपत्न्यादिषु । पा० ४।१।३५, समानैकवीरपिण्डभ्रातृपुत्रेभ्य । स० ३।४।४९]

श्येतैतहरितरोहितात् तो न ॥३४॥

---

* स्कन्धेनोढाया मा भूत् । हृदयहारिणी ।

श्येतादिभ्य स्त्रिया वा ङीब् भवति, तकारस्य च नकार । श्येनी, श्यता। एनी एता। हरिणी, हरिता । रोहिणी, रोहिता। कपिरिकादीनाम् [६।३।४६] इति लत्वम्। लोहिनी लोहिता।

[वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो न । पा० ४।१।३९, श्येतैतहरितरोहिताद्वा तश्च न । स० ३।४।५०]

क्नोऽसितपलितात् ॥३५॥ [० ताभ्याम् । स० ३।४।५१]

असितपलिताभ्या स्त्रिया वा ङीब् भवति, तकारस्य च क्नादेश । असिक्नी, असिता। पलिक्नी, पलिता।

[असितपलितयो प्रतिषेध । छन्दसि क्नमेके । ४।१।३९।१-२]

षितो ङीष् ॥३६॥ [स० ३।४।५२]

षित स्त्रिया ङीष् भवति । नर्तकी खनकी, पात्री। दंष्ट्रादिषु योगविभागादनित्यत्वम् ।

[षिद्गौरादिभ्यश्च । पा० ४।१।४१]

गौरादिभ्य ॥३७॥

गौर इत्येवमादिभ्य स्त्रिया ङीष् भवति। गौरी, शबली, कल्माषी, सारङ्गी पिशङ्गी, मतसी। गौर। शबल। कल्माष। सारङ्ग। पिशङ्ग। मत्स्य। मनुष्य। शृङ्ग। गवय। हय। मुकय। ऋश्य। पुट। द्रुण। द्रोण। अरीहण । अरोष । वठर। ओकण। आमलक। कुवल। बदर। बिम्ब। तर्कार। शर्कार। षष्कण्ड। सुषव। आलिन्द। अलज। पाण्डाष। आढक। आसन्द। सृपाट। शष्कुल। सूर्य। सूच। शूर्प। दूष। यूष। धातक। वल्लक। मालत। वेतस। बृस। अतस। भृङ्ग। मह। मठ। श्वन्। अनडुह्। एषण करणे। देहल। काकादन। गवादन। तेजन। लवण। पाण। मेध। गौतम। अयस्थूण। भौरिकि। भौलिकि। भौलिङ्गि। औद्गाहमानि। आलम्बि। आलजि। आलक्कि। आलन्धि। कालम्बि। आरट। दोट। नाट। मूलाट। शातन। पातन। आस्तरण अधिकरणे। आग्रहायण। प्रत्यवरोहण। सेवन। सुमङ्गलात् सञ्ज्ञायाम्। मण्डल। मण्डर। पट। पिण्ड।

ऊर्द। गूर्द। सूर्द। पाण्डार। आतण्ड। कदर। कदल। कर्दम। कदल्प। बृहत्। महत्। सौधर्म। रोहिणी रेवती नक्षत्रे। विकल। निष्कल। पुष्कल। कट श्रोण्याम्। पिप्पल्यादयश्च—पिप्पली हरीतकी कोशातकी शमी करीर। पृथिवी। मातामह। पितामह। क्रोष्टु। आकृतिगण त्वाद्—नद। भष। प्लव। चर। चोर। गाह। सूद। देव। पुत्र।

[गौरशबलकल्माषसारङ्गपिशङ्गहरिणपाण्डरामरसुन्दरविकलनिष्कलपुष्कलेभ्य। बृहन्महत्सरश्चौरतापसदासचेटविटभिक्षुकबन्धकपुत्रगायत्रेभ्य। मतस्यमनुष्यमुकयहयगवयर्श्यद्रुणोकणक्रोष्टुतक्षश्वानडुद्भ्य। भौरिकिभौलिकिभौलिङ्गौद्गाहमानालम्ब्यालब्ध्यालक्षिसौधर्माय स्थूणारट्टगौतमापच्चिकेभ्य। दोटनाटनटपाटसृष्टसूलाटपेटपटपटलपुटकुटपाण्टसेभ्य। धातककेतकतर्कारशर्कारबदरकुवललवलामलकमालतवेतसातसाढकेभ्य। कदरकवलगलूचवाकुचनाचमाचकुम्भकुसुम्भयूथमेथकरीरसल्लकवल्लकेभ्य। पिप्पलहरीतककोशातकशमतमसुषवशृङ्गभृङ्गबिम्बबर्बरशष्कुण्डपिण्डमण्डलेभ्य। यूपसूपशूर्पसूर्ममहमठपिठरोर्वगूर्वपृथुखारकाकणेभ्य। द्रोणबृसासन्दालिन्दकन्दलदेहलशष्कुलशचसचमञ्जरालजवैञ्जयन्तेभ्य। काकादनगवादनतेजनरजनदोहनशातनपातनसेचनकार्वनपाटनपेषणास्तरणास्थालाधिकरणप्रत्यवरोहणाग्रहायणेभ्य। एषणात् करणे। सुमङ्गलात् संज्ञायाम्। पीनाच्च। रेवद्रोहिणाभ्यां नक्षत्रे। कटाच्छ्रोण्याम्। कूश्माण्डयादयश्च। स० ३।४।५३-६९]

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककबरात् पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुकेशवेशेषु ॥३८॥ [० कबरेभ्य ०। स० ३।४।७०]

भाजादिभ्य पक्वादिष्वर्थेषु स्त्रियां ङीष् भवति। भाजी भवति पक्वा चेत्, भाजान्या। गोणी भवति आवपनं चेत्, गोणान्या। नागी भवति, स्थूला चेत्, नागान्या। जातौ तु नागैव, तस्या स्थौल्याभावात्। स्थली भवति, अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या। कुण्डी भवति, अमत्रं चेत्, कुण्डान्या। काली भवति, कृष्णा चेत्, कालान्या। कुशी भवति, आयसी चेत्, कुशान्या। कामुकी भवति, रिरंसुश्चेत्, कामुकान्या। कबरी भवति केशवेशश्चेत्, कबरान्या।

[जानपद-कुण्ड गोण स्थल-भाज-नाग-काल-नील कुश कामुक कबराद वृत्यम

आवपनाकृत्रिमाश्राणा-स्थौल्य वर्णानाच्छादनायोविकार-मैथुनेच्छा-केश वेशेषु । पा० ४।१।४२]

नालात् प्राण्योषधग्रोः ॥३९॥ [स० ३।४।७२]

नीलात प्राणिन्योषधौ च स्त्रिया ङीष् भवति । नीली वडवा, नीली ओषधि । प्राण्योषध्योरिति किम् ? नीला शाटी ।

[नीलादोषधौ । प्राणिनि च । पा० ४।१।४२।१-२]

वा नाम्नि ॥४०॥

नीलात् सज्ञाया ङीष् वा भवति । नीली, नीला ।

[वा सज्ञायाम् । पा० ४।१।४२।३, स० ३।४।७३]

शोणादिभ्य ॥४१॥

शोण इत्येवमादिभ्य स्त्रिया ङीष् वा भवति । शोणी, शोणा । चण्डी, चण्डा । शोण । चण्ड । अराल । कमल । कृपण । विकट । विशाल । विशङ्कट । भरुज । चन्द्रभागा नद्याम् । कल्याण । उदार । पुराण । अहन् ।

[शोणात् प्राचाम् । बह्वादिभ्यश्च । पा० ४।१।४३, ४५, चन्द्रभागान्नद्याम् । गणसूत्रम् । शोण-चण्डाराल-कमल-कृपण-विकट विशाल-विशङ्कट-भरुज ध्वज-कल्याणोदार-पुराणाहन्भ्य । चन्द्रभागादनद्याम् । स० ३।४।७४-७५]

एरक्तिनः ॥४२॥ [स० ३।४।७६]

इवर्णान्तात् क्तिन्वर्जितात् स्त्रिया ङीष् वा भवति । धूली, धूलि । आली, आलि ।आवली, आवलि ।पद्धती, पद्धति । अङ्गुली, अङ्गुलि । अक्तिन इति किम् ? पक्ति ।

[कृदिकारादक्तिन । सवतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । शक्ति शस्त्रे । पा० ४।१।४५ ग० सू० । पद्धतेश्च । शक्ते शस्त्रे । स० ३।४।७७-७८]

ओर्गुणादखरुसंयोगोपान्तात् ॥४३॥ [० योगोपधात् । स० ३।४।७९]

उकारान्ताद् गुणवचनात् स्त्रिया वा ङीष् भवति, खरुशब्दं सयोगोपान्त च वर्जयित्वा । पट्वी, पटु , बह्वी, बहु । ओरिति किम् ?

सिता। गुणादिति किम्? आखु। अखरुसयोगोपान्तादिति किम्? खरुर्ब्राह्मणी। पाण्डुर्ब्राह्मणी।

[वोतो गुणवचनात्। खरुसयोगोपधप्रतिषेधश्च। पा० ४।१।४४, वा० २]

पुंनाम्नो योगादपालकान्तात् ॥४४॥

पुस आख्याभूताच्छब्दात् पुयोगात् स्त्रिया वर्तमानात् पालकान्त-वर्जिताद् ङीष् भवति। प्रष्ठस्य भार्या, प्रष्ठी। नामग्रहण किम्? प्रसूता। अपालकान्तादिति किम्? गोपालिका, पशुपालिका।

[पुयोगादाख्यायाम्। पा० ४।१।४८, गोपालिकादीना प्रतिषेधो वक्तव्य। भाष्यम्। पुनाम्न पुयोगादपालकान्तात्। स० ३।४।८०]

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामै च ॥४५॥ [स० ३।४।८१]

पूतक्रत्वादीना पुयोगात् स्त्रिया वर्तमानाना ङीष् भवति, एकार-श्चान्तादेश। पूतक्रतायी, वृषाकपायी, अग्नायी, कुसितायी, कुसीदायी। पुयोगादित्येव। यया हि पूता क्रतव, पूतक्रतु सा भवति।

[पूतक्रतोरै च। वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्त। पा० ४।१।३६-३७]

मनोरौ वा ॥४६॥ [पा० ४।१।३८]

मनुशब्दात् पुयोगात् स्त्रिया वर्तमानाद्वा ङीष् भवति, औकार-श्चान्तादेश, ऐ च। मनायी, मनावी, मनु।

[मनोरौ च वा। स० ३।४।८२]

सूर्या देवी ॥४७॥

सूर्यस्य भार्या सूर्या, देवी चेत्। सूरी अन्या।

[सूर्याद्देवताया चाब् वक्तव्य। पा० ४।१।४८ भाष्यम्, सूर्या देवतायाम्। स० ३।४।८३]

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडानामानुक् च ॥४८॥

इन्द्रादीना पुयोगात् स्त्रिया वर्तमानाना ङीष् भवति, आनुक् चागम। इन्द्राणी, वरुणानी, भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानी।

[इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् च। पा० ४।१।४९, इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडाचार्याणामानुक् च। स० ३।४।८४]

आचार्यानी ॥४९॥

आचार्यस्यानुक् अणत्व च निपात्यते। आचार्यस्य भार्या, आचार्यानी।

[**आचार्यादणत्व च। पा० ४।१।४९।६ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभाव। हृदय०**]

मातुलोपाध्यायाद्वा ॥५०॥ [० याभ्या वा। स० ३।४।८५]

मातुलाद् उपाध्यायाच्च स्त्रिया ङीष् भवति, आनुक् च वा। मातुलानी, मातुली। उपाध्यायानी, उपाध्यायी।

[**उपाध्यायमातुलाभ्या वा। पा० ४।१।४९।४**]

आर्यक्षत्रियाच्च ॥५१॥

आर्यात् क्षत्रियाच्च ङीष् भवति वा, आनुक् च। चकारो वेत्यनुसम्बन्धार्थ। अप्रयोगार्थ वचनम्, पृथक्करणात्। आर्याणी, क्षत्रियाणी। आर्या, क्षत्रिया। प्रयोगे तु। आर्यी, क्षत्रियी।

[**आर्यक्षत्रियाभ्यां वा। पा० ४।१।४९।७, आर्यक्षत्रियाभ्या चाप्रयोगे। स०** ३।४।८६। Jumara, S'r pati, Amara and others read **अर्य**]

हिमारण्यान् महत्त्वे ॥५२॥ [० रण्याभ्या ०। स० ३।४।८७]

हिमाद् अरण्याच्च महत्त्वे गम्यमाने स्त्रिया ङीष् भवति, आनुक च। महद्धिमम्, हिमानी। महदरण्यम्, अरण्यानी।

[**हिमारण्ययोर्महत्त्वे। पा० ४।१।४९।१**]

यवाद्दोषे ॥५३॥ [पा० ४।१।४९।२, स० ३।४।८८]

यवात् स्त्रिया वर्तमानाद् ङीष् भवत्यानुक् च, दोषे गम्यमाने। दुष्टो यव, यवानी।

यवनाल्लिप्याम् ॥५४॥ [पा० ४।१।४९।३, स० ३।४।८९]

यवनात् स्त्रिया ङीष् भवत्यानुक् च, लिप्यामभिधेयायाम्। यवनानी लिपि।

क्रीतात् करणादेः ॥५५॥ [स० ३।४।९०]

क्रीतशब्दात् स्त्रिया ङीष् भवति, करण चेदस्यादिभवति। वस्त्रक्रीती। करणग्रहण किम ? सुक्रीता। आदिग्रहण किम् ? अश्वेन

क्रीता। न ह्यत्र करणमादि, ऐकपद्याभावात्। कथ धनक्रीता* ? आबन्तेनाय समास। अत इति वर्तते।

[क्रीतात् करणपूर्वात्। पा० ४।१।५०]

क्तादल्पोक्तौ ।।५६।। [स० ३।४।९१]

क्तान्तात् करणादेरल्पाख्याया ङीष् भवति। अभ्रविलिप्ती द्यौ। अल्पोक्ताविति किम् ? चन्दनानुलिप्ता योषित्।

[क्तादल्पाख्यायाम्। पा० ४।१।५१]

स्वाङ्गादकृतमितजातप्रतिपन्नादन्यार्थे ।।५७।।

स्वाङ्गादे क्तान्तादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रिया ङीष् भवति, कृतादीन् वर्जयित्वा। शङ्खभिन्नी। स्वाङ्गादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना। अकृतादिभ्य इति किम् ? दन्तकृता, दन्तमिता, दन्तजाता, दन्तप्रतिपन्ना। अन्यार्थ इति किम् ? हस्ताभ्या पतिता, हस्तपतिता।

[बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। पा० ४।१।५२-५३, अन्तोदात्ते जातप्रतिषेध। ४।१।५२।१, जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना। ६।२।१७०, स्वाङ्गादेरकृतमृतजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहे। स० ३।४।९२]

पाणिगृहीत्यूढा ।।५८।। [स० ३।४।९३]

पाणिगृहीती भवत्यूढा चेत्। पाणिगृहीतान्या।

[पाणिगृहीत्यादीना विशेषे। पा० ४।१।५२।२]

जातेरनाच्छादाद्वा ।।५९।।

जातिशब्दादाच्छादवर्जिताद् य पर क्तान्तस्तस्मादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रिया ङीष् भवति वा। पलाण्डुभक्षिती पलाण्डुभक्षिता। जातेरिति किम् ? मासजाता। अनाच्छादादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना।

---

* कथ सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी।
आदन्तेन समासोऽयमादित्येव प्रवर्तते ।। दुर्गटीका।

But this solution is not generally accepted by grammarians, because of the Paribhasā गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते

अकृतादिभ्य इत्येव। कुण्डकृता, कुण्डमिता, पलाण्डुजाता, वृक्षप्रतिपन्ना।

[अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमित-प्रतिपन्ना। पा० ४।१।५३, ६।२।१७०]

संज्ञायाम् ॥६०॥ [स० ३।४।९५]

सज्ञाया क्तान्ताद् ङीष् वा भवति। प्रवृद्धविलूनी, प्रवृद्धविलूना।

[बहुल तणि। (क्विचिद तणीति ? सज्ञाच्छन्दसोग्रहणम्। भाष्यम्।) प्रवृद्धविलूनाद्यर्थम्। पा० ४।१।५२।३–४]

स्वाङ्गादप्रधानात् ॥६१॥

अप्रधान यत् स्वाङ्ग तदन्तात् स्त्रिया ङीष् वा भवति। दीर्घकेशी, दीर्घकेशा।

अद्रव मूर्तिमत् स्वाङ्गम्, प्राणिस्थम्, अविकारजम्।

अतत्स्थ तत्र दृष्ट चेत्, तेन चेत् तत् तथा युतम्॥ [महाभाष्यम्]

अद्रवमिति किम् ? बहुकफा। मूर्तिमदिति किम् ? बहुज्ञाना। प्राणिस्थमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला। अविकारजमिति किम् ? बहुशोथा। अतत्स्थ तत्र दृष्ट चेत् तदपि स्वाङ्गम्। दीर्घकेशी रथ्या, दीर्घकेशा। तेन चेत् तत् तथा युतम्। पृथुस्तनी प्रतिमा, पृथुस्तना। अप्रधानमात्राश्रयणाद् अतिक्रान्ता केशान् मालेत्यतिकेशी, अतिकेशा। स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा। अप्रधानादिति किम् ? शिखा।

[स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात्। पा० ४।१।५४, स्वाङ्गादुपसर्जनाद-संयोगोपधाद् बह्वच। स० ३।४।९६]

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात् ॥ ६२ ॥ [स० ३।४।९७]

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं। नासिकोदराभ्यामेव बह्वज्भ्याम्, ओष्ठादिभ्य एव सयोगोपान्तेभ्य स्त्रिया ङीष् भवति वा। शङ्कुनासिकी, शङ्कुनासिका। तलोदरी, तलोदरा। बिम्बोष्ठी,

बिम्बोष्ठा। दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा। समदन्ती, समदन्ता। चारुकर्णी, चारुकर्णा। तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा। मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा। चारुगात्री, चारुगात्रा। रक्तकण्ठी, रक्तकण्ठा। एतेभ्य एवेति किम्? पृथुजघना, पृथुगुल्फा।

[नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च। पा० ४।१।५५, अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्। काशिका ४।१।५४]

पुच्छात् ॥ ६३ ॥ [स० ३।४।९८]

अप्रधानात् पुच्छशब्दाद् ङीष् भवति वा। दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा।

कबरमणिविषशरात् ॥ ६४ ॥ [०शरादे। स० ३।४।९९]

एभ्य परात् पुच्छादप्रधानात् स्त्रियां ङीष् भवति, नित्य पुनर्विधानात्। कबरपुच्छी, मणिपुच्छी, विपपुच्छी, शरपुच्छी।

[कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्। पा० ४।१।५५।२]

उपमानादेः ॥ ६५ ॥ [०देश्च। स० ३।४।१००]

उपमानादे पुच्छात् स्त्रिया ङीष् भवति। उलूकपुच्छी।

[उपमानात् पक्षाच्च। पा० ४।१।५५।३]

पक्षात् ॥ ६६ ॥ [स० ३।४।१०१]

उपमानादे पक्षात् स्त्रिया ङीष् भवति। उलूकपक्षी।

[उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्चेति वक्तव्यम्। पा० ४।१।५५ भाष्यम्]

न क्रोडादिभ्यः ॥६७॥

क्रोडादिभ्य स्त्रिया ङीष् न भवति। कल्याणक्रोडा, कल्याणखुरा। क्रोड*। खुर। गोखा। उखा। वाल। शफ। गुद। आकृतिगणोऽयम्। सुभगा सुगला।

---

* The Nyāsa which is fol'owed by Haradatta says क्रोडाशब्द स्त्रीलिङ्ग। क्रोडा-घाटा-जिह्वा-शिरोधरा-सङ्कुला-स्पृहा-मायेति लिङ्गकारिकाया पाठात्। Similarly Maitreya says in his Tantrapradipa यथा च क्रोडाशब्दात् स्तीप्रत्ययान्तात् प्रतिषेध उक्तस्तथा पुंलिङ्गाद् भवितव्यमेव विधिनेति लक्ष्यते। But Vararuci s Lingakārikā

[न क्रोडादिबह्वच । पा० ४।१।५६, न क्रोडखुरगुदशफवालभालगल भगोखघोणादिभ्य । स० ३।४।१०१]

सहनञ्विद्यमानादेः ।।६८।। [स० ३।४।१०३म]

सहनञ्विद्यमानादे स्वाङ्गाद् ङीप् न भवति। सकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा। सनासिका अनासिका, विद्यमाननासिका।

[सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । पा० ४।१।५७]

नखमुखान् नाम्नि ।।६९।।

नखमुखाभ्या सज्ञाया ङीष् न भवति। शूर्पणखा, गौरमुखा। नाम्नीति किम् ? तुङ्गनखी।

[नखमुखात् सज्ञायाम् । पा० ४।१।५८, स० ३।४।१०५]

सख्यशिश्वी ।।७०।। [स० ३।४।१०५]

सखी अशिश्वीति च सज्ञाया साधू भवत ।

[सख्यशिश्वीति भाषायाम् । पा० ४।१।६२]

जातेरस्त्रीविषयादयोपान्तात् ।।७१।।

सामान्यवचनाद् योपान्तवर्जितात् स्त्रियामन्यत्र च दृष्टाद् ङीष् भवति। कुक्कुटी, मयूरी, सूकरी। जातेरिति किम् ? मुण्डा। अस्त्रीविषयादिति किम् ? मक्षिका। अयोपान्तादिति किम् ? क्षत्रिया। स्वार्थ इत्येव। प्रियकुक्कुटा मथुरा। अत इत्येव। तित्तिरि ।

[जातेरस्त्रीविषादयोपधात् । पा० ४।१।६३, अस्त्रीविषयादयोपधाज्जाते । स० ३।४।१०६]

---

on which Jinendra relies is a fairly late work and the Kāśikā MSS have क्रोड The Nyāsa-ratnamati uses क्रोड in the masc Thus Vardhamāna says रत्नमतिस्तु कल्याण क्रोडो यस्या इति विग्रह दर्शयन् पुंलिङ्गता ख्यापयति। घोणा appears to have assumed the shape of गोखा which is explained thus गोरिव खमिन्द्रिय यस्या सा गोखा। अवयवविशेषो जघनरूप । M W compares गोखा with गोच्छा 'the furrow of the upper lip'

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्तात् ॥७२॥ [०वालोत्तर-पदाच्च। पा० ४।१।६४, ०वालान्ताच्च। स० ३।४।१०७]

जातिवाचिन[^] पाकाद्यन्तात् स्त्रिया ङीष् भवति। ओदनपाकी, आखुकर्णी, मुद्गपर्णी*, शङ्खपुष्पी, दाडिमफली, दर्भमूली, गोवाली।

इतो नृजातेः ॥७३॥

इकारान्तान् मनुष्यजातिवाचिन स्त्रिया ङीष् भवति। अवन्ती। पुनर्जातिग्रहणाद् योपान्तादपि भवति। औदपेयी। नृग्रहण किम् ? तित्तिरि।

[इतो मनुष्यजाते। पा० ४।१।६५, स० ३।४।१०८]

इञः ॥७४॥ [स० ३।४।१०९]

इञन्तादन्यतोऽपि च ङीष् भवति। सुतङ्गमेन निर्वृत्ता, सौतङ्गमी।

[इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानम्। पा० ४।१।६५।१]

ऊङ् उत ॥७५॥ [पा० ४।१।६६, स० ३।४।११०]

उदन्तात् स्त्रियामूङ् भवति। ब्रह्मबन्धू। नृजातेरित्येव। धेनु। अयोपान्तादित्येव। अध्वर्युर्ब्राह्मणी। तपर किम् ? खलप्वे।

।अप्राणिनामरज्ज्वादिभ्यः।।७६॥

अप्राणिजातिभ्योऽरज्ज्वादिभ्य† स्त्रियाम् ऊङ् भवति। अलावू। अप्राणिनामिति किम् ? कृकवाकु। अरज्ज्वादिभ्य इति किम् ? रज्जु। हनु।

[ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम्। पा० ४।१।६६।१, अरज्ज्वादेरप्राणिनो वा। स० ३।४।११५]

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलुभ्यो नाम्नि ॥७७॥

बाह्वन्तात् कद्रुकमण्डलुभ्या च सञ्ज्ञायामूङ् भवति। भद्रबाहू,

---

* मद्गपर्णी—MSS † Should we read ०णिजातिभ्योऽर० ?

कद्रू, कमण्डलू । नाम्नीति किम् ? वृत्तौ बाहू यस्या सा, वृत्तबाहु । कद्रु, कमण्डलु ।

[बाह्वन्तात् सञ्ज्ञायाम् । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि । पा० ४।१।६७-७१, ७१ बाह्वन्तकद्रुकमण्डलुभ्य सञ्ज्ञायाम् । स० ३।४।१११]

पङ्गूः श्वश्रूः ॥७८॥

एतौ शब्दौ स्त्रिया निपात्येते ।

[पङ्गोश्च । पा० ४।१।६८। श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्य । काशिका ४।१।७५, पङ्गो । श्वशुरस्योदन्तलोपश्च । स० ३।४।११२-११३]

ऊरोरुपमानसंहितसहितसहशफवामलक्ष[1]णादेः ॥७९॥ [स० ३।४।११४]

ऊरुशब्दादुपमानादिपूर्वात् स्त्रियामूङ् भवति। करभोरू, सहितोरू, सहितोरू, सहोरू, शफोरू, वामोरू, लक्षणोरू । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् [पा० ४।१।७३] न वक्तव्य । अञान्ताद्धि ङीबस्त्येव [१७]। शार्ङ्गरवादिभ्यश्चाणन्तेभ्यो ढगन्तेभ्यो यञान्ताच्च जातिवाचिभ्योऽपि ङीष्, इकारान्ताच्च। शैब्येति यङश्चापा [८०] भवितव्यम् । शिबीना तु जातौ तस्येदमित्यणो ङीप् । भोगवद्गौरि-मतोरप्युगिति [३] ङीप् । ह्रस्वस्तु तरबादिषु व्यवस्थितविभाषया नित्य भवति। नृनरयोरपि स्त्रिया वृत्तिरेव नास्ति। तस्येदमित्यणो ङाप् । नारी ।

ऊरूत्तरपदादौपम्ये । सहितशफलक्षणवामादेश्च । पा० ४।१।६९-७० भोगवद्गौरिमतो सञ्ज्ञायाम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४।१।७३ ग० सू०, स० ३।४।१२४-१२५, अरज्ज्वादेरप्राणिनी वा। अञो ङीन् । सङ्गरु-वहतु-कपट्ट-गुग्गुलु गोतम बृह्मभ्योऽण । कमण्डल्वानिधि-बृह्मकृताऽशोका-कैकसीभ्यो ढक । मुञ्जवात्स्याभ्या फक । शिबिकपिभ्या ञ्यङ । अश्मरथाद् यञ । आड्पर्याड्भ्यामीहेरिन । वतण्डारालचण्डालेभ्य । स० ३।४।११५-१२३]

यङश्चाप् ॥८०॥ [पा० ४।१।७४, स० ३।४।१२६]

---

[1] लक्ष्म MS

यडन्तात् स्त्रिया चाब् भवति। कारीषगन्ध्या, आम्बष्ठ्या, वाराह्या। [७१] जातिलक्षणस्य ङीषो डापश्च [१५] बाधनार्थं वचनम्।

यूनस्तिः ॥८१॥ [पा० ४।१।७७, स० ३।४।१२८]

यून स्त्रिया तिर्भवति। युवति।

अनृषेर्गुरूपोत्तमाद्गोत्रेऽणिञोः ष्यङ् ॥८२॥

अनृषिवाचिनो गुरूपोत्तमाद् यावणिञौ गोत्रे विहितौ तयो स्त्रिया ष्यङादेशो भवति। कारीषगन्ध्या, वाराह्या। स्वभावत उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते*। अनृषेरिति किम्? वासिष्ठी। गुरूपोत्तमादिति किम्? औपगवी। गोत्र इति किम्? आहिच्छत्री। अणिञोरिति किम्? आर्तभागी। [२।३।२२] बिदादित्वादञ्।

[**अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयो ष्यङ् गोत्रे। पा० ४।१।७८, बह्वज्-गुरूपान्तानार्षगोत्राणिञोरन्त्यस्य ष्यङ्। स० ३।४।१२९**]

कुलनाम्नः ॥८३॥

कुलाख्याभूताच्छब्दात् स्त्रिया गोत्रे विहितयोरणिञो ष्यङ् भवति। पौणिक्या, मौखर्या।

[**गोत्रावयवात। पा० ४।१।७९, कुलाख्यानाम्। स० ३।४।१३०**]

क्रौड्यादीनाम् ॥८४॥

क्रौडिरित्येवमादीनामणिञो स्त्रिया ष्यङ् भवति। क्रौड्या॥ क्रौडि। लाडि। आपिशलि। आपिक्षिति। चौपयत। सैकयत। बैल्ववत। सौधातकि। सूत युवत्याम्। भोज क्षत्रिये। भौरिकि। भौलिकि। शालास्थलि[1]। कापिष्ठलि।

[**क्रौड्यादिभ्यश्च। पा० ४।१।८०, क्रौडि-लाडि-व्याड्यापक्षित्यापिशलि-सौधातकि-भौरिकि भौलिकि-शाल्मलि-शालास्थलि-कापिष्ठलि-दैवदत्त्यादीनाम्।**

---

* आतिशयिकेनाय तमशब्देन निर्देश क्रियते, स च, त्रिप्रभृतिषु वर्तते। भाष्यम्।

[1] शालस्थलि—MS

चौपयत-चैकयत-चैटयत-बैल्वयत सैकयतानां च । भोजस्य क्षत्रियायाम् । सूतस्य युवत्याम् । स० ३।४।१३१-१३४]

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धीनां वा ॥ ८५॥ [स० ३।४।१३५]

दैवयज्ञ्यादीनामिञन्तानां स्त्रियां ष्यङ् वा भवति । दैवयज्ञी, दैवयज्ञ्या । शौचिवृक्षी, शौचिवृक्ष्या । सात्यमुग्री, सात्यमुग्र्या । काण्ठेविद्धी, काण्ठेविद्ध्या । वेत्यधिकार ।

[दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । पा० ४।१।८१]

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद समाप्त ।

प्राग् जितादण् ॥१॥ [स० ४।१।१]

प्राग् जितसशब्दनाद् [३।४।२] येऽर्थास्तेष्वर्थेष्वण् भवति । औपगव । वेत्यनुवृत्ते । उपग्वपत्यम् ।

[प्राग् दीव्यतोऽण् । पा० ४।१।८३]

दित्यदित्यादित्ययमाण् ण्यः ॥२॥ [०यमेभ्यो ण्य । स० ४।१।२]

दित्यादिभ्य प्राग् जिताण् ण्यो भवति । दैत्य , आदित्य , आदित्य , याम्य । कथ दैतेय ? ण्यन्ताड् ढग् भविष्यति ।

[दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य । पा० ४।१।८५, यमाच्चेति वक्तव्यम् । कथ दैतेय ? दितिशब्दात् कृदिकारादक्तिन , सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके इति ङीष कृत्वा स्त्रीभ्यो ढक् क्रियते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा त्वनित्या । काशिका । दैतेय and **याम्य** are not sanctioned by Pān, Kāt and Pat Jainendra makes provision for **याम्य** Cf Keśava **ण्यो यमाच्चेति वक्तव्यमित्येतद्वचन यत । अनार्ष तत एवास्य याम्यशब्दस्य दुष्टता । अर्थेषु यमसम्बन्धियमदेवताकादिषु [दैवतकादिषु ?] ।]**

पत्युरनश्वाद्यादेः ॥३॥

अश्वादिभ्यो योऽन्य शब्दस्तदादे पतिशब्दात् प्राग् जिताण् ण्यो भवति । बार्हस्पत्य । अनश्वाद्यादेरिति किम् ? आश्वपतम्, शात-

पतम्, आधिपतम्। अश्व। शत। धन। गण। राष्ट्र। कुल। गृह। पशु। धान्य। धन्वन्। सभा। प्राण। अधि। सेना। क्षेत्र।

[दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य। अश्वपत्यादिभ्यश्च। पा० ४।१।८५,८४ पत्युत्तरपदाच्च। अश्व-शत-धन-गण-राष्ट्र-कुल[1]-गृह-पशु-धान्य-धर्म-धन्वन्-सभा-प्राण-सेना-क्षेत्रादिपूर्वादण्। स० ४।१।३-४ अधि is not only not mentioned by Jayāditya, it is not found in Bhoja and Jumara two staunch followers of Candra]

अ स्थाम्न ॥४॥ [स० ४।१।५]

स्थामन्शब्दान्तात् प्राग् जिताद् अ परो भवति। अश्वत्थाम।

[स्थाम्नोऽकार। पा० ४।१।८५।७]

लोम्नोऽपत्येषु ॥५॥ [स० ४।१।६]

लोमान्ताद् बहुष्वपत्येष्व परो भवति। उडुलोम्न पुत्रा, उडुलोमा। बहुवचन किम्? औडुलोमि। बाह्वादित्वादिञ्।

[लोम्नोऽपत्येषु बहुषु। पा० ४।१।८५।८]

पृथिव्या ञः ॥६॥ [स० ४।१।७]

प्राग् जितात् पृथिव्या ञो भवति। पार्थिव। [७] उत्सादिपाठादञ्। पार्थिवी, पार्थिवा।

[पृथिव्या ञाञौ। पा० ४।१।८५।२]

उत्सादिभ्योऽञ् ॥७॥ [पा० ४।१।८६]

प्राग् जितादुत्सादिभ्योऽञ् भवति। औत्स, औदपान। उत्स। उदपान। विकर[2]। विनद[3]। महानद। महानस। महाप्राण। तरुण। तलुन। बष्कयादसमासे। धेनु। पृथिवी। पङ्क्ति। जगती। त्रिष्टुभ्। अनुष्टुभ्। जनपद। भरत। उशीनर। ग्रीष्म। पीलुकुण[4]। उदस्थानाद् देशे।[5] बृहती पृषदशे। भल्लकीय। रथन्तर। मध्यन्दिन।

---

1 The printed editions read कूल!

2 विकिर—MS

3 भिरद—MS

4 पीलु। कुण।—MS

5 बहती दशे MS Hc has वृषदश इत्यन्ये

बृहत्। महत्। महित्[1]। सत्वत्। कुरु। पञ्चाल। इन्द्रावसान। उष्णिह्। ककुभ्। सुवर्ण।

[अञ् उत्सोदपान-विकर-विनद तरुण-तलुन-धेनु-पीलुकुण-सुवण-पृषदशेभ्य। भरत-कुरु-सत्वदिन्द्रावसान-जनपद-पञ्चालोशीनरेभ्य। त्रिष्टुबनुष्टुप्-ककुब्-उष्णिक्-पङ्क्ति-जगती-बृहतीभ्य। बृहन्महद्रथन्तर-मध्यन्दिन-भल्लकीय-महानद-महानस-महाप्राणेभ्य। बष्कयादसमासे। उदस्थानाद् देशे। ग्रीष्मादच्छन्दसि। स० ४।१।८-१४]

दैवात् ॥८॥

देवशब्दात् प्राग् जितादञ् परो भवति। दैव।

[देवस्य यञाञौ। पा० ४।१।८५।३, देवाद् यञ् च। स० ४।१।१५]

यञ् ॥९॥

देवात् प्राग् जिताद् यञ् भवति। दैव्य।

बहिषष्टीकक् च ॥१०॥ [स० ४।१।१६]

प्राग् जिताद् बहिषष्टीकग् भवति, यञ् च। बाहीक, बाह्य।

[बहिषष्टिलोपश्च यञ् च। ईकक् च। पा० ४।१।८५।४-५]

संख्यादे संख्येयादनपत्येऽजादेर्लुगद्विः ॥११॥

सख्यादे सख्येयान्ताच्छब्दादनपत्ये विहितस्याजादे प्राग्जितीयस्य लुग् भवति, न तु द्वि। पञ्चसु कपालेषु सस्कृत, पञ्चकपाल। सख्यादेरिति किम्? पौर्वशाल। सख्येयादिति किम्? त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या, तामधीते त्रैविद्य। षण्णा कुल षट्कुलम्, तत्र भव षाट्कुल। पञ्चनद नगरम्, तत्र भव पाञ्चनद। पञ्चकपाल्या तु सस्कृत पञ्चकपाल एव, सख्येयार्थत्वात्। अनपत्य इति किम्? द्वैमातुर। अजादेरिति किम्? पञ्चगर्गरूप्य। अद्विरिति किम्? पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्य खण्ड, पाञ्चकपाल। प्राग् जितादित्येव। द्विनाविक।

---

[1] Contamination of महित and मिहत्

[द्विगोर्लुगनपत्ये। पा० ४।१।८८, द्विगोरनपत्येऽजादेर्लुगद्वि। स० ४।१।१७]

प्राग् वतेरग्निकलिभ्यां ढक् ॥१२॥ [स० ४।१।१८]

प्राग् वतिसशब्दनाद् [४।१।१३५] येऽर्थास्तेष्वर्थेष्वग्निकलिभ्या ढग् भवति। अग्नेरपत्यम्, आग्नेय। कालेय। अग्निना दृष्ट माम, आग्नेयम्। कालेयम्। अग्निर्देवतास्य आग्नेय। कालेय। अग्ने स्वम्, आग्नेयम्। कालेयम्। अग्नेर्निमित्त सयोग उत्पातो वा, आग्नेय। कालेय। प्राग् वतेरिति किम्? अग्निवत्, कलिवत्। अग्नित्वम्, कलित्वम्। वेत्येव। अग्निस्वम्। कलिस्वम्।

[अग्नेढक्। पा० ४।२।३३, सवत्राग्निकलिभ्या ढक्। पा० ४।२।७ भाष्यम्। Cf प्राग्वतेष्ठञ्। पा० ५।१।१८]

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ॥१३॥ [स० ४।१।१९]

स्त्रीपुसाभ्या प्राग् वतेर्नञ्स्नञौ भवत। स्त्रैणम्, पौस्नम्। प्राग् वतेरित्येव। स्त्रीवत्, पुवत्।

[स्त्रीपुसाभ्या नञ्स्नञौ भवनात्। पा० ४।१।८७, नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध। वा० १]

भावे वा ॥१४॥ [स० ४।१।२०]

स्त्रीपुसाभ्या भावे नञ्स्नञौ वा भवत। स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्। पौंस्नम्, पुस्त्वम्।

[वते प्रागिति चद् भाव उपसख्यानम्। पा० ४।१।८७।२]

गोरचि यत् ॥१५॥ [स० ४।१।२१]

गोशब्दादजादिप्रसङ्गे यद भवति। गवि भवम्, गव्यम्। गो स्वम्, गव्यम्, गौर्देवतास्य, गव्यम्। अचीति किम्? गोरागतो, गोरूप्य।

[सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत। पा० ४।१।८५।९]

तस्यापत्यम् ॥१६॥ [पा० ४।१।९२, स० ४।१।२२]

षष्ठ्यन्तादपत्ये यथाविहितमणादयो भवन्ति। औपगव, दैत्य, बार्हस्पत्य।

आद्यात् ॥१७॥ [स० ४।१।२३]

अपत्ये येऽणादयो भवन्ति, ते परमप्रकृतेरेव भवन्ति। सर्वपूर्वजाना हि तदपत्यम्, उपचाराद्वा तच्छब्देनाभिधानम्। उपगोरपत्यमौपगव, तस्यापत्यमौपगव। देवदत्तस्यापत्य दैवदत्ति, तस्यापत्य दैवदत्ति। गर्गस्यापत्य गार्ग्य, तस्यापत्य गार्ग्य।

[**एको गोत्रे।** पा० ४।१।९३]

पौत्रादेरस्त्रियां गुर्वायत्तो ॥१८॥ [स० ४।१।२४]

पौत्रादेरपत्याद् गुर्वायत्तो स्त्रीवर्जितेऽपत्येऽणादयो भवन्ति। गार्ग्यायण। अस्त्रियामिति किम्? गार्गी। गुरुग्रहण किम्? अन्यापत्यो गार्ग्य। आयत्तग्रहण किम्? यो गुरौ सत्यपि स्वतन्त्रो व्यवहरति, स कुत्साया गार्ग्य इत्युच्यते। यद्यपि* गार्ग्यायणो जाल्म इत्युच्यते, तथापि जाल्मशब्दात् कुत्सा गम्यते, न गार्ग्यायणशब्दात्। अनेन तु विषय प्रदर्श्यते—गुर्वायत्तत्वेऽपि युक्ते न युक्तकारीति। यस्तु गुरावसत्यपि न स्वैरी भवति, स मृतस्यापि गुरोस्तदादिष्टाचरणादायत्त एवेति प्रशसार्थ गार्ग्यायण इत्युच्यते। असगोत्रो गुर्वायत्तोऽपि च प्रशसास्पदत्वाद् गार्ग्यायण एवेष्यते। मृतस्तु न कस्यचिदायत्त इति गार्ग्य इत्युच्यते। अथ पूर्व गुर्वायत्तो भूत इति गार्ग्यायण इत्युच्यते, तथापि न दोष। सर्वत्र च गार्ग्यशब्दो विशेषस्याविवक्षाया-मस्त्येव।

[**गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्** । पा० ४।१।९४]

अत इञ् ॥१९॥ [पा० ४।१।९५, स० ४।१।२५]

षष्ठ्यन्ताददन्तादपत्य इञ् भवति। दक्षस्यापत्यम्, दाक्षि। तपर किम्? कैलालप।

बाह्वादिभ्यो गोत्रादिभ्य ॥२०॥

बाहुप्रभृतिभ्यो गोत्रस्यादिभूतेभ्य इञ् भवति। बाहवि,

* **यदपि**—MS

औपबाहवि । गोत्रादिभ्य इति किम्? यो ह्यद्यत्वे बाहुर्नाम, तस्य बाहवो भवति ॥ बाहु । उपबाहु । निबाहु । उपबिन्दु । वृकला[1] । कृकला । चूडा । बलाका । मूषिका । भगला । लगहा[2] । ध्रुवका । धुवका । सुमित्रा । दुमित्रा । पुष्करसद् । अनुरहत्[3] । अनडुह् । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । कुनामन् । सुनामन्[4] । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् । सुधावत्[5] । उदञ्च् । शिरस् । माषशराविन । क्षेमधृत्विन्[6] । श्रृङ्खलनोदिन् । खरनादिन । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त । कृष्ण । युधिष्ठिर । अर्जुन । माम्ब[7] । गद । प्रद्युम्न । भूयोऽम्भोऽमितौजसा सलोपश्च । आकृतिगणोऽयम् । जाङ्घि, ऐन्द्रशर्मि, आजधेनवि ।

[बाह्वादिभ्यश्च । पा० ४।१।९६, बाह्वादिप्रभृतिषु येषा दर्शन गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषा प्रतिषेध । वा० १ । बाहूपबाहूपबिन्द्वजधेनुशटाकुशिवाकुभ्यो गोत्रादिभ्य । वृकला-कृकला चूडा बलाका जङ्घा-छगला-भगला-लहका-ध्रुवका धुवका मूषिका सुमित्रा-दुर्मित्राभ्य । युधिष्ठिराऽर्जुन राम-सङ्कर्षण-कृष्ण गद-प्रद्युम्न-साम्ब-सत्यक-शूराऽसुराऽजीगर्तेभ्य । सुधावत्-पुष्करसद्-अनुरहद्-अनडुत्-पञ्च-सप्ताऽष्ट-क्षेमवृद्धि-माष-शराबि-शृङ्खला-तोदि-खरनादिभ्य । प्राकारनगराभ्या मर्दिन । इन्द्राग्निदेवेभ्य शर्मण । उदञ्च सज्ञायाम् । कुसुभ्या नाम्न । शिरोलोमभ्याम । सभ्भूयोऽम्भोऽमितौज शलङ्कूना लोपश्च । स० ४।१।२८-३७ । उदङ्कादिभ्यश्च । ४।१।२७]

व्यासादीनामकङ् च ॥२१॥

व्यासादीनामपत्ये इञ् भवति, अकङ् चादेश । वैयासकि, सौधातकि, वारुटकि ॥ व्यास । सुधातृ । वरुट । निषाद । चण्डाल । बिम्ब ।

[सुधातुरकङ् च । पा० ४।१।९७, सुधातृव्यासयो । वा० १ सुधातृ-

---

[1] विकला—MS [2] छगला—Kāś [3] अनुहरत्—Kaś

[4] अनामन—MS [5] सुधावर्ण—MS, not found in Kāś

[6] क्षेमधृत्वन-Jumara, क्षेमवृद्धिन्—K [7] स्वाम्ब—MS

व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्। भाष्यम्। व्यास-सुधातृ-वरुट-निषाद-चण्डाल-बिम्बानामकङ् च। स० ४।१।३८]

बिदादिभ्योऽञ् ॥२२॥

बिद इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽञ् भवति। बैद, और्व। गोत्रादिभ्य इत्येव। बिदो नाम कश्चित्। तस्यापत्य बैदि॥ बिद। उर्व। कश्यप। कुशिक। भरद्वाज। उपमन्यु। किलात। किन्दर्भ। विश्वानर। ऋष्टिषेण। ऋतभाग। हर्यश्व। प्रियक। अपस्तम्ब[1]। कुचवार। शरद्वत्। शुनक। धेनु। गोपवन। शिग्रु। बिन्दु। भाजन। अश्वावतान। श्यामाक। शम्बक[2]। श्यापर्ण। हरित। किदास। वह्यस्क[3]। अर्कलुष[4]। वध्योग। विष्णुवृद्ध[5]। प्रतिबोध। रथीतर[6]। रथन्तर। गविष्ठिल। गविष्ठिर। निषाद। मठर। मृदाकु। पुनर्भू। पुत्र। दुहितृ। ननान्दृ। परस्त्री परशु च।

[अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्। पा० ४।१।१०४, बिदोर्व कश्यप-कुशिक-भरद्वाजोपमन्यु-किलात-विदर्भ-विश्वानरर्ष्टिषेणेभ्य पौत्रादौ। ऋतभाग-हयश्व-प्रियकाऽपस्तम्ब-कुचवार-शरद्वच्छुनक-धेनुभ्य। गोपवन-शिग्रु-बिन्दु-भाजनाऽश्वा-वतान-श्यामाक-शम्बक-श्यापर्णेभ्य। हरित-किन्दास-बह्यस्काऽर्कलूष वध्योग-बिष्णुवृद्ध-प्रनिबोध-रथीतर-रथन्तर-गविष्ठिर-गविष्ठिल-निषाद-शबर-मठर-सृदारु-पृदाकुभ्यश्च। पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दृनिषादेभ्योऽन तरेऽञ्। परस्त्रिया परशुश्च। स० ४।१।४१-४४, ३९-४०]

ऋषे पौत्रादौ ॥२३॥

बिदादिभ्य ऋषेरपत्ये पौत्रादावेवाञ् भवति। बैद, कौशिक। ऋषेरिति किम्? दौहित्र। पौत्रादाविति किम्? बैदि।

गर्गादिभ्यो यञ् ॥२४॥ [पा० ४।१।१०५]

गर्ग इत्येवमादिभ्य पौत्रादावपत्ये यञ भवति गार्ग्य, वात्स्य। पौत्रादावित्येव। गार्गि। गोत्रादिभ्य इत्येव। गर्गो नाम कश्चित्,

[1] अपस्तम्भ—MS [2] श्यमाक—MS [3] वसिष्ठ—MS

[4] अकलूष—Kās [5] विष्णु। वृद्ध।—MS [6] रथतीर—MS.

तस्यापत्य पौत्रादि गार्गि ॥ गग । वत्स । वाजादसमासे । सकृति । असकृति । अज । व्याघ्रपाद् । विदभृत् । प्राचीनयोग[1] । पुलस्ति । एक । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । मनस । धनञ्जय । वृक्ष । विश्वावसु । जरमाण । कुरुकत[2] । अनडुह् । लोहित । सशित । बभ्रु । बभ्लु । मण्डु । मङ्क्षु । शङ्कु[3] । लिगु । गुहलु[4] । विजिगीषु । मन्तु । मनु । तनु । मनायी । स्रुव । कन्थक । ऋक्ष[5] । तरुक्ष । तरक्ष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । शकल । कण्व । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिनी । यज्ञवल्क । अभयजात । तिरोहित[6] । वृषगण । रहोगण । शण्डिल । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतुकर्ण । मन्त्रित[7] । अश्मरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूणा[8] । रराका । पिङ्गल । कृष्ण । गोलन्द । उलूक । नितिक्ष[9] । भिषज् । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । बृहदग्नि । जमदग्नि । अलाभिन्[10] । उक्थ । ऋक्थ[11] । कुटीगु । कथ रामो जामदग्न्य व्यास पाराशर्य इति ? पुत्रोऽपि हि पौत्रादिकार्यकरत्वात् तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरविवक्षाया तु ऋष्यण् [४४] एव भवति । जामदग्न, पाराशर ।

[गर्ग-वत्साऽज-व्याघ्रपात्-सस्कृति-प्राचीनयोग-पुलस्ति-रेभ-शट-शङ्खाऽग्नि-वेशेभ्यो यञ् । धूमाऽवट-चमस नमस-धनञ्जय-वृक्ष-विश्वावसु-जरमाण-कुरुकताऽन-डुद्भ्य । लोहित-सशित-बभ्रु-वल्गु-मण्डु-मङ्क्षु-शङ्कु-लिगु-जिगीषु-गुहलु-मन्तु-

---

[1] **प्राचीन । योग ।**—MS

[2] **कुरुकतानडुहौ तु लोहितात् प्राक् पठितव्यौ । न ह्यनयोर्लोहितादि-कार्यमिष्यते नापि शकलादिकार्यम् । २।३।२० वृत्ति ।**

[3] **शभ्लु**—MS [4] **गुहालु**—MS [5] **भक्ष**—MS

[6] **विरोहित**—Kāś [7] **मन्त्रि**—MS [8] **स्थूण**—Kāś, **स्थूरा**—SK

[9] **वितित्स**—MS, but **तितिक्ष** occurs in Durgaṭīkā

[10] **सुलाभिन**—Durgaṭīkā, **अलाभिन्**—Bhoja, Hc, Vardha and others [11] **ऋक्थ** is not found in the Gaṇas of other schools

तन्तुभ्य । मनु-मनायी-सूनु-स्त्रु-कर्षक-कथकाऽक्ष तरुक्ष-तलुक्ष-तण्ड-वतण्ड-कपि[1]-कतेभ्य । शकल-कण्व-गोकक्षाऽगस्त्य-कुण्डिनी-यज्ञवल्क वर्णवल्काऽभयजात-विरोहित-वृषगण-रहूगण-शण्डिल-मुद्गलेभ्य । मुसलोलूक-जतुकर्ण-मन्त्रिताऽश्मरथ-शकराक्ष-पूतिमाष-स्थूराऽरगत-पिङ्गल-कृष्ण-गोलन्देभ्य । भिषक्-तितिक्षा-भडित-भण्डित-चिकितेन्द्रहू-देवहू-पिप्पलवेकलू-बृहदग्नि-जमदग्नि-पराशरेभ्य । वल्भ-कुलट-कुटीगु-ञ्जणक-चुलुकोज-कर्कटालापिन्-सवर्ण-सुवण-सुलाभिद्-विदहृदादिभ्य । वाजादममासे। स० ४।१।४५-५३]

मधोर्ब्राह्मणे ॥२५॥ [स० ४।१।५४]

मधुशब्दाद् ब्राह्मणेऽपत्ये यञ् भवति। माधव्यो ब्राह्मण । माधवोऽन्य ।

[मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयो । पा० ४।१।१०६]

बभ्रो कौशिके ॥२६॥ [स० ४।१।५५]

बभ्रोर्गर्गादिपाठाद् यो यञ् स कौशिक एव भवति। बाभ्रव्य । अन्यत्र बाभ्रव । गर्गादिषु तु पाठ स्त्रिया ष्फार्थ । बाभ्रव्यायणी।

कपेराङ्गिरसे ॥२७॥ [स० ४।१।५६]

गर्गादिपाठात् कपेर्यो यञ् स आङ्गिरस एव भवति। काप्य । अन्यत्र कापेय । गर्गादिपाठात् काप्यायनी।

[कपिबोधादाङ्गिरसे। पा० ४।१।१०७]

बोधात् ॥२८॥ [स० ४।१।५७]

बोधादाङ्गिरसेऽपत्ये यञ् भवति। बौध्य । बौधिरन्य ।

वतण्डात् ॥२९॥ [स० ४।१।५८]

वतण्डादाङ्गिरसेऽपत्ये यञेव भवति। वातण्ड्य । अनाङ्गिरसे तु [२४, ४१] गर्गादिशिवादिपाठाद् वातण्ड्य, वातण्ड ।

[वतण्डाच्च। पा० ४।१।१०८]

स्त्रियां लुक् ॥३०॥ [स० ४।१।५९]

वतण्डशब्दादपत्ये स्त्रियामाङ्गिरस्या यञो लुग् भवति। वतण्डी। अनाङ्गिरस्या तु वातण्डी, वातण्ड्यायनी।

[लुक् स्त्रियाम्। पा० ४।१।१०९]

---

[1] Both Triv and Madras read कवि for कपि

अश्वादिभ्यः फञ् ॥३१॥ [पा० ४।१।११०]

अश्व इत्येवमादिभ्य पौत्रादावपत्ये फञ् भवति। आश्वायन। आश्मायनः॥ अश्व। अश्मन्। शङ्ख। बिद। पुट। रोहिण। खर्जूर। पिञ्जल। भडिल। भण्डिल[1]। भडित[1]। भण्डित[1]। प्रहृत[2]। रामोद। क्षात्र[3]। ग्रीवा। आकाश[4]। काण[5]। गोलाङ्क। अर्कस्वन[6]। वन[7]। पाद। चक्र। कुल[8]। तुल। श्रविष्ठा। पवित्रा[9]। पविन्दा[9]। गोमिन्। श्याम। धूम[10]। वाग्मिन्। विश्वानर। कुटावेश[11]। आत्रेय। जड। वट। ग्रीष्म। अर्ह। वीक्ष[12]। विशम्प। विशाल[13]। गिरि। चपल। दासक। बैल्य। धर्म्य[14]। आनडुह्य। जातात् पुंसि। शपादात्रये। अर्जुन। शूद्रक। सुमनस्। दुर्मनस्। आत्रेयाद् भारद्वाजे। भरद्वाजादात्रेये। उत्स। अनाय[15]। अतव[16]। कितव। शिव। खदिर।

[अश्वाऽश्म शङ्ख-पुट-कुट-रोहिण-खर्जूर-पिण्डूर-भडिल-भण्डिल-भडित-भण्डितेभ्य फञ्। प्रहृत-रामोद-क्षान्त-काल-काश-कुल गोबाह्वार्क-स्वन-ध्वन-पाद-चक्रेभ्य। ग्रीवा-श्रविष्ठा-पवित्राऽपविन्दा-गोमिन्-वाग्मिन्-श्याम-धूम-धूम्र-बस्त-विश्वानर-विदेभ्य। जड-खडाऽह्-ग्रीष्म-वीक्ष-विशम्प-विशाल-गिरि चपल-नमदासकाऽनडुह्येभ्य। धन्य-धमार्जुन-बैल्योत्साऽतव-कितव शूद्रक खदिर-सुमनो-दुर्मनोभ्य। जातात् पुंसि। शपभरद्वाजाभ्यामात्रेये। आत्रेयाद् भारद्वाजे। स० ४।१।६० ६७]

---

1 **भण्डिल, भडित** and **भण्डित** are not found in MSS, but have been supplied by Liebich See ii 4 110 Vr

2 **प्रहृत्**—MS.

3 Contamination of **क्षत्र** and **क्षान्त**

4 **काश**—MS, Kās, D, SK, Jumara. GM has **आकाश इति चन्द्र**

5 **काल**—MS

6 **अक। स्वन।** Kās

7 **ध्वन**—Kās'

8 **कुला**—MS

9 Kās' has **पवित्र** only

10 Kāś has both **धूम** and **धूम्र**

11 **कुटश**—MS

12 **वीक्ष्य**—Kās'

13 **विशाला**—Kās'

14 **धार्म्य**—MS

15 **अनाय** does not occur in the other Ganapathas

16 **आतव**—Kās'

भर्गात् त्रैगत ।।३२।। [पा० ४।१।१११]

भर्गात् पौत्रादावपत्ये त्रैगर्ते फञ् भवति। भार्गायण । त्रैगर्ते इति किम् ? भार्ग ।

कुञ्जादिभ्यः फ्यञ् ।।३३।।

कुञ्जादिभ्य पौत्रादावपत्ये फ्यञ् भवति। कौञ्जायन्य, कौञ्जायन्यौ। ब्राध्नायन्य, ब्राध्नायन्यौ। पौत्रादावित्येव। कौञ्जि ।। कुञ्ज। ब्रध्न। शङ्ख। भस्मन्। गण। लोमन्। शठ। शाक[1]। शुण्डा। शुभ्रा। विपाश। स्कन्द। स्कम्भ।

[**गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्। पा० ४।१।९८। कुञ्ज-बृध्न-शङ्ख-भस्म-गण-लोम-शठ-शाक-शुण्डा-शुभ-स्कन्द-स्कम्भ-विशाभ्य (विपाशेभ्य ?)फ्यञ्। स० ४।१।६९**]

स्त्रीबहुषु फक् ।।३४।। [स० ४।१।७०]

स्त्रिया बहुषु चापत्येषु कुञ्जादिभ्य फग् भवति। कुञ्जायना स्त्री। बहुषु। कौञ्जायना । पौत्रादावित्येव। कौञ्जी, कौञ्जय ।

[**व्रातच्फञोरस्त्रियाम । पा० ५।३।११३ इह केचिद् द्वेऽ्रकयो फ्यञ विदधति बहुषु च फकम्, केचित् च्फञान्ताञ्ञ्यम्। द्वेऽ्रकयोरपि फ्यञि सति बहुषु च फकि न दोषो भवति। भाष्यम् ४।१।९८**]

नडादिभ्यः ।।३५।।

नड इत्येवमादिभ्य पौत्रादावपत्ये फग् भवति। नाडायन । चारायण। पौत्रादावित्येव। नाडि । गोत्रादिभ्य इत्येव। नडो नाम कश्चित्, तस्यापत्य नाडि ।। नड। चर। बक। मुञ्ज। इतिक। इतिश[2]। उपक। लमक। शलङ्कु शलङ्क च, पैलादिषु [१२१] शालङ्कि-शब्दपाठाद् इञापि भवति। सप्तल। वाजव्य[3]। तिक[4]। अग्निशर्मन्। वृषगण। प्राण। नर। सायक। दासमित्र। द्वीप। पिङ्गर। पिङ्गल। किङ्कर। किङ्कल। कातर। काथल। काश्य। काश्यप। नाव्य। अज। अमुष्य। कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे। अमित्र। लिगु

---

[1] काश—MS [2] इषिक—MS [3] वाजल—MS.

[4] व्यतिक—MS but SK, Durgatīkā etc have तिक

चित्र। कुमार। क्रोष्टु क्रोष्ट च। लोह्। दुग। स्तम्ब। शिशपा। अग्र। तृण। शकट। सुमनस्। दुर्मनस्। [सुमत]। मिमत। जालन्धर। युगन्धर। हसक[1]। दण्डिन। हस्तिन्। पञ्चाल। चमसिन्। सुकृत्य। स्थिरक। ब्राह्मण। अश्वल। चटक। बदर। अध्वर[2]। खरप। कामुक। ब्रह्मदत्त। उदुम्बर। शोण। अलोह्[3]। दण्डप। लोहित।

[नडादिभ्य फक्। पा० ४।१।९९ नड-चर–बक मुञ्जेतिकेतिशोपक–लमक–सप्तल-वाजप्य–तिकाऽग्निशर्मभ्य। वृषगण-प्राण-नर-सायक-दासक-मित्र–पिङ्गर–पिङ्गल-किङ्कर–किङ्कल–कातर-कातलेभ्य। द्वीपाऽज-काश्य-काश्यप-काव्यामुष्याऽमित्र-चित्र-लिङ्ग-कुमार-लोह्-दुर्गेभ्य। स्तम्बाऽग्र-शिशपा-तृण शकट-सुमत-मिमतछ-जगन्धर-युगन्धर-हसक-पञ्चालेभ्य। दण्डिन्–हस्तिन्-चमसिन्–सुगत्य–स्थिरक–ब्राह्मणाऽश्वल–चटक-बदराऽध्वर-खरप-कामुकेभ्य। ब्रह्मदत्तोदुम्बर-शण-शोणाश्व-बालिश-भण्डपेभ्यश्च। कृष्णरणाभ्या ब्राह्मणवासिष्ठयो। शलङ्कु क्रोष्टीलौं पश्च। स० ४।१।७१-७८]

हरितादिभ्योऽञः ॥३६॥ [पा० ४।१।१००, स० ४।१।७९]

हरितादिभ्यो बिदादिपाठादञन्तेभ्योऽपत्ये फग् भवति। हारितायन, कैन्दासायन।

यञिञः ॥३७॥

पौत्रादावपत्ये यौ यञिञौ तदन्तादपत्ये फग् भवति। गार्ग्यायण, दाक्षायण।

[यञिञोश्च। पा० ४।१।१०१, यञिञ्भ्याम्। स० ४।१।८०]

शरद्वच्छुनकदर्भाद्द भार्गववात्स्याग्रायणेषु ॥३८॥ [०दर्भेभ्यो०। स० ४।१।८१]

शरद्वदादिभ्यो भार्गवादिषु पौत्रादावपत्ये फग् भवति। शारद्वतायनो भवति, भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्य। शौनकायनो भवति,

---

[1] उत्सक—MS [2] अधर—MS [3] अमाह्—MS

वात्स्यश्चेत् , शौनकोऽन्य । [२२] बिदादित्वादञ् । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत् , दार्भिरन्य । पौत्रादावित्येव । शारद्वत ।

[शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु । पा० ४।१।१०२]

पर्वतजीवन्ताद्वा ॥३९॥

पर्वतजीवन्ताभ्या पौत्रादावपत्ये फग् वा भवति। पार्वतायन, पार्वति । जैवन्तायन , जैवन्ति । पौत्रादावित्येव । पार्वति ।

[द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । पा० ४।१।१०३, जीवन्तपर्वताभ्या वा । स० ४।१।८२]

द्रोणात् ॥४०॥ [स० ४।१।८३]

द्रोणादपत्यमात्रे फग् वा भवति। द्रौणायन, द्रौणि । योग-विभागात् पौत्रादाविति निवृत्तम् ।

शिवादिभ्योऽण् ॥४१॥ [पा० ४।१।११२]

शिव इत्येवमादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् भवति। शैव, प्रौष्ठ । बाधकबाधनार्थं पुनरारम्भ । आर्ष्टिषेण । ण्यो न भवति। गङ्गाशब्दा-दिह पाठादण्—गाङ्ग , [५३] शुभ्रादिपाठाड् ढक्–गाङ्गेय ,[८६]तिकादि-पाठात् फिञ्—गाङ्गायनि । विपाशशब्दादिह पाठादण्—वैपाश , [३३] कुञ्जादिपाठात् फ्यञ्–वैपाशायन्य ॥ शिव । प्रोष्ठ । प्रौष्ठिक[1] । चण्ड । जम्भ । भूरि । कुठार । अनभिग्लान[2] । सन्धि । मुनि । ककुत्स्थ[3] । कोहड[4] । ककुभ[5] । रोध । पिरल[6] । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरह्लद । जलह्लद[7] । परिषिक । गोपिका[8] । कपिलिका । जटिलिका । बधिरिका[9] । मञ्जरीक[10] । वृष्णिक । खञ्जार । खञ्जाल । रेख ।

---

[1] MS , Jumara (IV 200), SK

[2] अलिग्लान–MS , अनभिम्लान–many schools

[3] ककुस्थ–MS [4] कोहल–MS Should we read ककुभा ?

[6] Should we read पीवर after Jumara ? [7] जालह्लद–MS

[8] गोपिक–MS [9] वठिरिका–MS [10] अमञ्जरीक–MS

लेख। सुलेख[1] । विश्रवण । रवण । वर्तनाक्ष[2] । पिटक । पिटाक । वृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कारु। उत्कारु। उत्काय[4] । पुरोहितिका । आर्यश्वेता । सुपिष्ट । पिष्ट । मयूरकर्ण । खदूरक । तक्षन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाश । यस्क । द्रुह्य । लह्य । अयस्थूण । तृणकर्ण । कलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी । द्व्यचो नद्याम् । त्रिवेणी त्रिवणं च ।

[शिव-प्रोष्ठ-प्रोष्ठिक-चण्ड-जम्भ-कुठाराऽनभिम्लान-ककुथोरल-विरल-पिषुग-सुपिषुगेभ्योऽण् । पिटक-पीटाक-मृक्षाक-वर्तनाक्ष-विरूपाक्ष-खदूरक-रेख-लेख[3]-सुखलेखन-खञ्जन-खञ्जेर-मञ्जमिकेभ्यः । पर्ण-कर्ण-कोहड-कहोड--ककुभोर्णनाभ-नभाग-हेहय-ककुत्स्थ-वृष्णिक-क्षीरह्रद-जलह्रदेभ्यः । यस्क-लह्य-द्रुह्याऽयःस्थूण-तृणकर्ण-भलन्दन-कुरु-पाण्डु-वतण्डर्ष्टिषेण-तृण-तक्षभ्यः । गोपिका-गोपालिका-कपिलिका-जगिलिका-बधिरिका-रोहितिकाऽर्यश्वेतोत् क्षिपा-वर्षिका-पृथेला-सपत्नीभ्यः । भूमि-भूरि-मुनि-सन्धि-जरत्कारूत्कारु-हस्तिपाद-कपिञ्जल-कुण्डोपरथ--बृह्मगुप्त-खर्जूर-कर्ण-मयूरकर्णेभ्यः। नश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वा । द्व्यचो नद्याः । विपाश-गङ्गाभ्याम् । त्रिवेण्यास्त्रिवणं च । स० ४।१।८४-९३]

नदीमानुषीनाम्नोऽनादैजाद्यचः ॥४२॥

नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्च शब्दादपत्येऽण् भवति, न चेदस्या-दैचोऽचामादिभूता भवन्ति। यामुनः, चैन्तितः। नदीमानुषीग्रहणं किम् ? सौपर्णेयः । नामग्रहणं किम् ? शोभनिकायाः[5], शौभनिकेयः । अनादैजाद्यच इति किम् ? वासवदत्तायाः[5], वासवदत्तेयः ।

[अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । पा० ४।१।११३, (द्व्यचो नद्याः ।) मानुष्याश्चावृद्धनाम्नः । स० ४।१।९४]

क्रुञ्चाकोकिलाभ्याम् ॥४३॥ [स० ४।१।९५]

एताभ्यामपत्येऽण् भवति । क्रौञ्चः, कौकिलः ।

---

1 स्वलेख—MS. 2 वर्तनत—MS.

3 Printed editions have मुखलेखन, but Vardhamāna shows that the correct reading is सुलेखन. 4 Should we read उत्क्षिपा ?

5 One expected शोभनिकाया अपत्यम् and वासवदत्ताया अपत्यम्.

[अण् ऋुञ्चाकोकिलात् स्मृत । पा० ४।१।१२० श्लोकवार्त्तिकम्]

ऋषिकुरुवृष्ण्यन्धकात् ।।४४।। [० केभ्य । स० ४।१।९६]

ऋष्यादिवृत्तिभ्योऽपत्येऽण् भवति। वासिष्ठ, नाकुल, वासुदेव, श्वाफल्क ।

[ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । पा० ४।१।११४]

मातुरुत् संख्यासंभद्रादेः ।।४५।।

मातृशब्दस्य सख्यादिपूर्वस्यापत्येऽण् भवति, उकारश्चान्तादेश । द्वमातुर , सामातुर, भाद्रमातुर । सख्यासभद्रादेरिति किम् ? विमातुरपत्य वैमात्रेय ।

[मातुरुत्सख्यासभद्रपूर्वाया । पा० ४।१।११५, स० ४।१।९७]

कन्यायाः कनीन च ।।४६।। [पा० ४।१।११६, स० ४।१।९८]

कन्याया अपत्येऽण् भवति, कनीनादेशश्च । कानीन , कर्ण ।

शुङ्गच्छगलविकर्णाद् भारद्वाजवात्स्यात्रेयेषु ।।४७।।

शुङ्गादिभ्यो भारद्वाजादिष्वपत्येष्वण् भवति। शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत्। शौङ्गिरन्य । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाच्छुङ्गाया अपत्य शौङ्ग । छागलो भवति वात्स्यश्चेत्, छागलिरन्य । वैकर्णो भवत्यात्रेयश्चेत् , वैकर्णिरन्य ।

[विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्रिषु । पा० ४।१।११७, शुङ्गच्छगलविकर्णेभ्यो भारद्वाजात्रेयवात्स्येषु । स० ४।१।९९]

पीलामण्डूकाद्वा ।।४८।।

पीलामण्डूकाभ्यामपत्येऽण् वा भवति। पैल, पैलेय । माण्डूक, माण्डूकि ।

[पीलाया वा । ढक् च मण्डूकात् । पा० ४।१।११८-११९, शाल्वापीलाभ्या वा । मण्डूकाड् ढक् च । स० ४।१।१००-१०१]

ढक् ।।४९।।

मण्डूकादपत्ये ढग् वा भवति। माण्डूकेय[1], माण्डूक, माण्डूकि।

ड्याप्त्यूङः ।।५०।।

---

1 माण्डूकेयी—MS

ङ्यन्तादाबन्तात् त्यन्तादूङन्ताच्चापत्ये ढग् भवति। सौपर्णेय, वैनतेय, पार्वतेय, कामण्डलेय। एतेभ्य इति किम्? दरदोऽपत्य दारद।

[स्त्रीभ्यो ढक्। पा० ४।१।१२०, ङ्याबूङ। स० ४।१।१०२]

द्व्यचः ॥५१॥ [पा० ४।१।१२१, स० ४।१।१०३]

ङ्याद्यन्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढग् भवति। दात्तेय।

इतोऽनिञः ॥५२॥ [स० ४।१।१०४]

इदन्तादनिञोऽपत्ये ढग् भवति। आत्रेय, वार्ष्णेय। अनिञ इति किम्? दाक्षायण। द्व्यच इत्येव। मारीच।

[इतश्चानिञ। पा० ४।१।१२२]

शुभ्रादिभ्यः ॥५३॥ [शुभ्रादिभ्यश्च। पा० ४।१।१२३]

शुभ्र इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति। शौभ्रेय, वैष्टपुरेय ॥ शुभ्र। विष्टपुर। ब्रह्मकृत[1]। शरद्वार[2]। शलाथल। शलाकाभ्रू। लेखाभ्रू। विधवा। [कृकसा।] रोहिणी। रुक्मिणी। दिश्। धर्मिणी[3]। शालूक। अजबस्ति। शकन्धि[4]। लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे। गोधा। कृकलास। अतिथि। प्रवाहण। भारत। भारम[5]। कमष्टु[6]। यमष्टु[6]। मृकण्डु। कर्पूर। [मृदु।] इतर। अन्यतर। देवतर। आलीढ। सुदन्त। सुदक्ष। सुदामन्। कद्रु। गुद[7]। अकशाय। कुमारिका। किशोरिका। जिह्माशिन्। परिधि। वीरदत्त। वायुदत्त[8]। शबल[9]। खदूरक। अम्बिका। अशोका। गन्धपिङ्गला। खडोन्मत्ता[10]। कुदन्ता। कुशम्ब। अनुसृष्टि[11]। जरतिन्। शुक। शुक्र। उग्र। बीज। श्वन्। अश्व। अजिर। अहि। आकृतिगणोऽयम्। गाङ्गेय, वैमात्रेय।

---

[1] ब्रह्मकृत्—MS [2] शतद्वार—Kās' [3] वर्मिणी—MS
[4] शरन्धि—MS [5] भ्रामर—MS [6] मघष्टु। मकष्टु। Kās
[7] तुद—Kās', Durga [8] वासुदत्त—Durga, सुदत्त—Kās'
[9] शकल—Durga [10] खाटोन्मत्ता—MS
[11] अनुपसृष्ट—MS, अनुदृष्टि—K ś, अनुदृष्टिन्—Durga

[शुभ्र-विष्टपुर-ब्रह्मकृत-शरद्वत-शलाम्यलाऽणीव-प्रवाहण-भरत-भरम-कपू रेतरा-ऽन्यतराऽऽजिराऽऽश्वतुव-गोदन्तेभ्य । कुशाम्ब विग्र -विश-शालूक-देवतराऽऽलीढ-सुदत्त-सुदक्ष-वायुवत्ताऽकशाप-शकल खदूरक-शुक-शुक्रोग्रजीवेभ्य । कद्रु-पाण्डु-मृकण्डु-यमष्टु-मकष्टु-कर्षू--लेखाभ्रू-शलाकाभ्रू--शकुनि--शकन्ध्यानिधि--परिधि--विश्वप्रतिथ्यनुदृष्टय--जबस्तिभ्य । गङ्गा गोधा-विधवा-शलाका-कुमारिका-किशोरिका-कुबेरिकाऽऽम्बिकाऽऽशोका कृकसा--कृकन्ासा-खडो मत्ता--गन्धपिङ्गला-धमिणी--रुक्मिणी--रोहिणीभ्य । श्वन्नश्मन्-सुनामन् सुदामञ्-जरतिन्--बलीवर्दिञ्-जिह्माशिन्-दिक्-सुवक्षो-विमातृ-मृन्-मृद्वादिभ्य । लक्षण श्यामयोवासिष्ठे। वडवाया वृषे। स० ४।१।१०५-१११]

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥५४॥ [पा० ४।१।१२४, स० ४।१।११२]

विकर्णात् कुषीतकाच्च काश्यपेऽपत्ये ढग् भवति। वैकणय, कौषीतकेय । काश्यप इति किम् ? वैकर्णि, कौषीतकि ।

भ्रौवेय ॥५५॥

भ्रूशब्दादपत्ये ढकि वकारो निपात्यते ।

[भ्रुवो वुक् च। पा० ४।१।१२५, स० ४।१।११३]

कल्याण्यादीनामिमङ् ॥५६॥ [० च। पा० ४।१।१२६]

कल्याण्यादीनामपत्यो ढग् भवति, इनङादेशश्च। काल्याणिनेय, सौभागिनेय ॥ कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बन्धकी। अनुसृष्टि। जरती। बलीवर्दी। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। परस्त्री।

[कल्याणी-सुभगा-दुर्भगा-बन्धकी-जरती-बलीवर्दी-ज्येष्ठा-कनिष्ठा-मध्यमा-परस्त्र्य-नुसृष्ट्यनुदृष्टीनामिनङ् च। स० ४।१।११४]

कुलटाया वा ॥५७॥ [पा० ४।१।१२७, स० ४।१।११५]

कुलटाया इनङादेशो वा भवति, ढक् तु पूर्वेणैव सिद्धम् । कौलटिनेय, कौलटेय ।

चटकादैरक् ॥५८॥ [स० ४।१।११६]

चटकादपत्य ऐरग भवति। चाटकैर । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाच्चटकाया अपत्य चाटकैर ।

[चटकाया ऐरक्। पा० ४।१।१२८। चटकाया पुलिङ्गनिर्देशः। वा०]

लुक् स्त्रियाम् ॥५९॥ [स० ४।१।११७]

चटकादैरक स्त्रिया लुग् भवति ।[1] चटका । ऐरक श्रवण मा भूदिति । जातिवचनस्तु चटकाशब्दोऽस्त्येव ।

[**स्त्रियामपत्ये लुक् । पा० ४।१।१२८।२**]

जाण्डपाण्डादारक् ॥६०॥ [स० ४।१।११८]

एताभ्यामपत्ये आरग् भवति । जाण्डार, पाण्डार ।

[**आरगुदीचाम् । पा० ४।१।१३० । आरग्वचनमनर्थकम् । कि कारणम् ? रका सिद्धत्वात् । गोधाकारान्ता, रक् प्रत्यय । एव तर्हि सिद्धे सति यदारक शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्यय भवतीति । मौण्डार जाण्डार पाण्डार इत्येतत् सिद्ध भवतीति । भाष्यम्**]

गोधाया ॥६१॥

गोधाया अपत्ये आरग् भवति । गौधार ।

[**आरगुदीचाम् । पा० ४।१।१३०**]

एरक् ॥६२॥

गाधाया अपत्ये एरग् भवति । गौधेर ।

[**गोधाया ढ्रक्॥ पा० ४।१।१२९, गोधाया ढ्रक् च । स० ४।१।११९**]

क्षुद्राभ्यो वा ॥६३॥ [पा० ४।१।१३१]

क्षुद्राभ्योऽपत्ये एरग् भवति वा । काणेर, काणेय । दासेर, दासेय । क्षुद्रा अङ्गहीना अनियतपुस्का च ।

[**अनियतपुस्काङ्गहीनाभ्यो वा । स० ४।१।१२०**]

भ्रातुर्व्यत् ॥६४॥ [स० ४।१।१२१, ०व्यच्च। पा० ४।१।१४४]

भ्रातुरपत्ये व्यद् भवति । भ्रातृव्य । सपत्ने तु भ्रातृव्यशब्दस्याद्युदात्तत्व वक्ष्यति* ।

---

[1] One expected here **चटकाया अपत्य स्त्री चटका ।**

* The use of the third person shows that the Vṛttikāra is different from the Sūtrakāra The first person, however, has been used under several previous rules

छ ॥६५॥ [छश्च । स० ४।१।१२३]

भ्रातुरपत्ये छो भवति। भ्रात्रीय ।

[**भ्रातुर्व्यच्च । पा० ४।१।१४४**]

स्वसुः ॥६६॥ [स० ४।१।१२४]

स्वसुरपत्ये छो भवति। स्वस्रीय ।

[**स्वसुश्छ । पा० ४।१।१४३**]

पितृमात्रादेश्छण् ॥६७॥ [स० ४।१।१२५]

पितृशब्दादेर्मातृशब्दादेश्च स्वसुश्छण् भवति। पैतृष्वस्रीय मातृष्वस्रीय ।

[**पितृष्वसुश्छण् । मातृष्वसुश्च । पा० ४।१।१३२, १३४**]

ढकि लोपः ॥६८॥ [पा० ४।१।१३३]

पितृमात्रादे स्वसुर्ढकि लोपोऽन्त्यस्य भवति। ढक् पुनरस्मादेव लिङ्गात्। पैतृष्वसेय, मातृष्वसेय ।

[**ढग् लोपश्च । स० ४।१।१२६**]

क्षत्राज्जातौ घ ॥६९॥ [स० ४।१।१२७]

क्षत्रशब्दादपत्ये जातौ गम्यमानाया घो भवति। क्षत्रिय । जाताविति किम् ? क्षात्रि ।

[**क्षत्राद् घ । पा० ४।१।१३८ अयमपि जातिशब्द एव । काशिका**]

राज्ञो यत् ॥७०॥ [स० ४।१।१२८]

राज्ञोऽपत्ये जातावभिधेयाया यद् भवति। राजन्य । जाताविव्येव। राजन ।

[**राजश्वशुराद् यत् । पा० ४।१।१३७, राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । वा० १**]

श्वशुरात् ॥७१॥ [स० ४।१।१२९]

श्वशुरादपत्ये यद् भवति। श्वशुर्य । गोत्रादिभ्य इत्येव। श्वाशुरि ।

कुलाड् ढकञ् च ॥७२॥ [स० ४।१।१३०]

कुलादपत्ये ढकञ् भवति, यञ्च । **कौलेयक**, कुल्य ।

[कुलात् ख । अपूर्वपदादन्यतरस्या यड्ढकञौ । पा० ४।१।१३९-१४०]

खः पदान्ताच्च ॥७३॥

पदान्तात् केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये खो भवति। आढ्यकुलीन, कुलीन ।

[कुलात् ख । ४।१।१३९। उत्तरसूत्रे पूवप्रतिषेधादिह तदन्त केवलश्च दृश्यते। काशिका । ख सपूर्वाच्च । स० ४।१।१३१]

दुरो ढग् वा ॥७४॥

दुर परात् कुलादपत्ये ढग् वा भवति। दौष्कुलेय, दुष्कुलीन ।

[दुष्कुलाड् ढक। पा० ४।१।१४२, दुष्कुलाड् ढग् वा । स० ४।१।१३२]

महाकुलादञ्खञौ ॥७५॥ [पा० ४।१।१४१, स० ४।१।१३३]

महाकुलादपत्ये वाञ्खञौ भवत । माहाकुल, माहाकुलीन, महाकुलीन ।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥७६॥ [पा० ४।१।१३५, स० ४।१।१३४]

चतुष्पाद्भ्योऽपत्ये ढञ् भवति। शाबलेय, बाहुलेय ।

गृष्ट्यादिभ्यः ॥७७॥ [० भ्यश्च । पा० ४।१।१३६]

गृष्टि इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ढञ् भवति। अचतुष्पादर्थं वचनम् । गार्ष्टेय ॥ गृष्टि । हृष्टि । हलि[1] । वाल्मि[2] । विश्रि । कुद्रि । अजबस्ति । मित्रयु ।

[गृष्टि-हृष्टि-हलि-वलि-विश्रि-कुद्र्यजबस्ति-मित्रयुभ्य । स० ४।१।१३५]

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ ७८॥ [पा० ४।१।१४६]

रेवती इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठग् भवति। रैवतिक, आश्वपालिक ॥ रेवती । अश्वपाली । द्वारपाली । मणिपाली । वृकवञ्चिन् । वृकग्राह । कर्णग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष ।

[रेवती-कुक्कुटाक्ष-वृकवन्धि (ञ्चि?) भ्यष्ठक् । अश्वमणिद्वारेभ्य पाल्या । वृक कर्ण-दण्डेभ्यो ग्राहात् । स० ४।१।१३६-१३८]

---

[1] हरि—MS [2] बलि — Kas.

पौत्रादे स्त्रियाः कुत्सिते ण च ॥७९॥ [० णश्च । स० ४।१।१३९]

पौत्रादे स्त्रिया अपत्ये कुतसिते ठग् भवति णश्च। गार्गिको जाल्म, गार्गो जाल्म । पौत्रादेरिति किम् ? कारिकेयो जाल्म । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाल्म । कुत्सित इति किम् ? गार्गेय ।

[**गोत्रस्त्रिया कुत्सने ण च । पा० ४।१।१४७**]

सौवीरेषु वा ॥८०॥

सौवीरेषु प्रसिद्धाना गोत्रादिभूताना यदपत्य पौत्रादि तस्यापत्ये कुत्सिते ठग् भवति वा। भागवित्तेरपत्य भागवित्तिको जाल्म, भागवित्तायनो वा। तार्णबिन्दवस्यापत्य तार्णबिन्दविक, तार्णबिन्दविर्वा। आकशायेयस्यापत्यम् आकशायेयिक, आकशायेयिर्वा। सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाल्म । कुत्सित इत्येव। भागवित्तायन ।

[**वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् । पा० ४।१।१४८ भागवित्त-ताणबिन्दवाऽकशापेयेभ्य सौवीरेषु ठग् वा । स० ४।१।१४०**]

फेश्छ च ॥८१॥ [पा० ४।१।१४९]

सौवीरेषु प्रसिद्धात् पौत्रादे फिञन्तादपत्ये कुत्सिते छो भवति, ठक् च। यामुन्दायनेरपत्य यामुन्दायनीय, यामुन्दायनिक । सौयामायनेरपत्य सौयामायनीय, सौयामायनिक । वार्ष्यायणेरपत्य वार्ष्यायणीय वार्ष्यायणिक । मौवीरेष्वित्येव। तैकायनिर्जाल्म । ञिदार्षण्यादणिञो [१२३] इति लुक्। कुत्सित इत्येव । यामुन्दायनि ।

[**यामुन्दायनि-सौयामायनि-वार्ष्यायणिभ्यश्छश्च । स० ४।१।१४१**]

फाण्टाहृतेर्ण फिञौ ॥८२॥ [स० ४।१।१४२]

फाण्टाहृते सौवीरविषयात् पौत्रादेरपत्ये णफिञौ भवत । फाण्टाहृत, फाण्टाहृतायनि । सौवीरेष्वित्येव। फाण्टाहृतायन ।

[**फाण्टाहृतिमिमताभ्या णफिञौ । पा० ४।१।१५०**]

मिमतात् ॥८३॥ [स० ४।१।१४३]

मिमतादपत्ये णफिञौ भवत । मैमत, मैमतायनि । सौवीरेष्वित्येव। मैमतायन । नडादित्वात् [३५] फक्।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥८४॥ [पा० ४।१।१५१]

कुरु इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ण्यो भवति। कौरव्य, गार्ग्य । अ-क्षत्रियार्थ कुरुशब्दपाठ । बहुषु कौरव्या । [८६] तिकादिपाठात् फञ् । कौरव्यायणि । रथकारो जात्यन्तरम् । कारुवचनात्तु [८५] तेनैव ण्य । केशिनीशब्दस्य ङीबन्तनिदशान्न पुवद्भाव । कैशिन्य । तक्षन्शब्द-स्यात्र,पाठाण् ण्य । ताक्षण्य । पाठसामर्थ्याच्च [८५] कारुलक्षण इञ् न भवति। [४१] शिवादिपाठादण् । ताक्ष्ण । वामरथस्य शकलादिवदिति बहुषु लुक् । वामरथा । शकलादिभ्यो गोत्रादिभ्य * [३।२।२१] इत्यण् । वामरथ्यस्यच्छात्रा वामरथा । सङ्घाङ्कघोषलक्षणेष्वञ्यञिञ [३।३।९८] इत्यण् । वामरथ्यस्याङ्को वामरथ ॥ कुरु। गर्गर । मङ्गुष । अजमार । रथकार । चफट्टक[1] । सम्राज क्षत्रिये । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । ऐन्द्रजालि । धातकि । दामोष्णीषि। कार्ण-कारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कूट । शलाका । मुर[2] । एडका । शुभ्र । दभ । केशिनी । वेन[3] । शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावपुत्र। वैराजकि[4] । नितान्तवृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आम्रवृक्ष । सत्यङ्कार । वडभीकार[5]। पथिकारिन् । मूढ । शाकम्भू । हनु । शङ्कु । इन । पिण्डी । तक्षन् । वामरथस्य शकलादिवत् ।

[कुरु-शकन्धु-शङ्कु-कर्तृ-भर्तृ-पितृमद् वाक्-तक्षन्-कापिञ्जलादि-धातकीन्द्र-जालिदामोष्णीषिभ्यो ण्य । कवि-मति-पीला-शलाकैरकेज्येहि-केशिनीभ्य । शुभ्राऽभ्र-दभ्र-मुर-पुर-किशोर-गर्गराऽजमार-मद्गुष-चपथदृकेन- वेन-मूढ-कुड-हृदिक-शालीनेभ्य । कर्ण-रथ-पथि-सत्य-वडभी-बृहतीभ्य कारात् । वान्ताद्राभ्या वृक्षात् । श्यावात् पुत्ररथाभ्याम् । शूर्पाच्च नायात् । विराजकादिञ । सम्राज क्षत्रिये । वामरथाच्छकलादियञ्वत् स्वरवर्जम् । स० ४।१।१४४-१५३]

सेनान्तकारुलक्ष[6]णादिञ् च ॥८५॥ [० णेभ्य इ ० । स० ४।१।१५४]

---

* The rule is read as **शकलादिभ्यो गोत्रात्**

[1] **चफट्‌क**—MS [2] **पुर**—MS [3] **धेनु**—MS

[4] **नैराक्षवि**—MS [5] **वटहिङ्कार**—MS [6] **क्ष्म**—MS

सेनान्तात् कारुभ्यो लक्ष्णाच्चापत्य इञ् भवति ण्यश्च। हारिषणि, हारिषेण्य। तान्त्रवायि, नान्त्रवाय्य। लाक्ष[1]णि, लाक्ष[1]ण्य। ऋषिकुरुवृष्ण्यन्धकेभ्योऽपि सेनान्तेभ्य एतौ भवत। जातसेनि, जातसेन्य। भैमसेनि, भैमसेन्य। वैष्वक्सेनि, वैष्वक्सेन्य। औग्रसेनि, औग्रसेन्य।

[सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च। उदीचामिञ्। पा० ४।१।१५२-१५३]

तिकादिभ्य फिञ्॥८६॥ [पा० ४।१।१५४]

तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति। तैकायनि, कैतवायनि। कौरव्यशब्द औरसशब्दसाहचर्यात् क्षत्रियवचन, कुर्वादिण्यान्तात् त्विञा भवितव्यम्॥ तिक। कितव। सञ्ज्ञा। बाल। उखा। उरस। शाट्य। सैन्धव। यमुन्द। रूप्य। तैल[2]। नील। अमित्र। कुरु। देवरथ। तैतिल। औरस। कौरव्य। भौरिकि। भौलिकि। चौपयत। चैटयत। शैकयत। क्षैजयत। चन्द्रमस्। शुभ। गङ्गा। वरेण्य। वसु। आरथ्य। वह्यका। खल्यका। लोमका। सुयामन्। उदन्य। यज्ञ।

[तिक-कितव-सैन्धव-शुभाऽमित्र-देवरथ-नीड-यज्ञ-यमुन्दोरसाऽरथ्य-लङ्कवेभ्य फिञ्। बाल-भीत-ग्राम्य-रूप्य-वरेण्योतथ्योदन्योरश्चन्द्रम – सुयामन्-सुपामन्-ध्वजवद्भ्य। तैतिल जाजल-क्षैजयत-सैकयत-चौपयत-चैटयतौरस-कौरव्य-गौकक्ष्य-शाट्य-भौरिकि-भौलिकेभ्य। गङ्गा-मञ्जोखा-शिखा-वह्यका-खन्वका-शल्यका-लोमका-वसु-कुरुभ्य। स० ४।१।१५५-१५८]

दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाद्द युट् च॥८७॥ [० वृषेभ्यो०। स० ४।१।१५९]

दगुप्रभृतिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति, यट् चागम। दागव्यायनि, कौशल्यायनि, कार्मार्यायणि, छाग्यायनि वार्ष्यायणि।

[फिञ्-प्रकरणे दगु-कोसल-कर्मार-च्छाग-वृषाणा युट् च। पा० ४।१।१५५।१]

---

[1] क्षम—MS

[2] ग्राम्य—others.

द्व्यचोऽणः ॥८८॥ [स० ४।१।१६०]

अणन्ताद् द्व्यचोऽपत्ये फिञ् भवति। हौत्रायणि, यास्कायनि। द्व्यच इति किम्? औपगवि। अण इति किम्? दाक्षायण।

[अणो द्व्यच। पा० ४।१।१५६]

त्यदादिभ्यो वा ॥८९॥ [स० ४।१।१६१]

त्यद् इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ् वा भवति। त्यादायनि, यादायनि। त्याद याद।

[त्यदादीना वा फिञ् वक्तव्य। काशिका ४।१।१५६]

अगोत्रादादैजाद्यचः ॥९०॥

आदैच आदयो यस्याचस्तस्मादगोत्रादपत्ये फिञ् वा भवति। शालगुप्तायनि, शालगुप्ति। कारुवचनादपि परत्वादनेन फिञ्। नापितायनि। अगोत्रादिति किम्? औपगवि। आदैजाद्यच इति किम्? दैवदत्ति।

[उदीचा वृद्धादगोत्रात्। पा० ४।१।१५७, वृद्धादगोत्रात्। स० ४।१।१६२]

वाकिनादीनां कुक् च ॥९१॥ [पा० ४।१।१५८]

वाकिन इत्येवमादीनामपत्ये फिञ् वा भवति, कुक् चागम। वाकिनकायनि, वाकिनि। गारेटकायनि, गारेटि॥ वाकिन। गारेट[1]। कार्कट्य। काक। लङ्का। चर्मि। वर्मि।

[वाकिन-गारेध-काकट्य-काक-लङ्क-चर्मि-वर्मिभ्य कुक्*च। स० ४।१।१६३]

पुत्रान्ताद्वा ॥९२॥ [स० ४।१।१६४]

पुत्रान्तादगोत्रादादैजाद्यचोऽपत्ये फिञ् वा भवति, फिञि च कुगागमो वा। गार्गीपुत्रकायणि, गार्गीपुत्रायणि, गार्गीपुत्रि।

[पुत्रान्तादन्यतरस्याम्। पा० ४।१।१५९]

---

1 गारेठ–MS

* Most MSS have कुट् for कुक

फिन् बहुलम् ॥९३॥

अगोत्रादपत्ये फिन् बहुल भवति। ग्लुचुकायनि, ग्लौचुकि। बहुलमिति किम्? दाक्षि, दैवदत्ति, राजदत्ति। अगोत्रादित्येव। औपगवि।

[प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम। पा० ४।१।१६०, अवृद्धात् फिन् बहुलम्। स० ४।१।१६५]

मनोर्जातौ यत् षुक् च ॥९४॥

मनुशब्दाज्जातावभिधेयायामपत्ये यद् भवति, षुक् चागम। मनुष्य। जातावििति किम्? मानव।

[मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च। पा० ४।१।१६१, जातौ यत् षुक् च स० ४।१।१६८]

अञ् ॥९५॥ [स० ४।१।१६९]

मनुशब्दादपत्ये अञ् भवति, षुक् च। मानुष।

[SK has two additional rules—मनोरण्। नश्च ण कुत्सायाम्। ४।१।१६६-१६७]

जनपदनाम्नः क्षत्रियाद् राज्ञि च ॥९६॥

जनपदस्य यन्नाम तन्नाम्न क्षत्रियादपत्ये राजनि चाञ् भवति। पाञ्चाल, ऐक्ष्वाक। जनपदनाम्न इति किम्? दाशरथि। क्षत्रियादिति किम्? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्य पाञ्चालि।

[जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्। पा० ४।१।१६८, क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत्। वा०, तुल्यनामभ्य क्षत्रियजनपदेभ्यो राजनि च। स० ४।१।१७०]

गान्धारिशाल्वेयात् ॥९७॥

आभ्यामपत्ये राजनि चाञ् भवति। गान्धार, शाल्वेय। प्रत्येकाभिसम्बन्धादर्थस्य न याथासख्यम्।

[साल्वेयगान्धारिभ्या च। पा० ४।१।१६९ स० ४।१।१७१]

आदैजाद्यचो ञ्यड् ॥९८॥

जनपदनाम्न क्षत्रियादादैजाद्यचोऽपत्ये राजनि च ञ्यड् भवति। आम्बष्ठ्य।

[वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । पा० ४।१।१७१, स० ४।१।१७२]

इत्कोशलाजादात् ॥९९॥

इदन्तात् कोशलादजादाच्चापत्ये राजनि च ञ्यङ् भवति। आवन्त्य , कौशल्य , आजाद्य । तपर किम् ? कुमारी नाम जनपद , तन्नाम्न क्षत्रियस्यापत्य राजा वा कौमार ।

द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण ॥१००॥ [पा० ४।१।१७०]

एतेभ्योऽपत्ये राज्ञि चाण् भवति। आङ्ग , वाङ्ग । मागध कालिङ्ग , मोरमस ।

[द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसेभ्योऽण । स० ४।१।१७३]

कुरुनादिभ्यो ण्य ॥१०१॥ [पा० ४।१।१७२ स० ४।१।१७४]

कुरोर्नकारादिभ्यश्च शब्देभ्योऽपत्ये राजनि च ण्यो भवति। कौरव्य । नैषध्य ।

पाण्डोर्ड्यण् ॥१०२॥ [स० ४।१।१७५]

पाण्डोरपत्ये राजनि च ड्यण् भवति। पाण्ड्य । जनपदनाम्न इत्येव। पाण्डव ।

[पाण्डोर्ड्यण् वक्तव्य । पा० ४।१।१६८ भाष्यम्]

शाल्वांशप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकाद् इञ् ॥१०३॥

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धरा ।
भुलिङ्गा शरदण्डाश्च शाल्वावयवसञ्ज्ञिता ॥

शाल्वावयवनाम्न क्षत्रियात् प्रत्यग्रथादिभ्यश्चापत्ये राजनि च इञ् भवति। औदुम्बरि , तैलखलि । प्रात्यग्रथि , कालकूटि आश्मकि ।

[साल्वावयव ० । पा० ४।१।१७३, उदुम्बर तिलखल-मद्रकार-युगन्धर-भुलिङ्ग-शरदण्ड-प्रत्यग्रथ-कलकूटाश्मकेभ्य इञ् । स० ४।१।१७६]

कम्बोजादिभ्यो लुक् ॥१०४॥

कम्बोजादिभ्योऽपत्ये राजनि च विहितस्य लुग् भवति। कम्बोज । चोल । केरल । शक ।

[कम्बोजाल्लुक्। कम्बोजादिभ्यो लुग्वचन चोडाद्यर्थम्। पा० ४।१।१७५, वा १, कम्बोज मुरल-केरल-चोल-शक-खसादिभ्यो लुक्। स० ४।१।१७७]

स्त्रियां कुरुकुन्त्यवन्तिभ्यः ॥१०५॥ [स० ४।१।१७८]

एभ्य स्त्रियामपत्ये विहितस्य लुग् भवति। कुरू, कुन्ती, अवन्ती। स्त्रियामिति किम् ? आवन्त्य। जनपदनाम्न इत्येव। कौरव्या।

[स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्य। पा० ४।१।१७६]

अतोऽप्राच्यभर्गादिभ्यः ॥१०६॥

अकारस्य स्त्रियामपत्ये विहितस्य लुग् भवति, न चेत् प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यश्च विहितो भवति। शूरसेनी, मद्री। अप्राच्यभर्गादिभ्य इति किम् ? आङ्गी, वाङ्गी, भार्गी, कारूषी। स्त्रियामित्येव। माद्र ॥ भर्ग। करूष। केकय। कश्मीर। शाल्व। सुस्थाल। उरस। कौरव्य।

[अतश्च। न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य। पा० ४।१।१७७-१७८, अञाणोर-प्राच्य-भर्ग करूष केकय-कश्मीर-कौरव्यौरस साल्व-सुस्थलेभ्य। स० ४।१।१७९]

यञञोर्बहुष्वस्त्रियाम् ॥१०७॥

यञञोर्बहुष्वपत्येष्वस्त्रिया विहितयोर्लुग् भवति। गर्गा, बिदा, पञ्चाला। बहुष्विति किम् ? गार्ग्य, बैद। अस्त्रियामिति किम् ? गार्ग्य स्त्रिय, वैद्य। अपत्य इत्येव। बाह्या, औत्सा। प्रियगार्ग्या इति नवाय बहुषु यञ्। प्रियगर्ग इति बहुष्वेव यञ्। गार्ग्यस्य कुल गार्ग्यकुल गर्गकुलमिति वा भवति। गार्ग्यस्य हि यत् कुल गर्गाणामपि तत् कुलमित्यभेदेनोच्यते।

[तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्। यञञोश्च। पा० २।४।६२,६४ यञञोर-पुनर्भू-परस्त्री-पुत्र-दुहितृ-ननान्दृभ्य। स० ४।१।१८१]

कुण्डिना ॥१०८॥

कुण्डिनीशब्दाद् बहुत्वे यञो लुग् भवति, आकारान्तता च निपात्यते। बहुष्वित्येव। कौण्डिन्य। अस्त्रियामित्येव। कौण्डिन्य स्त्रिय।

[आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । पा० २।४।७०, कौण्डिन्यस्य कुण्डिनच्च । स० ४।१।१८३]

अग्रादीनाम् ।।१०९।।

ञ्यग्रादीना बहुषु विहिताना लुग् भवति। आम्बष्ठा, आङ्गा, कुरव । बहुष्वित्येव । आम्बष्ठ्य । अस्त्रियामित्येव। आम्बष्ठ्या स्त्रिय । अपत्य इत्येव। अङ्गस्य इमे, आङ्गा ।

[ते तद्राजा । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । पा० ४।१।१७४, २।४।६२ अञ्यादीनामस्त्रिया बहुषु । स० ४।१।१८०]

यस्कादिभ्यः ।।११०।। [० गोत्रे । पा० २।४।६३]

यस्क इत्येवमादिभ्यो बहुषु विहितस्य लुग् भवति। यस्का । बहुष्वित्येव । यास्क । अस्त्रियामित्येव। यास्क्य स्त्रिय । अपत्य इत्येव। यास्काश्छात्रा ।। यस्क। लह्य। द्रुह्य। अयस्थूण। तृणकर्ण। कलन्दन। एतेभ्य [४१] शिवादिपाठादणो लुक्। सद्मत्त। कम्बलहार। बहिर्योग। कर्णाटक। पिण्डीजङ्घ। बकसक्थ। रक्षोमुख। जङ्घारथ। उत्कास। कटुक। मन्थक। विषपुट। उपरिमेखल। क्रोष्टुपाद। शीर्षमाय। पदक। वर्षक। एतेभ्योऽत इञ [१९]। पुष्करसद्, [२०] बाह्वादित्वादिञ । विश्रि। कुद्रि। अजबस्ति। एतेभ्यो गृष्ट्यादि-पाठाड् ढञ [७७]। मित्रयु, अस्मादण । खरप, अस्मान् नडादित्वात् [३५] फक । भडिल। भण्डिल। भडित। भण्डित। एतेभ्योऽश्वा-दिपाठात् [३१] फञ ।

[यस्क लभ्य-द्रुह्याय स्थूण-तृणकण-भलन्दन-मित्रयु-खरप-भडिल भण्डिल-भडित-भण्डितेभ्य । सदामत्त-कम्बलभार-कणाट-पिण्डीजङ्घ-बकसक्थ-रक्षोमुख जङ्घारथोत्काश-कह्व-मन्थक विषपुटेभ्य । वर्षु कोपरिलेखल कडरकुष-वटाक-पुष्करसत्-कुन्द्रि-विश्रग्रजबस्तिभ्य । क्रोष्टु पादमानाभ्याम्। शीर्षाच्च मायात् । स० ४।१।१८४-१८८]

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठाङ्गिरोगोतमात् ।।१११।। [० गोतमेभ्य । स० ४।१।१८९]

एतेभ्यो बहुष्वपत्येषूत्पन्नस्य लुग् भवति। अत्रय, भृगव, कुत्सा,

वसिष्ठा, अङ्गिरस, गोतमा। बहुष्वित्येव। आत्रय, भार्गव। अस्त्रियामित्येव। आत्रेय्य।

[अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च। पा० २।४।६५]

अगस्तय: ॥११२॥ [स० ४।१।१९०]

अगस्त्यस्य बहुष्वपत्येषु लुक् अगस्तिशब्दादेशश्च निपात्यते। अगस्तय। बहुष्वित्येव। आगस्त्य। अस्त्रियामित्येव। आगस्त्य स्त्रिय।

[आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्। पा० २।४।७०]

बह्वचः प्राच्यादिञः ॥११३॥ [स० ४।१।१९१]

बह्वच प्राच्याद् गोत्रादिभूताद् विहितस्य इञो लुग् भवति। पन्नागारा, मन्थरेषणा, युधिष्ठिरा, उद्दालका। बह्वच इति किम्? चैङ्क्य। प्राच्यादिति किम्? हास्तिदासय। बहुष्वित्यव। पान्नागारि।

[बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु। पा० २।४।६६]

उपकादिभ्यो वा ॥११४॥

उपक इत्येवमादिभ्यो बहुष्वपत्येषु विहितस्य लुग् वा भवति। उपका, औपकायना। लमका, लामकायना॥ उपक। लमक। भ्रष्टक। कपिष्ठल। वडारक। गडुक। सुपिष्ट। पिष्ट। मयूरकर्ण। खरीजङ्घ। शलाथल। पतञ्जलि। कठेरणि। कुषीतकि। काशकृत्स्न। कदामत्त[1]। कलशीकण्ठ। दामकण्ठ। कृष्णाजिन। कृष्णसुन्दर। कणक। पर्णक। जटिलक। बधिरक। जन्तुक[2]। अनुलोम। अनुपद। पिञ्जलक। प्रतिलोम। प्रतान। अनभिहित।

[उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे। पा० २।४।६९ बह्वभ्यश्चोपकादिभ्य। वा भ्रष्ट-कपिष्ठलाभ्याम्। स० ४।१।१९६-१९७ उपक-लमक-भ्रष्टक-कपिष्ठल-कृष्णाजिन-कृष्णसुन्दर-पिङ्गल-कृष्णपिङ्गलक-कलशीकण्ठ-दामकण्ठ-जटिलक-बधिर-केभ्यो वा। जतु-गडुक-निदाघाऽपजग्धाऽ-धारक-वधारक प्रतिलोमाऽनुलोम-

[1] सदामत्त—MS

[2] MS, adds तन्तुभ here

प्रतानाऽनुपदाऽनभिहित-करिजङ्घेभ्य । कशकृत्स्न-सुधायुक-कणक-पणक-कुशीलक-लेखाभ्रू-शलाथल-पिष्ट-सुपिष्ट-मसूरकर्ण-कठेरणि-पतञ्जलिभ्य । स० ४।१।१९२–१९४]

तिककितवादिभ्यश्चार्थैकार्थ्ये ।।११५।।

चाथ यदैकार्थ्य तत्र तिककितवादिभ्यो विहितस्य बहुषु लुग् भवति। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवा । तिकादिभ्य फिञो लुक् । वाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च वङ्खरभाण्डीरथा , अत इञ । एवम् प्रहृतकनरका । बकनखगुदपरिणद्धा । लङ्कटशान्तमुखा । उब्जककुभा । उब्जादत इञ , ककुभाच्छिवाद्यण । उरसलङ्कटा , उरसात् तिकादिभ्य फिञ । आग्निवेशदशेरका , अग्निवेशाद् गर्गादियञ । दशेरकादत इञ । उपकलमका , नडादिफक । भ्रष्टककपिष्ठला । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा अत इञ । उपकलमकादीना त्रयाणा पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं पाठ ।

[तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । पा० २।४।६८, तिक-कितवोब्जककुंभ-वङ्खर-भण्डीरथ-प्रहितनरकाऽग्निवेशदसेरक-बकनखश्वगुदपरिणद्ध-लङ्कु शान्तमुखो-रसलङ्कटेभ्यो द्वन्द्वे । स० ४।१।१९५]

न गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः ।।११६।। [स० ४।१।१९८]

अष्टभ्यो गोपवनादिभ्यो [२२] बिदादिपाठादञो विहितस्य न लुग् भवति । गौपवना , शैग्रवा , बैन्दवा । अष्टभ्य इति किम् ? हरिता ।

[न गोपवनादिभ्य । गोपवनादिप्रतिषेध प्राग् घरितादिभ्य । पा० २।४।६७, वा १]

प्राग्जितीयेऽचि ।।११७।। [स० ४।१।१९९]

बहुषु यस्य लुगुक्तस्तस्य [३।४।२] प्राग्जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग् न भवति । अत्रीणा छात्रा आत्रयीया । आगस्तीया । प्राग्जितीय इति किम् ? गर्गेभ्यो हित , गर्गीय । अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगत , गर्गरूप्य । बहुष्वित्येव। कम्बोजस्यापत्य कम्बोज, तस्य च्छात्रा काम्बोजा ।

[गोत्रे लुगचि । पा० ४।१।८९]

गोत्राल्लुक् ॥११८॥ [स० ४।१।२००]

गोत्रादपत्ये विहितस्य प्राग्जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग् भवति । फाण्टाहृतेरपत्य माणवक फाण्टाहृत, तस्य च्छात्रा फाण्टाहृता । णस्य लुकि सति इञ [३।२।२२] इत्यण् भवति । प्राग्जितीय इत्येव । भागवित्तिकाय हित, भागवित्तिकीय । अचीत्येव । फाण्टाहृतरूप्य ।

[**यूनि लुक्** । पा० ४।१।९०]

फक्फिञोर्वा ॥११९॥ [स० ४।१।२०१]

फक्फिञोर्गोत्रादपत्ये विहितयो प्राग्जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग् वा भवति । गार्गीय, गार्ग्यायणीय । हौत्रीय, हौत्रायणीय । द्व्यचोऽण [८८] इति फिञ् । ककार किम्? फञो मा भूत् । आत्रेयायणस्य च्छात्रा, आत्रेयीया । [३१] अश्वादिपाठात् फञ्, तस्य नित्य लुक् ।

[**फक्फिञोरन्यतरस्याम्** । पा० ४।१।९१]

अब्राह्मणात् ॥१२०॥ [स० ४।१।२०२]

अब्राह्मणगोत्रादपत्ये विहितस्य लुग् भवति । औदुम्बरि पिता, औदुम्बरि पुत्र । शाल्वाशादिञ्, तत फको लुक् । कार्णखरि पिता, कार्णखरि पुत्र, भाण्डीजङ्घि पिता, भाण्डीजङ्घि पुत्र । अत इञ्, तत फको लुक् । पूर्वेण सिद्धे पुनर्वचनात् प्राग्जितीयेऽचि [११७] इति निवृत्तम् ।

[**अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसख्यान कर्तव्यम्** । पा० २।४।५८ भाष्यम्]

पैलादिभ्यः ॥१२१॥ [० भ्यश्च । पा० २।४।५९]

पैलादिभ्यो गोत्रेभ्योऽपत्ये विहितस्य लुग् भवति । पैल पिता, पैल पुत्र । शालङ्कि पिता, शालङ्कि पुत्र । इञन्तानामप्राच्यार्थं पाठ ॥ पैल । शालङ्कि । सात्यकि[1] । सात्यङ्कामि[2] । औदञ्चि । औदमज्जि । औदव्रजि । औदमेघि । औदशुद्धि । दैवस्थानि[3] ।

---

[1]सात्यङ्किरि—MS [2]सात्यङ्करि—MS. [3]औदस्थानि—MS

पैङ्गलोदायनि[1]। राणि। राहक्षति[2]। भौलिङ्गि। औद्गाहमानि[3]। औज्जिहानि[4]। जनपदनाम्न क्षत्रियादण। आङ्ग पुत्र।

[पैल-शालङ्कि-सात्यकि-सात्यङ्काम्यौदमज्यौदमञ्ज्यौदमेघ्यौदशुद्धि-दैवस्थानि-पैङ्गलादायनि-राणि-राहक्षति-भौलिङ्ग्यौद्गाहमान्यौज्जिहानिभ्य। स० ४।१।२०३]

प्राच्यादिञोऽतौल्वलिभ्यः ॥१२२॥

प्राच्यगोत्रादिञन्तात् तौल्वल्यादिवर्जिताद्पत्ये विहितस्य लुग् भवति। पान्नागारि पिता, पान्नागारि पुत्र। मान्थरेषणि पिता, मान्थरेषणि पुत्र। प्राच्यादिति किम्? दाक्षि पिता, दाक्षायण पुत्र। इञ इति किम्? राघव पिता, राघवि पुत्र। अतौल्वलिभ्य इति किम्? तौल्वलि पिता, तौल्वलायन पुत्र॥ तौल्वलि। धारणि। रावणि। रातक्षत्रि। दैवदत्ति। दैवति। दैवमति। दैवयज्ञि। प्रादोहनि। आनुराहति। आसुरि। आहिंसि। आसिबन्धकि। चैङ्कि। पौष्पि। पौष्करसादि। वैरकि[5]। वैहरि। वैकर्णि[6]। कारेणुपालि। भरतगोत्राच्च। आर्जुनि पिता, आर्जुनायन[7] पुत्र। भरतगोत्र वैश्यगोत्रमिति केचित्। तेषामौद्दालकि पिता; औद्दालकायन पुत्र।

[इञ् प्राचाम्। न तौल्वलिभ्य। पा० २।४।६०-६१, प्राच्यादिञ। न तौल्वलि-धारणि-वारणि-रावणि-दैलीपि-दैवति-दैवमति-दैवयज्ञि-प्रादोहनि-चाफट्ट-क्याऽऽसुरि-पौष्करसाद्यानुराहतिभ्य। आनुति-नैमिश्यासिबन्धकि चैङ्कि पैष्ट्याहिंसि पैरकि-पैसीति-वैहति-वैकर्णि-कार्करि-कारेणुपालिभ्य। भरतगोत्राच्च। स० ४।१।२०६ २०९]

ञिदार्षण्यादणिञो ॥१२३॥

ञिदन्तादार्षाण् ण्यान्ताच्च गोत्रादपत्ये विहितयोरणिञोर्लुग् भवति। तैकायनि पिता, तैकायनि पुत्र। अणो लुक्। बैद पिता, बैद

---

[1] पैप्पलादायनि—MS
[2] हारक्षत्रि—MS
[3] औद्गाहायनि--MS
[4] औज्जिहायनि—MS
[5] वैकरि—MS
[6] वैकलि—MS
[7] आर्जुनायनि —MS

पुत्र । इञो लुक्। आर्षात। वैश्वामित्र पिता, वैश्वामित्र ण्यान्तात्। कौरव्य पिता, कौरव्य पुत्र । ब्राह्मणस्येद ग्रह[१] द्विवा तिकादिषु 'तु कौरव्यस्य क्षत्रियस्य पाठात् कौरव्यायणि । एतेभ्य' इति किम् ? औपगव पिता, औपगवि पुत्र । अणिञोरिति किम् ? दाक्षेरपत्य दाक्षायण । गोत्रादित्येव। द्वैप्यस्यापत्यम्, द्वैप्यि । अपत्यमित्येव। वामरथ्यस्य च्छात्रा, वामरथा, शकलादित्वादण् [३।२।२१]।

[ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो । पा० २।४।५८, ञिदार्षण्येभ्योऽणिञो । स० ४।१।२१०]

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयोऽध्याय समाप्त ।

तेन रक्तं रागात् ॥१॥ [पा० ४।२।१ स० ४।२।१]

तेनेति तृतीयान्ताद् रक्तमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति यत्तत् तृतीयान्त रागवाचि चेत् तद्भवति । कषायेण रक्त वस्त्र काषायम्। कौङ्कुमम्। रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्त वस्त्रम्। कथ काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति* ? तद्गुणाध्यारोपात्।

लाक्षारोचनाट्ठक् ॥२॥ [पा० ४।२।२]

एताभ्या तेन रक्तमित्यर्थे ठग् भवति। लाक्षिकम्। रौचनिकम्।

[लाक्षारोचनाभ्या ठक्। स० ४।२।२]

शकलकर्दमाद्वा ॥३॥ [०र्दमाभ्या वा। स० ४।२।३]

एताभ्या तेन रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठग् वा भवति। शाकलिकम् शाकलम्। कार्दमिकम् कार्दमम्।

[ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसख्यानम्। पा० ४।२।२।१]

---

* हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति। उपमानात् सिद्धम्। हारिद्राविव हारिद्रौ काषायाविव काषायौ। महाभाष्य ४।२।२

नीलपीताभ्या तेन रक्तमित्येतस्मिन्नर्थेऽन्कनौ भवत । नीलम् पीतकम् । गुणवचनेन सिद्धेऽणपवादार्थ वचनम् ।

[नील्या अन । पीतात कन् । पा० ४।२।२।२-३]

नक्षत्रैरिन्दुयुक्तैः कालः ॥५॥

नक्षत्रेभ्यस्तृतीयान्तेभ्यस्तैर्लक्षिते कालेऽण् भवति, तानि चेन्नक्षत्राणीन्दुयुक्तानि भवन्ति । पौषी रात्रि पौषमह । नक्षत्रैरिति किम् ? शुक्रेण लक्षिता रात्रि । इन्दुयुक्तैरिति किम् ? कृत्तिकाभिर्लक्षितो मुहूर्त । काल इति किम् ? पुष्येण लक्षितार्थसिद्धि । अद्य कृत्तिका इति कृत्तिकायुक्ते शशिनि कृत्तिकाशब्दो वर्तते ।

कृत्तिकासु विशाखासु मघासु भरणीषु च

इति नक्षत्रैरेव तत्कालाभिधानमभेदोपचारात् । श्रवणा रात्रिरिति श्रवणयुक्ते चन्द्रे श्रवणशब्द । श्रवणोऽत्रास्तीत्यर्श आदित्वादच् । श्रवणा रात्रि । यदा तु श्रवणेनेन्दुयुक्तेनेति लक्षितेति विवक्षा* तदा श्रावणी रात्रि । अश्वत्थ इति मुहूर्तविशेषस्य सज्ञा । नक्षत्रविशेषे तु पुनरश्वत्थेन लक्षिता रात्रिराश्वत्थी ।

[नक्षत्रेण युक्त काल । पा० ४।२।३, चन्द्रोपेतात् काल । जै० ३।२।६, चन्द्रवृत्तेर्नक्षत्राद् युक्त काल । स० ४।२।७]

चार्थाच्छ ॥६॥

अन्तर्भूतचार्थान्नक्षत्रवाचिनस्तृतीयान्तात् तदुपलक्षिते काले छो भवति । राधानुराधीया रात्रि । राधानुराधीयमह ।

[द्वन्द्वाच्छ । पा० ४।२।६, स० ४।२।१०]

दृष्ट साम डिद्वा ॥७॥ [स० ४।२।११]

तृतीयान्ताद्दृष्ट सामेत्यस्मिन्नर्थे यथाविध्यणादयो भवन्ति, डिद्वा ।

---

* विवक्षायाम्—MS

वसिष्ठेन दृष्ट साम वासिष्ठम्। बार्हस्पत्यम् आग्नेयम् कालेयम्। औशनम् औशनसम्।

[**दृष्ट साम। पा० ४।२।७, दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते। श्लोकवार्त्तिकम्। दृष्ट साम कलेर्ढक्। सर्वत्राग्निकलिभ्या ढक्। महाभाष्यम्**]

गोत्रादङ्कवत् ॥८॥ [स० ३।२।१३]

तृतीयान्ताद् गोत्राद् दृष्टे साम्न्यङ्क इव विधिर्भवति। गार्ग्येण दृष्ट साम गार्गकम्। वुञ् भवति।

[**गोत्रादङ्कवदिष्यते। पा० ४।२।७ श्लोकवार्त्तिकम्।**]

वामदेव्यम् ॥९॥

वामदेवेन दृष्ट सामेत्यस्मिन्नर्थे वामदेव्यमिति निपात्यते।

[**वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ। पा० ४।२।९**]

परिवृतो रथः ॥१०॥ [पा० ४।२।१०, स० ४।२।१४]

तृतीयान्तात् परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति। वस्त्रै परिवृतो रथो वास्त्र। चार्मण। पुत्रै परिवृतो रथ इति न भवति रथस्य तदभावात्, अन्यापेक्षत्वे च पृथगर्थत्वात्। रथ इति किम्? वस्त्रेण परिवृत काय। पाण्डुकम्बलीति मत्वर्थीयेन सिद्धम्। पाण्डुकम्बलोऽपि तर्हि प्राप्नोति। इष्यत एवान्यपदार्थे। द्वीपिनश्चर्म द्वैपम्, व्याघ्रस्य वैयाघ्रम्। ताभ्या परिवृतो रथ इति द्वैपो वैयाघ्र इत्यणा सिद्धम्।

[**पाण्डुकम्बलादिनि। पा० ४।२।११, स० ४।२।१५ द्वैपवैयाघ्रादण्। पा० ४।२।१२। द्वैपवैयाघ्राभ्या चर्मभ्यामञ्। स० ४।२।१६**]

कौमारी प्राथम्ये ॥११॥

कौमारीति निपात्यते पुयोगस्य प्राथम्ये। कौमारी भार्या। कथ कौमारो भर्ता? कुमार्या भव कुमार्या पतिरिति [वा Cf Gk *he pai the'nios* and *parthenios ane r , kouridios posis*]

[**कौमारापूववचने। पा० ४।२।१३, कुमारात् प्राथम्ये। स० ४।२।१७**]

तत्रोद्धृतं पात्रेभ्य ॥१२॥ [स० ४।२।१८]

सप्तम्यन्तात् पात्रवाचिन उद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति। शरावेषूद्धृत ओदन शाराव । मात्लिक [1]। पात्रेभ्य इति किम्। पाणावुद्धृत ओदन ।

[तत्रोद्धृतममत्रेभ्य । पा० ४।२।१४]

स्थण्डिले शेते व्रती ॥१३॥ [स्थण्डिलात् । ० स० ४।२।१९]

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्ताच्छेत इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति व्रती चेत्। स्थाण्डिलो भिक्षु । व्रतीति किम् ? स्थण्डिले शेते शूद्र ।

[स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । पा० ४।२।१५]

संस्कृतं भक्ष्यम् ॥१४॥ [स० ४।२।२०]

सप्तम्यन्तात् सस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति भक्ष्य चेत् । भ्राष्ट्रा मोदका । भक्ष्यमिति किम् ? फलके सस्कृता माला ।

[सस्कृत भक्षा । पा० ४।२।१६]

शूलोखाद्य यत् ॥१५॥ [पा० ४।२।१७, स० ४।२।२१ ०खाभ्या०]

शूलोखाभ्या सप्तम्यन्ताभ्या सस्कृत भक्ष्यमित्यस्मिन्नर्थे यद् भवति। शूल्यम् उख्यम् ।

दध्नष्ठक् ॥१६॥ [पा० ४।२।१८, स० ४।२।२२]

दध्न सप्तम्यन्तात् सस्कृतमित्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति। दाधिकम् दाधिकी। औदश्वितमिति पूर्वेण [१४] सिद्धम्, औदश्वित्कमिति परेण।

[उदश्वितोऽन्यतरस्याम्। पा० ४।२।१९, उदश्वितो वा। स० ४।२।२३]

क्षीराड् ढञ् ॥१७॥ [पा० ४।२।२०, स० ४।२।२४]

क्षीरात् सप्तम्यन्तात् सस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ढञ् भवति भक्ष्य चेत्। क्षैरेयम् क्षैरेयी।

सास्य पौर्णमासी ॥ १८ ॥

प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् भवति यत्तत् प्रथमान्त पौर्णमासी

[1] माल्लक — MS

चेत् सा भवति। पौषी पौर्णमास्यस्य सम्बन्धिनी पौषो मास । माघ । पौर्णमासीति किम् ? पौषी पञ्चम्यस्य मासस्य। पौर्णमासी भृतकमासस्य सम्बन्धिनी न भवति। पूर्णो [1]मा अस्यामिति निर्वचनादत एव निपातनादण्। मासश्रुतेश्च न पञ्चरात्रादौ विधि ।

[**सास्मिन् पौर्णमासीति सञ्ज्ञायाम्। पा० ४।२।२१, सास्मिन् पौणमासी सञ्ज्ञायाम्। स० ४।२।२५**]

आग्रहाण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ १९ ॥ [पा० ४।२।२२]

आग्रहायण्यश्वत्थाभ्या प्रथमान्ताभ्या ठग् भवत्यस्येति षष्ठ्यर्थे, यत् प्रथमान्त पौर्णमासी चेत् सा भवति। आग्रहायणिको मास । आश्वत्थिक । अश्वत्था पौर्णमासीत्यभेदोपचारात्।

[**अश्वत्थाग्रहायणीभ्या ठक्। स० ४।२।२६**]

फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यो वा ॥ २० ॥ [स० ४।२।२७]

फाल्गुन्यादिभ्य प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठग् भवति वा, यत् प्रथमान्त पौर्णमासी चेत् सा भवति। फाल्गुनिक फाल्गुन । श्रवणा पौर्णमास्यस्य श्राविणिक श्रावण । श्रवणेति निपातनादणो लुक्। कार्त्तिकिक कार्त्तिक । चैत्रिक चैत्र ।

[**विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य । पा० ४।२।२३**]

देवता ॥ २१ ॥

देवतावाचिन प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविह्यणादयो भवन्ति। ऐन्द्र हवि । आदित्यम् बार्हस्पत्यम् कालेयम् आग्नेयम्। ऐन्द्रो मन्त्र ।

[**सास्य देवता। पा० ४।२।२४, स० ४।२।२८**]

कस्येत् ॥ २२ ॥ [पा० ४।२।२५, ० च। स० ४।२।२९]

कशब्दस्य देवतावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थेऽणि इकारादेशो भवति। को देवतास्य काय हवि, प्राजापत्यमित्यर्थ ।

---

[1] **मास्याम्**—MS

शुक्राद् घन् ॥ २३ ॥ [पा० ४।२।२६, स० ४।२।३०]

शुक्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घन् भवति। शुक्रिय हवि। शुक्रियोऽध्याय।

पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छः ॥ २४ ॥ [स० ४।२।३१]

पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये छो भवति। पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्। तार्णबिन्दवीयम्।

[छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसख्यानम्। पा० ४।२।२८।१]

शतरुद्राद् घश्च ॥ २५ ॥ [स० ४।२।३२]

शतरुद्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो भवति छश्च। शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम्।

[शतरुद्राद् घ च। पा० ४।२।२८।२]

अपोनपादपांनपातोस्तृ चात ॥ २६ ॥ [स० ४।२।३३]

अपोनपात् अपानपात् इत्येतयो सास्य देवतेत्यस्मिन विषये घो भवति छश्च, आच्छब्दस्य च तृ इत्ययमादेशो भवति। अपोनप्त्रियम् अपोनप्त्रीयम्। अपानप्त्रियम् अपानप्त्रीयम्।

[अपोनप्त्रपानप्तृभ्या घ। छ च। पा० ४।२।२७-२८]

महेन्द्राद् वा ॥ २७ ॥ [स० ४।२।३४]

महेन्द्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो भवति, छश्च वा। महेन्द्रियम् महेन्द्रीयम् माहेन्द्रम्।

[महेन्द्राद् घाणौ च। पा० ४।२।२९]

सोमाट् ट्यण् ॥ २८ ॥ [पा० ४।२।३०, स० ४।२।७५]

सोमात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ट्यण् भवति। सौम्य हवि। सौम्य सूक्तम्। सौमी ऋक्।

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ २९ ॥ [पा० ४।२।३१, स० ४।२।३६]

वाय्वादिभ्य सास्य देवतेत्यस्मिन् विषय यद् भवति। वायव्यम् ऋतव्यम् पित्र्यम् उषस्यम्।

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छश्च ॥ ३० ॥ [स० ४।२।३७, ०च्छ च। पा० ४।२।३२]

द्यावापृथिव्यादिभ्य सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये छो भवति यच्च। द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यम्। शुनासीरीयम् शुनासीर्यम्। मरुत्वतीयम् मरुत्वत्यम्। अग्नीषोमीयम् अग्नीषोम्यम्। वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पत्यम्। गृहमेधीयम् गृहमेध्यम्।

कालेभ्यो भववत् ॥ ३१ ॥ [पा० ४।२।३४, स० ४।२।३८]

कालवाचिभ्यो भवे यथाणादयस्तथा सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये भवन्ति। मासे भवम् मासिकम्। सावत्सरिकम्। हैमन्तिकम् हैमनम्। प्रावृषेण्यम्। मासो देवतास्य मासिकम्। सावत्सरिकम्। हैमनम् हैमन्तिकम्। प्रावृषेण्यम्।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३२ ॥ [पा० ४।२।३५, स० ४।२।३९]

महराजप्रोष्ठपदाभ्या सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ठञ् भवति। माहाराजिकम् माहाराजिकी। प्रौष्ठपदिकम् प्रौष्ठपदिकी।

आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥ ३३ ॥ [स० ४।२।४०]

छन्दस प्रथमान्तादादिभूतादस्येति षष्ठ्यर्थे प्रगाथेऽभिधेयेऽण् भवति। अनुष्टुबादिरस्य प्रगाथस्य आनुष्ठभ। पाङ्क्त जागत। आदेरिति किम्? मध्यान्मा भूत्। प्रगाथ इति किम्? अनुवाके मा भूत्। छन्दस इति किम्? पदान्मा भूत्।

[**सोऽस्यादिरितिच्छन्दस प्रगाथेषु। पा० ४।२।५५**]

योद्धृप्रयोजनात् संग्रामे ॥ ३४ ॥ [० नेभ्य ०। स० ४।२।४१]

योद्धृभ्य प्रथमान्तेभ्य प्रयोजनेभ्यश्च षष्ठ्यर्थे सग्रामेऽभिधेये यथाविहितमणादयो भवन्ति। सशप्तका योद्धारोऽस्य सग्रामस्य साशप्तक। दैवासुर। सुभद्रा प्रयोजनमस्य सग्रामस्य सौभद्र। योद्धृप्रयोजनादिति किम्? मासोऽस्य सग्रामस्य। सग्राम इति किम्? सुभद्रा प्रयोजनमस्य वैरस्य।

[**सग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्य। पा० ४।२।५६**]

प्रहरणादस्यां क्रीडायां ण ॥ ३५ ॥ [स० ४।२।४२]

प्रहरणात् प्रथमान्तादस्या क्रीडायामित्यस्मिन्नर्थे णो भवति। दण्ड प्रहरणमस्या क्रीडाया दाण्डा। मौष्टा। प्रहरणादिति किम्? माला भूषणमस्या क्रीडायाम्। क्रीडायामिति किम्? असि प्रहरणमस्या सेनायाम्।

[**तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण । पा० ४।२।५७**]

भावघञो ञ ॥ ३६ ॥ [स० ४।२।४३]

भावे यो घञ् तदन्तात् प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे ञो भवति। श्यनपातोऽस्या वर्तते श्यैनम्पाता। तैलम्पाता। भाव इति किम्? प्रासादोऽस्या नगर्याम्। घञ इति किम्? श्येनपतनमस्या वतते।

[**घञ सास्या क्रियेति ञ । पा० ४।२।५८**]

तदधीते तद्वेद ॥ ३७ ॥ [पा० ४।२।५९, स० ४।२।४४]

द्वितीयान्तात्तदधीते तद्वेदेत्यनयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति। छन्दोऽधीते वेद वा छान्दस। वैयाकरण। द्विस्तद्ग्रहणं पृथग्विधानार्थम्, वेदनस्य चाध्ययनविषये दर्शनार्थम्, प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थं च।

क्रतूक्थादिभ्यष्ठक् ॥ ३८ ॥

क्रतुभ्य उक्थादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्योऽधीते वेदेत्यनयोरर्थयोष्ठग् भवति। अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिक। वाजपेयिक। उक्थानि सामानि यानि यज्ञायज्ञीयात् परतोऽनुगीयन्ते। तल्लक्षणमपि तादर्थ्यादुक्थ्यम्, औक्थिक्यमिति यस्य रूढि.। उक्थान्यधीते वेद वा, औक्थिक। औक्थिक्यमधीते, उक्थानि सामान्यधीत इति न भवति, द्विस्तद्ग्रहणस्य प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात्। एवं याज्ञिक्यमधीत इति॥ उक्थ। लोकायत। न्याय। न्यास। पुनरुक्त। यज्ञ। चर्चा। क्रमेतर। श्लक्ष्ण। संहिता। पदक्रम[1]। सङ्घात। वृत्ति। संग्रह। गण[2]। आयु-

---

[1] पद। क्रम।—MS

[2] बाण—MS

र्वेद। द्विपदा। ज्योतिष। अनुपद। अनुकल्प। लक्षणकल्पसूत्रान्ताद् अकल्पादे। आश्वलक्षणिक, मातृकल्पिक, वार्त्तिकसूत्रिक। अकल्पादेरिति किम्? काल्पसूत्र। विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा। वायसविद्यिक। अनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति किम्? आङ्गविद्य, क्षात्रविद्य, धार्मविद्य, त्रैविद्य। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च। यावक्रीतिक बासवदत्तिक, ऐतिहासिक, पौराणिक। सवसादेर्लुक्। सर्ववेद, सर्वतन्त्र, सवार्त्तिक, ससग्रह। अनुसू, आनुसूक। लक्ष्य, लाक्ष्यिक[1]। लक्षण, लाक्षणिक। वसन्त। वर्षा। शरद्। हेमन्त। शिशिर। प्रथम। चरम। गुण। अनुगुण। आथर्वण, आथर्वणिक। पाठसामर्थ्यात् प्रोक्तादपि न लुक्। वसन्तादिसहचरितेषु ग्रन्थेषु वसन्तादिशब्दा अध्ययनसम्बन्धतो द्रष्टव्या। पदोत्तरपदिक इति ठना सिद्धम्।

[क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट् ठक। पा० ४।२।६०, विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृत। विद्या चानङ्गक्षत्रधमत्रिपूर्वा। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठग् वक्तव्य। अनसूलक्ष्यलक्षणे सर्वसादेद्विगोश्च ल। इकन पदोत्तरपदाच् शतषष्टे ष्किन् पथ। भाष्यम्॥ क्रतुभ्यष्ठक्। उक्थ लोकायत-न्याय-न्यास-पुनरुक्त-यज्ञ चर्चा-क्रमेतर-श्लक्ष्ण-सहित-सङ्घाट-पद-क्रमेभ्य। वृत्ति-सग्रहाऽयुर्वेद गुण-गणाऽ-नुपद-द्विपद-ज्योतिष गणिताऽनुसूर्लक्ष्य-लक्षणेभ्य। वसन्त-वर्षा-शरद्-हेमन्त-शिशिर-प्रथम-चरमाऽनुगुण-कल्पाथर्वणेतिहास-पुराणेभ्य। आख्यानाख्यायिकाभ्य। लक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादे। विद्यान्तादनङ्ग-क्षत्र-धर्म-त्रि पूर्वात्। पदोत्तरपदाट् ठन्। स० ४।२।४५–५३]

षतषष्टे. पथष्ठन् ॥ ३९ ॥

शतषष्टिभ्या परात् पथस्तदधीते तद्वेदेत्यनयोरर्थयोष्ठन् भवति। शतपथिक शतपथिकी। षष्टिपथिक षष्टिपथिकी।

[शतषष्टे षिकन् पथ। ४।२।६० भाष्यम्। शतषष्ट्याद्वे पथ ष्ठन्। स० ४।२।५४]

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ४० ॥ [पा० ४।२।६१]

[1] लाक्षिक - MS

क्रमादिभ्यस्तयोरेवार्थयोर्वुन् भवति। क्रमक पदक ॥ क्रम। पद। शिक्षा। मीमासा। सामन्। कथम् अनुब्राह्मणीति ? इनिना सिद्धम्।

[क्रम पद-शिक्षा मीमासा-सामभ्यो वुन्। स० ४।२।५६ अनुब्राह्मणादिनि। पा० ४।२।६२, स० ४।२।५५, इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्। भाष्यम्। मत्वर्थेनात इनिठनावितीनिना सिद्धम्। तत्रैतस्माट्ठन्नपि प्राप्नोति। अनभिधानान्न भविष्यति। अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम्। काशिका। अत इनिठनाविति सिद्धेऽणो निवृत्त्यर्थं वचनम्। हृदयहारिणी।]

प्रोक्ताल्लुक् ॥४१॥ [पा० ४।२।६४]

प्रोक्तार्थे येऽणादयस्तदन्तादध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग् भवति। पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम्। तदधीते वेद वा पाणिनीय। पाणिनीया स्त्री।

[**प्रोक्तात्**। स० ४।२।५८]

सूत्रात् संख्याकात् ॥ ४२ ॥

सख्याया य को विहितस्तदन्तात् सूत्रवाचिन उत्पन्नस्य लुग् भवति। अष्टक पाणिनीय सूत्रम्, तदधीयते विदन्ति वा अष्टका पाणिनीया। त्रिका काशकृत्स्ना। सख्येति किम ? माध्यमका। कालापका। कादिति किम् ? चतुष्टयमधीते वेद वा चातुष्टय।

[सूत्राच्च कोपधात्। पा० ४।२।६५, सख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम्। भाष्यम्। सख्याकन सूत्रवचनात्। स० ४।२।५९]

तस्य समूह ॥ ४३ ॥ [पा० ४।२।३७, स० ४।२।६०]

षष्ठ्यन्तात् समूहे यथाविहितमणादयो भवन्ति। चाषाणा समूह चाषम्। काकम् वानस्पत्यम् स्त्रैणम् पौस्नम्।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥४४॥ [पा० ४।२।३८]

भिक्षादिभ्य षष्ठ्यन्तेभ्य समूहेऽर्थेऽण् भवति। भैक्षम्। क्षैत्रम् ॥ भिक्षा। क्षत्र। करीष। अङ्गार। सहस्र। युवति। पाठसामर्थ्यान्न पुवद्भाव। यौवतम्। पद्धति। दक्षिणा। खण्डिक। हलबन्ध।

युगवरत्रा । वडवा । भिक्षुक । शुक । उलूक । श्वन् । अहन् । क्षुद्रक-मालवात् सेनासञ्ज्ञायाम् । क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र वुञ् भवति तदन्तविधेरन्यत्र ज्ञापकात् [४९] ।

[भिक्षा-क्षेत्र-करीष-गर्भिणी दक्षिणाऽऽङ्गारसहस्रायवञ्-चमन्-युवति-पदाति-पद्धतिभ्योऽण् । खण्डिकाऽहन्-हलबन्ध-युगवस्त्र-वडवा-भिक्षुक-शुकोलूक-श्वानुदात्तादेरञ् । क्षुद्रकमालवात सेनासञ्ज्ञायाम् । स० ४।२।६१-६३]

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजपुत्रवत्साजवृद्धाद् वुञ् ॥४५॥

अपत्य यो विहितस्तदन्तादुक्षादिभ्यश्च समूहे वुञ् भवति। औपगवकम् गार्ग्यायणकम् राजन्यकम मानुष्यकम् औक्षकम् औष्ट्रकम् औरभ्रकम राजकम् राजपुत्रकम् वात्सकम् आजकम् वार्धकम् ।

[गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् । पा० ४।२।३९, वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । भाष्यम् । गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र-राज-राजन्य-राजपुत्र-वत्स-मनुष्याऽजवृद्धेभ्यो वुञ् । स० ४।२।६४]

केदाराद् यञ् च ॥४६॥ [पा० ४।२।४०, स० ४।२।६५]

केदारात् समूहे यञ् भवति वुञ् च। कैदार्यम् कैदारकम् ।

कवचिनश्च ठक् * ॥४७॥

कवचिन केदाराच्च समूहे ठग् भवति । कावचिकम् कैदारिकम् ।

[ठञ् कवचिनश्च । पा० ४।२।४१, कवचिनश्च ठञ् । स० ४।२।६६]

हस्त्यचित्तात् ॥४८॥

हस्तिनोऽचित्तभ्यश्च समूहे ठग् भवति। हास्तिकम् आपूपिकम् शाष्कुलिकम् ।

[अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । पा० ४।२।४७, हस्त्यचित्तेभ्यष्टक । स० ४।२।६७]

धेनोरनञः ॥४९॥ [पा० ४।२।४७, स० ४।२।६८]

धेनोरनञ्पूर्वाया समूहे ठग् भवति। धैनुकम् । अनञ इति किम् ? आधनवम् । अस्माच्च प्रतिषेधात् सामूहिकेषू तदन्त-

* The correct reading appears to be ठञ्

विधिर्ज्ञाप्यते। वानहस्तिकम् गौधेनुकम् ब्राह्मणराजन्यकम् क्षौदक मालवकम् [४४]।

गणिकाब्राह्मणमाणववाडवाद् यञ् ॥५०॥ [०वेभ्यो यञ् । स० ४।२।६९]

एतेभ्य समूहे यञ् भवति। गाणिक्यम् ब्राह्मण्यम् माणव्यम् वाडव्यम्।

[ब्राह्मणमाणववाडवाद् यन्। पा० ४।२।४२, गणिकायाश्चेति वक्तव्यम्। ४।२।४० भाष्यम्। न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा। तदेव रूप स एव स्वर। एव तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यन शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्य—अन्येभ्योऽप्यय भवतीति। भाष्यम्।]

केशाद्वा ॥५१॥ [स० ४।२।७०]

केशात् समूहे यञ् वा भवति। कैश्यम् कैशिकम्।

[केशाश्वाभ्या यञ्छावन्यतरस्याम्। पा० ४।२।४८]

अश्वाच्छ ॥५२॥ [स० ४।२।७१]

अश्वात् समहे छो वा भवति। अश्वीयम् आश्वम्।

पार्श्वपौरुषेये ॥५३॥

एतौ शब्दौ समूह निपात्येते। पशूना समूह पार्श्वम्। पुरुषाणा समूह पौरुषेयम्।

[पशर्वा सण्। पा० ४।२।४३।३। यदि सण् क्रियत इत्सज्ञा न प्राप्नोति। एव तर्हि णस् ववतव्य। भाष्यम्। अत्यल्पमिदमुच्यते—पुरुषाद्वध इति। पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्। पा० ५।१।१०। भाष्यम्। पर्शुपुरुषाभ्या णस्ढञौ*। स० ४।२।७२]

पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ ॥५४॥

पृष्ठ्य अहीन इत्येतौ क्रतावभिधेये निपात्यते। पृष्ठाना समूह

---

* Both Mad and Triv have पशु and the Com (Triv) has पाशवम् The correct reading undoubtedly is पर्शु. Later grammarians spell the word with a long final

पृष्ठ्य । अह्ना समूह अहीन । ऋताविति किम् । आह्नम् । [४४]
भिक्षादिषु दर्शनादण् ।

[यन्-प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानम् । पा० ४।२।४२।१, अह्न ख । ऋतौ । ४।२।४६।१-२ अह्न ख ऋतौ । पृष्ठाद य । स० ४।२।७३–७४, पृष्ठ्याहीनौ ऋताविति चान्द्र सूत्रम् । रामतर्कवागीश ।]

वाताद्ूल: ।।५५।। [वातादूलश्च । स० ४।२।७६]

वातात् समूह ऊलो भवति । वातूल ।

[वातात् समूहे च । पा० ५।२।१२२।९]

पाशादिभ्यो य ।।५६।। [पा० ४।२।४९]

पाशादिभ्य समूहे यो भवति । पाश्या तृण्या । स्वभावत स्त्रीलिङ्गा ।। पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । गल । पिटक । शकट । हल । नड[1] । वन । खल । गो । रथ । रथकटेत्रति कट्याशब्द समूहे नियतविषय ।

[पाश-तृण-धूमाऽङ्गार-गल-वात-पिटक-पिटाक-शकट-हल-नड-वनेभ्यश्च । रथात् कड्यच्च । स० ४।२।७५, ७८]

खलादिभ्य इनि: ।।५७।। [पा० ४।२।५१।१]

खलादिभ्य समूहे इनिर्भवति । खलिनी उलूकिनी[2] ।

[खलादिनिश्च । ऊक-कुन्दुमाभ्याम् । स० ४।२।७९-८०]

गोत्रा ।।५८।।

गोत्रेति गवा समहे निपात्यते ।

[इनि-त्र-कट्यचश्च । पा० ४।२।५२]

ग्रामजनगजबन्धुसहायात्तल् ।।५९।। [स० ४।२।८१]

एतेभ्य समूहे तल् भवति । ग्रामता । जनता । गजता । बन्धुता । सहायता । स्वभावत स्त्रीलिङ्गा ।

[ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । पा० ४।२।४३, गजसहायाभ्या चेति वक्तव्यम् । भाष्यम् । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् । गजाच्चेति वक्तव्यम् । काशिका ।]

---

[1] Hc नल

[2] Mahābhāsya ऊकिनी

पितृव्यमातामहपितामहाः ॥६०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। पितुर्भ्राता पितृव्य। मातुलोपाध्यायाद् वा [२।३।५०] इति [निपातनात्] मातुल। मातु पिता मातामह। पितु पिता पितामह। गौरादित्वान्मातामही पितामही। अविसोढम् अविदूषम् अविमरीसमिति सोढादीनि शब्दान्तराण्यविक्षीरविषयाणि। तथा तिलपिञ्ज तिलपेज इति। तिलपिञ्जतिलपेजशब्दौ निष्फलार्थौ तिलविषयौ।

[पितृव्यमातुलमातामहपितामहा। पा० ४।२।३६ पितृमातृभ्या भ्रातरि व्यड्डुलचौ। मातृपितृभ्या पितरि डामहच्। मातरि षिच्च। महो वा छन्दस्यानडोऽवगृह्दर्शनात्। अवुर्दुग्धे सोढदूसमरीसच। तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ। वा० १-६। पितृमातृभ्या०। पितरि डामहच्। मातरि षिच्चा अवेदुग्धे०। तिला०। स० ४।२।८२-८६]

विषये देशे ॥६१॥

षष्ठ्यन्ताद् विषये देशस्वरूपे यथाविध्यणादयो भवन्ति। शिबीना विषयो देश शैब। औत्सृष्ट। देश इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक, चक्षुषो विषयो रूपम्।

[विषयो देशे। पा० ४।२।५२, विषयो देश। स० ४।२।८७]

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥६२॥ [पा० ४।२।५३]

राजन्यादिभ्य षष्ठ्यन्तेभ्यो विषये वुञ् भवति। राजन्यक। शैलषक ॥ राजन्य। शिलूष[1]। सालङ्कायन। दैवयातव। जालन्धरायण। वसाति। बैल्वत। उदुम्बर। त्रैकर्णि[2]। आर्जुनायन। सम्प्रिय। दाक्षि। ऊर्णनाभ। आकृतिगणत्वान्मालवक त्रैगर्तक वैराटक।

[राजन्य-शैलूष-देवयात-वसाति-वतिल-वसनोदुम्बराऽम्बरीषपुत्र-वैकर्णाऽऽर्जुनायन-जालन्धरायण-शालङ्कायनेभ्यो वुञ्। बैल्ववन-बा भ्रव्याऽनृताऽत्मकामेय-साप्रीय-दाक्ष्यूर्णनाभ-मालव-त्रगर्त्त-वैराटिभ्यश्च। स० ४।२।८९-९०]

भौरिक्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥६३॥

---

[1] शिलूष—MS

[2] Cf 11 4 47

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो विषये देशे विधल्-भक्तलौ भवत । भौरिकिविध । भौलिकिविध । ऐपुकारिभक्त । सारस्यायनभक्त ॥ भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । चैकयत[1] । सैकयत[2] । काणेय । भौरिक्यादि ॥ एषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । दाक्षायण । खाडायन । सौवीर । दासमित्र । दासमित्रायण । सौभद्रायण । ञायण्ड । वैश्वमाणव । वैश्वदेव ।

[भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ । पा० ४।२।५४ । भौरिकि-भौलिकि-चौपयत-चैटयत-सैकयत-काणेय-वाणिजकेभ्यो विधल् । ऐषुकारि-सौवीर-शयाभ्र-शयाण्ड-शयण्ड-शौण्ड-तुण्डदेव-दासमित्रेभ्यो भक्तल । द्व्याक्ष त्र्याक्ष सारस्य-दासमित्र-चान्द्र-शौद्रोत्र-खाडादेरायनात् । वैश्वादिभ्यो देव-धेनव-मानवेभ्य । स० ४।२।९१-९४]

निवासे तन्नाम्नि ॥६४॥ [स० ४।३।९५]

षष्ठ्यन्तान्निवासे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति । शिबीनां निवासो देशं शैब । औत्सुष्ट ।

[तस्य निवास । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । पा० ४।२।६९, ६७]

अदूरभवे ॥६५॥ [स० ४।२।९६, ०भवश्च । पा० ४।२।७०]

षष्ठ्यन्ताददूरभवे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति । विदिशाया अदूरभवो देश वैदिश , वैह्मित ।

तेन निर्वृत्ते ॥६६॥ [स० ४।२।९७, ० त्तम् । पा० ४।२।६८]

तृतीयान्तान्निर्वृत्ते देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । सहस्रेण निर्वृत्ता माहस्री परिखा । हेतौ कर्तरि करणे वा यथायोग तृतीया ।

तदिहास्ति च ॥६७॥ [स० ४।२।९८]

तदिति प्रथमान्तादिहेति सप्तम्यर्थे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो

---

[1] चैङ्कयत - MS

[2] सौभ्रायणभक्त चन्द्रमतेन । GM शौद्रकायण Hc

भवन्ति। यत्तत् प्रथमान्तमस्ति चेद्भवति। औदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बर । बाल्बज । चकारो निवासाद्यर्थत्रयसन्निधापनार्थ । अत पर चतुर्ष्वर्थेपु विधि । आरडवम् । ऐक्कटवतम् । दैर्घवरत्र कूप । दात्त । साङ्कल । दात्तामित्री । वैधूमाग्नी । काकन्दी । सौवास्तव । रौण । कार्णच्छिद्रक इत्यणा सिद्धम् । स्वरे विशेष वक्ष्याम ।

[तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । पा० ४।२।६७]

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठक्छकीयड्मतुब्ड्लच ॥ ६८॥

वुञादय षष्ठ्याद्यन्तेभ्यश्चतुर्ष्वर्थेषु देशे तन्नाम्नि यथायोग भवन्ति। आरोहणक द्रौघणक काशाश्वीय आरिष्टीय ऋष्यक न्यग्रोधक । कुमुदिक शर्करिक । काशिल वाशिल । तृणसा नडसा । प्रेक्षी रिलकी । अश्मर यूथर । साखेय साखिदत्तेय[1]। साङ्काश्य काम्पिल्य । बल्या कुल्या । पाक्षायण तौषायण । कार्णायनि वासिष्ठायनि । सौतङ्गमि मौनिचित्ति[2]। प्रागद्यम् मागद्यम् । वाराहकम् शैरीषकम् । कौमुदिकम् गौमठिकम् । उत्करीयम् शफरीयम् । नडकीयम् प्लवकीयम् । कुमुद्वान् वेतस्वान् महिष्मान्, महिष्मति भवा माहिष्मती। नड्वल शाद्वल । शिखावलम् इति मत्वर्थीयान्त देशनाम। देशनाम्नो यथादर्शनमवस्थानादनर्थकोऽत्र गणे पाठ[3]। पञ्चाला इति जनपदस्यापि नाम। अणन्त तु जनपदनाम न भवतीति नातोऽण् भवति। किञ्चिदणन्तमपि दृश्यते—वैदिशो जनपद, औदुम्बर इति। वरणा इति नगरस्यापि नाम, गोदावृिति ग्रामस्यापि। तथा हि कटुकबदरी ग्राम, शिरीषा ग्राम इत्यादि दृश्यते। शर्करेत्यपि देशनाम, शार्करमित्यणा सिद्धम्, शार्करिकमिति ठका, शर्करकमिति केन, शर्करीयमिति छेन। उदुम्बरावती इक्षुमतीति मत्वन्त नदीनाम। भागीरथी भैमरथी सौवास्तवीत्यणन्तमपि दृश्यते। मधुमान् स्थाणु-

---

[1] साखिदात्तेय —MS । [2] मौनचित्ति –MS [3] गणपाठ –MS

मान् इत्यादीन्यपि मत्वन्तानि देशनामानि। माधव इत्यादीनि तु न देशनामानीति नातोऽण् भविष्यति।

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद समाप्त ।

[वुञ्-छण्-कठजिल-सेनि-र-ढञ्-ण्य-य-फक्-फिञ्-इञ्-ञ्य-कक्-ठकोऽरीहण-कृशाश्वर्श्य-कुमुद-काश-तृण-प्रेक्षाऽश्म-सखि-सङ्काश-बल-पक्ष -कर्ण-सुतङ्गम-प्रगदिन्-वराह-कुमुदादिभ्य । पा० ४।२।८०॥ अरीहण-द्रुहण-किरण-साम्परायणौष्ट्रायण- भास्त्रायण--मैत्रायण- त्रैगतायन--वैमतायन--गौमतायन--सौमतायन-खाडायन-शाण्डिल्यायनोद्दण्ड-खण्ड-वीरणोदञ्चनेभ्यो वुञ् । खदिर-बधिर-भगलोलन्द-विपथ-रैवत-विपाश-काशकृत्स्न-शिशपा-शिरीष-बिल्व-जम्बू-जाम्बवत-सुयज्ञ सुशर्मन्-रायस्पोषेभ्यश्च । कृशाश्वाऽरिष्टाऽरिश्म-विशाल-रोमश-रोमक-सुवचल-शबल-सूकर-प्रतर-पुरट-सुदृशेभ्यश्छण् । सुख-धूमाऽजिनाऽभिजन-विनताऽवनत-विकुडग्रास-कुट मौद्गल्याऽयोरु -पाराशरेभ्यश्च । ऋश्य-न्यग्रोध-शर-निलीन-निधान-निब ध-कर्दम-परिगूढोपगूढाऽश्मोत्तराश्माऽशनिभ्य । खण्ड-दण्ड-स्थूल-बाहु-वेणु-वीरण-खदिर-परिवृत्त-परिवश-वेश्माऽशु-शकराऽरटुभ्यश्च । कुमुद-बीज-बल्बज-शिरीषाऽश्वत्थ-न्यग्रोध-यवास-विकङ्कतेत्कट-शकट-कङ्कट-दशग्राम-गर्त-शर्करा परिवाप-कूपेभ्यष्ठच् । काश-पाश-पलाशाऽश्वत्थ-पीयूष-वास-बिस तृण-वन-नड-कर्दम-कर्पूर-बर्बर-बन्धूल-कण्टक-गुहाभ्य इल । तृण-नड जन-पर्ण-वर्णाऽर्ण-वरण-बल-बुसेभ्य स । प्रेक्षा-फलका-बन्धुका-ध्रुवका-धुवका-युवका-क्षिपका-कूपक-डुक-बुकेत्केट-कङ्कट-शङ्कट-सह-न्यग्रोधेभ्य इनि । अश्मन्नूष-यूष-मीन-नद-गर्भ-गह्व-गुड-नग-खण्ड-शिखा-कोट-पामन्-वृन्द-कन्देभ्यो र । सख्यग्निदत्त-दत्त-वायुदत्त-गोभिल-भल्ल-भल्लपाल-रोह-तमाल-कदर-करवीराशोकेभ्यो ढक । चक्र-चक्रवाक-कुशीरक-सरक-सुरस-सरस-सरम-समल-सप्तल-चछगलेभ्यश्च । सङ्काश-कश्मीर-कम्पिल-शूरसेन-यूप-कुम्भ-सूर-सरक-समल्वाऽस-सेना-साश्म-रोम-लोमभ्यो ण्य । कुट-तीथ-पुलिन-मलिनाऽगस्ति-विरत्न-विकर-सुपथिन्-सुपन्थ-दशिनल-नासिकाऽऽङ्ग-सकणकेभ्यश्च । बल-बुल-मूलोल-कुलोरल-सुल-लुकुल-वनेभ्यो य । पक्ष-तुष-चित्र कुण्डाऽण्ड-कम्बलिकाऽशुक-कुम्भ-सीरक-सरक -सरस-समलेभ्य फक् । यमल-बिल-हस्त-हस्तिन्-सिङ्कक-सकर्णक-रोम-लोमाऽतिश्वेभ्य । पथ पन्थ च । कर्ण-वसिष्ठाऽर्काऽर्कलूषाऽनडुह्य--जित्व- जीवन्त- कुलिश- कुम्भ्याण्डीवताऽऽनक-स्फिक्--पञ्चजनेभ्य फिञ् । सुतङ्गम-मुनिचित्त-विप्रचित्त-महाचित्त-महापुत्र-श्वेतगडिक-जीवाऽजिराऽर्जुन-बीजवापि-शुचि-शुक्र-विग्रेभ्य इञ् । प्रगदि-मगदि-कलिव-खडिव गडिव-चूडार-

मार्जार-कोविदारेभ्यो ञ्य । वराह-पलाश-शिरीष-निबद्ध-पिनद्ध-स्थूल-खदिर-शकरा बाहु-विदग्ध-विभग्न-निमग्नेभ्य कक् । कमुद-कुमुट-कुण्डल-मुनिस्थलाऽ-श्वत्थ शाल्मलि-दशग्राम-गोमठ-रथकार-शकरा-मधुकण-शिरीषेभ्यष्ठक् । स० ४।२।११३-१३६ ।

शेषे ॥१॥ [पा० ४।२।९२, स० ४।३।१]

उक्तादन्यस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो भवन्ति। चक्षुषा गृह्यते रूपम् चाक्षुषम् । श्रावण शब्द । रासनो रस । स्पार्शन स्पर्श । चतुर्दश्या दृश्यते रक्ष चातुर्दशम् । दृषदि पिष्टा सक्तव दार्षदा । उदूखलेषु क्षुण्णा यवा औदूखला । अश्वैरुह्यते आश्वो रथ । चतुर्भि-रुह्यते चातुर शकटम् ।

राष्ट्राद् घः ॥ २ ॥ [स० ४।३।२]

राष्ट्राच्छेषे घो भवति। राष्ट्रिय ।

[**राष्ट्रावारपाराद् घखौ।** पा० ४।२।९३]

पारावारावारपारात् खः ॥ ३ ॥

पारादवारात् पारावारादवारपाराच्च शेषे खो भवति। पारीण अवारीण पारावारीण अवारपारीण ।

[**पारावारात् ख । व्यस्तविपयस्ताच्च।** स० ४।३।३-४, **अवारपाराद् विगृहीतादपि। विपरीताच्च।** पा० ४।२।९३।१-२]

ग्रामाद् यखञौ ॥ ४ ॥ [पा० ४।२।९४, स० ४।३।५]

ग्रामाच्छेषे यखञौ भवत । ग्राम्य ग्रामीण ।

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ५ ॥ [पा० ४।२।९५]

कत्त्र्यादिभ्यो ग्रामाच्च शेषे ढकञ् भवति। कात्त्रेयक औम्भेयक ग्रामेयक ॥ कत्त्रि। उम्भि। पुष्कर। पुष्कल। मोदन। कुण्डिना। नगरी। माहिष्मती। वर्मती। कुडग्राया यलोपश्च। कौडेयक । कौलेयक इति कुलादपत्ये ढकञ् । कौक्षेयको ग्रैवेयक इति भवे ढञ्, स्वार्थे कन्। शुनि खड्गे भूषणे च रूढिरेषाम् ।

[कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् । पा० ४।२।९५ कत्त्र्यभि-कुम्भि-कुण्डिन पुष्कर-पुष्कल मोदन माहिष्मती वर्मती-नगरेभ्यो ढकञ् । कुड्याया यलोपश्च । स० ४।३।६ ७ । कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्य श्वास्यलङ्कारेषु । पा० ४।२।९६, स० ४।३।८]

नद्यादिभ्यो ढक् ॥६॥ [पा० ४।२।९७]

नद्यादिभ्य शेपे ढग् भवति । नादेयम् माहेयम् ॥ नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी । वनकौशाम्बी । काशफरी । पूर्वनगरी । केचित् पुर् वन गिरीति पठन्ति तेपा पौरेयम् वानेयम् गैरेयम् । पावा । वामा । शाल्वा । सेतकी । वडवाया वृषे ।

[नदी-मही सेतिकी श्रावस्ती-वाराणसी-कौशाम्बी-नवकौशाम्बी-काशफरी-खादिरी-पाठा-माया-साल्वा-दार्वा-पूर्वनगरी पूर्व-नगरेभ्यो ढक् । वडवाया वृषे । स० ४।३।९-१०]

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥७॥ [पा०४।२।९८, स० ४।३।११]

दक्षिणादिभ्य शेषे त्यग् भवति । दाक्षिणात्य पाश्चात्त्य पौरस्त्य ।

बह्ल्वर्दि पर्दि कापिशीभ्य ष्फक् ॥८॥ [स० ४।३।१२]

एतेभ्य शेपे ष्फग् भवति । बाह्लायन और्दायन पार्दायन कापिशायनी द्राक्षा ।

[कापिश्या ष्फक् । पा० ४।२।९९, बाह्ल्युदिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । भाष्यम् ।]

रङ्को: प्राणिनि वा ॥९॥ [स० ४।३।१३]

रङ्को प्राणिन्यभिधेये ष्फग् वा भवति । राङ्कवायनो गौ, राङ्कव । प्राणिनीति किम् ? राङ्कव कम्बल । मनुष्ये तु [४८] कच्छादिपाठाद् वुञ् । राङ्कवो मनुष्य ।

[रङ्कोरमनुष्येऽण् च । पा० ४।२।१००]

द्यु प्रागपागुदक् प्रतीचो यत् ॥१०॥ [पा० ४।२।१०१, स० ४।३।१४]

एभ्यः शेषे यद्भवति। दिव्यः प्राच्यः अपाच्यः उदीच्यः प्रतीच्यः। कालवाचिनोऽसंख्यात् परत्वाट् ट्युर्भवति। प्राक्तनम्।

कन्थायाष्ठक् ॥ ११ ॥ [पा० ४।२।१०२, स० ४।३।१५]

कन्थायाः शेषे ठग् भवति। कान्थिकः।

वर्णौ वुक् ॥ १२ ॥ [पा० ४।२।१०३, स० ४।३।१६]

वर्णुर्नाम नदस्तस्यादूरभवो जनपदोऽपि वर्णुः, तत्र या कन्था ततः शेषे वुग्भवति। कान्थकः।

क्वामेहत्रतसस्त्यप् ॥ १३ ॥ [०तसिभ्यस्त्यप्। स० ४।३।१७]

क्व अमा इह इत्यतेभ्यस्त्रतसन्ताच्च शेषे त्यब् भवति। क्वत्यः अमात्यः इहत्यः तत्रत्यः ततस्त्यः। नित्यमिति निपातनात् [२।२।३८] सिद्धम्।

[**अव्ययात् त्यप्। पा० ४।२।१०४, अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः। श्लोकवार्त्तिकम्**]

निसो गते ॥ १४ ॥ [स० ४।३।१९ पा० ४।२।१०४ भाष्यम्]

निसो गते त्यब् भवति। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टयश्चण्डालादिः।

ऐषमोह्यःश्वसो वा ॥ १५ ॥ [स० ४।३।२०]

एभ्यः शेषे त्यब् वा भवति। ऐषमस्त्यः ऐषमस्तनः। ह्यस्त्यः ह्यस्तनः। श्वस्त्यः श्वस्तनः।

[**ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्। पा० ४।२।१०५**]

दूरेत्यौत्तराहौ ॥ १६ ॥

शेषे दूरादेत्य उत्तरादाहञ् निपात्यते। दूरेत्यः औत्तराहः।

[**दूरादेत्यः। उत्तरादाहञ्। पा० ४।२।१०४ भाष्यम्। स० ४।३।२१-२२**]

णोऽरण्यात् ॥ १७ ॥

अरण्याच्छेषे णो भवति। आरण्याः सुमनसः।

[**अरण्याण्णः। पा० ४।२।१०४ भाष्यम्। स० ४।३।२३**]

रूप्यान्ताञ् ञः ॥ १८ ॥ [स० ४।३।२५]

रूप्यान्ताच्छेषे ञो भवति। कार्करूप्य[1]। शैवरूप्य। [2]काश्यतीरमित्यणा सिद्धम्।

[तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ। पा० ४।२।१०६, तीरान्तादञ्। स० ४।३।२४]

दिगादेरनाम्न्यमद्रात् ॥ १९ ॥

दिक्पूर्वादमद्रादसज्ञाया शेषे ञो भवति। पौर्वशाल दाक्षिणशाल। अनाम्नीति किम्? पूर्वैषुकामशम। प्राचा ग्रामाणाम् [६।१।२५] इत्युत्तरपदस्यादैच्। अमद्रादिति किम्? पौर्वमद्र पौर्वमद्री।

[दिकपूर्वपदादसज्ञाया ञ। (स०। ० सज्ञायाम।) मद्रेभ्योऽञ्। पा० ४।२।१०७ १०८ स० ४।३।२६ २७]

वाहीकादिभ्योऽण् ॥ २० ॥

वाहीकादिभ्य शेषेऽणेव भवति। वाहीक वाहीकी। छापवाद पाटच्चर, गौमत। वुञोऽपवाद। गोष्ठी[3], नैकती। वाहीकग्रामौ। ताभ्या ठञ्ञिकयोरपवाद। उदीच्यग्रामाद् बह्वचोऽन्तोदात्तात् प्रस्थोत्तरपदात् ककारापान्तादन्यतश्च पलद्यादिभ्यो वाहीकादिवर्जितेभ्य पूर्वक एवाण्।

[उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्। प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्। पा० ४।२।१०९-११०, उदीच्यग्रामाद्बह्वचोऽन्तोदात्तात्। वाहीक-रोमक-पटच्चर-गोमती-गोष्ठीनैकतीभ्योऽण्। प्रस्थोत्तरपदकोपधेभ्यश्च। पलदी-परिषत्-परिखोदपान शूरसेन-सक्कल्लोमभ्य। कमलाद् भिदा-कीकराभ्याम्। बहु-जाल-कलेभ्यश्च कीटात्। स० ४।३।२८-३३]

शकलादिभ्यो गोत्रात् ॥ २१ ॥ [स० ४।३।३४]

शकलादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तदन्ताच्छेषेऽण् भवति। छापवाद। शाकल्यस्यच्छात्रा शाकला। काण्वा गौकक्षा। गोत्रादिति किम्? कण्वादागत काण्व। तस्यच्छात्रा काण्वीया।

---

[1] Kās'ika, Hc and others have वार्करूप्य which appears to be the correct reading

[2] Kās has काकतीरम्

[3] गौष्ठी—MS.

[कण्वादिभ्यो गोत्रे । पा० ४।२।१११]

इञः ॥ २२ ॥ [इञश्च । पा० ४।२।११२, स० ४।३।३५]

इञन्ताद् गोत्राच्छेषेऽण् भवति । दाक्षेश्छात्रा दाक्षा । गोत्रादित्येव । सौतङ्गमेन निर्वृत्त सौतङ्गमि, तत्र भव सौतङ्गमीय ।

न द्व्यच प्राच्यात् ॥ २३ ॥ [स० ४।३।३६]

द्व्यच इञन्तात् प्राच्याद् गोत्राच्छषेऽण् न भवति । चैङ्कीया पौष्पीया । द्व्यच इति किम् ? पान्नागारा । प्राच्यादिति किम् ? दाक्षा ।

[न द्व्यच प्राच्यभरतेषु । पा० ४।२।११३]

आदैजाद्यचश्छ ॥ २४ ॥

आदैच आदयो येषामचा ते यस्य तत शेषे छो भवति । शैलीय. ऐतिकायनीय औपगवीय । आदिग्रहण किम् ? सभासन्नयने भव साभासन्नयन । अज्ग्रहणं किम् ? हलादेरपि यथा स्यात् ।

[वृद्धाच्छ । पा० ४।२।११४, स० ४।३।३७]

एङादद्यचः प्राग्देशात् ॥ २५ ॥

एङ् आदयो येषामचा ते यस्य तत प्राग्देशाच्छेषे छो भवति । एणीपचनीय, गोनर्दीय । प्रागिति किम् ? देवदत्तो नाम वाहीकग्रामस्तत्र भवो दैवदत्त । देशादिति किम् ? गौमया क्रिमय ।

[एङ् प्राचा देशे । पा० १।१।७५, एङाद्यच् प्राग्देशात् । स० ४।३।३८]

नृनाम्नो वा ॥ २६ ॥ [स० ४।३।३९]

मनुष्यनाम्न एडाद्यच शेषे छो भवति वा । देवदत्तीया दैवदत्ता ।

[वा नामधेयस्य । पा० १।१।७३।५]

गोत्रान्तात्तद्वदजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ॥२७॥ [स० ४।३।४०]

गोत्र यत्तदन्ताज्जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जिताद् गोत्रादिव छो भवति न भवति वा । कम्बलचारायणीया । पिङ्गलकाण्वस्यच्छात्रा

पैङ्गलकाण्वा पैङ्गलदाक्षा । अजिह्वाकात्यहरितकात्यादिति किम् ? जैह्वकाता, हरितकाता ।

[गोत्रान्ताद्वासमस्तवत । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् । पा० १।१।७३।७-८]

त्यदादिभ्यः ॥ २८ ॥ [स० ४।३।४१]

त्यदादिभ्य शेषे छो भवति । त्यदीय तदीय यदीय ।

[त्यदादीनि च । पा० १।१।७४]

भवतो दश्च ॥ २९ ॥ [स० ४।३।४२]

भवतस्तदादित्वादेव छ सिद्ध । अन्तादेशस्तु दकारो विधीयते । भवदीय । शत्रन्तस्य तु भवत इद भावतम् ।

[भवतष्ठक्छसौ । पा० ४।२।११५, सिति च । पा० १।४।१६]

ठञ् ॥ ३० ॥ [ठञ् च । स० ४।३।४३]

भवत शेषे ठञ् भवति । भावत्कम् ।

[भवतष्ठक्छसौ । पा० ४।२।११५]

ओर्देशात् ॥ ३१ ॥ [स० ४।३।४४]

उवर्णान्ताद्देशवाचिन शेषे ठञ् भवति । शाबरजम्बुक नैषादकर्षुक [1] । देशादिति किम् । पटोश्छात्रा पाटवा ।

[ओर्देशे ठञ् । पा० ४।२।११९]

प्राच्याच्छे ॥ ३२ ॥ [स० ४।३।४५]

उवर्णान्तात् प्राच्यदेशाच्छविषय एव ठञ् भवति । नापितवास्तुक । छ इति किम् ? माल्लवास्तव ।

[वृद्धात् प्राचाम् । पा० ४।२।१२०]

काश्यादिभ्यो ञिकञ्च ॥ ३३ ॥

काश्यादिभ्य शेषे ञिको भवति ठञ् च । काशिका काशिकी । काचिका काचिकी । बैदिका बैदिकी । देशादित्येव । काशीयाश्छात्रा । प्राच्यादित्येव । दैवदत्त । छ इत्यनुवर्तमानमपि पठितेष्वकिञ्चित्-

[1] Kas' and others have नैषादकर्षुक नैषाद० MS

करम् ।। काशि । काचि[1] । बेदि[2] । सायाति । सवाह । अच्युत । मोदमान । शकुलाद । हस्तिकर्षू । कुलनामन् । हिरण्य । करण[3] । गोवासन । गोपवन । भारङ्गि । सारङ्गि । अरिन्दम । सधमित्र । साधुमित्र । सर्वमित्र । देवदत्त । दासमित्र । दासग्राम । शौवावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज । आपदादिपूर्वात् कालान्तात् । आपत्कालिका आपत्कालिकी । और्ध्वकालिका और्ध्वकालिकी । तात्कालिका तात्कालिकी[4] ।

[**काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । पा० ४।२।११६, काशि-चेदि-सायाति-भारङ्गि-दासग्राम सौधावतान-मोदन-मोदमान-गोवासन-देवदत्ताञ्ञिठश्च । सवाहाऽच्युत-शकुलादाऽरिन्दम-करण-कुनामन्-हिरण्याऽरित्र-हस्तिकर्षूभ्यश्च । सुधा-सिन्धु-दासेभ्यो मित्रात् । युवोपदेवेभ्यो राजात् । ऊर्ध्वादिभ्य कालात् । स० ४।३।४६-५०**]

वाहीकग्रामात् ।।३४।।

वाहीकग्रामवाचिनश्छविषयो ञिको भवति, ठञ् च । शाकलिका । शाकलिकी । मान्थविका । मान्थविकी । छ इत्येव । मडनगरे भव माडनगर । देवदत्तात्तु पूर्वसूत्रे प्राच्यानुवृत्तिसामर्थ्यादनेनापि न भवति ।

[**वाहीकग्रामेभ्य ।** स० ४।३।५१, **०मेभ्यश्च । पा० ४।२।११७**]

वोशीनरेषु ।।३५।। [स० ४।३।५२]

उशीनरेषु यो ग्रामस्ततश्छविषये ञिको वा भवति, ठञ् च । आह्वजालिका आह्वजालिकी आह्वजालीया ।

[**विभाषोशीनरेषु । पा० ४।२।११८**]

प्रस्थवहपुरान्तयोपान्तधन्वार्थाद्वुञ् ।।३६।।

---

[1] **काचि** is evidently for **काञ्चि** which must have been written in MSS as **काचि**

[2] All other Ganas contain **चदि** which appears to be the correct reading

[3] **वारण**—MS

[4] **औपकालिका, औपकालिकी**—MS

प्रस्थाद्यन्ताद् यकारोपान्ताद् धन्वार्थवाचिनश्च छविषये वुञ् भवति। मालाप्रस्थक पैलुवहक नान्दीपुरक । रोपान्ताद् [३।२।३७] इति सिद्धेऽप्राच्यार्थं पुरान्तग्रहणम्। योपान्तात्। साङ्काश्यक काम्पिल्यक । धन्वार्थात्। पारेधन्वक । ऐरावतक । छ इत्येव*। शैवपुर ।

[**धन्वयोपधाद् वुञ्। प्रस्थपुरवहान्ताच्च। पा० ४।२।१२१-१२२, प्रस्थवहपुरान्तयोपधधन्वार्थेभ्यो वुञ्। स० ४।३।५३**]

रोपान्तेतः प्राच्यात् ॥३७॥

रेफोपान्तादिकारान्ताच्च प्राच्याद्देशाच्छविषये वुञ् भवति। पाटलिपुत्रक ऐकचक्रक । काकन्दक माकन्दक । प्राच्यादिति किम्? दान्ता(त्ता?)मित्रीय । छ इत्येव। दाशपुर ।

[**रोपधेत प्राचाम्। पा० ४।२।१२३, ईद्रोपधेभ्य प्राचाम्। स० ४।३।५४**]

जनपदेभ्यः ॥३८॥

जनपदवाचिभ्यश्छविषये वुञ् भवति। आभिसारक । आदर्शक । व्यक्तिभेदेषु बहुवचनादपवादविषयेऽपि भवति । अभिसारगर्तक ।

[**जनपदतदवध्योश्च। पा० ४।२।१२४, जनपदेभ्यस्तदवधिभ्यश्च। स० ४।२।५५**]

बहुत्वविषयेभ्य ॥३९॥

बहुत्वविषयेभ्यो जनपदेभ्य शेषे वुञ् भवति। अङ्गेषु भव आङ्गक । वाङ्गक । व्यक्तिभेदेषु बहुवचनादपवादविषयऽपि भवति। त्रैगर्तक । विषयग्रहण किम्? वर्तनिषु भव वार्तन । अत्र हि देशभेदाद् बहुत्वम् ।

[**अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। पा० ४।२।१२५, अवृद्धेभ्योऽपि बहुवचनविषयेभ्य। स० ४।३।५६**]

कच्छाग्निवक्त्रवर्तान्तात् ॥ ४० ॥

---

* **छ (= छे) इत्येव** occurs under the next rule and also in the Hṛdayahāriṇī **छविषय०** would make the meaning clear

कच्छाद्यन्ताद्देशवाचिन शेषे वुञ् भवति। भारुकच्छक। कालाग्नक। सैन्धुवक्त्रक। चाक्रवर्तक।

[कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात्। पा० ४।२।१२६। कच्छाऽग्नि वक्त्र वर्तान्तेभ्य। स० ४।३।५७]

धूमादिभ्यः ॥४१॥ [धूमादिभ्यश्च। पा० ४।२।१२७]

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्य शेषे वुञ् भवति। धौमक। षाडाण्डक॥ धूम। षडाण्ड। शशादन। अर्जुनाव[1]। दाण्डायनस्थली। माहकस्थली। राजगृह। राजस्थली। सत्रासाह। यवासाह। भक्षाली। मित्रकुल। अञ्जीकुल। मद्रकुल। द्व्याहाव[3]। त्र्याहाव[4]। सस्तीय[5]। सस्फीय। बर्बर। गर्त। विदेह। आनर्त। पाथेय। विदेहानर्तपाथेयाना पूर्वेण सिद्धत्वाददेशार्थ वचनम्। माठर। घोष। शष्प। वल्ली। आराज्ञी। धार्तराज्ञी। अवयात्तीर्थे। कुलात[6] सौवीरेषु। समुद्रान्नावि मनुष्ये च। कुक्षि। द्वीप। अन्तरीप। अरुण। उज्जयनी। दक्षिणापथ। साकेत।

[धूम-षण्ड-शशादनाऽर्जुनाव-राजग्रह गत-सत्रासाह साकेत सास्तीयाऽच्चयान्तरीप-द्विपेभ्य। तीर्थ-घोष-शष्प-मित्र-वचाऽरुण कुक्षि-बबरोज्जयिनी-पल्ली भक्षाली-दक्षिणापथेभ्य। द्व्याहाव-त्र्याहावाऽजिकूल-मद्रकूलाऽराज्ञी धातराज्ञी-पद्वार-माठर-विदेहाऽनर्त-पाठेय-पाथेयेभ्य। माहक-मद्रक-माष-घोष-राजाऽट्ट-मान-दाण्डायनेभ्य स्थल्या। कूलात् सौवीरेषु। समुद्रान्नौमनुष्ययो। स० ४।३।५८-६३ कूलात सौवीरेषु। समुद्रान्नावि मनुष्ये च। पा० ४।२।१२७ ग० सू०]

नगरात् कुत्साप्रावीण्ययो ॥४२॥ [स० ४।३।६४]

नगराच्छेषे कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने वुञ् भवति। चौरा हि नागरका भवन्ति। प्रवीणा हि नागरका भवन्ति। कुत्साप्रावीण्ययो-रिति किम्? नागरा ब्राह्मणा।

[नगरात कुत्सनप्रावीण्ययो। पा० ४।२।१२८]

---

[1] अर्जनावा—MS [2] माडकस्थली—MS [3] द्व्यावह—MS [4] त्र्याहव—MS [5] सस्थायी—MS [6] Kās and SK read कूलात्

अरण्यात् पथिन्यायाध्यायहस्तिनरविहारेषु ॥४३॥ [स० ४।३।६५]

अरण्यात् पथ्यादिषु वुञ् भवति। आरण्यक पन्था न्यायोऽध्यायो हस्ती मनुष्यो विहारश्च। एतेष्विति किम्? आरण्या पशव।

[अरण्यान्मनुष्ये। पा० ४।२।१२९, पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्। भाष्यम्]

वा गोमये ॥४४॥ [स० ४।३।६६]

अरण्याद् गोमये वा वुञ् भवति। आरण्यको गोमय, आरण्य।

[वा गोमयेष्विति वक्तव्यम्। पा० ४।२।१२९ भाष्यम्]

कुरुयुगन्धरात् ॥४५॥ [० राभ्याम्। स० ४।३।६७]

कुरुयुगन्धराभ्या वुञ् भवति वा। कुरुषु भव कौरवक कौरव। [४८] कच्छादिपाठान्मनुष्यतत्स्थयोनित्यम्। कौरवको मनुष्य। कौरवकमस्य हसितम्। यौगन्धरक यौगन्धर।

[विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्। पा० ४।२।१३०]

वृजिमद्रात् कन् ॥४६॥ [०मद्राभ्या कन्। स० ४।३।६८]

एताभ्या शेषे कन् भवति। वृजिषु भव वृजिक। मद्रक।

[मद्रवृज्यो कन्। पा० ४।२।१३१]

कोपान्तादण् ॥४७॥

ककारोपान्ताद् देशाच्छेषेऽण् भवति। ऋषिकेषु भव आर्षिक। इक्ष्वाकुषु भव ऐक्ष्वाक।

[कोपधादण्। पा० ४।२।१३२, स० ४।३।६९]

कच्छादिभ्य ॥४८॥ [०च। पा० ४।२।१३३]

कच्छादिभ्यो देशेभ्य शेषेऽण् भवति। काच्छ। सैन्धव ॥ कच्छ। सिन्धु। वर्णु। गन्धार। मधुमत्। कम्बोज। कश्मीर। शाल्व। कुरु। अनुषण्ड। द्वीप। अनूप। अजपाद। विरूपक। कुल्ल। रङ्कु[1]।

[1] आङ्गार। चन्द्रमतेन। आन्तरीप। आजवाप। द्वय चन्द्रमतेन गणरत्नमहोदधि।

[कच्छ कुरु-सिन्धु-सिन्ध्व त-गन्धारि-कुलूक कम्बोज-कश्मीर-मधु मद्-वर्णु-रङ्कु-द्वीपाऽनूपाऽनुषण्ड-बिजावकाऽजवाह-मात्वेभ्यश्च । स० ४।३।७०]

नृतत्स्थयोर्वुञ् ॥४९॥

कच्छादिभ्या मनुष्ये मनुष्यस्थे च वुञ् भवति । काच्छको मनुष्य । काच्छकमस्य हसितम् । सैन्धवको मनुष्य सैन्धवकमस्य हसितम् ।

[मनुष्यतस्थयोर्वुञ् । पा० ४।२।१३४, स० ४।३।७१]

शाल्वाद् गोयवाग्वो ॥५०॥ [०ग्वोश्च । स० ४।३।७२]

शाल्वाद् गवि यवाग्वा च वुञ् भवति । शाल्वकी गौ, शाल्विका यवागू ।

[अपदातौ साल्वात् । गोयवाग्वोश्च । पा० ४।२।१३५-१३६]

न पदातौ ॥५१॥ [स० ४।३।७३]

शाल्वात् पदातौ वुञ् न[1] भवति । शाल्व पदातिर्व्रजति ।

गर्तान्ताच्छ ॥५२॥ [स० ४।३।७४]

गर्तान्ताच्छेषे छो भवति । वृकगर्तीय श्वाविद्गर्तीय । देशाधिकाराद् बहुच्पूर्वान्न भवति । बाहुगर्त । न च सम्भवन्त्या गतौ यथाकथञ्चिद् देशो वतमानस्य ग्रहण युक्तम् ।

[गर्तोत्तरपदाच्छ । पा० ४।२।१३७, उत्तरपदग्रहण बहुच्पूर्वनिरासार्थम् । काशिका]

कटादे प्राच्यात् ॥ ५३ ॥ [स० ४।३।७५]

कटादे प्राग्देशाच्छेषे छो भवति । कटनगरीय कटघोषीय । प्राच्यादिति किम् ? काटनगर ।

[प्राचा कटादे । पा० ४।२।१३९]

कखोपान्तकन्थापलदनगरग्रामह्रदान्ताच्छे ॥५४॥

ककारखकारोपान्तात् कन्थाद्यन्ताच्च छविषये छ एव भवति । बाधकबाधनार्थ आरम्भ । आरीहणकीय आश्वत्थिकीय[2] । एणीकीय[3]

[1] न omitted in L [2] आश्वत्थकीय —MS [3] ऐणिकीय —MS

सौसुकीय [1]। कोपान्तादणि प्राप्ते। खोपान्तात्। आयोमुखीय कौटिशिखीय । रोपान्तेत प्राच्यात् [३।२।३७] इति वुञि प्राप्ते। दाक्षिकन्थीय । दाक्षिपलदीय । दाक्षिनगराय । माहकिग्रामीय । माहकिह्रदीय । वाहीकग्रामात [३।२।३४] इति ठञ्ञिकया प्राप्तयोरपवाद । छ इति किम् ? आर्षिक माडनगर ।

[वृद्धादकेकान्तखोपधात् । कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् । पा० ४।२।१४१-१४२, कखोपधकन्थापलदनगरग्रामह्रदान्ताच्छे । स० ४।३।७६]

पर्वतात् ॥ ५५ ॥ [स० ४।३।७७]

पर्वताच्छेषे छो भवति । पर्वतीय ।

[पर्वताच्च । पा० ४।२।१४३]

अनरे वा ॥ ५६ ॥ [स० ४।३।७८]

अमनुष्ये पर्वताच्छो वा भवति । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि । अनर इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्य ।

[विभाषाऽमनुष्ये । पा० ४।२।१४४]

कृकणपर्णाद्भारद्वाजात् ॥ ५७ ॥ [स० ४।३।७९]

कृकणपर्णाभ्या भारद्वाजदेशाभ्या शेषे छो भवति । कृकणीयम् पर्णीयम् । भारद्वाजाद् इति किम् ? कार्कण पार्ण ।

[कृकणपर्णाद भारद्वाजे । पा० ४।२।१४५]

गहादिभ्य ॥ ५८ ॥ [०भ्यश्च । पा० ४।२।१३८]

गहादिभ्यो यथासम्भव देशवाचिभ्योऽन्यवाचिभ्यश्च शेषे छो भवति । गहीय अन्तस्थीय ॥ गह । अन्तस्थ । सम । विषम । उत्तम । अङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । समानग्राम । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वग्र । इष्वनीक । दन्ताग्र । अवस्यन्दन । कामप्रस्थ । खाडायनि । काठेरणि । शौङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । भौजि । आध्यश्वि । आग्निशर्मि ।

---

[1] सौक्लकीय —MS

श्रौति[1]। वाराटकि। वाल्मीकि। क्षैमधृत्वि। उत्तर। अनन्तर। मुखपार्श्वैकात्तसो लोपश्च। मुखतीय। पार्श्वतीय। एकतीय। स्वपरजनदेवराज्ञा कुक्* च। स्वकीय। परकीय। जनकीय। देवकीय। राजकीय[2]।

[गहाऽन्तस्थ सम-विषमोत्तमोत्तराऽन्तराऽनन्तराऽन्याऽङ्ग-वङ्ग-मगधेभ्य। काम-प्रस्थ-दन्ताग्राऽवस्पन्दनाऽऽग्निशर्मि- दैवशर्मि-वाराटकि- वाल्मीक्याध्यश्चिव--शैशिर्याऽसुर्याऽनृशस्याऽहिंसिभ्य। क्षैमवृत्ति-खाडायनि-काठेरणि-लाठेरणि-भौजि-वैजि-व्याडि-शाडि-शौङ्गि-सौत्रि-सौमित्रग्रामित्रिभ्य। इषोरग्रानीकाभ्याम्। एकाद् वृक्षपलाशिकाभ्याम। समानाच्च ग्रामात्। अधमोत्तमाभ्या च शाखात्। पूर्वपराभ्या पक्षात्। एकमुखपार्श्वेभ्यस्तस। स्व-पर-जन-देव-राज्ञा कुक च। म० ४।३।८०-८९, जनपरयो कुक्। देवस्य च। पा० ग० सू०। एकतसेश्चेति चान्द्रा। स० तद्धित ४३८]

पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च ॥ ५९ ॥ [स० ४।३।९०]

पृथिवीमध्यस्य शेषे छो भवति मध्यमशब्दश्चादेश। मध्यमीय।

[गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव। पा० ४।२।१३८।१]

निवासस्य चरणेऽण् च ॥ ६० ॥ [स० ४।३।९१]

निवासस्य पृथिवीमध्यस्य चरणेऽभिधेयेऽण् भवति मध्यमश्चादेश। पृथिवीमध्यो निवास एषा त्रयाणा चरणाना माध्यमा। निवासस्येति किम्? पृथिवीमध्यादागत मध्यमीय कठ। चरण इति किम्? मध्यमीय शूद्र।

[चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण्०। पा० ४।२।१३८।२]

वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ ६१ ॥ [काशिका ४।२।१३८ ग० सू०]

वेणुकादिभ्य शेषे छण् भवति। वैणुकीय। वैत्रकीय। औत्तरपदकीय। माध्यमकीय।

[वेणुक-वेत्रक प्रस्थक-मध्यमकोत्तरपदकादिभ्यश्छण्। स० ४।३।९२]

---

[1] श्रौत्रि—MS

[2] १।३।९६ वृत्त्यनुसारेणाकृतिगणोऽयम्।

* कुट्—MS, but in the Durghata vrtti we find under iv 2 138 तथाच चान्द्र सूत्रम्—"स्वपरजनदेवराज्ञा कुक् च" इति।

युष्मदस्मदोः खञ् युष्माकास्माकौ च ॥ ६२ ॥

युष्मदस्मदो शेषे खञ् भवति युष्माकास्माकौ चादेशौ भवत । यौष्माकीण आस्माकीन ।

[**युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । पा० ४।३।१-२, युष्मदस्मदोर्वा खञ् युष्माकास्माकौ । स० ४।३।९३**]

अण् ॥ ६३ ॥ [अण् च । स० ४।३।९४]

युष्मदस्मदो शेषे अण् भवति युष्माकास्माकौ चादेशौ भवत । यौष्माक आस्माक ।

तवकममकावेकत्वे ॥ ६४ ॥ [स० ४।३।९५]

युष्मदस्मदोरेकत्वे वर्तमानयोस्तयोरेव खञणोस्तवकममकावादेशौ भवत । तावकीन मामकीन, तावक मामक । छस्तु तदादिपाठाद् भवत्येव । युष्मदीय अस्मदीय त्वदीय मदीय ।

[**तवकममकावेकवचने । पा० ४।३।३**]

द्वीपादनुसमुद्राञ् ञ्यः ॥ ६५ ॥ [०द्र ० । स० ४।३।९६]

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तत शेषे ञ्यो भवति । द्वैप्य । अनुसमुद्रादिति किम् ? द्वैप द्वैपक । [४८] कच्छादिपाठाद्वुञ् ।

[**द्वीपादनुसमुद्र यञ् । पा० ४।३।१०**]

अर्धाद्य यत् ॥ ६६ ॥ [पा० ४।३।४, स० ४।३।९७]

अर्धाच्छेषे यद् भवति । अर्ध्यम् ।

परावराधमोत्तमादेः ॥ ६७ ॥ [० च । स० ४।३।९८]

पराद्यादेरर्धाच्छेषे यद्भवति । परार्ध्यम् अवरार्ध्यम् अधमार्ध्यम् त्तमार्ध्यम् ।

[**परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । पा० ४।३।५**]

दिगादेष्ठञ् च ॥ ६८ ॥ [स० ४।३।९९]

दिक्छब्दादेरर्धाच्छेषे ठञ् भवति यच्च । पूर्वार्ध्यम् पौर्वार्धिकम् । दक्षिणार्ध्यम् दाक्षिणार्धिकम् । परावरादेस्तु यदेव भवति पूर्वविप्रतिषधादनुवृत्तेर्वा ।

[दिक्पूर्वपदाट् ठञ् च । पा० ४।३।६]

ग्रामजनपदांशादण् च ॥ ६९ ॥

ग्रामैकदेशादर्धाज्जनपदैकदेशाच्च दिक्छब्दादे शेषे ठञ् भवति अण् च। ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धं पौर्वार्धिक, दाक्षिणार्ध दाक्षिणार्धिक । दिगादेरित्येव । बालेयार्धिक ।

[ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । पा० ४।३।७, ०दञ् च । स० ४।३।१००]

सपूर्वात् ॥ ७० ॥ [स० ४।३।१०१]

विद्यमानपूर्वादर्धशब्दाच्छेषे ठञ् भवति । बालेयार्धिक गौतमार्धिक ।

[अर्धाद् यद्विधाने सपूर्वाट् ठञ् । पा० ४।३।४।१]

कालेभ्यः ॥ ७१ ॥ [स० ४।३।१०२]

कालवाचिभ्य शेष ठञ् भवति। मासिकम् सावत्सरिकम् । बहुवचननिर्देशाद् यथाकथञ्चिदपि काले वर्तमानाद्भवति। •कादम्बपुष्पिकम् व्रैहिपलालिकम् ।

[कालाट् ठञ् । पा० ४।३।११]

शरदः श्राद्धे ॥ ७२ ॥ [स० ४।३।१०४]

शरद श्राद्ध एव ठञ् भवति। शारदिक श्राद्धम्, शारदमन्यत् । रूढे पितृकार्यस्य ग्रहण न श्रद्धावत ।

[श्राद्धे शरद । पा० ४।३।१२]

रोगातपयोर्वा ॥ ७३ ॥ [स० ४।३।१०५]

रोगे आतपे चार्थे शरदो वा ठञ् भवति । शारदिक शारदो रोग आतपो वा।

[विभाषा रोगातपयो । पा० ४।३।१३]

निशाप्रदोषात् ॥ ७४ ॥ [० षाभ्याम् । स० ४।३।१०६]

एताभ्या शेषे वा ठञ् भवति। नैशिकम् नैशम् । प्रादोषिकम् प्रादोषम् ।

[निशाप्रदोषाभ्या च । पा० ४।३।१४]

श्वसस्तुट् च ॥ ७५ ॥ [पा० ४।३।१५, स० ४।३।१०७]

श्वस शेषे ठञ् भवति वा तुडागमश्च। शौवस्तिकम्, श्वस्त्यम्, श्वस्तनम्।

प्राह्णेप्रगेसायंचिरमसंख्याट् ट्युः ॥७६॥

प्राह्ण[1]आदिभ्योऽसख्याच्च शेषे ट्युर्भवति तुट् च। प्राह्णेतनम् प्रगेतनम्। निपातनादेकार। सायन्तनम् चिरन्तनम्। निपातनान्मकार। असख्येभ्य। दोषातनम् दिवातनम्। कालेभ्य इत्येव। स्वर्भवम् सौवम्।

[सायचिरप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च। पा० ४।३।२३, ० भ्यष्ट्युः। स० ४।३।१०८]

पूर्वाह्णापराह्णाद् वा ॥७७॥ [० ह्णाभ्या वा। स० ४।३।१०९]

एताभ्या शेषे ट्युर्वा भवति तुट् च। पूर्वाह्णेतनम् पौर्वाह्णिकम्। अपराह्णेतनम् आपराह्णिकम्। सप्तम्या बहुलम् [५।२।११] इत्यलक्। यदा तु पूर्वाह्ण सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णतन।

[पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन्। पा० ४।३।२८]

परुत्परारिचिरात् त्नः ॥७८॥ [० चिरेभ्यस्त्न। स० ४।३।१११]

परुदादिभ्य शेषे वा त्नो भवति। परुत्न परुत्तन। परारित्न परारितन। चिरत्न चिरन्तन।

[चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्य। पा० ४।३।२३ भाष्यम्]

सन्ध्याद्यृतुनक्षत्रादण् ॥७९॥

सन्ध्यादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च शेषे अण् भवति। सान्ध्यम् सान्धिवेलम् ग्रैष्मम् शैशिरम्। पौषम् तैषम्॥ सन्ध्या। सन्धिवेला। अमावस्यार्थात्। त्रयोदशी। चतुर्दशी। पञ्चदशी। पौर्णमासी[2]। प्रतिपद्। सवत्सरात् फलपर्वणो।

---

[1] प्राह्णादिभ्य —MS

[2] पूर्णमासी—MS

[सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । पा० ४।३।१६, ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण् । सन्ध्या-सन्धिवेला-त्रयोदशी-चतुर्दशी-पञ्चदशी-पौर्णमास्यमावास्या-प्रतिपद्भ्यश्च । संवत्सरात् फलपर्वणो । स० ४।३।११२-११४]

हेमन्ताद्द्वा तलोपश्च ॥८०॥ [स० ४।३।११५]

हेमन्ताच्छेषे अण् वा भवति, तत्र तलोपश्च वा। हैमनम् हैमन्तम् हैमन्तिकम् ।

[हेमन्ताच्च। सर्वत्राण् च तलोपश्च। पा० ४।३।२१-२२]

वर्षाप्रावृड्भ्यां ठगेण्यौ ॥८१॥ [स० ४।३।११६]

वर्षाभ्य शेषे ठग् भवति प्रावृष एण्य । वार्षिकम् प्रावृषेण्यम् ।

[वर्षाभ्यष्ठक् । प्रावृष एण्य । पा० ४।३।१८,१७]

मध्यादिभ्यां म ॥८२॥

मध्यादिभ्या शेषे मो भवति। मध्यम आदिम । मध्यशब्द एव साम्प्रतिकेऽर्थे वर्तते । मध्या स्त्री नातिदीर्घा नातिह्रस्वा युक्त-प्रमाणेत्यर्थ । कथमधम ? परावराधमोत्तमादे [३।२।६७] इति ज्ञापकात् । अवम इत्यौणादिक[1] ।

[मध्यान्म । पा० ४।३।८, आदेश्चेति वक्तव्यम । काशिका । मध्याद साम्प्रतिके । आदेश्च मं । स० ४।३।११७-११८]

अग्रान्तपश्चादिमच् ॥८३॥ [० पश्चाद्ग्र इमच् । स० ४।३।१२०]

अग्रादिभ्य शेष इमज् भवति । अग्रिम अन्तिम पश्चिम ।

[अग्रादिपश्चाड् डिमच् स्मृत । पा० ४।३।२३ भाष्यम्]

तृतीयस्य द्वितीय पाद समाप्त ।

तत्र जाते प्रावृषष्ठप् ॥१॥

प्रावृट्शब्दात् सप्तम्यन्ताज्जाते ठप् भवति। प्रावृषि जात

---

[1] Not provided for by the Cāndra uṇādi-sūtras

प्रावृषिक । कथ स्रुघ्ने जात स्रौघ्न, राष्ट्रिय, पारावारीण इत्यादि। शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम्। यद्येवमनियमात् 'तत्रास्ते तत्र शेते' इत्यपि सर्वत्राणादयो घादयश्च प्राप्नुवन्ति। न, तेभ्यस्तदर्थाप्रतीते। बाधकबाधनार्थं तु जाताद्यनुक्रमणम्। कथ शारदका दर्भा, शारदका मुद्गा इति। ऋत्वणन्तात् सज्ञाया कन्।

[तत्र जात। प्रावृषष्ठप्। पा० ४।३।२५-२६, स० ४।३।१२१-१२२]

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करात् कन्नाम्नि ॥२॥

पूर्वाह्णादिभ्य सप्तम्यन्तेभ्यो जाते सज्ञाया कन् भवति। पूर्वाह्णक अपराह्णक आर्द्रक। केऽण० [६।२।७०] इति ह्रस्वत्वम्। मूलक प्रदोषक अवस्करक। नाम्नीति किम्? पूर्वाह्णेतन।

[पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन्। पा० ४।३।२८, ०स्करेभ्य कन्। स० ४।३।१२४]

पन्थकः ॥३॥

पथि जाते सज्ञाया कन्निपात्यते पन्थादेशश्च। पन्थक।

[पथ पन्थ च। पा० ४।३।२९, स० ४।३।१२५]

सिन्ध्वपकराद्वा ॥४॥

सिन्ध्वपकराभ्या कन् वा भवति। सिन्धुक सैन्धव। कच्छादिपाठादण्। अपकरक आपकर। नाम्नीत्येव सैन्धवको मनुष्य।

[सिन्ध्वपकराभ्या कन्। पा० ४।३।३२, ०भ्या वा। स० ४।३।१२६]

अमावस्यार्थादश्च ॥५॥ [स० ४।३।१२७]

अमावस्यार्थवाचिनो जाते कन् भवति वा, अश्च वा। अमावस्याया जात, अमावस्यक, अमावस्य, आमावस्य। अमावास्यक, अमावास्य, आमावास्य। सन्ध्यादित्वादण्। नाम्नीत्येव। आमावास्य।

[अमावास्याया वा। अ च। पा० ४।३।३०-३१]

स्थानान्तगोशालखरशालाल्लुक् ॥६॥ [स० ४।३।१२८]

स्थानान्तादिभ्यो जाते विहितस्य लुग् भवति। गोस्थाने जात

गोस्थान । अश्वस्थान । गोशाले जात गोशाल । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् गोशालाया जात गोशाल । एव खरशाल ।

[स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । पा० ४।३।३५]

वत्सशालानक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥७॥

वत्सशालान्नक्षत्रेभ्यश्च जाते विहितस्य बहुल लुग् भवति । वत्सशाले जात वत्सशालाया वा जात वात्सशाल ।• वत्सशाल । अनुराध । स्वाति । तिष्य । पुष्य । पुनर्वसु । हस्त । विशाख । बहुल (बहुला इति कृत्तिका उच्यन्ते)। एतेभ्यो लुगेव। क्वचिद्विकल्प । मृगशिरा मार्गशीर्ष । अभिजित् आभिजित । अश्वयुक् आश्वयुज । शतभिषक् शातभिषज । चित्र चैत्र । रेवत रैवत । रोहिण रौहिण । स्त्रिया तु चित्रादिभ्या लुगेव । चित्रा। रोहिणी । रेवती । ङ्यापोरपि लुकि कृते पुनर्डाप् । गौरादित्वान् ङीष् ।

[श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् । वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । पा० ४।३।३४, ३६-३७]

डिदण् ॥८॥

नक्षत्रेभ्यो बहुल डिदण् भवति । शातभिषज । शातभिष ।

[दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । पा० ४।२।७ भाष्यम् । शतभिषजोऽण् च डिद्वा । अनुराधा-स्वाति-तिष्य-पुनवसु-हस्त-विशाखा बहुलाभ्य । वत्सशालाऽभिजिद्-अश्वयुङ्-मृगशिरश्चित्रा-रेवती रोहिणीभ्यो वा । नित्य स्त्रिया चित्रादिभ्य । शतभिषजोऽण् च डिद्वा । स० ४।३।१२९-१३२]

श्रविष्ठाषाढाच्छण् ॥९॥

एताभ्या जाते छण् भवति बहुलम् । श्राविष्ठीय श्राविष्ठ श्रविष्ठ । आषाढीय आषाढ अषाढ ।

[श्रविष्ठाषाढाभ्या छण् । पा० ४।३।३४।३, ०च । स० ४।३।१३३]

फल्गुन्याष्ट ॥१०॥ [० ष्ट च । स० ४।३।१३४]

फल्गुन्या जाते टो भवति बहुलम् । फल्गुन फल्गुनी फाल्गुन ।

केषाञ्चिदत्र यावन्नाम्नीत्यव। फाल्गुन। कथ स्रुघ्ने क्रीतो वा लब्धो वा कृतो वा कुशलो वा सम्भूतो वा भवो वा स्रौघ्न राष्ट्रिय इति। शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम्। तथा हेमन्ते साधु हैमनमनुलेपनम् हैमन्त हैमन्तिक वा। वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्य सुमनस। शरदि पच्यन्ते शारदा शालय। हेमन्त उप्ता हैमना यवा।

[फल्गुन्यषाढाभ्या टानौ। पा० ४।३।३४।२ कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु। उप्ते च। पा० ४।३।४३-४४, स० ४।३।१३७-१३८]

अश्वयुज्यामुप्ते वुञ् ॥११॥

अश्वयुजीशब्दात् सप्तम्यन्तादुप्ते वुञ् भवति। आश्वयुजका माषा।

[आश्वयुज्या वुञ्। पा० ४।३।४५, स० ४।३।१३९]

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥१२॥ [० न्ताभ्या वा। स० ४।३।१४०]

एताभ्यामुप्ते वा वुञ् भवति। ग्रैष्मक सस्यम्, ग्रैष्मम्। वासन्तकं वासन्तम।

[ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्। पा० ४।३।४६]

कालाद्देयमृणम् ॥१३॥

कालेभ्य सप्तम्यन्तेभ्यो देये यथाविहित ठञादयो भवन्ति यत्तद्देय-मृण चेत्। मासे देयमृण मासिकम्। ग्रैष्मम्। ऋणमिति किम्? मासे देया भिक्षा।

[देयमृणे। पा० ४।३।४७, देयमृणम्। स० ४।३।१४१]

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥१४॥ [पा० ४।३।४८]

एतेभ्य सप्तम्यन्तेभ्य कालोपलक्षणेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन् भवति। कलापिषु मयूरेषु देयमृणम्, अश्वत्थेषु फलवत्सु, यवबुसेषु वा भवत्सु। कलापकम् अश्वत्थकम् यवबुसकम्।

[कलाप्यश्वत्थयवबुसेभ्यो वुन्। स० ४।३।१४२]

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥१५॥ [पा० ४।३।४९]

ग्रीष्मादवरसमायाश्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ् भवति। ग्रैष्मकम् आवरसमकम् ।

[ग्रीष्मावरसमाभ्या वुञ् । स० ४।३।१४४]

संवत्सराग्रहायण्याष्ठञ् च ॥१६॥

सवत्सरादाग्रहायण्याश्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति, वुञ् च। सावत्सरिकम् सावत्सरकम्। आग्रहायणिकम्,आग्रहायणकम्। यदा तु सवत्सरे देयमृण फल भवति तदापि [३।२।७९] सन्ध्यादिपाठादण् मा भूदिति ठञ्-ग्रहणम्। निशाया व्याहरति मृग नैश । नैशिक इति शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम्। अमृगोऽपि भवार्थे भवत्येव। यो हि निशाया व्याहरति स निशाया भवो भवति। त्रैशब्द्य चेह साध्यम्। तथा निशा सोढास्य निशायामध्ययन सोढमस्येति वा नैशो नैशिक इति।

[सवत्सराग्रहायणीभ्या ठञ् च। व्याहरति मृग । तदस्य सोढम् । पा० ४।३।५०-५२, स० ४।३।१४४-१४६]

दिगादिभ्यो भवे यत् ॥१७॥

दिगादिभ्य सप्तम्यन्तेभ्यो भवे यद्भवति। दिश्यम् वर्ग्यम्॥ दिश्। वर्ग। पूग। गण। पक्ष। धाय्या। मित्र। मेधा। अन्तर्। पथिन्। रहस्। अलीक। उखा। साक्षिन्। आदि। अन्त। मुख। जघन। अदेहाशार्थ पाठ। मुख्य जघन्य। मेघ। यूथ। उदकात् सज्ञायाम्। उदक्या रजस्वला। न्याय। वश। अनुवश। देश। काल। आकाश।

[तत्र भव । दिगादिभ्यो यत्। पा० ४।३।५३-५४ तत्र भव । दिग् वग-पूग-गणोखा-मुख-जघन-वशाऽनुवश-देश-कालाऽऽकाश पक्ष-साक्षिभ्यो यत्। आद्यन्तान्तर-रह -पथ्यलीक-यूथ-न्याय-मित्र-मेघ-मेधा-धायादभ्यश्च। उदकात् संज्ञायाम्। स० ४।३।१४८-१५०]

देहांशात् ॥१८॥ [स० ४।३।१५१]

शरीरावयवाद् यद् भवति। दन्त्यम् ओष्ठ्यम्।

[शरीरावयवाच्च । पा० ४।३।५५]

दृतिकुक्षिकलशिबस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥१९॥ [पा० ४।३।५६]

दृत्यादिभ्यो भवे ढञ् भवति । दार्तेयम् कौक्षेयम् कालशेयम् बास्तेयम् आस्तेयम् आहेयम् ।

[दृति-कुक्षि-कलशि-बस्त्यस्त्यहिभ्यो ढञ् । स० ४।३।१५२]

ग्रीवातोऽण् च ॥२०॥ [स० ४।३।१५३]

ग्रीवाया भवेऽण् भवति, ढञ् च । ग्रैवम् ग्रैवेयम् ।

[ग्रीवाभ्योऽण् च । पा० ४।३।५७]

गम्भीरपञ्चजनाञ् ञ्य ॥२१॥ [०जनाभ्या० । स० ४।३।१५४]

गम्भीर-पञ्चजनाभ्या भवे ञ्यो भवति । गाम्भीर्यं पाञ्चजन्य । बहिर्देवाभ्या तु पूर्वेण सिद्धम् ।

[गम्भीराञ् ञ्य । पा० ४।३।५८, बाह्यो दैव्य पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च ञ्य इष्यते । श्लोकवार्त्तिकम् ४।३।६०]

चातुर्मास्यं यज्ञे ॥२२॥

चतुर्षु मासेषु भवे यज्ञे चातुर्मास्यमिति ञ्यो निपात्यते । चातुर्मास्यानि । चतुर्मासात् सज्ञायामण् न वाच्य , शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धत्वात् । चातुर्मासी । आषाढी पौर्णमासी । कार्त्तिकी फाल्गुनी चोच्यते । लुगपि न भवति सज्ञाप्रतीते ।

[चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे । सज्ञायामण् । पा० ५।१।९४।६-७ चतुर्मासाद् यज्ञे । सज्ञायामण् लुक् च । स० ४।३।१५५-१५६]

परिमुखादिभ्य ॥२३॥

परिमुखादिभ्यो ञ्यो भवति । परिमुख भव परिमुख्य । परिहनव्य ॥ परिमुखम् । परिहनु । पर्योष्ठम् । पर्युलूखलम् । परिसीरम् । अनुसीरम् । उपसीरम् । उपस्थूणम् । उपकलापम् । अनुपथम् । अनुगङ्गम् । अनुतिलम् । अनुशीतम् । अनुसातम् । अनुपदम् । अनुयूपम् । अनुवशम् । अनुमाषम् । अनुयवम् । विभक्तिपाठोऽसख्यसमास-

प्राधान्यज्ञापनार्थं, तेनेह न भवति—परिगत मुखम् परिमुखम् तत्र भव पारिमुख ।

[अव्ययप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् । पा० ४।३।५८।१, परेर्मुखपार्श्वाभ्याम् । अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ठञ् । उपाजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् । उपात् स्थूलाकलापाभ्याम् । अनो पथि-पद-यूप-वश-सीता-तिल-यव-भङ्गा-माषेभ्य । पर्युपानुभ्य सीरात् । स० ४।३।१५७-१६०]

अन्तःपूर्वात्तादर्थ्यात् ठञ् ॥२४॥

अन्त पूर्वपदात् तदर्थप्रधानाद् भवे ठञ् भवति । आन्तगेहिकम् आन्तर्वेशिकम् । विभक्त्यर्थे यदसंख्यम् [२।२।२] इति समास । तदर्थादिति किम् ? अन्त करणे भवम् आन्त करणम् ।

[अन्त पूर्वपदाट् ठञ् । पा० ४।३।६०, स० ४।३।१६१]

पर्यनुभ्यां ग्रामात् ॥२५॥ [स० ४।३।१६३]

पर्यनुपूर्वाद् ग्रामाद्भवे ठञ् भवति । पारिग्रामिक आनुग्रामिक । तदर्थादित्येव । परिगतो ग्राम, तत्र भव परिग्रामं ।

[ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् । पा० ४।३।६१]

समानात् ॥२६॥ [स० ४।३।१६३]

समानाद् भवे ठञ् भवति । सामानिक ।

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते । श्लोकवार्त्तिकम् । पा० ४।३।६०]

तदादे ॥२७॥ [स० ४।३।१६४]

समानादेर्भवे ठञ् भवति । सामानग्रामिक । सामानदेशिक ।

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते । श्लोकवार्त्तिकम् । ४।३।६०]

लोकान्तात् ॥२८॥ [स० ४।३।१६४]

लोकोत्तरपदाद्भवे ठञ् भवति । ऐहलौकिक पारलौकिक । अनुशतिकादीनाम् [६।१।३०] इत्युभयपदादैच् ।

[लोकोत्तरपदस्य च । श्लोकवार्त्तिकम् ४।३।६०]

अध्यात्मादिभ्यः ॥२९॥

अध्यात्मादिभ्यो भवे ठञ् भवति । आध्यात्मिकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम् और्ध्वन्दैहिकम् । आकृतिगणोऽयम् ।

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते । श्लोकवार्त्तिकम् । अध्या माधिदेवाधिभूतेहलोकपरलोकोध्वदेहोध्वन्दमादिभ्यश्च । स० ४।३।१६६]

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ ।।३०।। [पा० ४।३।६२, स० ४।३।१६७]

एताभ्या भवे छो भवति । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्तात् ।।३१।। [स० ४।३।१६८, ०च । पा० ४।३।६३]

वर्गान्ताद् भवे छो भवति । कवर्गीय । चवर्गीय ।

अशब्दे यत्खौ च ।।३२।। [स० ४।३।१६९]

शब्दादन्यत्र भवे वर्गान्ताच्छो भवति, यत्खौ च । अर्जुनवर्गीय । अर्जुनवर्ग्य अर्जुनवर्गीण । अशब्द इति किम् ? कवर्गीय ।

[अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । पा० ४।३।६४]

मध्यान्मण्मीयौ चा ।।३३।। [स० ४।३।१७०]

मध्याद्भवे मण्मीयौ भवत, छश्च । माध्यम मध्यमीय मध्यीय । मध्यन्दिना उद्गायन्तीति तदुपचारात् ।

[ईय कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ । श्लो० वा० ४।३।६० मध्य मध्य दिनण् चास्मात् । श्लो० वा० ४।३।६०, दिनण् मध्य वास्य । स० ४।३।१७१]

ललाटाद्भूषणे कन् ।।२४।। [स० ४।३।१७३]

ललाटाद्भूषणे कन्भवति । ललाटिका ।

[कर्णललाटात् कनलङ्कारे । पा० ४।३।६५]

कर्णात् ।।३५।। [स० ४।३।१७३]

कर्णाद्भूषणे कन् भवति । कर्णिका ।

उपादेष्ठक् ।।३६।। ।

उपपूर्वात् कर्णाद्भवे ठग् भवति । औपकर्णिकम् ।

[उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् । पा० ४।३।४०, प्रायेणोपादेष्ठ । स० ४।३।१७४]

जानुनीविभ्याम् ॥३७॥ [स० ४।३।१७५]

उपपूर्वाभ्यामेताभ्या भवे ठग् भवति। औपजानुकम् औपनीविकम प्रायभवेऽपि भवे [१७] इत्येव सिद्धम् ।

[उपजानूपकर्णो पनीवेष्ठक् । पा० ४।३।४०]

तस्य व्याख्याने च व्याख्येयनाम्नः ॥३८॥

षष्ठ्यन्ताद् व्याख्यातव्यनाम्नो व्याख्याने सप्तम्यन्ताच्च भवे यथाविहितमणादयो भवन्ति । सुपा व्याख्यान सुप्सु वा भवम् सौपम् । तैङम् । व्याख्येयनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला। कथम् अश्वत्थाम्नि भव अश्वत्थामा, कृष्णाजिने भवम् कृष्णाजिनम् सिहाजिनम् । अग्निष्टोमे भवो मन्त्र अग्निष्टोम अग्निष्टोमस्य व्याख्यान कल्प अग्निष्टोम इति ? तद्वदुपचारात् । अणादयोऽपि तर्हि स्यु ? इष्यन्त एव तस्येदमिति विवक्षायाम् । त्रैशब्द्य चेह साध्यम् । भवव्याख्यानयोयु गपदधिकारो बाधकबाधनार्थं ।

[तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्न । पा० ४।३।६६, तस्य व्याख्यान इति कल्पे । भवव्याख्यानयोर्व्याख्यातव्यनाम्न । स० ४।३।१७८-१७९]

बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ॥३९॥ [पा० ४।३।६७, स० ४।३।१८०]

बह्वचो व्याख्येयनाम्नोऽन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्येत्यन्तोदात्त । बह्वच इति किम् ? सौपम् तैङम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? सहिताया साहितम् । प्रादिस्वरेणाद्युदात्त । उदात्तादय स्वरा विसर्जनीयादिवत् प्रसिद्धा ।

यज्ञेभ्यः ॥४०॥ [स० ४।३।१८१]

यज्ञवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति । आग्निष्टोमिकम् वाजपेयिकम् पाञ्चौदनिकम् दाशौदनिकम् । बहुवचन सर्वयज्ञपरिग्रहार्थम् ।

[क्रतुयज्ञेभ्यश्च । पा० ४।३।६८]

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥४१॥ [पा० ४।३।६९, स० ४।३।१८२]

ऋषिवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति, अध्यायेष्वेवाभिधेयेषु वसिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्याय। वैश्वामित्रिक। अध्यायेष्ववेति किम्? वासिष्ठी ऋक्।

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥४२॥ [पा० ४।३।७०, स० ४।३।१८३]

आभ्या भवव्याख्यानयो ष्ठन् भवति। पौरोडाशिक, पौरोडाशिकी। पुरोडाशिक, पुरोडाशिकी।

छन्दसो यत् ॥४३॥

छन्दसो भवव्याख्यानयोर्यद् भवति। छन्दस्यम्।

अण् ॥४४॥

छन्दसो भवव्याख्यानयोरण् भवति। छान्दसम्।

[छन्दसो यदणौ। पा० ४।३।७१ स० ४।३।१८४]

ऋगयनादिभ्यः ॥४५॥

ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् भवति। आर्गयण पादव्याख्यान॥ ऋगयन। पदव्याख्यान। छन्दोव्याख्यान। छन्दोनामन्। छन्दोभाषा। छन्दोविचिति। छन्दोविजिति। न्याय। निरुक्त। पुनरुक्त। व्याकरण। निगम। वास्तुविद्या। अङ्गविद्या। क्षत्रविद्या। क्षत्रियविद्या। उत्पात। उत्पाद। सवत्सर। यज्ञ। चर्चा। श्लक्षण। मुहूर्त। निमित्त। उपनिषद्। शिक्षा।

[अण् ऋगयनादिभ्य। पा० ४।३।७३, ऋगयन पदव्याख्यानोत्पातोत्पाद-पुनरुक्त-निरुक्त-न्याय-निगम-व्याकरण-शिक्षोपनिषदृषिभ्योऽण्। यज्ञ चर्चा-क्रमेतर-श्लक्षण-निमित्त-मुहूर्त-सवत्सरेभ्यश्च। क्षत्राऽङ्ग-त्रि-वास्तुभ्यश्च विद्याया। छन्दसो मान-भाषा-विचिति विजितिभ्य। स० ४।३।१८६-१८९]

द्व्यज्‌दृग्ब्राह्मणप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्‌ ठक् ॥४६॥

द्व्यच ऋदन्तादृक्छब्दाद् ब्राह्मणादिभ्यश्च भवव्याख्यानयोष्ठग् भवति। ऐष्टिकम्। चातुर्होतृकम्। आर्चिकम्। ब्राह्मणिकम्।

प्राथमिकम्। आध्वरिकम्। पौरश्चरणिकम्। नामाख्यातिकम्। नामिकम्। आख्यातिकम्।

[द्व्रजूद्ब्राह्मणक्प्रथमाऽध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्। पा० ४।३।७२, द्व्रजूद्ग्-ब्राह्मण-प्रथमाऽध्वर-पुरश्चरण-नामाख्यात-नामाऽख्यातेभ्यष्ठक्। स० ४।३।१८५]

आयस्थानादागते ॥४७॥

आयस्थानवाचिभ्य पञ्चम्यन्तेभ्य आगते ठग् भवति। शुल्कशालाया आगत शौल्कशालिक। आतरिक। आपणिक। कथ स्रुघ्नादागत स्रौघ्न राष्ट्रिय इत्यादि? शेषे। ३।२।१] इत्येव सिद्धम्।

[तत आगत। ठगायस्थानेभ्य। पा० ४।३।७४-७५, तत आगत आयस्थानेभ्यष्ठक्। स० ४।३।१९०-१९१]

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥४८॥ [पा० ४।३।७६]

शुण्डिकादिभ्य आगते अण् भवति। शौण्डिकं। कार्कण॥ अण्-ग्रहणमुदपानार्थम्॥ शुण्डिक। कृकण। उदपान। स्थण्डिल। उपतीर्थ। भूमि। तृण। पर्ण।

[शुण्डिका-कृकण-स्थण्डिलोदपानोलप तीर्थ-भूमि-तण-पर्णेभ्योऽण्। स० ४।३।१९२]

विद्यायोनिसम्बन्धाद्वुञ् ॥४९॥

विद्यासम्बन्धाद् योनिसम्बन्धाच्चागते वुञ् भवति। औपाध्यायकम् शैष्यकम् मातामहकम् पैतामहकम्।

[विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्। पा० ४।३।७७, स० ४।३।१९३]

ऋतः कञ् ॥५०॥

ऋदन्तादागते कञ् भवति। हौतृकम्। मातृकम्। विद्यायानि-सम्बन्धादित्येव। सावित्रम्।

[ऋतष्ठञ्। पा० ४।३।७८, स० ४।३।१९४]

पित्र्यं वा ॥५१॥ [स० ४।३।१९५]

पितुरागत इत्येतस्मिन्नर्थे पित्र्यमिति वा निपात्यते। पित्र्यम् पैतृकम्।

[पितुर्यच्च। पा० ४।३।७९]

नृहेतुभ्यो रूप्यः ।।५२।। [स० ४।३।१९६]

मनुष्यवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्चागते रूप्यो वा भवति। देवदत्तरूप्यम् दैवदत्तम् । समाद्धेतोरागत समरूप्यम्, समीयम् । [३।२।५८ गहादित्वाच्छ]

[हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूप्य । पा० ४।३।८१]

मयट् ।।५३।। [मयट् च। पा० ४।३।८२, स० ४।३।१९७]

नृहेतुभ्य आगते मयड् भवति। देवदत्तमयम् । सममयम् ।

गोत्रादङ्कवत् ।।५४।। [पा० ४।३।८०, स० ४।३।१९८]

गोत्रे यो विहितस्तदन्तादागतेऽङ्क इवाणादयो भवन्ति। औपगवेभ्य आगतम् औपगवकम् । बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । शाकलम् । शाकलकम् ।

वैदूर्यम् ।।५५।।

अय शब्दो निपात्यते रत्नविशेषे विदूरादुत्पन्ने । कथम् हिमवतो गङ्गा प्रभवति हैमवती, स्रुघ्न गच्छति पन्था दूतो वा स्रौघ्न, राष्ट्रिय, स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति द्वारम् स्रौघ्नम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थ सौभद्र इति ? शषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति —स्रुघ्न गच्छति सार्थ, स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति पन्था, सुभद्रामधिकृत्य कृत प्रासाद इति ? तस्य स्वमिति विवक्षायामिष्यत एव ।

[प्रभवति। पा० ४।३।८३, स० ४।३।१९९, विदूराञ् ञ्य । तद गच्छति पथिदूतयो । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । पा० ४।३।८४-८६, वालवायो विदूर च प्रकृत्यन्तरमेव वा। न वै तत्रेति चेद ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ।। श्लोक-वार्त्तिकम् । वालवायाञ्ञ्यो विदूर चास्य। तद्गच्छति० । स० ४।३।२००-२०२]

शिशुक्रन्दादीनधिकृत्य कृते ग्रन्थे छः ।।५६।।

शिशुक्रन्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ छो भवति। शिशुक्रन्दीय यमसभीय इन्द्रजननीय सीतान्वेषणीय ।

[अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । पा० ४।३।८७, स० ४।३।२०३ शिशुक्रन्द-यमसभ-द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छ । पा० ४।३।८८, शिशुक्रन्द-यमसभेन्द्रजनन-प्रद्युम्नागमन-सीतान्वेषणादिभ्यश्छ । स० ४।३।२०४]

चार्थानदेवासुरादीन् ॥५७॥

चार्थसमासेभ्यो देवासुरादिवर्जितेभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ छो भवति। श्येनकपोतीय । सवर्तमरुत्वतीय । अदेवासुरादीनिति किम् ? दैवासुरम् रक्षोऽसुरम् गौणमुख्यम् । कथम् वासवदत्ता बन्धुमती ? अभेदोपचारविषयत्वाद्विवक्षाया । भैमरथीति नाभेदविवक्षा। कथम्—स्रुघ्नो निवासोऽस्य, स्रुघ्नोऽस्याभिजन , स्रौघ्न राष्ट्रिय इति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[द्वन्द्वे देवासुरादिभ्य प्रतिषेध । पा० ४।३।८८।१ द्वन्द्वाददेवासुररक्षोऽसुर-गौणमुख्यादे । स० ४।३।२०५, अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् । पा० ४।३।८७।१, लुबाख्यायिकासु बहुलम् । स० ४।३।२०६]

सोऽस्याभिजनो गिरिभ्यः शस्त्रजीविषु ॥५८॥

प्रथमान्तेभ्यो गिरिविशेषेभ्योऽभिजनभूतेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे आयुध-जीविष्वभिधेयेषु छो भवति । हृद्गोल पर्वतोऽभिजन एषाम् हृद्गोलीया आयुधजीविन । भोजकटीया रोहितगिरीया । गिरिभ्य इति किम् ? साकाश्यका शस्त्रजीविन । शस्त्रजीविष्विति किम् ? ऋक्षोद पर्वतोऽभिजन एषाम् ब्राह्मणानाम् आर्क्षोदा । यत्र पूर्वैरुषित सोऽभिजन । यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवास ।

[सोऽस्य निवास । अभिजनश्च । आयुधजीविभ्यश्छ पर्वते । पा० ४।३।८९-९१, स० ४।३।२०७-२०८ गिरिभ्य शस्त्रजीविषु छ । स० ४।३।२०९ निवासाभिजनयो को विशेष ? निवासो नाम यत्र सम्प्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम् । भाष्यम् । ४।३।८९-९०]

शालातुरीय. ॥५९॥

शलातुरोऽभिजनोऽस्येत्येतस्मिन्नर्थे शालातुरीय इति निपात्यते ।

[तूदी-शलातुर-वमती-कूचवाराड् ढक्छण्ढञ्यक । पा० ४।३।९४ सलातुराच्छण्। स० ४।३।२१०]

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥६०॥ [पा० ४।३।९२]

शण्डिकादिभ्य सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्नर्थे ञ्यो भवति। शाण्डिक्य ।

[शण्डिक-शङ्खु-सट-शक-सवकेश-सवसेन-रह्-बोध-कुचवारेभ्यो ञ्य । स० ४।३।२११]

सिन्ध्वादिभ्योऽण् ॥६१॥

सिन्ध्वादिम्य सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति। सैन्धव वार्णव ॥ सिन्धु। वर्णु । गन्धार। मधुमत्। कम्बोज। कश्मीर। शाल्व। किष्किन्धा[1]। गन्दिक[2]। उरस। दरद्। तक्षशिला। वत्सोद्धरण। कौमेदुर[3]। काण्डवार। ग्रामणी। शकल[4]। छगलक। कस। किन्नर। सङ्कुचित। सिहकोष्ठ[5]। कर्ण। बर्बर। अवसान। ये तु कच्छादिषु [३।२।४८] पठ्यन्ते तेषामणि सिद्धे वुञपवादार्थ वचनम्। जनपदिना च वाहीकग्रामाणा ठञ्ञिकयोरपवादार्थम् ।

[सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। पा० ४।३।९३, सिन्धु गन्धार[6]-कश्मीर-मधुमत्-किष्किन्धोरस-साल्व-वर्णु-गन्दिक-दरत्-कम्बोजेभ्योऽण। तक्षशिला-छगल ग्रामणी-वत्सोद्धरण-काण्डधार-कौमेदुर-किन्नर-बबराऽवसान-कस सङ्कुचिते-भ्योऽञ्। सिहक्रोष्टुभ्या कणकात्। स० ४।३।२१२-२१४]

तूदीवर्मतीभ्यां ढञ् ॥६२॥ [स० ४।३।२१५]

तूदीवर्मतीभ्या सोऽस्याभिजन, इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् भवति। तौदेय वार्मतेय ।

[तूदी-शलातुर-वर्मती कूचवीराड् ढक्-छण-ढञ्-यक। पा० ४।३।९४]

तत्र भक्तिर्महाराजाट्ठक् ॥६३॥

तत्रति सप्तम्यन्तान्महाराजाट् ठग् भवति भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे।

---

[1] किष्किन्धि—MS [2] गन्धिक—MS [3] कौमोदुर—MS
[4] सकल—MS [5] सिह। कोष्ठ। MS [6] गान्धारि—L

महाराज भक्तिरस्य माहाराजिक । कथ स्त्रुघ्ने भक्तिरस्य स्त्रौघ्न । राष्ट्रिय इति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[भक्ति । पा० ४।३।९५, स० ४।३।२१६ । महाराजाट् ठञ् । पा० ४।३।९७, ०ठक् । स० ४।३।२१७]

अचित्तादेशकालात् ॥६४॥ [स० ४।३।२१८]

अचित्तवाचिनो देशकालवर्जितात् तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । अपूपेषु भक्तिरस्य आपूपिक । साङ्कुलिक । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्त । अदेशकालादिति किम् ? स्त्रौघ्न हैमन ।

[अचित्तादेशकालाट् ठक् । पा० ४।३।९६]

वासुदेवार्जुनात् कन् ॥६५॥

आभ्या तत्र भक्तिरस्येत्येतस्मिन्नर्थे कन् भवति । वासुदेवक अर्जुनक ।

[वासुदेवार्जुनाभ्या वुन् । पा० ४।३।९८, स० ४।३।२१९]

गोत्राद् बहुलं वुञ् ॥६६॥ [स० ४।३।२२०]

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नथ बहुल वुञ् भवति । औपगवक, दाक्षक । पाणिनीय ।

[गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुल वुञ् । पा० ४।३।९९]

क्षत्रियात् ॥६७॥ [स० ४।३।२२१]

क्षत्रियवाचिनस्तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे बहुल वुञ् भवति । नाकुलक साहदेवक । पौरवीय ।

जनपदवत् सर्वं तत्सरूपाद् बहुत्वे ॥६८॥ [स० ४।३।२२२]

बहुत्वे जनपदसमानरूपात् क्षत्रियवाचिनस्तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे जनपदवत् सर्व भवति । अङ्गेषु वङ्गेषु वा जनपदेषु भक्तिरस्य आङ्गक वाङ्गक । तद्वदङ्गेषु क्षत्रियेषु भक्तिरस्य आङ्गक । वाङ्गक । सर्वमिति किम् ? प्रकृतिरपि जनपदवद् यथा स्यात् । माद्रे वार्ज्ये वा भक्तिरस्य । मद्रक वृजिक । तत्सरूपादिति किम् ? पौरवीय ।

बहुत्व इति किम् ? एकत्वद्वित्वयोरसरूपादपि यथा स्यात् । आङ्गे आङ्गयोर्वा भक्तिरस्य आङ्गक । क्षत्रियादित्येव । पञ्चालेषु ब्राह्मणेषु भक्तिरस्य पाञ्चाल । कथम् उशनसा प्रोक्तमौशनसम् बार्हस्पत्यम् पाणिनीयमिति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[**जनपदिना जनपदवत् सव जनपदेन समानशब्दाना बहुवचने । पा०** ४।३।१००]

तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीते ।।६९।। [स० ४।३।२२३, २२७]

तृतीयान्तात्[1] प्रोक्त वेद वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति । पिप्पलादेन प्रोक्त वेद विदन्त्यधीयते वा पैप्पलादा । मैत्रायणीया । वेदमिति किम् ? पिप्पलादेन प्रोक्त श्लोक विदन्त्यधीयते वा ।

[**तेन प्रोक्तम् । पा०** ४।३।१०१, **तदधीते तद्वेद । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । पा०** ४।२।५९, ६६]

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ।।७०।। [पा० ४।३।१०२, स० ४।३।२२८]

एतेभ्यस्तेन प्रोक्त वेद वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोश्छण् भवति । तित्तिरिणा प्रोक्त वेद वेत्त्यधीते वा तैत्तिरीय । वारतन्तवीय, खाण्डिकीय, औखीय । वेदमित्येव । तित्तिरिणा प्रोक्त श्लोक वेत्त्यधीते वा ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां कल्पं च णिनिः ।।७१।। [स० ४।३।२२९]

एताभ्या तेन प्रोक्त वेद कल्प च वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति । काश्यपेन प्रोक्त वेद कल्प च विदन्त्यधीयते वा काश्यपिन । कौशिकिन । ऋषिभ्यामिति किम् ? काश्यपीय कल्प । कल्प चेति किम् ? काश्यपीया पुराणसहिता ।

[**काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्या णिनि । पा०** ४।३।१०३]

---

[1] **तृतीयात्** — MS

शौनकादिभ्यः ॥७२॥ [० छन्दसि। पा० ४।३।१०६]

शौनकादिभ्यस्तेन प्रोक्त वेद वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति। शौनकिन वाजसनेयिन ॥ वेदमित्येव। शौनकीया शिक्षा ॥ शौनक। वाजसनेय। शार्ङ्गरव। शापेय। शाष्पेय। खाडायन। स्कन्द। स्कम्भ। देवदर्श। रज्जुभार। रज्जुकण्ठ। कठशाठ। कषाय।

[शौनक शार्ङ्गरव सापेय-शाष्पेय-वाजसनेय-खाडायन-कषाय-तल-स्तम्भ स्कन्ध-देवदश रज्जुकण्ठ-कठ-शठेभ्य । स० ४।३।२३०]

कलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः ॥७३॥

कलापिशिष्येभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्च तेन प्रोक्त वेद वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति। तत्र कलापिशिष्या हरिद्रु तुम्बरु उलप छगली च। वैशम्पायनशिष्या आलम्बि पिलिङ्ग कमल इति प्राच्या, श्यामायन कठ कलापीत्युदीच्या, ऋचाभ आरुणि तण्ड इति माध्यमा। साक्षाच्छिष्याश्चेह गृह्यन्ते न प्रशिष्या, कलापिशिष्याणा पृथग्विधानात्, कठशिष्यस्य च खाडायनस्य शौनकादिषु ग्रहणात्। हरिद्रुणा प्रोक्त वेद विदन्त्यधीयते वा हारिद्रविण। तौम्बुरविण, आलम्बिन, औलपिन, पैलिङ्गिन, कामलिन। श्यामायनिन। आर्चाभिन, आरुणिन, ताण्डिन।

[कलापि-वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च। पा० ४।३।१०४ हरिद्रु-तुम्बुरूल-पाऽऽलम्बि-पलिङ्ग कमल-श्यामायनर्चाभ-ताण्ड्यारुणिभ्य । स० ४।३।२३१]

कठचरकाल्लुक् ॥७४॥ [पा० ४।३।१०७, स० ४।३।२३२]

एताभ्या तेन प्रोक्त वद वेत्त्यधीते इत्येतयोरर्थयोविहितस्य णिनेरणश्च लुग्भवति। कठेन प्रोक्त वेद विदन्त्यधीयते वा कठा। चरका।

कलापिनोऽण् ॥७५॥ [पा० ४।३।१०८, स० ४।३।२३३]

कलापिनस्तेन प्रोक्त वेद वेत्त्यधीत इत्यनयोरर्थयोरण् भवति। कालापा। अनपत्ये च [५।३।१७७] इति प्रतिषधे प्राप्ते कलाप्यादीनाम् [५।३।१४०] इत्यन्त्याजादिलोप।

छगलिनो ढिनुक् ॥७६॥ [पा० ४।३।१०९, स० ४।३।२३४]

छगलिनस्तेन प्रोक्त वेद विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थयोर्ढिनुग् भवति। छागलेयिन ।

कर्मन्दकृशाश्वाभ्यां भिक्षुनटसूत्रमिनि ॥७७॥ [स० ४।३ २३५]

एताभ्या तेन प्रोक्त भिक्षुसूत्र नटसूत्र च वेत्त्यधीत इत्येतयोरिनिभवति। कर्मन्देन प्रोक्त भिक्षुसूत्र नटसूत्र च विदन्त्यधीयते वा कर्मन्दिनो भिक्षव । कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्र विदन्त्यधीयते वा कृशाश्विनो नटा । वेदनाध्ययनयो प्रत्येक सम्बन्धप्रसिद्धेर्न याथासख्यम् ।

[पाराशयशिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयो । कर्मन्दकृशाश्वादिनि । पा० ४।३।११०-१११]

पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः ॥७८॥ [स० ४।३।२३६]

एताभ्या तेन प्रोक्त भिक्षुसूत्र नटसूत्र वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयो र्णिनिर्भवति। पाराशर्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्र विदन्त्यधीयते वा पाराशरिणो भिक्षव । शिलालिना प्रोक्त नटसूत्र विदन्त्यधीयते वा शैलालिनो नटा ।

[पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयो । पा० ४।३।११०]

पुराणर्षे ब्राह्मणम् ॥७९॥ [स० ४।३।२३७]

पुराणर्षिवाचिनस्तेन प्रोक्त ब्राह्मण वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति। शाट्यायनेन प्रोक्त ब्राह्मण विदन्त्यधीयते वा शाट्यायनिन । ऐतरेयिण । पुराणग्रहण किम्? याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । [३।२।२१] शकलादिपाठादण् । अस्मादेव वचनात् पुराण शब्दस्यापि साधुत्वम ।

[पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पा० ४।३।१०५, पुरो न । स० ४।३।११०]

कल्पे ॥८०॥ [स० ४।३।२३८]

पुराणर्षेस्तेन प्रोक्ते कल्पे णिनिर्भवति। पिङ्गेन प्रोक्त पैङ्गी कल्प । आरुणपराजी। योऽपि पैङ्गिन कल्प विदन्त्यधीयते वा तेऽपि पैङ्गिन । प्रोक्ताद्धि लुगुक्त । पुराणर्षेरित्येव। आश्मरथ कल्प ।

[आथर्वणिकस्येकलोपश्च । पा० ४।३।१३३।२, लुक् च वा । स० ४।३।२४०]

अथर्वणोऽण् वेदे ॥८१॥ [स० ३।३।२३९]

अथर्वणस्तेन प्रोक्ते वदेऽण् भवति। आथर्वणो वेद । कथम् अथर्वा वेद, वसिष्ठोऽनुवाक, विश्वामित्र इति ? तेन प्रोक्ते तद्वदुपचारात्। कथ सुदाम्ना तुल्या दिक् सौदामनी हैमवती ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम्। कथ सुदाम्ना तुल्यदिक् सुदामत हिमवत्त । उरसा तुल्या दिक् उरस्त इति ? तत उपलभ्यते ततो भवतीति वा अवधावहाग्रुहो [४।३।६] इति तस् भविष्यति। उरसा एका दिक् उरस्य इति तत्समीपेऽपि भवस्तत्रेति शक्यते वक्तुम् यथा गङ्गाया गाव इति। अतो देहाशाद् [१८] इत्येव सिद्धम्। पाणिनिनोपज्ञातम् पाणिनीयम्, शिवेन कृतो ग्रन्थ शैव इति शेष [३।२।१] इत्येव सिद्धम्। अग्रन्थेऽपि तर्हि प्राप्नोति ? इष्यत एव, यथा इष्टकाभि कृत प्रासाद ऐष्टक, नारदेन कृत गीत नारदीयम्, मनसा कृता मानसी कन्या। अथ तस्य स्वम् [८५] इत्यत्र भवति ? ततस्तक्ष्णा कृत प्रासाद इत्यत्रापि तस्य स्वमिति विवक्षाया भवत्येव, प्रतिषेधाभावात्। सज्ञायामपि मक्षिकाभि कृतम् माक्षिकम्, गार्मुतम्, सारघम्, पौत्तिकम्, क्षौद्रम् भ्रामरम्, वाटरमिति शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[तेनैकदिक् । तसिश्च । उरसो यच्च । उपज्ञाते । कृते ग्रन्थे । सज्ञायाम् । पा० ४।३।११२-११७, स० ४।३।२४२-२४७ See under 83]

पुरुषात् कृते ढञ् ॥८२॥ [पा० ५।१।१० भाष्यम्]

पुरुषात् तृतीयान्तात् कृते ढञ् भवति। पौरुषेयम् ।

[सर्वपुरुषाभ्या णढञौ। पा० ५।१।१० पुरुषाद्वधे । पा० ५।१।१०।२, अत्यल्पमिदमुच्यते—पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् । भाष्यम् । पुरुषाड् ढञ् । स० ४।३।२४९]

संज्ञाया वातपादञ् ॥८३॥

वातपात् तेन कृते सज्ञाया विषये अञ् भवति। वातपम् । सज्ञायामिति किम् ? वातपीयम् ।

[सञ्ज्ञायाम् । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । पा० ४।३।११७, ११९, सञ्ज्ञाया मक्षिका सरघा-गमु तु पुत्तिकादिभ्य । क्षुद्राभ्रमरवटरवातपादञ् । स० ४।३। २४७-२४८]

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥८४॥ [पा० ४।३।११८]

कुलालादिभ्यस्तेन कृते वुञ् भवति । कौलालकम् वारुटकम् । सञ्ज्ञायामित्येव ।*कौलालम् ॥ कुलाल । वरुट । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । देवराज । पर्षद् । वधू । रुरु । अनडुह् । ब्राह्मण । कुम्भकार । श्वपाक । कथम् उपगो स्वम् औपगवम्, राष्ट्रियमिति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य [पा० ४। ३।१२०।५] इति न वक्तव्यमन्यतोऽपि दर्शनात् । ऐन्द्रम् । बार्हस्पत्यम् । आग्नेयम् । कालेयम् । वारुणम् । पैशाचम् । आसुरम् ।

[कुलाल-कुम्भकार-कमार-वरुड-लिषाद चण्डाल-श्वपाकाऽनडुद ब्राह्मण-परिषद्-देवराज कुरु सेना-सैरन्ध्री-बन्धुभ्यो वुञ् । स० ४।३।२५०]

तस्य स्वं रथाद्र यत् ॥८५॥

षष्ठ्यन्ताद्रथात् स्वस्मिन्नभिधेये यद् भवति । रथस्य स्वम् रथ्यम् । रथस्य वोढा रथ्य । द्विरथ्य त्रिरथ्य । रथस्य विशेषणत्वात् तदन्त-विधि । अनजादित्वान्न लुक् ।

[तस्येदम् । पा० ४।३।१२०, स० ४।३।२५१, रथाद् यत् । पा० ४।३। १२१, तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४।४।७६, रथाद् वोढरि यत् । स० ४।३।२५२]

यानादेरञ् ॥८६॥

वाहनपूर्वाद्रथात्तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थेऽञ् भवति । आश्वरथम् । रासभरथम् ।

[पत्त्पूर्वादञ् । पा० ४।३।१२२, पत्त्रादेरञ् । स० ४।३।२५५]

यानात् ॥८७॥

वाहनात् तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थेऽञ् भवति । आश्वम् रासभम् । वाह्य इति न वक्तव्यम्, शृङ्खलादावपि प्रतीते । आध्वर्यवम् पार्षदम् इत्यणा सिद्धम् ।

[पत्त्राद् वाह्ये । पा० ४।३।१२०।६, स० ४।३।२५६]

हलसीराट् ठक् ॥८८॥ [पा० ४।३।१२४, स० ४।३।२५८]

हलसीराभ्यां तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। हालिकम्, सैरिकम्।

चार्थाद्वैरे वुनदेवासुरादिभ्यः ॥८९॥

चार्थवृत्तेर्देवासुरादिवर्जितात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे वैरेऽभिधेये वुन् भवति। बाभ्रवशालङ्कायनिका। काकोलूकिका। स्वभावात् स्त्रीलिङ्गम्। अदेवासुरादिभ्य इति किम्? दैवासुरम्। राक्षोऽसुरम्।

[द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः। पा० ४।३।१२५, वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। वा० १ द्वन्द्वाद वैरे वुन्नदेवासुरादिभ्यः। स० ४।३।२५९]

विवाहे ॥९०॥ [स० ४।३।२६०]

चार्थात् तस्य स्वमित्यर्थे उद्वाहेऽभिधेये वुन् भवति। कुत्सकुशिकिका अत्रिभरद्वाजिका।

नटाञ् ञ्यो नृत्ये ॥९१॥ [० नृत्ते। स० ४।३।२६१]

नटात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे नृत्येऽभिधेये ञ्यो भवति। नटानां स्वम् नाट्यम्। नृत्य इति किम्? नटानां गृहम्।

[छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ् ञ्यः। पा० ४।३।१२९]

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचाद् धर्माम्नायसङ्घेषु ॥९२॥ [०बह्वृचेभ्यो०। स० ४।३।२६२]

छन्दोगादिभ्यस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु ञ्यो भवति। छन्दोगानां धर्म आम्नायः सङ्घो वा छान्दोग्यं। औक्थिक्यं। याज्ञिक्यं। बाह्वृच्यं। धर्मादिष्विति किम्। छन्दोगानां गृहं छान्दोगम्।

[चरणाद्धर्माम्नाययोः। पा० ४।३।१२०।११ See under 91]

आथर्वणः ॥९३॥

आथर्वणिकानां धर्म आम्नायः सङ्घो वा आथर्वण इत्यण् इकलोपश्च निपात्यते।

[आथर्वणिकस्येकलोपश्च। पा० ४।३।१३१।२, ४।३।१३३ का०, आथर्वणिकादणिकलोपश्च। स० ४।३।२६३]

चरणाद्ध वुञ् ॥९४॥ [स० ४।३।२६४]

चरणवाचिनस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु वुञ् भवति। कठाना धर्म आम्नाय सङ्घो वा काठक । पैप्पलादक ।

[गोत्रचरणाद् वुञ्। पा० ४।३।१२६]

गोत्राददण्डमाणवान्तेवासिषु ॥९५॥ [स० ४।३।२६५]

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तस्य स्वमित्यत्राथ दण्डमाणवान्तेवासि-वर्जिते वुञ् भवति। औपगवक । अदण्डमाणवान्तेवासिष्विति किम् ? दाक्षा दण्डप्रधाना माणवा अन्तेवासिनो वा ।

[न दण्डमाणवान्तेवासिषु। पा० ४।३।१३०]

रैवतिकादिभ्यश्छ ॥९६॥ [पा० ४।३।१३१]

रैवतिकादिभ्यो गोत्रेभ्यस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे छो भवति। रैवतिकीय स्वापिशीय ॥ रैवतिक। स्वापिशि। क्षैमधृत्वि[1]। गौरग्रीवि। औदमेघि। औदवापि। बैजवापि।

[रैवतिक-स्वापिसि-क्षैमवृद्धि-गौरग्रीव्यौदमेघ्यौदवापि-बैजवापिभ्यश्छ। स० ४।३।२६६]

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥९७॥ [पा० ४।३।१३१।१]

आभ्या गोत्राभ्या तस्य स्वमित्यत्रार्थेऽण् भवति। कौपिञ्जल हास्तिपाद ।

[का० ४।३।१३२। कौपिञ्जलहास्तिपदाभ्यामण्। स० ४।३।२६७]

सङ्घाङ्कघोषलक्षणेष्वञ्यञिञः ॥९८॥ [स० ४।३।२६८]

अञन्ताद यञन्ताद् इञन्ताच्च तस्य स्वमित्यत्रार्थे सङ्घादिष्वभि-धेयेष्वण् भवति। बैद सङ्घ अङ्क घोप , बैद लक्षणम्। गार्ग सङ्घ, अङ्क, घोष , गार्ग लक्षणम् । दाक्ष सङ्घ, अङ्क, घोष ,

[1] क्षौमधन्वि—MS

दाक्ष लक्षणम्। सङ्घादिष्विति किम ? बैदाना गृहम्। गोत्रादित्येव। वातापीय।

[सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्-यञ्-इञामण्। पा० ४।३।१२७]

शाकलाद्वा ॥९९॥ [पा० ४।३।१२८, स० ४।३।२६९]

शाकलात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे सङ्घादिष्वभिधेयेष्वण् वा भवति। शाकलेन प्रोक्त वेद विदन्त्यधीयते वा शाकला। तेपा सङ्घ शाकल शाकलक अङ्को घोषो वा। शाकल लक्षणम् शाकलकम्।

वहेस्तुरिट् च ॥१००॥ [स० ४।३।२७०]

वहेर्यस्तृशब्दस्तदन्तात् तस्य स्वमित्यत्रार्थेऽण् भवति तुश्चेडागम। सवोढु स्वम् सावहित्रम्।

[वहेस्तुरणिट् च। पा० ४।३।१२०।८]

आग्नीध्रं शरणे ॥१०१॥

अग्नीध शरणेऽभिधेये तस्य स्वमित्यत्रार्थे रञ् निपात्यते जश्त्वाभावश्च। आग्नीध्र शरणम्।

[अग्नीध शरणे रञ् भ च। पा० ४।३।१२०।९, शरणेऽग्नीधो रञ् धश्च। स० ४।३।२७१]

समिध आधाने षेण्यण् ॥१०२॥ [स० ४।३।२७२]

आधीयतेऽनेनत्याधान तत्र समिध षेण्यण् भवति। सामिधेन्यो मन्त्र। सामिधेनी ऋक्।

[समिधामाधाने षेण्यण्। पा० ४।३।१२०।१०]

विकारे ॥१०३॥

पष्ठ्यन्ताद् विकारेऽभिधेये यथाविहितमणाद्यो भवन्ति। अश्मनो विकार आश्म। [आश्मन।] भास्मन। शेषे [३।२।१] इति सिद्धे पुनर्वचन शेषिकनिवृत्त्यर्थम्। हाल सैर।

[तस्य विकार। पा० ४।३।१३४, स० ४।४।१]

वृक्षौषधिभ्योऽंशे च ॥१०४॥

वृक्षेभ्य ओषधिभ्यश्चाशे विकारे चाणादयो भवन्ति। कारीर काण्डम्, कारीर भस्म। मौर्व काण्डम्, मौर्व भस्म।

[अवेयवे च (०वश्च स०) प्राण्योषधिवृक्षेभ्य। पा० ४।३।१३५, स० ४।४।२]

प्राणिभ्योऽञ् ॥१०५॥

प्राणिभ्यो विकारेऽशे चाञ् भवति। कापोत मासम्, कापोत सक्थि। चाष मांसम्, चाष सक्थि।

[प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। पा० ४।३।१५४ उवर्णान्तानुदात्तादिप्राणिभ्योऽञ्। रजत-सीस कस-लोहोदुम्बर वीध्रदारु-पीतदारु-विभीतक-रोहितक-त्रिकण्टक-कण्टकारिभ्यश्च। स० ४।४।६ ७]

तालादिभ्योऽण् ॥१०६॥ [पा० ४।३।१५२]

तालादिभ्यो विकारावयवयोरर्थयोरण् भवति। ताल धनु, तालमयमन्यत्। बार्हिण। तालाद् धनुषि। बर्हिन्। इन्द्रादृश। हन्द्रालिस। इन्द्रायुध। चाप। श्यामाक। पीयूक्षा। गवेधुका।

[तालादण् धनुषि। इन्द्रादालिसादिमा(दृशा?)युधेभ्य। बर्हिण-चप-चमर-पीयूक्षा-गवेधुका-श्यामाकेभ्य। स० ४।४।९-१०]

हेमार्थात् परिमाणे ॥१०७॥ [स० ४।४।११]

सुवर्णार्थात् परिमाणे विकारे चाण् भवति। हाटको निष्क। जातरूप कार्षापणम्, तापनीयम्। परिमाण इति किम्? यष्टिरिय हाटकमयी।

[जातरूपेभ्य परिमाणे। पा० ४।३।१५३].

त्रपुजतुनोः षुक् ॥१०८॥ [पा० ४।३।१३८,० च। स० ४।४।१२]

त्रपुजतुनोर्विकारे षुगागमो भवति, अण् तु सिद्ध एव। अत एव मयट न बाधते। त्रापुषम् जातुषम्। त्रपुमय जतुमयम्।

मयडभक्षाच्छादने ॥१०९॥

प्रकृतिमात्राद्विकारेऽवयवे च भक्ष्याच्छादनवर्जिते मयड् भवति। अश्ममयम् करीरमयम्। दूर्वामयम्। अणादीना मयटश्चोभयविधानविकल्प। अभक्षाच्छादन इति किम्? मौद्ग सूप। कार्पासमाच्छादनम्।

[मयड् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । पा० ४।३।१४३, स० ४।४।१३]

एकाचः ॥११०॥

एकाचो विकारे मयड् भवति, पुनर्विधानान्नित्यम्। वाङ्मयम् मृन्मयम् । अविकारे कथं गोमयमिति ? वा गोमय [३।२।४४] इति निपातनात् ।

[एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति । काशिका ४।३।१४४, नित्यमेकाचः । स० ४।४।१४, गोश्च पुरीषे । पा० ४।३।१४५, गोः पुरीषे । स० ४।४।१५]

छे ॥१११॥ [स० ४।४।१६]

छविषये, विकारावयवयोर्मयड् भवति नित्यम् । आम्रमयम् शालमयम् ।

[नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । पा० ४।३।१४४]

व्रीहेः पुरोडाशे ॥११२॥ [पा० ४।३।१४८, स० ४।४।१८]

व्रीहेः पुरोडाशविकारे मयड् भवति। व्रीहिमयः पुरोडाशः। व्रैहोऽन्यः।

तिलयवपिष्टादसंज्ञायाम् ॥११३॥

तिलादिभ्यो विकारेऽवयवे चासंज्ञायां मयड् भवति नित्यम् । तिलमयम् । यवमयम् । पिष्टमयम् । असंज्ञायामिति किम् ? तैलम् । यावकम् । पिष्टिका ।

[पिष्टाच्च । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । पा० ४।३।१४६, १४९, तिल-यवाभ्यामसंज्ञायाम् । पिष्टात् । स० ४।४।१९-२०]

शरादिभ्यः ॥११४॥

शरादिभ्यो विकारावयवयोर्मयड् भवति । शरमयम् । दर्भमयम् ॥ शर । दर्भ । कुटी । तृण । सोम । बल्बज ।

[नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । पा० ४।३।१४४, शर-दर्भ-तृण-कुटी-सोम-बल्बजेभ्यः । स० ४।४।१७]

क्रीतवत् परिमाणात् ॥११५॥ [पा० ४।३।१५६, स० ४।४।२२]

परिमाणाद् विकारे क्रीत इव विधिर्भवति। निष्कस्य विकार नैष्किक। शत्य शतिक। साहस्र। द्विनिष्क द्विनैष्किक।

शम्याष्ट्लञ् ॥११६॥ [पा० ४।३।१४२, स० ४।४।२३]

शम्या विकारावयवयो ष्ट्लञ् भवति। शामील शामीली।

उष्ट्राद् वुञ् ॥११७॥ [पा० ४।३।१५७, स० ४।४।२४]

उष्ट्राद्विकारावयवयोर्वुञ् भवति। औष्ट्रक।

उमोर्णाद् वा ॥११८॥

उमोर्णाभ्या विकारावयवयोर्वुञ् वा भवति। औमकम् औमम्। और्णकम् और्णम्।

[उमोर्णयोर्वा। पा० ४।३।१५८, उमोर्णाभ्या वा। स० ४।४।२५]

एणीकोषाड् ढञ् ॥११९॥ [स० ४।४।२६]

एणीकोषाभ्या विकारावयवयोर्ढञ् भवति। ऐणेयम् कौशेयम्।

[एण्या ढञ्। पा० ४।३।१५९, विकारे कोषाड् ढञ्। पा० ४।३।४२।१]

पुरुषाद्वधे च ॥१२०॥ [स० ४।४।२७]

पुरुषाद्वधे विकारे च ढञ् भवति। पौरुषेयो विकार, पौरुषेयो वध।

[पुरुषाद्वधे। पा० ५।१।१०।२, पुरुषाद् वध-विकार-समूह-तेनकृतेष्विति वक्तव्यम्। भाष्यम्]

हैयङ्गवीन संज्ञायाम् ॥१२१॥ [पा० ५।२।२३]

हैयङ्गवीनमिति निपात्यते ह्योगोदोहस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे सज्ञा चेत्। हैयङ्गवीनम्। नवनीत घृतम् यत् सद्य पक्वम्।

[ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशो सज्ञाया तस्य विकारे। पा० ५।२।२३।१, ह्योगोदोहात खञ् हियङ्गुश्चास्य सज्ञायाम्। स० ४।४।२८]

पयसो यत् ॥१२२॥ [स० ४।४।३०]

पयसो विकारे यद् भवति। पयस्यम्। कथ गव्यम्? गोरचि यत् [२।४।१५] इत्येव सिद्धम्।

[गोपयसोर्यत्। पा० ४।३।१६०]

आप्यं वा ॥१२३॥

अप्शब्दाद् विकारे यद् वा निपात्यते दीर्घत्वं च । आप्यम्* अम्मयम् ।

[अपो यञ् वा । स० ४।४।२९]

द्रोः ॥१२४॥ [द्रोश्च । पा० ४।३।१६१, स० ४।४।३१]

द्रुशब्दाद् विकारावयवयोर्यद् भवति । द्रव्यम् ।

माने वयः ॥१२५॥ [पा० ४।३।१६२, स० ४।४।३२]

द्रो शब्दान्माने विकारे च वयो भवति । द्रुवय मानम् । कथम्— आमलक्या फलम् आमलकम्, कुवलम् बदरमिति? प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् । अणमयटावपि तर्हि प्राप्नुत ? न, तदन्तात् फलस्याप्रतीते । अन्यथा हि फलादपि वृक्षे स्याताम् । फलप्रतीतौ तु भवन्येव† । वेणवम् प्लाक्षम् नैयग्रोधम् ऐङ्गुदम् काक्षतवम्[1] । बार्हतम् जाम्बवम् । जम्बु फलमिति प्रकृत्यन्तरम्, जम्बू फलमित्यभेदोपचारात् । तथा हरीतकी कोशातकी द्राक्षा व्रीहय तिला मुद्गा यवा माषा शालय गोधूमा, यथा मुद्गै शालीन् भुङ्क्त इति । तथा पुष्पमूलेष्वपि । मल्लिका नवमालिका बृहती विदारी । क्वचिद् भेद । पाटलानि कुसुमानि, एरण्डानि मूलानि । क्वचिदुभयम् । शैरीष कुसुमम्, शिरीषम् ।

[फले लुक । प्लक्षादिभ्योऽण् । जम्ब्वा वा । लुप् च । (लुप्-प्रकरणे फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम् । पुष्पमूलेषु बहुलम् । वा । १ २) हरीतक्यादिभ्यश्च । पा० ४।३।१६३ १६७ । फले लुक् । प्लक्ष-न्यग्रोधाऽश्वत्थेङ्गुदी-वेणु-बृहती शिग्रु-कर्कन्धुभ्योऽण् । जम्ब्वा वा । लुप् च । हरीतकी-पथ्याऽम्लिका-चिञ्चा द्राक्षा-मृद्वीका-पिप्पली कणा-कोशातकी श्वेतपाक्यादिभ्य । फलपाकशोषिभ्यश्च गोधूमादिभ्य । पुष्पमूलेषु मालती-शेफालिका-मल्लिका नवमालिकाऽशुमती बृहती-विदारी-हरिद्राभ्य । न वरणपाटलैरण्डारवादिभ्य । करवीराऽशोक-चम्पक-कदम्बादिभ्यो लुक् । शिरीषेह्रीबेरादिभ्यो वा । स० ४।४।३३-४२]

---

* Not sanctioned by Panini

† One expected भवत एव

[1] काक्वतवम्—MS

कांस्यपारशवौ ॥१२६॥

एतौ शब्दौ विकारे निपात्येते। कसार्थ कसीयम्। तस्य विकार. कास्यम्। परश्वर्थ परशव्यम् तस्य विकार पारशव।

[**कसीयपरशव्ययोयञञौ लुक् च। पा० ४।३।१६८, स० ४।४।४३**]

न द्विः ॥१२७॥

विकारावयवयोर्द्विरणादयो न भवन्ति। कापोतस्य विकार कापात। कथ तर्हि कापोतो रस कापित्थो रस इति? विकारेऽपि प्रकृतिशब्दो दृश्यते। नत्र विकारवृत्ते प्रकृतेरुत्पत्तिर्भविष्यति। विकारविकारोऽपि वा विकार एव। अवयवावयवोऽपि वावयव एव। कथ द्रौवयम्। तस्य स्वमिति [८५] भविष्यति। कथ गौमयम्? नैष विकारात्।

[**न द्विरद्रुवय-गोमय-फलेभ्य। स० ४।४।४४**]

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयस्य तृतीय पाद समाप्त।

प्राग् यतष्ठक् ॥१॥

प्राग् यत्सशब्दनाद् [७६] येऽर्थास्तत्र ठग् वेदितव्यम्।

[**प्राग्वहतेष्ठक्। पा० ४।४।१, स० ४।४।४५**]

तेन जितं जयति दीव्यति खनति ॥२॥

तृतीयान्ताज्जितादिष्वर्थेषु ठग् भवति। अक्षैर्जितम् आक्षिकम्। शालाकिकम्। अक्षैर्जयति दीव्यति वा आक्षिक। शालाकिक। खनित्रेण खनति खानित्रिक। कौद्दालिक। देवदत्तेन जितम्, अङ्गुल्या खनतीति न भवति तदर्थाप्रतीते।

[**तेन दीव्यति खनति जयति जितम्। पा० ४।४।२, तेन जित करणात्। जयति दीव्यति खनति। स० ३।४।४६-४७**]

संस्कृते ।।३।।

ततीयान्तात् सस्कृतेऽर्थे ठग् भवति। दध्ना सस्कृत दाधिकम् मारीचिकम्।

[सस्कृतम्। पा० ४।४।३, स० ४।४।४८]

कुलत्थकोपान्तादण् ।।४।।

कुलत्थात् ककारोपान्ताच्च तेन सस्कृते अण् भवति। कौलत्थम्। तैन्तिलीकम्, दार्दरूकम्।

[कुलत्थकोपधादण्। पा० ४।४।४, स० ४।४।४९]

तरति ।।५।। [पा० ४।४।५, स० ४।४।५०]

तृतीयान्तात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। औडुपिक। गौपुच्छिक।

द्व्यज्नौभ्यां ठन् ।।६।। [स० ४।४।५२]

द्व्यचो नौशब्दाच्च तेन तरतीत्यतस्मिन्नर्थे ठन् भवति। घटिक। प्लविक। नाविक नाविका।

[नौद्व्यचष्ठन्। पा० ४।४।७]

चरति ।।७।। [पा० ४।४।८, स० ४।४।५३]

तृतीयान्ताच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। घाण्टिक। शाकटिक। शार्ङ्गवेरिक। भक्षणार्थमपि केचिद्वर्णयन्ति।

[चरतिभक्षणे गतौ च वतते। काशिका ४।४।८]

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।।८।। [पा० ४।४।१०]

पर्पादिभ्यस्तेन चरतीत्यत्रार्थे ष्ठन् भवति। पर्पिक पर्पिकी। अश्विक अश्विकी।। पर्प। अश्वत्थ। रथ। जाल। व्यास। व्याल। पाद। आकर्ष।

[पर्पाऽश्वाऽश्वत्थ-रथ-जाल-व्याल-व्यास-पादेभ्यः ष्ठन्। स० ४।४।५५]

श्वगणाद्वा ।।९।।

श्वगणात्तेन चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् वा भवति। श्वगणिक, श्वगणिकी, श्वागणिक श्वागणिकी।

[श्वगणाट् ठञ् च । पा० ४।४।११, स० ४।४।५६]

वेतनादिभ्यो जीवति ॥१०॥ [पा० ४।४।१२]

वेतनादिभ्यस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। वैतनिक वाहिक ॥ वेतन। वाह। अर्धवाह। वेश। उपवेश। प्रेषण। सुख। शय्या। शक्ति। हय। उपहस्त। पाद। उपस्थान। धनुस्। दण्ड। धानुष्क, दाण्डिक, धानुर्दण्डिक।

[वेतन-वाहाऽर्धवाह पाद-प्रेषण-सुख शय्या-स्फिग्-वेश-शक्तिभ्यो जीवति। उपाद् देशवेशहस्तस्थानेभ्य। व्यस्ताच्च धनुदण्डात्। स० ४।४।५७-५९]

वस्त्रक्रयविक्रयाट् ठन् ॥११॥ [पा० ४।४।१३]

वस्नादिभ्यस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् भवति। वस्निक क्रयिक विक्रयिक क्रयविक्रयिक।

[क्रयविक्रयाट् ठन्। वस्नात्। स० ४।४।६०-६१]

छश्चायुधात् ॥१२॥

आयुधात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे छो भवति ठश्च। आयुधीय आयुधिक आयुधिका।

[आयुधाच्छ च। पा० ४।४।१४, स० ४।४।६२]

व्रातात् खञ् ॥१३॥ [स० ४।४।६३]

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविन सङ्घा व्राता, तेषा कर्मापि व्रातम्। ततस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे खञ् भवति। व्रातीन।

[व्रातेन जीवति। पा० ५।२।२१]

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥१४॥ [पा० ४।४।१५]

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। औत्सङ्गिक औद्वाहिक ॥ उत्सङ्ग। उद्वाह। उत्त(डु?)प। उत्पुट। पिटक। पिटाक।

[उत्सङ्गोडुपोट्टुपोत्पुट-पिटक-पिटाकेभ्यो हरति। स० ४।४।६४]

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥१५॥ [पा० ४।४।१६]

भस्त्रादिभ्यस्तेन हरतीत्यतस्मिन्नर्थे ष्ठन् भवति। भस्त्रिक

भस्त्रिकी । भरटिक भरटिका ॥ भस्त्रा । भरट । भरण[1] । शीर्षभार । असभार[2] ।

[भस्त्रा-भरट-भरण-शीर्षभाराऽसभारेभ्य ष्ठन् । स० ४।४।६५]

विवधवीवधाद्वा ॥१६॥[स० ४।४।६६]

विवधवीवधाभ्या तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन भवति वा । विवधिक विवधिकी । वीवधिक वीवधिकी । वैवधिक वैवधिकी ।

[विभाषा विवधवीवधात् । पा० ४।४।१७]

अण् कुटिलिकायाः ॥१७॥ [पा० ४।४।१८, स० ४।४।६७]

कुटिलिकायास्तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति । कौटिलिक ।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥१८॥ [पा० ४।४।१९]

अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थ ठग भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम् । जाङ्घाप्रहृतिकम् ॥ अक्षद्यूत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमदन । गतागत । यातोपयात । गतानुगत ।

[अक्षद्यूत गतानुगत-गतागल-यातोपयात-पादस्वेदन-कण्टकमर्दनेभ्यो निर्वृत्ते । जङ्घाया प्रहृतप्रहाराभ्याम् । स० ४।४।६८-६९]

भावादिमप् ॥१९॥ [स० ४।४।७०]

भाववचनात्तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे इमब् भवति । पाकिमम् सेकिमम् कुट्टिमम् ।

[भाव इति प्रकृत्येमब् वक्तव्य कुट्टिमा भूमि सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम् । पा० ४।४।२० भाष्यम्]

त्रेः ॥२०॥ [स० ४।४।७१]

त्रन्तात् तेन निर्वृत्त इमब् भवति नित्य पुनर्विधानात् । कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ।

[क्त्रेर्मब् नित्यम् । पा० ४।४।२०]

---

[1] हरण—MS [2] अंसहार—MS

अपमित्य कक् ॥२१॥ [अपमित्यात् कक् । स० ४।४।७२]

अपमित्यशब्दान्निर्वृत्ते ठग् भवति । आपमित्यकम् । कथ याचितकम् ? कुत्साया कन भवति ।

[अपमित्ययाचिताभ्या कक्कनौ । पा० ४।४।२१, याचितात् कन् । स० ४।४।७३]

संसृष्टे ॥२२॥ [पा० ४।४।२२, ससृष्टम् । स० ४।४।७४]

तृतीयान्तात् ससृष्टे ठग् भवति । दध्ना ससृष्ट दाधिकम् । पैप्पलिकम् ।

चूर्णादिनि ॥२३॥ [पा० ४।४।२३, स० ४।४।७५]

चूर्णात् तेन ससृष्ट इनिर्भवति । चूर्णेन ससृष्टा चूर्णिनोऽपूपा ।

लवणाल्लुक् ॥२४॥ [पा० ४।४।२४, स० ४।४।७६]

लवणात् ससृष्टे विहितस्य लुग् भवति । लवण सूप, लवणा यवागू ।

मुद्गादण् ॥२५॥ [पा० ४।४।२५, ,स० ४।४।७७]

मुद्गात् ससृष्टेऽण् भवति । मौद्ग ओदन । कथ दध्ना उपसिक्त ओदन दाधिक सार्पिष्क इति । ससृष्टे [२२] इत्येव सिद्धम् ।

[व्यञ्जनैरुपसिक्ते । पा० ४।४।२६, उपसिक्त व्यञ्जनेभ्य । स० ४।४।७८]

ओज.सहोऽम्भसा वर्तते ॥२६॥ [पा० ४।४।२७, स० ४।४।७९]

एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । ओजसा वर्तते औजसिक. । साहसिक । आम्भसिक ।

तं प्रत्यनोरीपलोमकूलात् ॥२७॥

द्वितीयान्तेभ्य प्रत्यनुपूर्वेभ्य ईपलोमकूलेभ्यो वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिक । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । आन्वीपिक । प्रातिलोमिक आनुलोमिक । प्रातिकूलिक आनुकूलिक ।

[तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकुलम् । पा० ४।४।२८, त प्रत्यनभ्यामीपलोमकूलेभ्य । स० ४।४।८०]

परेर्मुखपार्श्वात् ॥२८॥ [०पार्श्वाभ्याम् । स० ४।४।८१]

परे पराभ्यां मुखपार्श्वाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः। पारिपार्श्विकः।

[परिमुखं च। पा० ४।४।२९, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। पारिपार्श्विकः। काशिका]

उञ्छति ॥२९॥ [पा० ४।४।३२, स० ४।४।८२]

द्वितीयान्तादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। बदराण्युञ्छति बादरिकः। श्यामाकिकः।

रक्षति ॥३०॥ [पा० ४।४।३३, स० ४।४।८३]

द्वितीयान्ताद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। समाजं रक्षति सामाजिकः। सान्निवेशिकः।

शब्ददर्दुरं करोति ॥३१॥ [पा० ४।४।३४, स० ४।४।८४]

शब्ददर्दुराभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। शाब्दिकः। दार्दुरिकः।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥३२॥ [पा० ४।४।३५]

पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। पाक्षिकः मात्स्यिकः[1] मार्गिकः। *अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य तत्पर्यायविशेषेभ्योऽपि। शाकुनिकः श्यैनिकः, मैनिकः शाफरिकः, हारिणिकः सौकरिकः।

[भितस्य तद्विशेषणानां च मत्स्याद्यर्थम्। पा० १।१।६८।८। भिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति। किं प्रयोजनम्? मत्स्याद्यर्थम्। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। मात्स्यिकः। तद्विशेषाणाम्। शाफरिकः शाष्कुलिकः। पर्यायवचनानां न भवति। अजिह्मान् हन्तीति। अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते। मीनान् हन्ति मैनिकः। भाष्यम्। पक्षिमत्स्यमृगाख्याद्धन्ति। स० ४।४।८५]

परिपन्थं तिष्ठति च ॥३३॥ [स० ४।४।८६]

---

[1] मात्सिक—MS

परिपन्थाद् द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्तीत्यनयोरर्थयोष्ठग् भवति। पारिपन्थिक । अस्मादेव वचनात् परिपन्थशब्दोऽपि साधु ।

[परिपन्थ च तिष्ठति। पा० ४।४।३६]

माथान्तपदव्यनुपदाक्रन्दं धावति ॥३४॥ [०क्रन्दान्। स० ४।४।८७]

माथान्तात् पदव्यादिभ्यश्च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। दाण्डमाथिक शौल्कमाथिक पादविक आनुपादिक आक्रन्दिक ।

[माथोत्तरपदपदव्यनुपद धावति। आक्रन्दाट् ठञ् च। पा० ४।४।३७-३८]

पदान्तप्रतिकण्ठाथ ललामं गृह्णाति ॥३५॥ [स० ४।४।८८]

पदोत्तरपदात् प्रतिकण्ठादिभ्यश्च गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। पूर्वपद गृह्णाति पौर्वपदिक । प्रातिकण्ठिक आर्थिक लालामिक ।

[पदोत्तरपद गृह्णाति । प्रतिकण्ठार्थललाम च। पा० ४।४।३९-४०]

गर्ह्यं ॥३६॥ [गर्ह्यम्। स० ४।४।८९]

द्वितीयान्ताद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे गर्ह्येऽभिधेये ठग् भवति। द्विगुण गृह्णाति द्वैगुणिक । त्रैगुणिक ।

[प्रयच्छति गर्ह्यम्। पा० ४।४।३०, यदसावल्प दत्त्वा बहु गृह्णाति तद गर्ह्यम्। भाष्यम्।]

वृद्धेर्वृधुष् ॥३७॥ [स० ४।४।९०]

वृद्धेष्ठक्सन्नियोगेन वृधुष् आदेशो भवति। वृद्धि गृह्णाति वार्धुषिक ।

[वृद्धेर्वृधुषिभाव । पा० ४।४।३०।३]

दशैकादशकुसीदात् ष्ठन् ॥३८॥ [० कुसीदाभ्या ० । स० ४।४।९१]

दशैकादशशब्दात् कुसीदाच्च गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् भवति। दशानामेकादश गृह्णाति दशैकादशिक दशैकादशिकी । कुसीदिक कुसीदिकी ।

[कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ । पा० ४।४।३१]

धर्माधर्मं चरति ॥३९॥ [स० ४।४।९२]

आभ्या चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। धार्मिक आधर्मिक।

[धर्म चरति। पा० ४।४।४१, अधर्माच्च। ४।४।४१।१]

प्रतिपथमेति ठश्च ॥४०॥ [पा० ४।४।४२, स० ४।४।९३]

प्रतिपथाद् द्वितीयान्तादेतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति, ठश्च। प्रतिपथिक प्रातिपथिक।

समाजार्थात् समवैति ॥४१॥

समाजार्थाद् द्वितीयान्तात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। सामाजिक सामवायिक सामूहिक।

[समवायान् समवैति। पा० ४।४।४३, स० ४।४।९४]

परिषदो ण्यः ॥४२॥ [पा० ४।४।४४, स० ४।४।९५]

परिषच्छब्दात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ण्यो भवति। पारिषद्य।

सेनाया वा ॥४३॥ [पा० ४।४।४५, स० ४।४।९६]

सेनाया समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ण्यो वा भवति। सैन्य सैनिक। कथ सैन्यमिति? चातुर्वर्ण्यादित्वात्।

लालाटिककौक्कुटिकौ ॥४४॥ [स० ४।४।९७]

एतौ शब्दौ निपात्येते। ललाट पश्यति लालाटिक. सेवक। ललाटदर्शनेन दूरावस्थान लक्ष्यते तेनानुपश्लेष कार्येषु चानुपस्थानम्। य सेवक स्वामिन कार्येषु न प्रयुज्यते[1] स लालाटिक। ललाटमेव वा कोपप्रसादचिह्नसलक्षणाय पश्यतीति लालाटिक। कुक्कुटीम् पश्यति कौक्कुटिक। कुक्कुटीशब्देन कुक्कुटीपातो लक्ष्यते, तेन देशस्याल्पता। योऽपि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टि पादविक्षपदेशे चक्षु संयम्य गच्छति स कौक्कुटिक। योऽपि वातथाविधमात्मान तथाविध सन्दर्शयति [स] कौक्कुटिक। कुक्कुटीति दाम्भिकाना चेष्टोच्यते। तामाचरति कौक्कुटिक। सोऽयमतिमहानर्थभारो निपातनाल्लभ्यते।

[स ज्ञाया ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति। पा० ४।४।४६]

परदारादीन् गच्छति ॥४५॥ [स० ४।४।९८]

परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गच्छतीत्येस्मिन्नर्थे ठग् भवति। परदारान् गच्छति पारदारिक । गौरुतल्पिक ।

[गच्छतौ परदारादिभ्य । पा० ४।४।१।४]

सुस्नातादीन् पृच्छति ॥४६॥ [स० ४।४।९९]

सुस्नातादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य पृच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। सुस्नात पृच्छति सौस्नातिक । सौखरात्रिक सौखशायिक सौखशय्यिक ।

[पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य । पा० ४।४।१।३]

प्रभूतादीनाह ॥४७॥ [स० ४।४।१००]

प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति। प्रभूतम् आह प्राभूतिक । प्रार्याप्तिक ।

[आहौ प्रभूतादिभ्य । पा० ४।४।१।२]

माशब्द इत्यादिभ्यः ॥४८॥ [स० ४।४।१०१]

माशब्द इत्येवमादिभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति। माशब्द इत्याह माशब्दिक । नित्य शब्द इत्याह नैत्यशब्दिक । कार्य शब्द इत्याह कार्यसब्दिक । वाक्यादिद ठको विधानम्।

[ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसख्यानम् । पा० ४।४।१।१]

तस्य धर्म्यम् ॥४९॥ [पा० ४।४।४७, स० ४।४।१०२]

षष्ठ्यन्ताद्धर्म्यमित्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति। शुल्कशालाया धर्म्यम् शौल्कशालिकम् । आपणिकम् ।

ऋमहिष्यादिभ्योऽण् ॥५०॥

ऋवर्णान्तान्महिष्यादिभ्यश्च तस्य

होतुर्धर्म्यम् हौत्रम् औद्गात्रम् नारम्।

प्रजापति। विलेपिका। प्रलेपिका।

मणिपाली। अनुवाक। यजमान।

[अण् महिष्यादिभ्य । ऋतोऽञ् । पा० ४।४।४८-४९, नृनराभ्यामञ्वचनम् । ४।४।४९।१ ऋतोऽञ् । महिषी-प्रजावती-यजमान-नराऽनुचारक-पुरोहित-होतृ-मणिपालीभ्योऽण् । ध्यनुप्रेभ्यो लेपिकाया । स० ४।४।१०५-१०६]

वैशस्त्रवैभाजित्रे ॥५१॥

विशसितुर्विभाजयितुश्च धर्म्येऽर्थेऽणि इटो णिचश्च लोपो निपात्यते। वैशस्त्रम् वैभाजित्रम् ।

[विशसितुरिड्लोपश्च । विभाजयितुर्णिलोपश्च । पा० ४।४।४९।२, विशसितृविभाजयित्रोरिण्णिलोपौ च । स० ४।४।१०४]

अवक्रय ॥५२॥ [पा० ४।४।५०, स० ४।४।१०७]

अवक्रीयतेऽननेत्यवक्रय । क्लृप्तक पिण्ड उच्यत । तत्र षष्ठ्यन्ताट् ठग् भवति। शुल्कशालाया अवक्रय शौल्कशालिक । गौल्मिक ।

तदस्य पण्यम् ॥५३॥ [पा० ४।४।५१, स० ४।४।१०८]

प्रथमान्तात् पण्यवाचिनोऽस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति। अपूपा पण्यमस्य आपूपिक ।

[तदस्य पण्यम् । पा० ४।४।५१, स० ४।४।१०८]

लवणाट्ठञ् ॥५४॥ [पा० ४।४।५२, स० ४।४।१०९]

लवणात्तदस्य पण्यमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् भवति। लवण पण्यमस्य लावणिक । स्वरे विशेष ।

किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥५५॥ [पा० ४।४।५३]

किसरादिभ्यस्तदस्य पण्यमित्यत्रार्थे ष्ठन् भवति। किसरा पण्यमस्य किसरिक किसरिकी। नलदिक नलदिकी॥ किसर। नलद। स्थगल। तगर। गुग्गुलु। उशीर। हरिद्रा। हरिद्रु। पर्णी।

शिल्पम् ॥५७॥

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन् विषय ठग् भवति यत्तत् प्रथमान्त शिल्पं चेत्तद् भवति। मृदङ्ग शिल्पमस्य मार्दङ्गिक पाणविक । मृदङ्गवादने मृदङ्गशब्दस्तद्विषयत्वात् ।

[तदस्य शिल्पम् । पा० ४।४।५५, शिल्पमृदङ्गादिभ्यो वादनादिवृत्तिभ्य । पा० ४।४।११२।]

मड्डुकझर्झरादण् वा ॥५८॥ [०राभ्यामण् च । स० ४।४।११३]

आभ्या तदस्य शिल्पमित्यस्मिन् विषयेऽण् वा भवति । माड्डुक माड्डुकिक । झार्झर झार्झरिक ।

[मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् । पा० ४।४।५६]

प्रहरणम् ॥५९॥ [पा० ४।४।५७, स० ४।४।११४]

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति यत्तत् प्रथमान्त प्रहरणं चेद्भवति। तोमर प्रहरणमस्य तौमरिक । धानुष्क । पारश्वधिक ।

शक्तियष्टयोष्टीकक् ॥६०॥

शक्तियष्टिभ्या तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकग् भवति । शाक्तीक याष्टीक । शाक्तीकी याष्टीकी ।

[शक्तियष्ट्योरीकक् । पा० ४।४।५९, नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । ४।१।१५ भा०, शक्तियष्टिभ्या टीकक् । स० ४।४।११६]

अस्तिनास्तिदिष्टमिति मति ॥६१॥ [स० ४।४।११६]

अस्त्यादिभ्य इति मतिरस्येत्यस्मिन् विषये ठग् भवति। अस्तीति मतिरस्य आस्तिक । नास्तिक । दैष्टिक । दिष्ट दैवम्।

[अस्तिनास्तिदिष्ट मति । पा० ४।४।६०]

छत्त्रादिभ्यो णः ॥६३॥ [पा० ४।४।६२]

छत्त्रादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषये णो भवति। छत्त्र शीलमस्य छात्त्र। छत्त्रमिव गुरो सुखहेतुरित्यर्थं ॥ छत्त्र। शिक्षा। बुभुक्षा। भिक्षा। पुरोद। स्था। स्थाशब्दोऽन्त प्रादिपूर्वो गृह्यते। अन्त स्था सस्था अवस्था उपस्था। चुरा। उदस्थान। कृषि। कर्मन्। विश्वधा। तपस्। सत्य। अनृत। विशिखा।

[छत्त्र-सत्याऽनृत-विशिखाभ्रग्रो गुरूपसदनादिवृत्तिभ्यो ण। अङ स्थ। शिक्षा-भिक्षा-भक्षा-चुरा-तप-कर्म-कृष्युपस्थान-प्ररोह-विश्वधादिभ्य। स० ४।४।११९-१२१]

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥६४॥ [पा० ४।४।६३, स० ४।४।१२२]

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति, यत्तत् प्रथमान्त कम चेदध्ययनविषये वृत्त भवति। एकमन्यत् कर्म स्खलितरूपम् अध्ययने वृत्तम् अस्य ऐकान्यिक द्वैयन्यिक। अध्ययन इति किम्? एकमन्यत् कर्म स्खलित गमने वृत्तमस्य।

बह्वच पूर्वपदात् ठच् ॥६५॥ [पा० ४।४।६४, स० ४।४।१२३]

बह्वचपूर्वपदात् तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्यस्मिन् विषये ठज् भवति। द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिक।

हिता भक्षा ॥६६॥ [हित०। पा० ४।४।५५]

प्रथमान्तेभ्यो भक्षेभ्योऽस्येत्यस्मिन् विषये ठग् भवति हिताश्चेत्ते भवन्ति। अपूपा हिता अस्य आपूपिक शाष्कुलिक।

[हित भक्ष्य तदस्मै। स० ४।४।१२४]

ओदनात् तदस्य दीयते नियुक्तमित्यस्मिन् विषय ठङ् भवति। औदनिक औदनिकी। कथम् श्राणिक श्राणिकी मासौदनिक मासौदनिकी मासिक मासिकीति ? पूर्वेण सिद्धम्। स्वर तु वक्ष्याम ।

[श्राणामासौदनाट्टिठन। पा० ४।४।६७, श्राणामासमासौदनौदनेभ्यश्टिकन्। स० ४।४।१२६]

भक्तादण् वा ॥६९॥ [भक्तादण् च। स० ४।४।१२७]

भक्तात् तदस्य दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषयेऽण् भवति वा। भाक्त भाक्तिक ।

[भक्तादणन्यतरस्याम्। पा० ४।४।६८]

तत्र नियुक्तम् ॥७०॥ [० क्त। पा० ४।४।६९, स० ४।४।१२८]

सप्तम्यन्तान्नियुक्तमित्यस्मिन् विषये ठग् भवति। शौल्कशालिक दौवारिक ।

अगारान्ताट् ठन् ॥७१॥ [पा० ४।४।७०, स० ४।४।१२९]

तत्र नियुक्तमित्यस्मिन् विषयेऽगारान्ताट् ठन् भवति। देवागरिक ।

अदेशकालादधीते ॥७२॥ [स० ४।४।१३०]

प्रतिषिद्धदेशकालवाचिन सप्तम्यन्तादधीत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति। श्मशानेऽधीते श्माशानिक। चातुर्दशिक। अदेशकालादिति किम् ? स्रुघ्नेऽधीते पूर्वाह्णेऽधीते।

[अध्यायिन्यदेशकालात्। पा० ४।४।७१]

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानाद् व्यवहरति ॥७३॥

निकटादेस्तत्र वसतीत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति। नैकटिको भिक्षु । श्माशानिक [आभ्यवकाशिक] वार्क्षमूलिक आवसथिक ।

[निकटे वसति । पा० ४।४।७३, निकट-श्मशान-वृक्षमूलेषु वसति। स० ४।४।१३२, आवसथात् ष्टल् । पा० ४।४।७४ स० ४।४।१३३]

सतीर्थ्यः ।।७५।।

समानतीर्थे वसतीति सतीर्थ्य इति निपात्यते ।

[समानतीर्थे वासी । पा० ४।४।१०७, समानतीर्थाद्य । स० ४।४।१३४]

प्राग् घिताद्यत् ।।७६।। [पा० ४।४।७५, स० ४।४।१३५]

प्राग्घिताद्येऽर्थास्तेष्वर्थेषु यद् वेदितव्य ।

तद् वहति युगप्रासङ्गात् ।।७७।। [० ङ्गाभ्याम् । स० ४।४।१३६]

युगप्रासङ्गाभ्या तदिति द्वितीयान्ताभ्या वहतीत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति । युग वहति युग्य प्रासङ्ग्य ।

[तद् वहति रथयुगप्रासङ्गम ४।४।७६]

धुरो ढक् च ।।७८।। [स० ४।४।१३७]

धुर वहतीत्यस्मिन् विषये ढग् भवति यच्च । धौरेय धुर्य ।

[धुरो यड्ढकौ । पा० ४।४।७७]

सर्वोत्तरदक्षिणादे खः ।।७९।। [स० ४।४।१३८]

सर्वादिपूर्वाया धुरस्तद्वहतीत्यस्मिन् विषये खो भवति । सर्वधुर वहति सर्वधुरीण उत्तरधुरीण दक्षिणधुरीण ।

[ख सर्वधुरात् । पा० ४।४।७८। ख इति योगविभाग कर्तव्य इष्ट-सग्रहार्थं । उत्तरधुरीण, दक्षिणधुरीण । काशिका]

[एकधुराल्लुक् च । शकटादण् । हलसीराट् ठक् । पा० ४।४।८०-८१, स० ४।४।१४०-१३१ पा० ४।४।७९]

नाम्नि जन्याः ॥८१॥

सञ्ज्ञाया जनीशब्दाद्वधूवाचिनस्तद्वहतीत्यस्मिन् विषये यन्निपात्यते बहुवचनञ्च। जनी वहन्ति जन्या नवोढाया ज्ञातिभृत्या ।

[सञ्ज्ञाया जन्या । पा० ४।४।८२, स० ४।४।१४२]

विध्यत्यकरणेन ॥८२॥ [स० ४।४।१४३]

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति न चेत् करणेन व्यधन वति। पादौ विध्यन्ति शर्करा पद्या । उरस्या कण्टका । अकरणनेति किम् ? चौर विध्यति धनुषा। रिपून् विध्यति शक्त्या।

[विध्यत्यधनुषा। पा० ४।४।८३]

धनगणं लब्धा ॥८३॥ [पा० ४।४।८४, स० ४।४।१४४]

धनगणाभ्या लब्धरि यद्भवति। धन लब्धा धन्य, गण्य ।

अन्नाण्णः ॥८४॥ [पा० ४।४।८५, स० ४।४।१४५]

अन्नाद् द्वितीयान्ताल्लब्धरि णो भवति। आन्न ।

वशंगत ॥८५॥ [पा० ४।४।८६, स० ४।४।१४६]

वश गतेऽर्थे यद्भवति। वश्य ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥८६॥ [पा० ४।४।८७, सं० ४।४।१४७]

पदात् प्रथमान्ताद् दृश्यमस्मिन्नित्यस्मिन्नर्थे यद्भवति। पद्य कर्दम ।

मूलमस्यादृढम् ॥८७॥ [४।४।१४८] :

मूलशब्दात् प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति, न तच्चेन् मूल [न चेत्तन्मूल ?] दृढ भवति। मूल्या माषा । मल्या मदगा । श्लथमूला न सुष्ठु निष्पन्ना इत्यर्थः ।

[मूलमस्याबर्हि। पा० ४।४।८८]

धेनुष्यागार्हपत्यौ नाम्नि ॥८

एतौ शब्दौ सञ्ज्ञाया निपात्येते ।

षुक् च निपात्यते ।

[सञ्ज्ञाया धेनुष्या । गृहपतिना संयुक्ते ञ्य । पा० ४।४।८९-९०, स० ४।४।१४९-५०]

मूलेनानाम्ये ॥८९॥ [स० ४।४।१५१]

मूलात्तृतीयान्तादनमनीयेऽर्थे यद् भवति। मूलेनानाम्य मूल्यम्। अनाम्य इत्यत एव वचनाण्ण्यत्। नाम्नीत्येव। मूलेनानाम्य काष्ठम्।

[नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु। पा० ४।४।९१]

वयसा च तुल्ये ॥९०॥ [स० ४।४।१५२]

वयसो मूलाच्च तृतीयान्तात् समेऽर्थे यद्भवति। वयसा तुल्य वयस्य। मूलेन तुल्य मूल्य पट। नाम्नीत्येव। वयसा तुल्यो रिपु।

नौतुलाविषैस्तार्यसम्मितवध्येषु ॥९१॥ [स० ४।४।१५३]

नावादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यस्तार्यादिष्वर्थेषु यद्भवति। नावा तार्य नाव्यमुदकम्। तुलया सम्मित तुल्यम्। असम्मितमपि नाम्नीत्यधिकारात् [८८], दृष्टितुलया वा परिच्छेदात्। विषेण वध्य विष्य।

सीतया समिते ॥९२॥ [स० ४।४।१५४]

सीताशब्दात् तृतीयान्तात् समितेऽर्थे यद्भवति। सीतया समित सीत्यम्। द्विसीत्यम्-त्रिसीत्यम्।

[रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ। पा० १।१।७२।१६, सपूर्वायाश्च। स० ४।४।१५५]

धर्मेण प्राप्ये ॥९३॥ [स० ४।४।१५६]

धर्मात् तृतीयान्तात् प्राप्येऽर्थे यद्भवति। धर्म्यं।

छन्दसस्तृतीयान्तान्निमितेऽर्थे यद्भवति। छन्दस्य।

उरसाण् च ॥९६॥

उरसस्तृतीयान्तान्निर्मितेऽर्थे अण् भवति, यच्च। औरस पुत्र. उरस्य।

[उरसोऽण् च। पा० ४।४।९४, स० ४।४।१५९]

हृदयस्य प्रिये ॥९७॥ [०प्रिय। पा० ४।४।९५, स० ४।४।१६०]

हृदयात् षष्ठ्यन्तात् प्रियेऽर्थे यद्भवति। हृद्य। वशीकरणमन्त्रेऽपि प्रियत्वकरणे वैदिकेऽन्यत्र च प्रियत्वमस्त्येवेत्यनेनैव सिद्धम्।

मतजनयोः करणजल्पयो ॥९८॥

मतजनाभ्या करणजल्पयोरर्थयोर्यद् भवति। मतस्य करण, भाव साधन वा मत्यम। जनस्य जल्पो जन्य।

[मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु। पा० ४।४।९७, मतात् करणे। जनाज्जल्पे। स० ४।४।१६२-१६३]

हलस्य कर्षे ॥९९॥ [हलात् ०। स० ४।४।१६४]

हलात् षष्ठ्यन्तात् कर्षे भावे साधने वा यद् भवति। हल्य। द्विहल्य। विशेषणत्वात् तदन्तस्य विधि।

तत्र साधु ॥१००॥ [पा० ४।४।९८, स० ४।४।१६६]

सप्तम्यन्तात् साधुरित्यस्मिन्नर्थे यद् भवति। कर्मणि साधु कर्मण्य शरण्य सभ्य। साधु कुशलो योग्यो हितो वा।

'Iniversity '

भक्तात् तत्र साधु ॥स्मन् विषये णो भवति। भाक्त।

परिषदो ण्यश्च ॥१०३॥

परिषदस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ण्यो भवति णश्च। पारिषद्य पारिषद।

[परिषदो ण्य। पा० ४।४।१०१, पर्षदो ण्यश्च। स० ४।४।१७२]

कथादिभ्यष्ठक् ॥१०४॥ [पा० ४।४।१०२]

कथादिभ्यस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ठग् भवति। काथिक वकथिक ॥ कथा। विकथा। विश्वकथा। वितण्डा। जनवाद। वृत्ति। सग्रह। गुण। गण। आयुर्वेद। गुड। कुल्माष। इक्षु। सक्तु। अपूप। मासौदन। वेणु। सग्राम। सङ्घात। प्रवास। निवास। उपवास।

[गुडादिभ्यष्ठञ्। पा० ४।४।१०३ कथायाष्ठक्। विविश्वपूर्वायाश्च। जनेजनाभ्यां वादात्। वृत्ति-सग्रह-गण-गुणाऽऽयुर्वेद-वितण्डाभ्यश्च। गुडाऽपूप-सक्तु-मासौदन-कुल्माष-वेणुभ्यष्ठञ्। समो वाहि-घातक-ग्रामेभ्य। प्रत्युपेभ्यो वासात्। स० ४।४।१७३-१७९]

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥१०५॥ [पा० ४।४।१०३, ०स्वपतिभ्यो ढञ् स० ४।४।१८०]

पथ्यादिभ्यस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ढञ् भवति। पाथेय आतिथेय वासतेय स्वापतेय।

समानोदरे शयितः ॥१०६॥

समानोदरात् सप्तम्यन्ताच्छयिते यद् भवति। समानोदर्य। सोदर्य।